

gera.eleonora_13_22

AKADÉMIAI DOKTORI ÉRTEKEZÉS

A polgárváros rendje

Társadalom, tér, nyilvánosság Budán (1686–1741)

Géra Eleonóra Erzsébet

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Történelmi Intézet

Művelődéstörténelmi Tanszék

Budapest, 2022

gera.eleonora_13_22

Tartalom

Bevezetés	7
Cultural Turns: kora újkori várostörténet-írás új utakon	9
Levéltári források	18
Társadalom, mentalitás és terek a kora újkori polgárvárosokban	22
Polgárok és családfők a városi társadalomban	22
Tisztesség és rend a városban	23
Premodern városok és társadalmuk	25
Társadalmi rend és városi nyilvánosság	27
Társadalmi helyzet és épített környezet	30
Nyilvánosság és magánszféra a kora újkori városban	33
A nők és a város nyilvánossága	36
Buda története 1686–1741	40
A város szíve: a városháza és a városháza előtti tér	44
A városházák a Habsburg Birodalomban a középkorban és a kora újkorban	44
„Pompás nyilvános épület”: szabad királyi városhoz illő városháza	45
A város önrendelkezésének jelképe: a kezdetek	45
A hagyományos funkciók háttérbe szorulása: üzletek és lakások helyett hivatali központ	53
A városháza mint a város joghatóságának szimbóluma	56
Egy lépés a fővárossá válás felé: a tárnoki levéltár elhelyezése a budai városházán	59
Habsburg reprezentáció a budai városházán	61
A városháza mint szakrális tér: Szent Kereszt és Alamizsnás Szent János kápolnája	64
A városigazgatás zárt szentélye: a tanácsszoba	67
Szimbólumok és reprezentáció: a tanácsszoba berendezése	67
A tanácsosok a tanácsszobában: kommunikációs technikák és illendő viselkedés	70
Tanácssteremhez méltatlan viselkedés: normasértő budai tanácsosok	76
„In pleno Sessione”: a tanács nyilvánossága előtt	79
A polgárterem, ami egyre kevesebb polgáré	83
A nagyterem vagy polgárterem	83
Városházi nagy rituálék	85
Polgármester-választás és tisztújítás	85
A jogszolgáltatás és ítéletvégrehajtás színterei a városházán	91
Ítélezés, börtön és fogda	91
A városgazdálkodás központja	95
A város jól őrzött raktára	95

gera.eleonora_13_22

A városházi pince	98
A városi pince felelősei	99
A városháza kocsmája	101
Pénz helyett bor: borjárandóság, ajándékbör.....	104
Hová lett a bor a városháza pincéjéből?	106
Muslicák a városházán	108
A közösségi élet szimbolikus központja: a városháza előtti tér	110
A város multifunkciós nyilvános tere a városháza előtt	110
Piactér és a megszegyenítő büntetések helye	110
A város Szent Ignác kútja	112
A város szakrális életének központi eleme: a Szentháromság-oszlop	113
Buda, az istenfélő, katolikus város	113
„A polgárság fogadalmának méltó műve”: a Szentháromság-oszlop	116
Katolikus reprezentáció és városi ünnepek	119
Állami ünnep – egyházi ünnep – városi népünnepély	121
A politikai kommunikáció sajátos formái: a kis rituálék	123
A városi nyilvánosság városházán kívüli színterei	126
Duna-part: vásárok szárazon és vízen	126
Kereskedelem, hajózás és kikötőhelyek	126
A Víziváros folyóparti vásárterei	129
A tabáni dunai átkelőhely és környéke	131
A Halászváros kamarai kikötőhelye	133
Vásári életképek: multifunkciós piacterek	134
Piac és vásártér: a szerencsejátékosok és tolvajok találkahelye, az ítéltvégrehajtás helye	136
Az utca rendje: köztisztaság és közrend	140
Kereskedelmi és ipari tevékenység közterületen	140
Az utca nyilvánossága és a rendzavaró ifjúság	142
Becsületsértés az utcán és a boltban	144
Lövölde és polgárőrség	148
A polgári lövölde: önvédelem, reprezentáció és szórakozás	148
A polgárőrség a városi ünnepeken.....	152
A közösségi kommunikáció elsődleges színtere: a sokoldalú fogadó és kocsmá	154
A térbeli fordulat és a fogadók kutatása	154
A budai fogadók és kocszmák látogatói	155
A fogadó és kocsmalátogatás térbeli és időbeli határai.....	157
A fogadó, a magisztrátus ellen szervezkedő polgárok gyülekezőhelye	162

gera.eleonora_13_22

Társadalmi rétegek találkozásából eredő konfliktusok, kvázi hatóságként eljáró fogadósok	166
Fogadás a bajban: hetvenkedő katonák és hősködő legények között	170
Betegápolás és hagyatéki ügyintézés a fogadóban	173
Beszállásolt katonák a fogadóknál	175
Tisztességes üzlettől az orgazdaságig és a prostitúcióig	177
Gyógykúra, társasági élet, társadalmi feszültségek: a budai gyógyfürdők	180
A budai fürdőkultúra újjáéledése	180
Fürdőélet: a gyógykúrától a prostitúcióig	184
A fürdő, a társadalmi konfliktusok színtere	186
A közrend és az erkölcsök önkéntes őrei: a szomszédok	190
Szomszédok, bérlők, lakótársak	190
Mindent látó szomszédság	192
A szomszéd, akire mindig lehet számítani	193
Láthatatlan kontroll: a bántalmazott asszony és gyermek érdekében közbelépő szomszédság	195
Elviselhetetlen szomszédság: a notórius rendzavarók	197
A társadalmi különbség mint a szomszédok összefogásának korlátozója	199
A város rendjének felbomlása: az 1739-es tabáni tumultus és következményei	201
Nincstelenek és jog nélküliek lázadása?	201
A pestis Budára érkezése	202
A tabáni tumultus	206
Az erőszak és az elszabaduló járvány háttere: járványtagadó városatyák, engedetlen polgárok	208
Emberek a pestis hálójában: a fertőzött ház, a lazarétum és a veszteglőház fogságában	214
A pestis hálójában: egészségesek a zárlat alá került városban	217
A város rendje helyreáll: a hálaadó ünnepség	220
A rend biztosítása: a tabáni elkövetők megbüntetése	222
A városvezetés a pestis után	226
Utószó: Buda a fővárossá válás útján	228
Források	232
Levéltári források	232
Nyomtatott források	233
Hivatkozott szakirodalom	234

gera.eleonora_13_22

Bevezetés

A kötet a török kiűzést követő újjáéledéstől a 18. század közepéig mutatja be a budai polgárság világát, a polgár város rendjét a kiemelt jelentőségű városi nyilvános tereken és ezek használatán keresztül. A tér elsődleges értelmezését a statikus megközelítés helyett – ezt Simon Katalin a Várostarténeti atlasz vonatkozó kötetében a topográfiai viszonyok részletes áttekintésével már megtette¹ – dinamikus megközelítésben végezzük. A kora újkor város középkori gyökerekből táplálkozó hagyományos kultúrája a felvilágosodás megjelenéséig alapjaiban alig változott, ugyanakkor alapértékei jelentősen eltértek a 19. század modern városaitól. Szükségszerűen a választott időszak városi társadalmának nyilvánossága is jelentősen különbözött a Jürgen Habermas-féle polgári nyilvánosságtól, legfontosabb ismérvei a személyes (fizikai) jelenlét és a szóbeliség voltak. Ennek hangsúlyozására alkotta meg Rudolf Schlögl a „jelenlévők társadalma” (*Gesellschaft der Anwesenden*) fogalmát. Az emberek két módon válhattak láthatóvá kortársaik előtt: megjelentek, részt vettek a közös, városi eseményeken, a szabályoknak megfelelően csatlakoztak a közösséghez: például a polgárjog, a céhtagság megszerzésével; de ennek történhetett az ellenkezője is, a város rendjének megsértése miatt kirekesztették, elüldözték őket, előtte azonban nyilvánosan megszégyenítették, hogy a visszatérésüket, elvegyülésüket nehezítsék.

A személyes jelenlétből és a szóbeliségből következik, hogy a korabeli nyilvánossághoz elválaszthatatlanul hozzátartoztak a közösségi összetartást, a társadalom rendjének megerősítését szolgáló rituálék, illetve hangsúlyos szerepet kapott a szimbólumok nyelve is. A politikai kommunikáció hivatalos (tanácsülés – városháza) és informális (fürdő, fogadó, lövölde) színtereit sem tudták máshol elképzelni, mint a város nyilvános terein. Utóbbi fogalom alatt a kortársak az – elvileg – mindenki számára hozzáférhető tereket értették, amelyek használatát rendeletek sokaságával szabályozták.² A társadalom rendje, a térhasználat rendje, a rituálék szabott rendje egyben ráirányítják a figyelmet arra, milyen fontos alapérték, lényegében az együttélés/egyetértés alapja, volt a városban a rend. Az épített környezet, a nyilvános terek és használatuk egyszersmind a polgárság jólétét, a település gazdagságát és jelentőségét, a magisztrátus hozzáértését jelezték az idegenek számára. Az egymás közelében élő, rendkívül heterogén városlakók érdekei, igényei jelentősen különböztek, a magisztrátusok a békét és az egyetértést kizárólag szigorú szabályokkal tudták tartósan biztosítani. Nem lehettek tekintettel az erősen heterogén lakosság minden csoportjának érdekeire, ezért kizárólag a városban politikai jogokkal rendelkező polgárjogúak szavát hallották meg. A korszakot jellemző létbizonytalanságból adódik, hogy egy szegény iparos, amennyiben megszerezte a polgárjogot és a céhtagságot, nagyobb biztonságban érezhette magát és családját, mint a nála jóval gazdagabb, polgárjog és a céhbe tartozás nélküli ismerőse.³

Martina Löw definícióját és Beat Kümin munkahipotézisét követve, a forrásadottságokhoz alkalmazkodva, vizsgálatunkban a korabeli nyilvános-politikai életet elsősorban intéz-

1 A tér elsődleges vagy abszolút értelmezése az épített elemekre koncentrálnál, ennek megfelelően előnyben részesíti az építéstörténeti és a művészettörténeti megközelítést. Rau 2017. 154.; Simon 2017.

2 Stollberg-Rilinger 2013. 9.; Schwerhoff 2011. 182.; Eibach 2018. 65.

3 Dülmen 2005b. 117., 122–123.

ményi centrumokon – városháza, fogadó, fürdő stb. – keresztül mutatjuk be. Ennek oka nemcsak az, hogy ezek térben egyértelműen körülhatárolhatóak, hanem az is, hogy kiemelt szerepüknek megfelelően viszonylag jól dokumentáltak.⁴ Vonatkozó források hiányában a korabeli, mindkét nembéli hétköznapi emberek legfontosabb találkahelyeiről, az utcáról és piacról jelentőségükhöz mérten aránytalanul keveset lehet írni.⁵ Az ott elhangzottakat legfeljebb kirívó normasértés esetén foglalták később írásba. A magisztrátus pedig kizárólag rendészeti szemszögből foglalkozott az utcákkal, terekkel. Egyetlen leírás sem maradt az átlagos heti vagy országos vásárokról vagy annak látóközönségről.⁶ A források konfliktusorientáltságának ugyanakkor előnye, hogy a segítségével alkalom nyílik a tér használatának, a térért folytatott vetélkedésük bemutatására, vagyis a nemzetközi mezőnyben is alulreprezentált, komplexebb, analitikus megközelítésre.⁷ A konfliktusok dokumentálása nélkül például nem rendelkezünk még töredékes információkkal sem arról, milyen intenzív társasági életet éltek a budaiak. Klasszikus egodokumentumok vagy leírások ugyanis ebből a korszakból nem maradtak, nagy valószínűséggel nem is készültek. Ritkán akadt olyan személy, aki erről írt volna, másrészt pedig az olyan hétköznapi történeteknek, mint annak, hogy a körmenet után ismerősök együtt boroztak, egész nagy társaságok gyűltek össze vasárnapi ebédre vagy a polgárház udvarán esténként kugliztak, nem tulajdonítottak különösebb hírértéket.⁸

A kora újkori városi élethez szorosan hozzátartozott a vallás és az egyház, amely szinte elválaszthatatlanul összefonódott a városi ünnepekkel. Ezek, bár Buda városában számottevő ortodox közösség élt, primátusa miatt kizárólag a katolikus szertartásrendet követték. A város hivatalos ünnepei egyben a katolikus vallás elsőbbségét is reprezentálták a város más keresztény felekezetéhez vagy valláshoz tartozó lakói számára. A vallás fegyelmező ereje ugyancsak erősen hatott, sőt szinte szimbiózisban élt a magisztrátus rendpolitikájával, ezért rendkívül érdekes lenne, budai vonatkozású források hiányában mégis lehetetlen, a templomok és a hit közösségteremtő és formáló hatását tanulmányozni. A templom szakrális térben tartott rituális-liturgikus szertartások a város lakóinak alapvetően politikai jellegű szövetségét vallási közösséggé alakították, transzcendens szintre emelték. A kora újkori ember mindennapjait a munkanapok és az egyházhoz kötődő ünnepnapok változása strukturálta. A templom és a hitélet, az akár napi elfoglaltságot jelentő, mindkét nem tagjai körében népszerű kegyes társaságok a vallásgyakorlás mellett egyszersmind nagyszerű alkalmat szolgáltatnak a társas kapcsolatok gyakorlására.⁹

A korabeli ember városi térhez való viszonya a maitól erősen eltérő gondolkodásmód, mentalitásbeli különbségek miatt szélesebb kontextusban válik érthetővé. A nyilvános (*öffentlich/publice*) jelzöt ugyanis a késő középkortól kezdve a vallási, jogi, politikai és gaz-

4 Hatje 2004. 156.; Kümin 2004. 75–76.

5 Susanne Rau megszorításokkal, de szervezettsége miatt a korabeli nyilvános-politikai életnek teret adó intézményi központok közé sorolja a piacokat és a vásárokat is. Rau 2017. 162.

6 Fenske 2007. 327.

7 Rau 2017. 155.

8 A korszak városi emberére jellemző rendkívül intenzív társasági életéről lásd Dülmen 2005b. 126–145.

9 Dülmen 2005b. 122–123.; Dörk 2004. 133.

dasági élet összefüggéseire vonatkoztatva használták.¹⁰ A 18. század eleji Buda társadalmának és a polgárjog mibenlétének behatóbb ismeretében nyer igazán értelmet, például miért a fürdőkhöz kapcsolódtak a nagy tömegjelenetek. A város fejlődésének és gazdálkodásának bemutatása a városháza pincéjének jelentősége, szerepe nélkül ugyancsak egy fontos tényezőt hagynánk figyelmen kívül.

Ez a munka a Buda történetét a visszafoglalástól a 18. század közepéig, más-más nézőpontból feldolgozó *Kőhalomból (fő)város. Buda város hétköznapijai a 18. század elején*¹¹ és a *Házasság Budán. Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból 1686–1726*¹² című kötetek kiegészítéseként készült, ezért a korábban részletesen tárgyalt témákra, mint a városi kiváltságok visszanyerésének folyamata, a városigazgatás egyes kérdései vagy a polgárcsaládok belső élete legfeljebb említés szintjén jelenik meg. A polgárjog kérelmezésének feltételeiről, a polgároktól elvárt erkölcsi normákról ugyancsak sok szó esett az egyes emberek szintjén, ebben a kötetben a polgárság közösségként, a várospolitikai alakítójaként jelenik meg. A polgárváros politikai kommunikáció szempontjából fontos színtereit, a városházát, a városháza előtti teret, a fogadókat, fürdőket, utcákat és tereket is vizsgáljuk. Arra a kérdésre is keressük a választ, mit jelentett városi polgárnak, egy szabad királyi város lakójának lenni és a városi közéletben részt venni. Kik voltak azok, akik valamilyen oknál fogva ebből a körből ki voltak zárva? A témából következik, hogy míg a *Házasság Budán* a nők szemszögéből közelített a városi élethez, ez inkább a férfiak világát helyezi a kutatás előterébe.

A kora újkori ember életében központi szerepet betöltő tisztesség fogalma ebben a kötetben is kulcsszerepet játszik, emellett hangsúlyosan megjelenik a közösség összetartásában kiemeltnek tartott másik szervező erő, a rend (*Ordnung*). A városban mindenkinek megvolt a társadalmi állásának, vagyoni helyzetének, családi állapotának, nemének és életkorának megfelelő helye, a közösség pedig elvárta, hogy ennek megfelelően kommunikáljon, viselkedjen, ennek megfelelően a városban is mindennek szabott rendben kellett folynia. A kötet egyik kérdésfelvetéséhez, a térhez alkalmazkodva, a térbeli fordulat (*Spacial Turn*) elveit követve, próbáljuk minél alaposabban feltérképezni a nyilvános terek használatának írott és íratlan szabályait, illetve az ezek ellenőrzésére (*Raumkontroll*) tett lépéseket.

Cultural Turns: kora újkori várostörténet-írás új utakon

Az 1980–1990-es években Nyugat-Európából kiinduló, a történettudományt elérő paradigmaváltás, az ún. *Cultural Turns* a hagyományos igazgatás- és gazdaságtörténeti, majd az ezt követő társadalomtörténeti megközelítés helyett a művelődés(/kultúr)történeti nézőpontokat hozta előtérbe. Az ún. fordulatok hangsúlyeltolódásának hatására olyan, korábban alig vizsgált témák kerültek az érdeklődés fókuszába, mint a térhasználat (*Spatial Turn*), a nyil-

10 Az *Öffentlichkeit*, vagyis a nyilvánosság mint főnév megalkotása – a politikai alapértékekhez alkalmazkodva – a felvilágosodás idejére tehető. Signori 2004. 341.

11 Géra 2014.

12 Géra 2019.

vánosság, a kommunikációs folyamatok, az épített környezet, a társadalmi reprezentáció, a szimbólumok, a rituálék és a ceremóniák (*Ritualistic Turn*), a tisztesség (*Ehre*) mint társadalmi tőke, a fogyasztási szokások, vagy a városi elit kutatása.¹³ Az új művelődéstörténet és a „fordulatok” német nyelvterületen folytatott várostörténeti kutatásokra gyakorolt hatásait részletesen elemző Gerd Schwerhoff historiográfiai összegzésében fontosnak tartotta kiemelni, hogy a *Cultural Turn* új elemzési szempontjainak köszönhetően egyértelművé vált, milyen távol áll, mennyire idegen a mai ember számára a kora újkori városi ember világa. Schwerhoff hangsúlyozza, hogy a kora újkori városi életet a hagyományos történetírástól eltérően nem valaminek a folytatásaként vagy előzményeként kell vizsgálni, hanem önálló jelenségként. Kizárólag ebben az esetben nyernek valódi értelmet a korabeli aktorok közötti konfliktusok, a számukra fontos szimbólumok, mentalitásbeli különbségek. A kora újkori város egyik sajátossága például, hogy a magisztrátus számára komoly kihívást jelentett a rendkívül heterogén városi társadalom rendjét, a lakók biztonságát és a békét megőrizni, ezért minden korábbinál központibb szerepet játszott a konfliktusok megelőzése, például a normasértők szigorú szankcionálásával.¹⁴ Fontos célkitűzés, hogy a forrásadottságokhoz mérten minél részletesebben be tudjuk mutatni az Oszmán Birodalomtól visszafoglalt budai polgárváros lakóinak, a maitól, de a 19. századtól is nagyon különböző világát. A források értelmezéséhez főként a német szakirodalmat hívjuk segítségül, Budán ugyanis nemcsak az igazgatás nyelve volt ebben az időszakban mindvégig német, hanem a lakók egy részét családi-gazdasági kapcsolataik változatlanul korábbi lakhelyükhöz, a német kultúrkörhöz kötötték. A város képét, identitását a polgárság határozta meg, amelynek döntő többsége német ajkú volt.¹⁵ Hiába élt – zömében a külvárosokban – nagy számban délszláv (kb. 40%) népesség, közülük az ortodox többség legfeljebb ún. védett polgár lehetett. Ez azonban nem biztosított a katolikus német polgárokkal azonos jogokat. Ennek megfelelően a más vallású és ajkú lakosokat nem kérdezték meg, amikor magukat – az uralkodó akaratát követve – német, katolikus polgárvárosként határozták meg. Buda magisztrátusa a felettes hatóságok felszólítása ellenére, tudatosan nem engedett magyarokat a városvezetésbe, a fontosabb városi hivatalokba, de még a polgárság külön magyar és délszláv szószóló-választásának ötletét is elutasította, sőt, a magyar rendek állandó panasza ellenére sem volt hajlandó több magyar-nak polgárjogot adni.¹⁶ Az országgyűlési követek számára drága pénzen csináltatott magyar ruhával a külsőségekhez alkalmazkodtak, semmi nem utal arra, hogy ehhez valamiféle Hungarus-tudat társult volna. Mi sem bizonyítja jobban a városvezetők német kultúrkörhöz való szoros kötődését, mint az a tény, hogy bár az országgyűlésre magyar ruhát (is) vittek, a magisztrátus a városházára a Regensburger Zeitungot fizette elő.¹⁷

13 Johanek 2013. 304.

14 Schwerhoff 2018. 24., 28.

15 A polgárjog kérelmezésének előfeltételeiről, megszerzésének folyamatáról, valamint a polgárok számára biztosított jogokról lásd részletesen Géra 2014. 42–50.

16 Buda és Pest magisztrátusának magyarellenessége 1741-ben, 1751-ben, majd az 1764–1765-ös diétákon is szóba került. Nagy J. 2020c. 391–392.

17 A középkorász Szűcs Jenő Magyarország helyét Kelet-Közép-Európában köztes régióként határozta meg, úgy vélte, ez az elnevezés jobban kifejezi az ország sajátos történelmi helyzetét, kultúráját. Szűcs Jenő Pach Zsigmond Pállal, Niederhauser Emillel, valamint a témához a családmodellek felől közelítő

A 20. század utolsó évtizedében kibontakozó markáns szemléletbeli változásokkal egy időben, részint azok következményeként, német nyelvterületen megnőtt az érdeklődés a kora újkori városok iránt.¹⁸ Ezt megelőzően a kutatások már a 19. századtól kezdve döntően a középkori és a modern városok viszonyainak feltárására fókuszáltak, a kora újkort a két „virágkor” közötti átmeneti időszaknak tekintették. A kutatási kedvet bizonyára kedvezőtlenül befolyásolta az olyan neves szaktekintélyek, mint Winfried Schulze, Klaus Gerteis vagy Karl Vocelka értékítélete is. Schultze a kora újkort a városok szempontjából egyértelműen hanyatló korszakként látta, Gerteis pedig a középkori városi hagyományok továbbélését az akkori viszonyok megmerevedéseként értelmezte, a korszakot röviden a merevség és a stagnálás jelzőkkel írta le. Vocelka még ennél is szkeptikusan fogalmazott, amikor kijelentette, hogy a kora újkori várostörténet más korszakokhoz képest mindig alárendelt szerepet játszott.¹⁹ Klaus Gerteis 1986-ban és Heinz Schilling 1993-ban megjelent szintézisei a kora újkori német nyelvterülethez tartozó városokról még a „régikánon” szellemében készültek, mindkét kötet a politika és az igazgatástörténet szempontjából közelített a városokhoz, ennek jegyében kiemelt szerepet kapott a város és az állam közötti kapcsolat bemutatása. Új elemként, az angol–amerikai szakirodalom hatására megjelent náluk a történeti demográfiai nézőpont, valamint az urbanizáció kérdése, illetve a speciálisan városi jelenségnek (*urban event*) tartott reformáció hangsúlyos ábrázolása.²⁰ Herbert Knittler osztrák történész 2000-ben kiadott várostörténete nemcsak abban hozott újat, hogy az egész kontinens kora újkori városairól készült átfogó munka, amelyben típusonként rendszerezi a városokat, hanem a politika-, gazdaság- és társadalomtörténeti hangsúly ellenére a kötetben már a paradigma-váltás jelei is jól érzékelhetők. Igazi szemléletváltást Ulrich Rosseaux hozott, aki 2006-ban megjelent összefoglaló munkájában a Német-római Birodalom városainak fejlődését mutatta be. Bevezetőjében, a kora újkori városokról alkotott korábbi értékítéletekre reflektálva, az 1500 és 1800 közötti három évszázad városi viszonyainak átmeneti jellegében nem hanyatlást, hanem inkább lassú fejlődést lát. Rámutat, hogy a kora újkori városi élet számos eleme valóban a középkori hagyományokra épült, ugyanakkor ezek hatása az eltelt háromszáz év alatt, különböző ütemben, mégis folyamatosan gyengült. A középkori gyökerek ellenére éppen a kora újkor volt az az időszak, amikor kialakult a vidékitől bizonyos jegyeiben (pl. időkezelés, táplálkozás, öltözködés stb.) markánsan eltérő városi életmód és kultúra. A korszak

---

történeti demográfus Faragó Tamással egyértelműen igazolta a lakosság erős német kötődését, ami még a 19. században (néhol a 20. században is) felismerhető, elkülöníthető volt, s leginkább a kultúra területén mutatkozott meg. Szűcs 1986. 515–568.; Bartha 2015. 211–212.; Faragó 2008. 367–370.; A királyi biztosok 1723-ban kelt jelentése szerint senki nem akadt a budai városvezetésben, aki az ország- vagy megyegyűléseken a magyar beszédeket értette volna. A magisztrátust hiába szólították fel, hogy magyarul tudó és az ország jogszokásait jól ismerő tanácsosokat vegyenek fel a jövőben, ezt a rendelkezést rendre figyelmen kívül hagyták. A két nyelven oktató tanítókra vonatkozó utasítással hasonlóan jártak el. Gárdonyi 1945. 212.; BFL IV.1006.e 47. köt. 1741 fol. 111., 125., 48. köt. 1742 fol. 126.

18 A témakörben keletkezett várostörténeti szakirodalom és forráskiadványok hatalmas mennyisége, az elmúlt három évtizedben szervezett munkacsoportok és tematikus konferenciák nagy száma miatt ezek részletes ismertetését eltekintünk. Tehetjük ezt azért is, mivel erről több kiváló historiográfiai áttekintés készült. Lásd Johanek 2013.; Opll 2013.; Manetsch 2013.; Schwerhoff 2018.

19 Schwerhoff 2018. 11–12., 20.

20 Gerteis 1986.; Schilling 1993.; Johanek 2013. 312–313.

városait az állam érezhetően növekvő szerepvállalása, a szakértelmiség és hivatalnokréteg létszámának emelkedése, az adminisztráció bővülése miatt a politikai kommunikációt sem hagyta érintetlenül. Meglátása szerint nem szabad elfelejteni, hogy a kora újkori városban induló, majd egyre gyorsuló ütemű mélyreható változások alapozták meg a 18. század utolsó harmadában kibontakozó mélyreható társadalmi-gazdasági átalakulást. Az életmód és kultúra területén bekövetkezett, már a kora újkorban elkezdődött változások hatása bizonyos területeken (például táplálkozás, családi viszonyok) máig érezhető. Rousseaux kiemeli, hogy a kora újkori városi életter, a politikai berendezkedés ugyan nagyon hasonlított a középkori előzményekre, de a hasonlóság sokszor félrevezető, a mögöttes tartalom jelentősen eltért a sok évszázaddal korábban megszokottól. Példaként említi, hogy egy viszonylag megbecsült városi hivatalnok a 18. század derekán mást evett, máshogyan öltözködött, máshogyan viselkedett, mint három évszázaddal azelőtt élt felmenője. Egyben rávilágított arra is, hogy nem feltétlenül érdemes a középkor-kutatás kérdésvetéseit, módszereit – vagy akár a modern korét – ráerőltetni egy olyan időszakra, amelynek a feltételezésekkel ellentétben mégis volt saját arca. Ez azonban csak abban az esetben bontakozik ki a maga teljességében, ha a kora újkori város témájához új, a forrásadottságainak megfelelő nézőpontok felől közelítünk, s nem akarjuk minden áron rákényszeríteni a más korok kutatásában bevált metódikát.²¹ Ezt szem előtt tartva Rousseaux a hagyományos megközelítés mellett az utolsó két nagy fejezetében – mintegy a kötet harmadának megfelelő terjedelemben – a város és környéke (épített környezet/ökológia és egészségügy), valamint a városi élet címűben (időgazdálkodás/anyagi kultúra/szórakozás-pihenés) teljesen új, korábban szokatlan aspektusokból mutatja be a kora újkori városi életre jellemző sajátosságokat. A szemléletváltás a többi fejezetben ugyancsak érzékelhető, a szerző az új művelődéstörténet jegyében nem elégszik meg például a korszak városi életére jellemző tárgyak rövid felsorolásával, hanem ezek szimbolikus jelentéséről, rituálékban, ceremóniákban, kommunikációban betöltött szerepéről a viszonylag szűk terjedelem ellenére is remek áttekintést nyújt.²²

A szimbolikus kommunikáció, a rituálék és ceremóniák kutatásának fontosságára egyébként Gerd Althoff irányította rá a figyelmet, akinek kijelentése a rituálék hatalmáról alapjaiban változtatta meg azt a korábbi álláspontot, miszerint a rituálék és a ceremóniák nem jelentettek többet üres gesztusoknál. A székvárosok (*Residenzstädte*) és udvarok kutatására a legnevesebb göttingeni mellett számos más munkacsoport, konferencia szerveződött, ahol a rituálék és ceremóniák anyagainak begyűjtése, elemzése folyamatosan napirenden volt. Ismét előtérbe kerültek a hagyományos megközelítést követők által gyakran kutatott tisztújítások, de ekkor már ezek szimbólumnyelvének jelentőségét felismerve. A Konstanzban tanító Rudolf Schlögl tanítványaival bebizonyította, hogy a paradigmaváltás nem jelent drasztikus elfordulást a hagyományos megközelítéstől, sikerült nagyszerűen vegyíteniük a régit az újjal, aminek eredményeként a város politika- és jogtörténetének új szegmense vált láthatóvá.²³ Az új művelődéstörténet-írás nem helyezkedik szembe, nem veti el a várostörté-

21 Rosseaux 2006. 2–4.

22 Rosseaux 2006. 94–144.

23 Manetsch 2013. 404–405.; A kötetben sokat idézett André Krischer például disszertációjában a városi körmenetek funkcióit elemezte. Johanek 2013. 336–337.; Barbara Stollberg-Rilinger a kora új-

net-írás korábbi nézőpontjait, hanem igyekszik azokra építeni.²⁴ Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy Bernd Roeck először 1991-ben kiadott nagy sikerű munkája a kora újkori városi polgárok életteréről és kultúrájáról, valamint Heinz Schilling már említett monográfiája 2011-ben és 2015-ben ismét megjelentek, jelentősen kibővítve, az új művelődéstörténet igényeinek is megfelelő átdolgozásban.²⁵

A kortárs budai magisztrátus hiába tartotta magát és városát a német kultúrkör részének, a felsorolt nagyobb áttekintő munkák paradox módon legfeljebb említés szintjén foglalkoznak a közép-európai térség német városaival.²⁶ Ritkán egy-egy konferenciakötetben figyeltek arra, hogy a kora újkorban a német kultúrkör határai nem a német birodalmi városokra és Svájcra korlátozódtak. A források sokszínűsége, valamint a tömeges irattermelés korába lépve azok mennyisége jelentősen megnehezítik annak a történésznek a munkáját, aki egy adott város lakóinak életterét akarja bemutatni az új paradigmák jegyében. Ennek köszönhetően új művelődéstörténi megközelítésben viszonylag kevés monográfia született, inkább a tanulmánykötetek, gyűjteményes kötetek a jellemzőek.²⁷

Michel Foucault francia filozófus az 1970-es években megfogalmazott, azóta sokat idézett munkájában arról írt, hogy a történelem időben és térben zajlik. Míg a 19. században működő történészek elsősorban az időt tekintették értelmezési keretnek, addig a 20. században ezt a szerepet a tér vette át. Foucault természetesen ekkor még az Annales-iskola

---

kori jelenlévők társadalmában kiemelt jelentőséggel bíró rituálék témakörét feldolgozó monográfiája 2013-ban jelent meg először, majd 2019-ben ismét kiadták. Az ő meghatározása szerint a rituálé olyan szimbolikus cselekvéssorozat, ami performatív ereje révén állapotváltozást idéz elő a jelenlévőkben vagy valamilyen kötelezettséget ró rájuk. A rituálé hétköznapiól eltérő jelentőségét jelzik az ünnepélyes, pompás külsőségek, amelyek egyszersmind átlényegítik a cselekvéssorozatnak helyet adó teret is. Stollberg-Rilinger 2013. 9–15.

- 24 Susanne Rau a *Spatial Turn* historiográfiáját, elméleti-módszertani háttérét bemutató, már második kiadást megért összegző kötetében többször kiemeli, milyen fontos az ún. hagyományos megközelítések és a térbeli fordulat aspektusainak szintézise. Ezt bizonyítandó közel száz oldalt szentelt a 19. század végétől kezdve a történettudomány és a térszemlélet összefonódásának bemutatására. Rau 2017. 8–9., 18–106.
- 25 Roeck elsősorban a mindennapi élet, az öltözködési szokások, az iskoláztatás és a művészetek témakörére fókuszált, érdeklődése középpontjában a polgárjogúak, a városi közép- és felső rétegek álltak, akikben a sajátos városi kultúra megtestesítőit látta. Roeck 2011. 3.; Heinz Schilling művének újrakiadása Stefan Ehrenpreis közreműködésével valósult meg. Schilling–Ehrenpreis 2015.; Gerd Schwerhoff ugyancsak hangsúlyozza, hogy a művelődéstörténi perspektíva nem veheti át teljesen az uralmat, inkább csak keret, a hagyományos jog- és igazgatástörténi, társadalomtörténi nézőpontokat nem lehet, nem szabad mellőzni. Schwerhoff 2018. 27.
- 26 Ennek egyik oka, hogy idegen nyelven viszonylag kevés monográfia érhető el a térség városairól. Buda általunk tárgyalt időszakáról például Franz Greszl tollából egyetlen, kis terjedelmű munka (136 p.), amely a címében foglaltaknak megfelelően a visszafoglalt város plébániáinak kialakulását, történetét mutatja be, a város történetével legfeljebb érintőlegesen foglalkozik. Greszl levéltári kutatásokat nem folytatott, az egyházlátogatási jegyzőkönyvek kivételével kizárólag nyomtatásban megjelent források alapján dolgozott. Lásd Greszl 1984.
- 27 Ilyen gyűjteményes munka a Frankfurt kora újkori életét bemutató, Julia A. Schmidt-Funke és Matthias Schnettger szerkesztésében megjelent *Neue Stadtgeschichte(n). Die Reichsstadt Frankfurt im Vergleich* című, terjedelmes (483 p.) kötet, amelynek bevezető tanulmányában Gerd Schwerhoff az új művelődéstörténet német nyelvű munkáinak historiográfiáját közölte. Lásd a bibliográfiai adatokat Schwerhoff 2018.

térszemléletére, a hatására kibontakozó társadalomföldrajzi kutatásokra és a topográfiai érdeklődés érezhető növekedésére, illetve az olyan térelemzésben gondolkodó várostörténet-szek munkájára gondolt, mint például Henri Lefebvre. A térbeli fordulat ugyanis csak a 20. század legvégén érte el a történettudományt, majd az új évezred első évtizedében annak kitörölhetetlen részévé vált. Ezzel párhuzamosan a várostörténet-írásban a városi tér az új művelődéstörténeti megközelítés egyik kiemelt kutatási területévé lépett elő.²⁸ A *Spatial Turn* paradigmaváltásának köszönhetően a tér nemcsak a cselekvés kereteként, statikus elemként fogható fel, hanem relatív konstrukció (Lefebvre, Löw, Döring–Thielmann), ami a cselekvők dinamikus interakcióiból, tárgyaiból és atmoszférikus elemeiből áll össze. Martina Löw sokat hivatkozott, rövid meghatározása szerint a tér fogalma alatt társadalmi javakat és személyeket kell érteni, erősen intézményi kötődés jellemzi. A tér nem kizárólag statikus értelemben, természetből adótként fogható fel, hanem dinamikusan, vagyis létrejöhet a társadalmi fejlődés, folyamatok eredményeként ez által lehet konstruált, és egyszersmind változtatható is. Ez a cselekvésteoretikus modell egyben magába foglalja a Bourdieu-féle habitusmodellt, amelynek lényege, hogy az emberek a terek érzékelésével elsajátítják a társadalmi folyamatokat is. Az adott térre vonatkozó szabályok elsajátításának mértéke jelentős mértékben összefüggésbe hozható az egyén képességeivel, műveltségével, társadalmi helyzetével. Ugyanazon falak között máshogyan viselkednek, ha a helyiséget az adott pillanatban imateremnek, vizsgateremnek, színháznak vagy ravatalozónak használják. Ezen felfogás szerint nem az építőanyag és a kivitelezés, hanem valójában a használó és a használat teremti meg a teret. A Löw-féle, sok tényezőből felépülő modellben a tér fogalma soha nem lehet általános, mindig csak bizonyos konkrét terekre vonatkozhat.²⁹ A térben mint új értelmezési keretben a kora újkori várostörténet-írás művelői is meglátták a lehetőséget, sorba jelentek meg a kötetek, ezek döntő többsége azonban tanulmánykötet, viszonylag ritka az egy-egy város tértörténetét feldolgozó munka. A szakma nagy elismeréssel fogadta 2014-ben Susanne Rau *Räume der Stadt. Eine Geschichte Lyons 1300–1800* című terjedelmes monográfiáját, amely a tér tematika köré szerveződve mutatja be a kivételes forrásadottságokkal rendelkező Lyon történetét a középkor derekától a kora újkor végéig.³⁰ Az akkor francia határváros Lyon nem tartozott a német kultúrkörhöz, a kötet módszertani szempontból mégis példaértékű.

A magyar várostörténet-írás a nemzetközi trendekhez hasonlóan elsősorban a középkorra és az újkorra fókuszált, a kora újkori városokra kevesebb figyelem irányult, ez azonban várostípusonként, egyes városoknál is különböző lehet. A protestáns többségű lakosság és a külföldre irányuló marhakereskedelem jelentősége miatt egy időben a mezővárosok nagyobb figyelmet kaptak a szabad királyi városoknál. A kiváló forrásadottságokkal rendelkező Sopron a helyi közgyűjteményekben dolgozó elkötelezett kutatók (Házi Jenő, Szakács Anita, Dominkovits Péter) munkájának köszönhetően talán a legjobban dokumentált magyarországi város. A városok iránti érdeklődés hazánkban a társadalomtörténet-írás és az Annales-iskola térfoglalását követően élénkült meg, kezdetben a kvantitatív megközelítés

28 Gyáni 2007. 4.; Johaneck 2013. 332.; Rau 2017. 8.; Bachmann-Medick 2007. 288.

29 Löw 2001. 53., 67., 263.; Lorenz 2006. 193–194.; Hatje 2004. 156.; Kümin 2013. 93.; Granasztói 2014. 149–150.

30 Rau 2014.

dominált. Pest társadalmának jeles kutatója, Bácskai Vera és tanítványai, követői a város definíciója, a városi lét ismérveinek meghatározása, a piackörzetek határainak kirajzolása mellett igyekeztek minél részletesebb képet rajzolni az ország városhálózatáról. A Bácskai Vera körül létrejövő kör kutatásának súlypontja azonban nem a kora újkorra esik, hanem a 18. század második felére, utolsó harmadára, amikor a vállalkozók előfutárai megjelentek. A Bácskai Vera által vállalkozók előfutárainak nevezett városiak – nem mindegyikük tartotta már szükségesnek a polgárjog megszerzését – egy másik, a modernizálódó világ mentalitását képviselik, s az ún. új/modern polgár típusát testesítik meg. A magyar várostörténet-írás viszonylag gyorsan követte az újabb irányzatokat, ugyanakkor a kutatók érdeklődési köre nem fedte le egyenletesen a Nyugat-Európában kora újkornak nevezett időperiódust. Az Oszmán Birodalommal folytatott háborúskodás és az önálló Erdély, a vallás körüli viták, a nagy társadalmi változások, a zavaros politikai viszonyok bizonyára komoly szerepet játszottak abban, hogy a kora újkori magyarországi várostörténet művelői elsősorban a 16–17. századdal foglalkoztak. A Habsburg uralkodók várospolitikáját és Pozsony szabad királyi város történetét vizsgáló H. Németh István kutatásainak súlypontja ugyancsak az említett két századra esik.³¹ A térbeli fordulat a 20. század végén hazánkba is megérkezett, bölcsőjének az ELTE BTK Atelier Tanszékét tekinthetjük, de az itt született monográfiák (Czoch Gábor, Sonkoly Gábor) ugyancsak a 18. század utolsó harmadától kezdik el vizsgálni a korábban soha nem látott ütemben átalakuló városi életet, kötetük súlypontja egyértelműen a 19. századra esik. Kivétel Granasztói György Nagyszombatról írott monográfiája, aki időkeretnek az 1579 és 1711 közötti időszakot választotta.³² A fentebbiekből egyértelműen kiderül, hogy a kora újkori magyar várostörténet legkevésbé ismert része a 18. század első felé, ez a megállapítás egyébként Buda és Pest városokkal kapcsolatban is helytálló.³³

Buda várának 1686-os ostroma, majd a városok újjászületésének lépéseit, a Budai Kamarai Adminisztráció alatt eltöltött évek eseményeit a 19. század végétől kezdve olyan kiemelkedő történész-levéltárosok tanulmányozták, mint Áldásy Antal, Schmall Lajos, Gárdonyi Albert, Bánrévy György, Nagy István, Kováts Lajos, Nagy Lajos és Bónis György.³⁴ Elsősorban a város igazgatástörténetével, bírósági szervezetével, gazdasági életével foglalkoztak monográfiáikban, tanulmányaikban, forráskiadványaikban. Némethy Lajos vízi- városi plébános a visszafoglalt Buda katolikus egyházi életét, a barokk egyházi építészet emlékeit tanulmányozta behatóbban. 19. században kiadott munkáit – például a Nagyboldogasszony-templomról szólót – azért is nagyra értékelik a történészek, művészettörténészek,

31 A magyarországi várostörténet új útjairól részletes elemzést közöl német nyelven H. Németh István, lásd H. Németh 2013.

32 Granasztói 2004.

33 Ennek illusztrálására jó példa az URBS Magyar Várostörténeti Évkönyv IV., térhasználat, térszemlélet témakörének szentelt kötete. Az öt középkori városokról szóló tanulmány mellett további kettő kitér a kora újkorra, de a súlypont mégis a megelőző korszakra esik. Kora újkori városokkal két szerző foglalkozik: Kuzma Dóra a 16. századi Besztercebányával, Papp Adrienn pedig a régészeti leletek tükrében a török kori Tabán kialakulásával. A keresztények által visszafoglalt Budáról egyetlen tanulmány sem szól, az ezután következő írások mind a 19. század második felére és a 20. századra koncentrálnak. Lásd Papp 2009.

34 Áldásy 1906.; Schmall 1899.; Gárdonyi 1916.; Gárdonyi 1945.; Bónis 1962., Bónis 1974.

szek, mivel az általa hivatkozott dokumentumok részben már nem elérhetőek, a nevezett épületeket a 20. század eleji átépítések, illetve a második világháború pusztításai előtt írta le.³⁵ Elsősorban a város épített emlékei iránt érdeklődött Schoen Arnold művészettörténész, de írásai a történészek számára is számos fontos információt tartalmaznak.³⁶ Kötetünk témaválasztásának szempontjából igen fontos Zoltán József 1963-ban megjelent, *A barokk Pest-Buda élete. Ünnepségek, szórakozások, szokások* című kötete. Ez azonban egy jelentős ponton eltér a fentebb felsorolt szerzőkétől, Zoltán ugyanis nem használt levéltári forrásokat, kizárólag nyomtatott források alapján dolgozott. A máig sokat hivatkozott könyv valahol a tudományos és a népszerűsítő irodalom határán mozog, a két város „barokk korszaka” értelmezésében a nyomtatott forrásokkal lefedhető idősakra korlátozódott, vagyis főként az 1730 utáni viszonyokat mutatja be, az ezt megelőző idősakra ritkábban utal. A kötet erőssége a sokféle nyomtatott forrásból és a szakirodalomból – beleértve a néprajztudományt is – egybegyűjtött adatok eseménycentrikus összegzése és bemutatása. Gyenge pontja ellenben, hogy a két város életében fontos szerepet betöltő egyházi vagy világi személyekről aktuális hivatali pozíciójukon kívül semmi személyeset, közelebbit nem tud meg az olvasó.³⁷ Közkeveltsége miatt említést kell még tenni Pásztor Mihály 1936-ban kiadott, első ránézésre Pest-Buda 18. századi hétköznapjairól készült átfogó jellegű monográfiának tűnő kötetéről. A várostörténeti részt egy életmódtörténeti követi, de a két rész kronológiai szempontból egymáshoz képest elcsúszott. Az igazgatástörténeti fejezetek elsősorban azokkal a kérdésekkel foglalkoznak, amelyekről az előző évszázad végén sokat publikált Gárdonyi Albert, Némethy Lajos, Schmall Lajos, illetve később Pásztor kortársa, Bánrévy György. Ehhez képest az életmód fejezetekben a 18. század inkább az 1720–1730 évek utáni időszakot jelenti. A szerző nem tudományos igénnyel készült elemzéseket tár elénk, hanem jó publicistaként apró érdekességekkel – és sok pontatlan, utólag ellenőrizhetetlen adattal – örvendeztet meg az olvasót.³⁸

1975-ben jelent meg Budapest egyesítésének centenáriuma alkalmából a Budapest története sorozat harmadik kötete, amelyben Nagy Lajos – az igazgatástörténeti fejezetet készítő Bónis György közreműködésével – a történettudomány (és a művészettörténet) korábbi eredményeit szintetizálva átfogó, monumentális képet adott Buda 1686 és 1848 közötti történetéről. Nagy Lajos hagyományos megközelítésben összeállított kötetének központi témái a három város topográfiai viszonyainak alakulása, igazgatástörténetük (Bónis György közreműködésével) és gazdaságtörténetük vizsgálata, valamint az egyházak, a művelődés (iskolák, színház stb.) és a művészettörténeti emlékek bemutatása. Nagy Lajos és Bónis György magas színvonalú, ma is megkerülhetetlen kötetének kiadásával azonban a 19. század óta töretlen Buda iránti történészi érdeklődés hosszú korszaka lezárult. Az első, nagy nemzedék kutatói érdeklődésének fókuszában a viszonylag jól dokumentált, ugyanakkor még áttekint-

35 Némethy 1876.

36 Schoen 1958.; Schoen 1959.

37 1961-ben ünnepelték Buda visszavívásának 275. évfordulóját, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár ebből az alkalomból adta ki Zoltán József kötetét. Zoltán 1963. 6.

38 Az úságíró múlttal rendelkező Pásztor Mihály stílusára és munkamódszerére nagy hatással volt az is, hogy a könyv megírása idején már a Fővárosi Statisztikai Hivatal – egyben a kötet kiadója – szakelőadó-jaként dolgozott, ezért a sok statisztika és teljes szövegében közölt árszabás. Pásztor 1936.

hető terjedelmű forrásanyaggal rendelkező 17. század vége, valamint a szabad királyi városi kiváltságok megszerzése miatt a következő évszázad első évei (különösen 1703–1705) álltak. Különben a 18. század első évtizedét, néhány jól feltárt részterületet leszámítva (például a királyi biztosok vizsgálata 1722–1723-ban Gárdonyi Albert tollából³⁹), alig kutatták. A kurucok elleni védekezés, a katonaság városfejlődésre gyakorolt valódi hatása, a várost ért természeti csapások – 1709–1710-es pestis, 1712-es árvíz, 1723-as tűzvész, 1739–1740-es pestis – legfeljebb említés szintjén merültek fel. Az a kevés is, amit az egyes eseményekkel kapcsolatban írtak, gyakran félreértelmezésen alapult, amelyre az egyik legjobb példa az 1739-es tabáni pestislázadás esete, kötetünk egyik önálló fejezete. A korábbi szerzők többsége a nevezett időszakot egyfajta átmeneti korszaknak tekintette, a korábbi vagy a későbbi viszonyokat igyekezett a 18. század első felére előre vagy visszavetíteni. Egyetlen példát említünk meg a kutatások hiányosságainak érzékeltetésére Buda és Pest történetéből. Kováts Lajos, Nagy István és Nagy Lajos a lehetőségekhez mérten kvantitatív módszerekkel aprólékos elemzésnek vetették alá a főkamarási számadások alapján a városok 18. századi gazdasági életét, pénzügyi helyzetét. Kutatási eredményeik az előzetes várakozásoknak megfelelően egyértelműen igazolták, hogy a nemzetközi trendekhez képest Buda is tökéletesen illik a korabeli városokra alkalmazott hanyatlás-narratívába. Nagy István számai, moralizáló értékelése nyomán egy korrupt, romlott, pazarló és hozzáértést nélkülöző városvezetés bontakozik ki, amelynek botrányait országos felháborodás kíséri.⁴⁰ Nagy János 2017-ben megjelent tanulmányából ezzel szemben más kép bontakozik ki, Buda a jelzett időszak végére az országgyűléseken és a concursusokon fokozatosan a szabad királyi városok vezetőjévé vált, 1741-ben pedig az is szóba került, hogy a Bécsből menekülni kényszerülő udvar átmenetileg ide költözik.⁴¹

Nagy János a három évtized kihagyás után az ezredfordulót követően ismét fellendülő Buda-kutatás legújabb nemzedékéhez tartozik. A sort Kenyeres István nyitotta 2006-ban a testvérváros Pest-Buda szabad királyi városi kiváltságainak megszerzéséhez vezető út bemutatásával.⁴² A kutatás fókuszában újabban a forráskiadás, a társadalomtörténet, a hétköznapi élet és a korábban teljesen hiányzó budai családtörténet áll.⁴³ 2017-ben adták ki a

---

39 Gárdonyi 1945.

40 Nagy I. 1957.

41 Nagy J. 2017.

42 A tanulmány módszertani jelentősége, hogy még egy ilyen nagy érdeklődést kiváltó témakörhöz is számos újdonságot lehet hozzátenni a bécsi levéltári anyagok szisztematikus kutatásával. Kenyeres 2006. Kenyeres István másik fontos tanulmányában a városgazdálkodás kiépülésének kezdeteit vizsgálta. Kenyeres 2012.

43 Géra 2009.; Géra 2014.; Géra–Oross–Simon 2015.; Géra 2016.; Géra 2019.; Tuza Csilla 1999-ben megjelent tanulmányában legalább a budai polgármesterek és bírók életrajzainak hiányát igyekezett pótolni, tanulmánya azonban számos tévedést tartalmaz. Például az általa említett városbíró és polgármester Cetto valójában két személy, apa és fia. A szerző állításával ellentétben az idősebb Jakob Cetto, aki Bössinger polgármestert támogatta, 1718-ban elhunyt. A Bössinger polgármester és vetélytársa közötti szőlőbéli csetepaté főszereplője a másik, a katonatiszt Bössinger volt. Baitz polgármester nem a felesége révén került be a magisztrátusba, mivel annak apja nem a korábbi Johann Georg Unger polgármester volt. Utóbbival kapcsolatban a források többször megjegyzik, hogy mindkét házassága gyermektelen maradt. A magisztrátusban 1736-ban feltűnő Johann Benedikt Perger csak névrokona volt

Buda Városatlasz II. kötetét, amelyben Simon Katalin a nemzetközi előírásnak megfelelően összegezte, rendszerezte és teljesen új adatokkal egészítette ki Nagy Lajos, Felhő Ibolya és mások topográfiai gyűjtéseit, kutatásait. A városatlasz adattár része azóta kötelezővé vált a korszak forrásainak kutatói számára. Simon Katalin több, számos új eredményt felvonultató tanulmányt közölt a város egyes részeinek épített környezetéről, valamint a városi tér használatáról.⁴⁴

Levéltári források

Érdeemes röviden kitérni a páratlanul gazdag budai anyag kutatásának nehézségeire, ami egyben magyarázatot ad arra is, miért nem túl népszerű a történészek körében. A hatalmas terjedelmű anyag II. József uralkodása előtt keletkezett részéhez csak nagyon kevés, főleg korabeli mutató áll rendelkezésre, ezért részben darabszintű átnézéssel kutatható. A budai levéltárnokok sajátos rendszer szerint dolgoztak, így a legtöbb kérdés kinyomozásához több, igencsak eltérő állagban szükséges kutatni, ráadásul Pesthez képest viszonylag kevés a tárgy szerint csoportosított anyag.

A forrásadottságok erősen behatárolják a kutatási lehetőségeket, így bizonyos részmákat ezekből nem tudunk pontosan megválaszolni, még a német városokról készült, rendkívül terjedelmes szakirodalom segítségével sem lehet tovább lépni. A magisztrátus által alkalmazott kommunikációs technikák tanulmányozásának elsődleges forrásai a tanácsülési jegyzőkönyvek. Nagy mennyiségben állnak rendelkezésünkre, az 1710-es évek derekától még mutatót is készítettek a kötetek végére, de ezek logikája erősen eltér a mai mutatózás szabályaitól, ezért csak korlátozott segítséget nyújtanak. Az írásbeliség a magisztrátushoz kötődött, még a város kereskedelmi negyedében, a külvárosok sorában az elsőnek tekintett Vízivárosban működő albíróság is szóban intézkedett. Az ott történetekkel kapcsolatban kizárólag a magisztrátus közléseire kell hagyatkoznunk. A polgárság és az elégedetlen városlakók tanács ellen irányuló szervezkedésüket saját érdekükben igyekeztek a magisztrátus előtt leplezni. Az eseményeket a városi iratanyagból az ellenérdekelt magisztrátus szűrőjén keresztül ismerhetjük meg, az elégedetlenkedők nem minden esetben jutottak el a felettes hatóságokig. Amennyiben igen, a polgárok oda beküldött panaszleveleiből teljesen más kép bontakozik ki, mint amit a magisztrátus az utókornak átadni kívánt. Nemcsak azért nem írtak a városban történekről a polgárok, mert ennek nem volt még körükben hagyománya, hanem azért sem, mivel közülük sem mindenki értett annyira a betűvetés tudományához, hogy erre vállalkozzon. Az első időkben betelepülő családok irattára – ha létezett ilyen – a várbéli

---

a Tuza Csilla által emlegetett budai Perger családnak, előbbi Morvaországban született, házasság révén, nem sokkal hivatalba lépése előtt tűnt fel Budán. Perger polgármestert sem sikkasztás miatt tartották 11 hónapig házi őrizetben, hanem a pestis elleni intézkedések elhanyagolásával vádolták, s azt vizsgálták, milyen felelősség terhelte a tabáni tumultus miatt. Vanossival kapcsolatban nem igazolható a rokonság a székesfehérvári Lorenz Vanossival, az azonban biztosnak látszik, hogy Székesfehérvár helyett a frankföldi Dinkelsbühlben halt meg. Tuza 1999. 22., 25., 30., 34–35.; Nagy J. 2017. 10.

44 Simon 2017.; Simon 2015.; Az eddigi a térhasználatot dinamikus aspektusból Buda vonatkozásában is bemutató tanulmányt ugyancsak Simon Katalin írta, lásd Simon 2019.

1723-as tűzvészben vagy a vízivárosi árvizek valamelyikében semmisült meg, de a hagyatéki eljárás elhúzódása esetén az is előfordulhatott, hogy mire az örökös Budára ért, az iratokat már széthordták. A *Cultural Turns* képviselői a levéltári forrásokat előszeretettel egészítik ki tárgyi anyagokkal.⁴⁵ Buda esetében azonban ezek sem sokat segítenek; a Víziváros egyik templomának freskóján láthatjuk a korszakból az egyetlen ismert, hiteles portrét a magisztrátus egyik tagjáról. A céhek után maradt tárgyi anyag a 18. század közepével bezárólag igen kevés, és semmivel sem visz minket közelebb ahhoz a kérdéshez, hogy hogyan zajlott egy céhes összejövétel, oda kiket hívtak meg, miről beszéltek. A városháza épületéről a vizsgált időperióduson belül sporadikus adatokkal rendelkezünk, az építkezési munkákról a legrészletesebb leírás a 17–18. század fordulóján Johann Hölbling építőmestertől származik. Tervek, ábrázolások ebből a korszakból egyáltalán nincsenek, a freskók első leírása pedig a 18. század végéről származik. A vizsgált időszakból várostérkép is csak néhány maradt, ezek mind katonai, esetleg kamarai megrendelésre készültek, ezért a város védelmi funkciói, a délvidéki törökellenes háborúk miatt nélkülözhetetlen vízi útvonal, a Duna, valamint az állami-egyházi fenntartású épületek ábrázolására törekedtek. A korszak végén készült néhány ábrázolást leszámítva a városképeket hasonlóan nélkülöznie kell erre a korszakra nézve a kutatóknak. Az 1730-as évek derekán készült ábrázolások, amelyet mintaként többször felhasználtak, láthatóan az uralkodók ellenreformációs törekvései sikerének kidomborítására törekedtek az egyházi épületek hangsúlyozásával. Buda az európai emlékezetben az Oszmán Birodalomtól visszafoglalt jelentős erődvárosként élt, a kép ennek megfelelően a valóságosnál jóval meredekebbnek, nehezen bevehetőbbnek ábrázolja a várhegyet.⁴⁶ A torzított perspektíva pedig jótékonyan elfedi, hogy az 1730-as évekre a budai erőd már hadi jelentőségét elveszítette, a hadi technika fejlődésének következtében több környező hegyről könnyedén támadhatták volna. Buda esetében is nagyon valószínű, hogy a magánházakat térkitöltő elemként rajzolták a városképre, sematikus kinézetük erre utal, ezekkel az ábrázoló célja kizárólag az volt, hogy sűrűn lakott, nyüzsgő település benyomását keltsse. Egyetértünk Daniel Stracke azon megállapításával, miszerint a kora újkori városképek valóságként tűnő ábrázolásait fenntartásokkal kell kezelni. Ez részben abból következett, hogy a premodern városképek kommunikációs eszközként szolgáltak, a városi tér meghatározott módon történő megjelenítésével bizonyos hatást akartak elérni. A reprezentációs törekvések mellett a városképek készítésében komoly szerepet játszott az eladhatóság, a haszon is.⁴⁷

A főkamarasok által készített számadások és az ezek alapját készítő számadásmellékletek szolgáltatják a legrészletesebb adatokat, az alkamarás számadásaival kiegészülve a városháza 1692–1711 közötti átépítéseiről, tárgyi világáról bizonyos években egészen jó áttekintést nyújtanak. A városi főkamaras és alkamarás személye gyakran évente változott, amiből komoly minőségbeli különbségek fakadnak. Rüdiger Kaspar Keppeler alkamarás – árvaszámtartó, a Telekkönyvi Hivatal első vezetője – számadásai példaértékűek, az őt követő Urban Dominicus vagy Peter Laux kimutatásai azokhoz képest nehezen követhetőek.

45 Johaneck 2013. 316–317.

46 Friedrich Bernhard Werner, Mikovinyi Sámuel és Anton Erhard Martinelli budai vonatkozású városképeiről lásd Rózsa 1963. 25–27.

47 Stracke 2011. 176., 179–182.

Előfordult, hogy a városházára fordított kiadásokat több címszó alatt, különböző helyeken számolta el az alkamarás vagy a főkamárás. Azok, akiknek a városházán teljesített megrendelésükért borban fizettek, sokszor egyáltalán nem szerepelnek a főkamárás számadásaiban. Elvileg a főkamárási számadásokba bele kellett foglalni az alkamarás által készített kimutatásokat, de mivel más rendszer, más címszavak alapján listázták a kiadásokat és a bevételeket, ezt a gyakorlatban teljes körűen nem lehetett kivitelezni. Johann Wabler főkamárás 1711. évről szóló számadásait tanácsostársai is problémásnak találták, halála után unokaöccse és örököse, az ifjabb Wabler császári lakáj bő egy évtizedig levelezett a számadás hiányai és a felmentés miatt az Udvari Kamarával. 1711 után pedig egyáltalán nem készítették a budai pénzügyek felelősei számadásokat, így azokat utólag, a következő évtized végén készítették el. A számadások és mellékleteik egy része állítólag az 1723-as tűzvészben elégettek, hogy ez megfelelt-e a valóságnak, nem tudjuk. Azt azért érdemes megjegyezni, hogy a városházán őrzött iratok zöme épségben maradt. Nem világos, hogyan, mi alapján készítették el később a számadásokat. Az 1724 és 1729 közötti időszak számadásait, ismét a felettes hatóságok felszólítására, sok éves késéssel állították össze, többségében olyan hivatalnokok, akik elődjük halálát követően kerültek a pozícióba, így az iratok keletkezésének hátterét nem ismerték pontosan.⁴⁸ Ma 1714/1715-ből és 1717/1718-ból őriz Budapest Főváros Levéltára számadásmellékleteket, az 1719 és 1739 között eltelt két évtizedből egyetlen melléklet sem áll rendelkezésre. A főkamárási számadások készítésének alapelve is változott, a városházán és a városi épületeken végzett munkákat együtt, gyakran a mester neve szerint számolták el, így annyit tudunk meg, hogy adott kőműves az adott évben melyik épületeken dolgozott. Hasonlóan jártak el az évben többször foglalkoztatott fuvarosokkal, mesterekkel. A korábbi felelősök közül többen már nem éltek. A budai számadások a sok pontatlanság, értelmezési nehézség és az időbeli, tartalmi egyenetlenségek ellenére kötetünk kutatási témáihoz pótolhatatlan részletekkel szolgálnak.⁴⁹

A bérbe adott városi létesítmények életéről szinte semmilyen ismeretekkel nem rendelkezünk, mivel tulajdonosként a magisztrátust a bérlet fizetésén és az átadott eszközök megőrzésén túl külön beszámolókat nem kért az üzemeltetőktől. Utóbbi nagy kár, az egyik bérlő ugyanis a sok éve hiányzó számadások miatt azzal mentegetőzött, hogy a sörfőzdében mindig történik valami, az emberek, iparosok és napszámosok, városon kívülről érkező kereskedők jönnek-mennek, nincs egy nyugodt perce.⁵⁰

Magam is egyetérték Frank Hatje megállapításával, hogy aki történeti perspektívában akarja vizsgálni a nyilvánosság és a kommunikáció összefüggéseit, annak kutatásait először a konfliktusokkal, azaz a szabálysértési és törvényszéki ügyekkel kell kezdenie. A korabeli normákra ugyanis sok esetben kizárólag a kivételes állapot, a tanácsülés vagy a törvényszék elé került ügyek leírásából, tárgyalásából lehet következtetni. A tisztesség mint szimbolikus tőke és az ún. tisztességjátzmákkal kapcsolatos kutatások művelői kiemelik a térbeli elrendezés és a nyilvánosság fontos szerepét. Ebben az összefüggésben a tér az interakció színtere vagy a történés helye, amelynek a határait megsértik vagy tiszteletben tartják,

48 ÖStA FHKA SUS HS Bd. 455. fol. 79–85.

49 BFL IV.1006.e Főkamárási számadások (kötetek), számadásmellékletek.

50 ÖStA FHKA SUS HS Bd. 455. fol. 85–88.

megvédik vagy kiterjesztik. Ugyanakkor a konfliktusok többségét nem lehet egy abszolút, háromdimenziós, kizárólag fizikai térdefinícióval leírni, helyette a konfliktusszituációkat a kontextuális térfogalom perspektívájából érdemes megközelíteni.⁵¹ A törvényszéki anyagok kiemelt szerepének további bizonyítéka, hogy a kora újkori nyilvánosság és kommunikáció legnevesebb kutatóinak érdeklődési területéhez szervesen hozzátartozik a jogtörténet és a kriminalisztika, továbbá a résztvevők háttérének, motivációjának minél részletesebb társadalomtörténeti elemzése. Elég Martin Dinges, Richard van Dülmen vagy Gerd Schwerhoff nevét említeni, akik az említett területek összekapcsolásában élen jártak.⁵² A szóbeliség miatt rendkívül nehéz, ugyanakkor a nyilvános terek és a kommunikáció szempontjából megkerülhetetlen piacok és vásárok feltérképezéséhez pedig egyenesen elengedhetetlenek a törvényszegéseket dokumentáló akták, amelyek fontosságára munkáiban Andrea Griesebner és Martin Scheutz is felhívta a figyelmet.⁵³ A konfliktusok részletes megismerésére, elemzésére is ideális esetben alkalmas törvényszéki akták segítségével alkalmunk adódik megismerni a város társadalmi-szociális problémáit, a város szankciós stratégiái pedig egyben feltárják a hatóságok lehetőségeit és korlátait. Egyben arról is képet kaphatunk, hogyan reagáltak ezekre a konfliktusokra a társadalmi kontrollt biztosító céhek vagy akár a szomszédság, mi számított elfogadottnak, bevett gyakorlatnak (kivételes normalitás).⁵⁴

---

51 Hatje 2004. 155.; Lorenz 2006. 193.

52 Schwerhoff 2011. 181.; Johanek 2013. 337.

53 Pils 2004. 213.

54 Schwerhoff 2018. 29.

Társadalom, mentalitás és terek a kora újkori polgárvárosokban

Polgárok és családfők a városi társadalomban

A városokban a polgárjog és az ehhez kötődő céhtagság jelentette a belső rend alapját. A polgárjog, pontosabban az ennek feltételét képező szigorú felvételi követelmények segítségével sikerült a város fejlődését átlátható keretek között tartani. A szigorú felvételi kritériumok garantálták a rendelkezésre álló behatárolt gazdasági források megfelelő elosztását, a kiváltságosok körébe bekerültek aránylag biztos egzisztenciáját. A felvételi követelményeken kivételes esetben, például nagyobb lakosságfogyást követően lazítottak, átmenetileg. Az egyes polgár a polgárjog, a céhtagság, a gyülekezethez tartozás, a rokonság és a szomszédságon keresztül komplex politikai, gazdasági és szociális kapcsolatok hálózatába épült be, ami ugyan számos megkötéssel járt, ugyanakkor garantálta a „szabadságát” és kiváltságait más, polgárjoggal nem rendelkező városlakókkal szemben. A magisztrátus a városon belüli láthatatlan határvonalakat átléphetetlenként kezelte, ezzel is védve a polgárok elsőbbségét. A polgárjog nélküliek, a patriarchális család peremére szorulók vagy egyenesen kirekesztettek, a más vallásúak – Budán a katolikus vallás élvezett elsőbbséget –, különösen a zsidók kifejezetten szigorú intézkedésekre, a többiekénél súlyosabb és eltérő, megszégyenítő büntetésre számíthattak ugyanazért a tettért, mint a polgárjogúak.⁵⁵

A polgári társadalom politikai szempontból privilegizált, esküvel összekötött jogközösség, amelynek uralma több szinten racionalizálódott, ezek közül az egyik legfontosabb a belső béke megőrzése. A polgárjogúak közösségét egyes kutatók a férfi családfők esküszövevégeként értelmezik, mivel az átmenetileg – özvegyként – családfői szerepet betöltő nők helyettesi minőségben legfeljebb úgynevezett passzív polgárjoggal rendelkeztek, bizonyos jogokat még így sem gyakorolhattak, például a választásokon nem szavazhattak. A polgárság és a patriarchális berendezkedésű család közötti párhuzamot erősíti, hogy a családfő a magisztrátushoz hasonlóan felügyeleti és fenytési jogot gyakorolt a háznépe, felesége, gyermekei, a fedele alatt élő női és kiskorú rokonok, továbbá szolgálói és szolgálói, valamint ezek gyermekei felett. A magisztrátushoz hasonlóan a polgárjogú családfő a saját otthonában a városi együttélés ugyanazon írott és íratlan szabályait tartotta be, mint a magisztrátus a városban. A magisztrátus mellett a polgárjogú családfők a céh felé is elszámolással tartoztak. A céh a biztos kenyéren kívül életközösséget, szociális biztonságot jelentett, ugyanakkor erősen formalizált és ritualizált világának normái mélyen belenyúltak a magánzférába.⁵⁶ A hitbuzgalmi testvériségekhez hasonló felépítésű céhek a kora újkori város politikai nyilvánosságának fontos terepei voltak. Egyes kiemelt céhek – Budán a kereskedők, patikusok, fürdősök, üvegesek – közvetlenül, az egyes tanácsosok által képviseltették magukat a magisztrátusban, a többi pedig az ennél népesebb Külső Tanácson keresztül szólhatott bele a város életébe, a választott polgárság pedig kifejezetten a céhek vezetőségéből szerveződött. A céhtag polgárok emellett céhekbe tagolva vonultak fel a körmeneteken. A céhes világ és

55 Hahn 1991. 21–22.; Hahn 1988. 151.; Dülmen 2005b. 117.

56 Lásd példaként a magisztrátus és a céhek vétőjogát a párválasztásban: Géra 2019. 70–74.; Hahn 1991. 23–26.; Koch 1991. 195–197.

a város politikai nyilvánossága – mint a későbbiekben látni fogjuk – számos ponton összefonódott, a budai források azonban nem teszik lehetővé, hogy a politikai nyilvánosság ezen szeletébe betekintést nyerjünk, mivel céhösszejövetelekkel kapcsolatos adatokkal nem rendelkezünk. Budán a nyugat-európai mintának megfelelő céhházak, céhszobák nem léteztek, így a céhgyűlések helyével kapcsolatban legfeljebb találgathatunk, fogadóokban, templomokban vagy a városháza nagytermében gyűlhetek össze, nem tudni. Az mégis biztosnak látszik, hogy a céhek szerepe itt is túlmutatott a városi hierarchiát stabilizáló szerepen, a formális vagy informális céhösszejövetelek során az egybegyűltek megvitatták a város dolgait, kifejezték nemtetszésüket, kritikus hozzáállásukat akár a felettes hatóságok felé is közvetítették, ha úgy érezték, a tanácsosok ezt nem hajlandók meghallgatni. A rendi társadalom ezen korszakában, amikor a polgár városban a nyomtatott média még marginális szerepet játszott, az „egyszerű embert” leginkább a közvetlen környezete politikai-társadalmi, hatalmi erőviszonyai érdekelték, ezért is igyekeztek jelen lenni a város számára fontos eseményeken vagy legalább azokról valakitől minél gyorsabban értesülni.⁵⁷

Tisztesség és rend a városban

A premodern társadalomban a városban lakó ember körülményei és életmódja jelentősen különbözött a vidéken élőkétől, ez a megállapítás részben a beköltözött nemesekre is érvényes. A becsület és a makulátlan hírnév (*Ehre*) társadalmat szervező erejének a kor embere közvetve, a saját bőrén tapasztalva, vagy akár ennek elméleti alapjait jól ismerve, egyértelműen tudatában volt. Martin Dinges, a kora újkori várossal kapcsolatban használt „tisztességesek társadalma” (*Ehrengesellschaft*) fogalmának egyik megalkotója szerint a tisztesség vagy becsület nem állandó kategória, hanem folyamatos interakció eredménye, az egyén a város nyilvánossága előtt naponta többször olyan szituációba kényszerült, hogy a tisztessége védelmében mérlegelnie kellett a döntéseit. Ebben az értelemben a „tisztességjátéskban” a szomszédság gyakorolta az elsődleges szociális kontrollt a városlakók felett.⁵⁸ A tisztesség a korabeli emberek számára valóban társadalmi tökélet jelentett, ennek sérülése komoly anyagi következményekkel járt, elvesztése pedig akár az egzisztenciális háttér teljes megsemmisüléséhez és a közösségből való kitaszításhoz vezetett. A már említett Gerd Schwerhoffnak, a törvénytudományi dokumentumok és történeti kriminológia jeles kutatójának megállapítása szerint a tisztesség mintegy második bőrként simult rá az emberekre. Akit testi bántalmazás ért, annak a kapott pofonnal vagy késszúrással együtt a tisztessége is elválaszthatatlanul sérült, aminek helyreállítását később jogi úton követelhetette. Schwerhoff egyenesen azt mondja,

57 A céhek, különösen a céhösszejövetelek városi politikai nyilvánosság alakításában játszott szerepének a történettudomány sem igazán szentelt figyelmet, még azokban a városokban sem, ahol ennek tanulmányozásához rendelkezésre állnak a források. Patrick Schmidt ezt a felvilágosodás korának céhekkel kapcsolatos negatív értékítéletére vezeti vissza, amely a céheket a fennálló rendhez mindenáron ragaszkodó intézményekként látta, ehhez pedig nem illeszkedett a kritikus hangnem. Schmidt 2011. 180–181.; A kora újkori „egyszerű emberek” erősen helyi politikára fókuszáló érdeklődési köréről lásd Kümin 2004. 75.

58 Dinges, 1989. 423., 431–434.

hogy a premodern társadalomban az erőszak kiváltója mindig a tisztesség védelme vagy az annak elvesztésétől, sérülésétől való félelem.⁵⁹ A korabeli vitakultúrát tanulmányozók egy része egyetért Rainer Waltz hipotézisével, aki szerint a konfliktusok eskalálódásához vezető folyamat egyes építőkövei erősen ritualizált elemekből állnak össze. Waltz ezt agonális kommunikációnak nevezi, aminek jellemzői a becsületsértés mértékét tompító reakciók, mások kijelentései, valamint a cselekvéskényszer, amennyiben a sértett nem akarja elveszíteni a renoméját. A korszak agonális kommunikációjához egész sor olyan becsületsértő, gyalázkodó kifejezés tartozott, amelyekre a környezet szóban és/vagy azonnali reakciót várt. A konfliktus éleződését a közönség számára a támadó fél fenyegetőzése vagy a megsértett ritualizált formanyelvet követő nyilvános helyre, legtöbbször a ház elé az utcára való kihívása jelezte. Hasonlóan szabályos rituálé kapcsolódott a fegyver előrántásához, az azzal való fenyegetőzéshez, ezen a ponton a feleknek még lehetősége volt arra, hogy tisztességes sérelme nélkül kiszálljanak a konfliktusból. Az agonális kommunikáció hipotézisével kapcsolatban megfogalmazott kritikák, példa Eva Lacour, rámutatnak, hogy az erőszakos cselekmény sokszor rendkívül gyorsan történt, a felek szinte szó nélkül, erős felindulásból, kontrollálatlanul estek egymásnak, illetve az alkohol befolyását is számításba kell venni.⁶⁰

Az egyes ember tisztessége ugyanakkor meghatározta a családjáét, a családoké a közvetlen környezetben élők és a munkakörnyezet hírnevére volt hatással, s ezen logika alapján a sort folytatva az egyes alkotóelemek, csoportok összességének tisztessége a város és a magisztrátus megítélésére is kihatott. A kortársak közül senki nem vonta kétségbe, hogy tisztesség/becsület nélkül a társadalom rendje összeomlana, ezért nagyon vigyáztak, hogy az egyéntől a családokon át az egyes céhekig mindenki a nagy egész részeként, normakövető életet éljen. Az uralkodók centralizációs törekvéseit megelőző időszakban a társadalmi rend biztosítása legalább annyira függött az önszabályozó városi testületektől (céh, polgárság, gyülekezet) és a helyi közösségektől (például a szomszédságtól), mint a felettes hatóságok által meghatározott normáktól. A rend és szervezettség, bár tiszta formában legfeljebb a normatív irodalomban létezett, egyszersmind a városi lét fontos ismervévé, a mindennapok részévé vált.⁶¹ Jó példa erre, hogy a budai tanács előbb kapott 1691 nyarán az Udvari Kamara telepített szervétől, a Budai Kamarai Adminisztrációtól rendtartást (*Policey Ordnung*), amelyben a rendészettel kapcsolatos teendőiket fogalmazták meg, mint hivatali utasítást. A városigazgatásba beletanuló magisztrátus legfontosabb feladataként kezdetben a közrend fenntartását jelölték meg, ami a piacok felügyeletét, a tűzvédelmet és a közegészségügygel kapcsolatos intézkedések – utóbbin belül kiemelt terepként kezelve a köztisztaságot – biztosítását jelentette.⁶²

59 Schwerhoff 2011. 121–124.

60 A Budán használt becsületsértő kifejezésekről, amelyek néhány speciális hazai sértést leszámítva (pl. kuruc áruló, rebellis, stb.) teljesen azonosak a más német nyelvterületen használt szófordulatokkal, lásd részletesen Bónis 1962. 247–260.; Lacour 2000. 174., 171.

61 Sälter 2006. 111–112.

62 BFL IV.1002.b Policey Ordnung (1691).

A 18. század eleji Buda elsősorban önkényeskedő, korrump magisztrátusa, hatalmas adósságai és a botrányok miatt ideküldött királyi biztosokról ismert a hazai történettudományban. Ez a sarkított értékítélet azonban a tények leegyszerűsítéséből fakad, a város eladósodása mögött jóval összetettebb okok álltak. A tanácsosok és családtagjaik hataloméhsége, személyes ambícióik valóban hozzájárultak Buda helyzetének ingataggá válásához, de ez csak egy tényezőt jelentett a sokból. Az egyik fontos, korábban figyelmen kívül hagyott tényező a nagy létszámú katonaság, az erőd- és kaszárnyaváros jelleg. A város vezetésének folyamatosan alkalmazkodnia kellett a katonaság igényeihez, s a birodalmi érdek rendszerint felülírta a budaiakét. Állandóan több ezer fő – katonák, katonasághoz tartozó személyek (szolgák, iparosok) és családtagjaik – élt a városban, akik nem a magisztrátus joghatósága alá tartoztak, így az ő életükbe a város legfeljebb korlátozottan szólhatott bele, ugyanakkor a polgári közösség tagjainál jóval előnyösebb feltételekkel kereskedtek, üzték mesterségüket, ami belső feszültséget keltett. H. Németh István kutatásai alapján a korszak magyar és osztrák városainak eladósodása nem egyedi jelenség, s például a növekvő adóterhek és az uralkodó megváltozott várospolitikája ezt jelentősen elősegítette. Ha még ennél is távolabbról közelítünk, a német-római birodalmi városok felől, azt látjuk, hogy Buda esete egyáltalán nem különleges, a közép-európai mintába illeszkedik, aminek hátterében legalább annyira társadalmi-gazdasági változások álltak, mint az uralkodó várospolitikája.⁶³ A 16. századtól kezdődően a tartományi és német birodalmi városok adósságállománya folyamatosan növekedett, a német történettudomány a kortárs jogtudós Johann Jakob Moser (megh. 1785) kijelentése nyomán tényként kezeli, hogy a 18. század elejére „birodalmi város adósság nélkül ritka példa”. Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy az eladósodás nem kizárólag városi jelenség, az államok, magánszemélyek vagyona a 18. század elején hasonlóan nagy hitelek terhelték, ami egyébként a mai kortól eltérő, jóval nagyobb kockázatvállalást megengedő mentalitásbeli különbségből is levezethető.⁶⁴

A késő középkorban a várost lakó polgárjogúak *communitas*-t, lényegében egyenrangú közösséget alkottak, akik Isten előtt tett esküvel kötelezték el magukat a közös érdekek védelmében. A magisztrátus tagjainak zöme a céhekből került ki, még akkor sem sikerült jelentősen a mestertársaik fölé emelkedniük, ha családjuk több nemzedéken át a városvezetésben maradt. A 18. század végére, az uralkodók centralizáló törekvéseinek hatására, a városvezetést magukhoz ragadó családok a következő generációkban vagyona és műveltség tekintetében is a többiek fölé emelkedtek. Az élethossziglan viselt tisztségek következtében, s mivel a tanács egyre inkább magát egészítette ki, az oligarchizálódás folyamata szinte mindenütt elindult. Ahol béke volt, ott a város adott társadalmi helyzetnek megfelelő házassági piacának jól behatárolható volta siettetta a jelenséget, pár generáció alatt néhány tekintélyes céhhez kötődő, patrícius családokból álló szövetségi rendszer jött létre – mint Budán –,

63 Buda eladósodásában a Rákóczi-szabadságharc játszott fontos szerepet, a birodalmi városok adósságállománya korábban, a harmincéves háború alatt növekedett meg. Lásd a témáról részletesen Nagy I. 1957.

64 Quarthal 1991. 223., 236.; Rousseaux 2006. 1.

amelynek tagjai oligarchaként irányították a várost.⁶⁵ Ezt a struktúraváltozást írta le Philipp Knipschild kortársak által sokat idézet traktátusában (*Tractatus politico-historico-juridicus de Juribus et Civitatum Imperialium...*), amelyben a várost az emberi testhez hasonlítja: a legfontosabb szerv, a fej, természetesen a magisztrátus megfelelője.⁶⁶ Az említett szerzőt a speyeri Christoph Lehmann követi, aki a város és az állam között vont párhuzamot, vagyis a magisztrátus szerepét az uralkodóéval rokonítja, a polgárságot pedig az alattvalókkal. Kiemeli, hogy a polgárság, ahogyan az alattvalók, hódolattal, engedelmességgel és hűséggel tartozik a magisztrátusnak. A középkorra jellemző, polgárok és magisztrátusba választott polgárok közötti kvázi jogegyenlőség eszméje láthatóan feledésbe merült. A rangkülönbséget a magisztrátusok szóhasználata ugyancsak tükrözi, a polgárság fogalom megfelelőjeként egyre gyakrabban alkalmazzák a *Volk*, vagyis nép szót, illetve az annál is degradálóbbról *Pöbel* (*plebs*) kifejezést.⁶⁷ Ezt a folyamatot egyébként a budai dokumentumokban is megfigyelhetjük, míg a polgárság szószólója beadványaiban a polgárookra következetesen a *communitas* (*Arme Communität*) megnevezést használja, addig a magisztrátus az 1720-as évektől kezdve a *Bürger*, *Bürgerschaft*, *Gemeinde* mellett egyre többször népként utal a polgárjogúakra.

A polgárság a legtöbb városban nem fogadta el, hogy a magisztrátus alattvalóként kezelje, ragaszkodott ahhoz a középkori, egyébként a római köztársasági eszmékből származó elképzeléséhez, hogy a magisztrátus a polgárság képviselője, nem a felettes hatósága.

A város eladósodása, a polgárok és minden városlakó által érezhető életszínvonal-romlás, gazdasági nehézségek rendre nyugtalansághoz, mozgolódáshoz vezettek. Az ellenállást rendszerint a városvezetésből kizárt céhek tagjai szervezték, Budán ebben a német mészárosok és a tímárok céhe játszott vezető szerepet, akik a polgárságot vezető szószóló pozíciót igyekeztek a tanács jelöltje elöl megszerezni. A szabadságukat féltő, a magisztrátus hatalmi túlkapasai és a város rossz gazdálkodása miatt aggódó polgárok éppen a városok szorosabb ellenőrzésére törekvő uralkodótól vártak védelmet. A magisztrátus pedig a felettes hatóság beavatkozását a város jogainak megsértéseként értelmezte. 1650 és 1770 között a Reichshofrat harminc birodalmi városba küldött ki királyi biztosokat a magisztrátus és a polgárság közötti panaszok kivizsgálására. A városigazgatást és városgazdálkodást aprólékosan ellenőrző, több tagból álló bizottságok gyakran évekig vizsgáldtak, s többször visszatérni kényszerültek. Ugyanez történt Budán, ahol egyébként a magisztrátus és a polgárság panaszai, érvei és ellenérvei teljesen illeszkedtek a birodalmi városok mintáihoz.⁶⁸ Hans-Werner Hahn hipotézisében azt mondja, hogy az oligarcha magatartást mutató magisztrátus tagjai és a polgárság közötti kötélhúzás, a polgárok időről időre ismétlődő tiltakozása többé-kevésbé hozzátarto-

---

65 Scheutz 2009. 305.; Hahn 1991. 30–31.; A birodalmi város Wetzlarban 1770 körül arról panaszkodtak a Reichshofraton keresztül az uralkodónak, hogy a családi összefonódások miatt a renitens polgárokkal szemben képtelenség eredményesen fellépni, mivel akkor az apának a fiút, a fiúnak az apát, fivérnek fivért, sógornak sógort kellene megbüntetnie. Hahn 1988. 150.; Budán az újlaki albíróság részrehajlását szóvá tévő polgárok beadványára a magisztrátus jegyzőkönyvbe foglalta, hogy „*Isten és a tisztas világ ellenére lenne, ha az újlaki vezetőket leváltanák, amiért egymás gyermekeit a keresztvíz alá tartják.*” BFL IV.1002.a 24. köt. 1723. június 14. 248.

66 Knipschild 1740. 384.

67 Krischer 2011. 143–145.

68 Quarthal 1991. 227–228., 234–236.

zott a város életéhez, az ifjak az apjuktól, nagyapjuktól tanulták meg, hogyan kell fellépni az egyeduradalomra törő magisztrátussal szemben. Ráadásul az ilyen mozgalmak jóval többet jelentettek az elit belső harcánál, gazdagtól a szegényig összehozták a vagyoni szempontból sokszínű polgárságot, sőt, látványos akciók esetén – pl. a városháza körülzárása vagy a városkapuk elfoglalása – az egész várost mozgásba hozták, a polgárjog jövőbeli várományosaiként a többi városlakó hasonló lelkesedéssel kapcsolódott be az eseményekbe.⁶⁹

Társadalmi rend és városi nyilvánosság

A kora újkori városban, a nyomtatott sajtó térnyerését megelőző időszakban a nyilvános terek kiemelt jelentőséggel bírtak. A nyilvános, azaz elméletileg mindenki számára hozzáférhető tér tanulmányozása ennek megfelelően elválaszthatatlan a nyilvánosság kérdéskörétől.⁷⁰ A nyilvánosság, azaz a láthatóság az egyének és a közösség számára egyaránt létfontosságú volt, hiszen azokra, akiknek a tevékenysége nem mások szeme előtt zajlott, gyanakvással tekintettek. Jó példa erre a sötétben útnak indulóké: ha tisztességes embernek házon kívül akadt dolga, maga mellé vette a szolgáját, aki lámpással megvilágította az utat, egyszersmind jelezte az örök felé, hogy nem lopni-rabolni megy. Paradox módon a sötétben őrző-átjáró éjjeliőrökre is némi gyanakvással tekintettek, hiszen a többség nem látta őket szolgálat közben. A velük szemben táplált gyanú annak ellenére tartotta magát, hogy az éjjeliőrök a város alkalmazásában álltak és a Várban, a városháza oldalszárnyában, szolgálati lakásban laktak. A transzparencia, vagyis a láthatóság kiemelt szerepe abból következett, hogy a sokat hangsúlyozott nyilvánosság ellentéte a kora újkorban nem a magánszféra volt, mint azt ma feltételeznénk. Értelmező szótárak sokasága bizonyítja, hogy a nyilvános ellentéte a titkos, a rejtett, esetleg az exkluzív és az egyedi.⁷¹

Az általunk vizsgált időszakban a városlakók többsége, sőt még a polgárok egy része is írástudatlan volt, jobb esetben valamennyire tudott írni-olvasni, de tudása csak a legfontosabbak, nyugták, kötelezvények kiböngészésére és a neve aláírására korlátozódott.⁷² Ilyen körülmények között, a kora újkor „*face to face*” társadalmában, amikor az írott média még alárendelt szerepet játszott, a személyes jelenlétnek⁷³ és a szimbolikus kommunikációnak a mainál jóval nagyobb jelentőség jutott. Aki valamilyen okból távol maradt az eseményektől, annak a későbbiekben társadalmi-vagyoni helyzetétől függetlenül semmilyen jogalapja nem volt annak lefolyását kifogásolni. Egyúttal a személyes jelenlét fontosságát tükrözik az ok nélkül meg nem jelenőket sújtó szankciók. A polgárjogúak kötelezettségei közé tartozott

69 Hahn 1991. 36–38.

70 Krischer 2011. 127.; Rau 2014. 40.

71 Újabban felmerült, hogy a nyilvános-titkos fogalom-pár a 17. század legvégétől kezdett a nyilvános-privát értelmezés irányába eltolódni. Bizonyos vonatkozásban az exkluzív is lehetett a nyilvános ellentéte. Rau 2014. 40–41.

72 Karl Vocelka becslése szerint 1700-ban a teljes német nyelvű kultúrkörben legfeljebb 100 000 fő tudott olvasni, a század közepére ez az arány a németül beszélők 10%-ára, 1800-ra 25%-ára emelkedett, ami számokban kifejezve 300 000 főt jelentett. Vocelka 2017. 223.

73 Schlögl 2011.; Krischer 2011. 129.

például a szavazás, ezért több helyütt a politikai jogaikkal nem élőkét bírsággal sújtották. Budán, mint látni fogjuk, 1705-ben – más évekből ilyen ívek nem maradtak meg – azok nevét is feljegyezték, akik nem szavaztak, mellette pedig a távolmaradásuk okát is.⁷⁴ A céhek minden tagjuktól megkövetelték, hogy bizonyos közös eseményeken, például a céhüléseken vagy a bemutatkozó új mesterek próbáján, a lakomákon, a mesterek és feleségeik temetésén megjelenjenek. A távolmaradókat csak akkor nem büntették meg, ha nyomós okot tudtak felhozni mentségükre.⁷⁵ A körmeneteket feleségével együtt indokolatlanul kihagyó mestert céhe pénzbírsággal büntette, amennyiben ez többször előfordult, az illető a céhtagságát, s ezzel együtt családja biztos egzisztenciáját kockáztatta. A közösség szinte minden tagját érintő nagy rituálék – Budán ilyen volt a város visszafoglalásának ünnepe –, a körmenetek, majd az ünnepi szentmisék vizuális formában mindenki tudomására hozták, ki hol áll a társadalmi hierarchiában.⁷⁶ A klérus, a katonaság, a kamarai magas rangú hivatalnokok játszották a főszerepet, ezután következtek a városlakók élükön a magisztrátussal, majd őket követték céhek szerint csoportosítva a polgárjogúak nejeikkel, utánuk vonultak a polgárjoggal nem rendelkezők. A rituálén megjelent, eltérő társadalmi réteghez tartozó csoportok szükségszerűen interakcióba léptek, kommunikáltak egymással.⁷⁷ A rituálék mindig szabott rend szerint folytak, ahogyan a hétköznapokban megengedhetetlennek tartották a normasértést, a társadalmi szabályok átlépését, úgy ezeken az alkalmakon sem túrték az egyéni kezdeményezéseket, a közreműködők csak azt tehették, amire felkérték őket, ami megfelelt a szerepüknek. Nemcsak az események alakulásában aktívan bekapcsolódókat tekintették a rituálé szerves részének, hanem azokat is, akik hallgatóként, nézőként csatlakoztak. Utóbbiak jelenlétükkel mintegy elismerték, legitimizálták a város rendjét, a városvezetők politikai hatalmát. A rituálékat a városi társadalom egységének fontos kifejezési formájaként értelmezhetjük, ugyan-

---

74 A királyi biztos által 1722-ben a budai választott polgárság számára kiadott hivatali utasítás 1 tallér bírság terhe mellett kötelezte megjelenésre a külső tanácsosokat és a választott polgárság tagjait arra az esetre, ha valaminek a kihirdetésére összehívták őket. Az öregektől és betegektől, akik állapotuk miatt nem tudtak személyesen részt venni az üléseken, elvárták a lemondást a következő tisztújításon. Egyébként a nemesi vármegyéknél és az országgyűlésen is indokolni kellett a távolmaradást és a szavazás elmulasztását. Bónis 1974. 54.; Münsterben és Zürichben például a 18. század közepéig büntették a komoly ok nélkül a szavazástól és a választásoktól tartózkodó polgárokat. Goppold 2007. 195.

75 Géra–Kis 2008. 405.

76 Paradigmaváltás először Londonban, az 1640-es években következett be, amikor sajtótermékeket, újságokat és röpiratokat nagy példányszámban kezdtek el megjelentetni. A hagyományos kora újkori város (a német szakirodalomban ezeket az Alte Stadt gyűjtőnévvel illetik) a maga sajátos kommunikációjával, tereivel a német kultúrkörben még a nagyobb városokban is 1800 körül, azaz a következő évszázad kezdetéig uralkodó maradt. Kivételt a néhány leggyorsabban gyarapodó nagyváros, szám szerint négy, Bécs, München, Hamburg és Berlin jelentettek. Krischer 2011. 128.

77 Jachmann 2010. 202.; A vizsgált időperiódus alatt egyetlen körmeneten történt incidens végződött feljelentéssel. Egy budai üveges polgár majdnem nagykorú fia (19 éves) és egy katona között az interakció túl intenzívre sikerült. A fiú a Szentháromság-oszlopnál állt a társaival a körmenetben, amikor meglátott egy feléje repülő dorongot. Elhajolt az ütése elől, ami így egy mögötte álló tamburást talált el. A katona kardot rántott és a polgárfiút kezdte el kergetni, aki a szép rendben vonuló diákok és hívők közé vetette magát. A tamburás a kardjával így csak egyszer sújtott le a határa, sérülést nem okozott, de a kabátot kettéhasította. Ezt követően sikerült a körmeneten résztvevők között elvegyülnie és leráznia üldözőjét. BFL IV.1014.b Matthias Schlögl vallomása (1741).

akkor egyben a társadalmi különbségek, a hierarchia megjelenítői. Ennek a kettősségnek és az ebből fakadó ellentmondásnak a korabeli közvélemény nem tulajdonított különösebb jelentőséget, az utókor magyarázata szerint azért, mivel az ő értelmezésükben a *concordia* és a heterogenitás számukra elválaszthatatlan egységet alkotott. François de Capitani svájci történész ezért a városi ünnepeket az integráció és az elhatárolódás játékként értelmezi.⁷⁸ A magisztrátussal szembeni ellenkezést egyetlen módon lehetett volna kifejezni, a rituálétól való távolmaradással, de mint láttuk, erre a szankciók miatt nem igazán nyílt lehetőség. Az évről évre ismétlődő, mindig azonos forgatókönyvet követő rituálék a közösséghez tartozás erősítésén túl mind az aktorok, mind a publikum számára komoly biztonságérzetet nyújtottak. Egyszersmind a polgárságon belül a középkor óta növekvő egyenlőtlenégből fakadó feszültség semlegesítésére, a városon belüli politikai és társadalmi béke megerősítésére szolgáltak. Ez a funkció annak ellenére érintetlen maradt, hogy a német kultúrkörhöz tartozó városok szinte mindegyikében érzékelhető változást hozott a várost vezető oligarchacsaládok korábban már említett erősödése, ami a rituálékat sem hagyta érintetlenül. A késő középkorban a rituálé elsősorban a közösségi érzés, a magisztrátus és a polgárság, valamint a városlakók összetartozásának erősítését szolgálta, a 18. század elején azonban egyre inkább a városi elit reprezentációs törekvései kerültek előtérbe. A hangsúlyeltolódásnak megfelelően a magisztrátus és a felvonuló polgárság közötti távolság növekedett, előbbi tagjai úgy emelkedtek ki a polgári *communitas*ból, mint az uralkodó az alattvalói közül.⁷⁹

Michael Opitz a mindig pontról pontra azonos módon zajló, ún. összetett rituálék esetében négy fő elemet különböztet meg. Elsőként kiemeli, hogy a rituáléban nemcsak a tárgyaknak (pl. oltár, bot, babérkoszorú), hanem a térnek (*rituellen Topographie*) is kiemelt szerep jutott, mivel ezeknek a tárgyaknak a térbeli elhelyezkedése nagy jelentőséggel bírt. A rituálé másik elhagyhatatlan építőköve a hangzó elem (*klangliche Ebene*), ami minden, a rituálé során felhangzó dallamot és ritmust magába foglal, többek között a sokszor a rituálé újabb elemét előre vagy a végét jelző harangkondulást, trombitaszót, dobpergést. Nehéz lett volna a város lakóinak a nagy közösségi eseményektől távortartani magukat, mivel a vizuális megjelenítés mellett a különféle hanghatások, dobpergés, trombitaszó, ágyú- és puskaövés, harangzúgás messzire elhallatszott. A harmadik elem, a kinetikus, a rituálé során szokásos gesztusokat, táncfigurákat foglalta magába, amelyek során a cselekvőként vagy nézőként résztvevők teste is fontos szerephez jutott. A negyedik elem, a nyelvi, a rituálé során kiemelt mondatokat, frázisokat, beszédeket, esküszövegeket jelenti, függetlenül attól, hogy azokat milyen nyelven, a hétköznapokban beszélt vagy a katolikus egyház által használt latin nyelven mondták. Opitz más szerzőkhöz hasonlóan kiemeli, hogy a rituálék mindig szorosan kapcsolódtak a valláshoz.⁸⁰ Budán és Pesten a város nyilvános terei ugyancsak többet jelentettek pusztá helyszínnél, az évről évre ismétlődő alkalmak, a rituálék fontos,

78 A rituálék kutatásának jelentőségére az 1980-as években az olasz várostörténészek hívták fel a figyelmet, ezek az ezredfordulót követő években, a térbeli fordulattal összefüggésben újabb lendületet kaptak. Ekkor került előtérbe a város szakrális topográfiájának kérdése, illetve a körmenetek útvonalát szegélyező hibrid terek kérdése. Rau 2017. 155.; Eibach 2018. 52–53.; De Capitani 1995. 116.

79 Goppold 2007. 29., 37., 195.; Jachmann 2010. 191.; Krischer 2011. 140–141.

80 Goppold 2007. 35–37.

felcserélhetetlen elemeivé váltak. Tisztújítás és polgármester-választás például itt sem volt elképzelhető máshol, mint a városházán, de a város védőszentjeinek ünnepi körmenete sem indulhatott máshonnan, mint a Nagybaldogasszony-templom és a városháza közötti téren álló Szentháromság-oszloptól.

Ervin Goffman Jürgen Habermas nyilvánosságról alkotott teóriáját átgondolva arra jutott, hogy ezeknek a rituáléknak megvoltak a hétköznapi párhuzamai is. A kora újkori város piaca például hasonló módon, bár kevésbé formálisan, mintegy társadalmi színpadként funkcionált, ahol mindenkinek a hierarchiában elfoglalt helyének megfelelő, szabott szerep jutott: a kofa, a vásárbíró, az adószedő, a vásárló mind tudták, mit várnak tőlük, s voltak olyanok is, akik csak információt gyűjteni, nézelődni mentek, azaz nézőközönségként váltak az események részesévé.⁸¹

Társadalmi helyzet és épített környezet

A kora újkori város a 18. század második felének tudatos városrendezési terveihez képest valóban kevésbé átgondoltnak, már-már esetlegesnek hat, ez azonban csak első ránézésre tűnt így, az épületek, közterületek egyértelműen tükrözték tulajdonosaik, használóik társadalmi helyzetét. Ezt a rendet a városok önkormányzata építési rendszabásokkal igyekezett megőrizni.⁸² Budán például az ortodox rácok, egyéb balkáni bevándorlók és magyarok lakóhelyének kijelölt Tabánban tiltották – kivételt rendszerint a német tulajdonosokkal tettek, akik a Rudas körül, illetve a Halászárossal szomszédos háromszögben szereztek telkeket – tartós anyagból, téglából és kőből az építkezést, továbbá nagy, mély, boltozattal megerősített pincét sem létesíthettek a tulajdonosok. A Telekkönyvi Hivatal igazgatója 1707-ben más ügyben eljárva azt tapasztalta, hogy a rendelkezést nem mindenki tartotta be, olyan nagy pincét is látott, amelyben gond nélkül elhelyezhettek akár 1000 akónyi bort. Kérdése, miszerint ez hogyan történhetett, végül válasz nélkül maradt, a tanácsosoknak nem állt érdekében tüzetesebben vizsgálni.⁸³ Az ideális várossal kapcsolatos elméleteket az építőmestereken, művelt embereken kívül bizonyára nem sokan ismerték, ugyanakkor az egyszerű ember tapasztalatból tudta, hogy minden város szíve a tágas piactér, ahol a városháza magasodott, körülötte a patríciusok házaival. Minél közelebb lakott valaki a városházához, annál magasabban állt a városi hierarchiában, amit törvényszerűen háza is tükrözött. Nem véletlen, hogy a Budán meggazdagodott Johann Georg Unger – az első tanácsosok egyike, később többször polgármester – háza a városházával szomszédos telken épült. A lakóhely és a társadalmi helyzet közötti összefüggésre világít rá 1723-ban Zennegg budai kamarai inspektor többszöri levélváltása az Udvari Kamarával és a Bécsi Udvari Haditanáccsal a várparancsnok elszállásolása ügyében. A nagy pusztító húsvéti tűzvészt követően a várparancsnok háza a Várban lakhatatlanná vált, von Daun gróftól ideiglenesen a Buda városának tulajdonában lévő egykori von Kurtz-házban szállásolták el, az Országút városrészben. Zen-

81 Krischer 2011. 129–132.

82 Eibach 2018. 56–58.

83 BFL IV.1009.g II. Nr. 830.

negg nem győzte hangsúlyozni, milyen méltatlan helyre, a vízivárosi városfalán kívül eső, külvárosi ingatlanba került a várparancsnok, akit rangjánál fogva sehol máshol nem lehet elszállásolni, mint a Várban, ahol távol tarthatja magát „minden aggasztó rendetlenségtől és zűrzavartól”.⁸⁴ A Haditanács legalkalmasabbnak a királyi palotát tartotta volna, de nem tudtak hirtelen annyi pénzt előteremteni, amennyiből a parancsnok rangjához illő lakhelyet kialakíthattak volna. Ehelyett Zennegg javaslatára a budai városházával átellenben, a Várban magasodó Schweidler-házat újítták fel a parancsnok számára. Az elhunyt hadbiztos árvainak tulajdonában lévő ház ugyanis nem égett le a tűzvészben, a közeli lőportorony robbanásától azonban tönkrement minden ajtó és ablak, illetve összeomlott az összes kályha.⁸⁵ A kevésbé megbecsült – Budán nem belső tanácsképes – mesterségeket űző polgárok, polgárjogú lakosok valamivel távolabb, akár azonos foglalkozású társaik szomszédságában, egy-egy utcát elfoglalva telepedtek le. Minél közelebb lakott valaki a városfalakhoz, Budán ez a vízivárosi külső városfalat jelentette, annál lejjebb sorolták a társadalmi ranglétrán.⁸⁶ Hagyományosan a szegények körébe sorolták azokat is, akik a temetők szomszédságába költöztek. Buda magisztrátusa 1724-ben, hogy a városfalakon belül újabb telkeket oszthasson ki, felszámoltatta a horvátvárosi temetőt övező széles árkot. A tizenhárom aprócska telek vásárlói között a város legrosszabbul fizetett alkalmazottait, éjjeliőröket és városi darabontokat találunk.⁸⁷ A külvárosokban lakni pedig többnyire egyet jelentett a szegénységgel, s gyakran a polgárjog hiányával is.

A messziről a kora újkori városba érkező látogató pontosan tudta, hogy a városháza előtti térre kell mennie, ha a plébániatemplomot keresi vagy részt akar venni egy körmeneten, esetleg valamilyen neves városi ünnepen. Ha a pellengérré állított személyekre volt kíváncsi, ugyancsak ide vezetett az útja. Rendszerint a város főterén létesítették az első közutat, amely gyakran a település jelképévé vált. A távolról érkezett jómódú látogatónak a városházi hivatali ügyintézés vagy a piactéri üzletelést követően sem kellett messzire mennie, hiszen a legjobb fogadók a főtéren, illetve annak közvetlen közelében helyezkedtek el.⁸⁸ Buda földrajzi adottságai következtében már a középkortól kezdve kétpólusú várossá fejlődött. A nagy piacterek nem fértek el a Várban, ráadásul a legfontosabb kereskedelmi útvonalnak a Duna számított, ezért a folyó melletti Víziváros piacterei kereskedelmi szempontból fontosabbak

84 „Der Comendant in der Vöstung als einen Ihme anvertrauten Posto um verhüttung aller besorgenden unordnung und confusionen wohnen möge.” ÖStA FHKA HFU 26. Mai 1723. Kt. 1257. fol. 198.

85 A tűzvészben súlyosan megrongálódott az erődrendszer és elpusztult több katonai épület, amelyek közül többet alig néhány évvel korábban emeltek. A lőpor tárolására használt rondella mellett súlyos károkat szenvedett a Székesfehérvári és a Vízi kapu, két őrház és a kármeliták telke mögötti két kaszárnya teljesen megsemmisült, a Vízi kapu mellett egy szakaszon leomlott a várfal. A katonasághoz tartozó épületek újjáépítésének költségei 20 000 forintba kerültek még úgy is, hogy Pest-Pilis-Solt vármegye naponta száz jobbágyot rendelt ki robotra, akik munkájukért kizárólag élelmet kaptak. A mestereket sem tudták kifizetni, mivel az ehhez szükséges 5000 forintot csak a következő évi erődítésre szánt központi összegből tudták utalni. ÖStA FHKA HFU 26. Mai 1723. Kt. 1257. fol. 174–175., 5. Jun. 1723. Kt. 1258. fol. 134–135., 23. Jul. 1723. Kt. 1262. fol. 582–591.

86 A városfal egyébként a korban a polgárság erejének, védekezőképességének szimbóluma. Lorenz 2006. 194.

87 BFL IV.1009.g II. Nr. 194.

88 Dülmen 2005b. 64–65.

voltak, mint a Várban lévő középkori eredetű piactér. A piac, a kereskedőtársaságok üzletei a vízivárosi vásártéren és a Fő utcán kaptak helyet, s mivel az utazók zöme hajón érkezett és a postakocsi is erre járt, itt találjuk a legnagyobb, legszínvonalasabb fogadókat is. A Várban lévő vásártér kereskedelmi jelentősége ugyan elmaradt a vízivárosié mögött, de az igazgatási központ, a polgárság gyülekezőhelye egyértelműen ide került. A városháza elsőbbségét senki nem vonta kétségbe, a Víziváros igazgatási központja ugyanis csak albírószági státussal rendelkezett, lényegében a Belső Tanács utasításait hajtotta végre.

A városi tér viszonylagos behatároltsága és a lakosság nem túl nagy száma egyben azzal járt, hogy az ellenségek könnyen összehatalálkozhattak egymással, amiből gyorsan konfliktus támadhatott. Ebből következően a kortársak kiemelt jelentőséget tulajdonítottak a béke és a biztonság fenntartásának, amit a város egész közösségének nevében eljáró magisztrátus, a szomszédság, valamint a család és az egyén szintjén a ház lakói együttesen garantáltak. A közérdek, a jog és igazságosság és a város tisztessége, amit a benne lakó egyének és szervezetek becsületének együtteseként fogtak fel, a korabeli városok legfontosabb alapértékeivé váltak. A városi tér szűkösége a legnagyobb konfliktuspotenciált a városlakókra nézve hordozta, akiket kiemelt figyelem övezett, bármerre mentek. Viszonylag gyakran összefuthattak elégedetlenkedőkkel vagy politikai ellenfelekkel, a találkozások könnyen elfajulhattak. A magisztrátusok ennek többféle módon igyekeztek elejét venni, például a hatósági személyeket szóban vagy fizikailag inzultálókra kiszabott minősített büntetésekkel. A közrend megőrzése, a belső béke (*pax*) és a közösség, azaz a polgárok egyetértése (*concordia*) a korszak minden városában kiemelt szerephez jutottak, a városvezetők semmitől sem féltek jobban, mint az ellenkezéstől, a nyugtalanságtól, a tömegek összeverődésétől, vagyis mindenféle rendetlenségtől. Úgy vélték, a köztisztaság, a közrend, stb. mind a város rendjének elválaszthatatlan részei, a városlakók feladata ennek fenntartása minden eszközzel. Az a magisztrátus, amely az építési rendszabásoknak, a közrendnek stb. nem tudott érvényt szerezni, elveszítette a tekintélyét, a külvilág szemében nem volt képes a polgárokat és a városlakókat engedelmessegre, vagyis az együttélés szabályainak betartására szorítani. A normasértéseket rendszerint a magisztrátusnál gyorsabban fedezte fel és kezelte, amennyire lehetőségei engedték, a szomszédság, amely hatósági jogkör nélkül, a családfői jogkörön túlmutató, a városi hatóságokhoz hasonló ellenőrző szerepet töltött be. A szomszédság akár a családi szférába is beavatkozó kontrollja a céhekével rokonítható, jelentős különbség azonban, hogy míg az csak a felvételt nyert kiválasztottakra, egy szűk körre terjedt ki, addig az előbbi szinte társadalmi különbségek nélkül mindenkire, akik térben közel laktak.⁸⁹

---

89 Goppold 2007. 30.; Piltz 2016. 147., 156.; A család és az egyének, illetve a céh ellenőrző szerepével a *Házasság Budán* című kötet foglalkozik részletesen, lásd különösen Géra 2019. 70–73., 180–187., 210–216.

Nyilvánosság és magánszféra a kora újkori városban

A nyilvános és a magán szétválasztása a mai ember számára teljesen egyértelmű, tiszta határvonalakat jelöl. A nyilvános tér legfontosabb kritériumaként a kortársak a mindenki számára szabad hozzáférhetőséget jelölték meg. A kutatók egy része ezt még azzal is kiegészíti, hogy a valódi nyilvános terek – városháza, piac, fogadó – használatának szabályai közismertek voltak, ezekkel kapcsolatban számos rendeletet adtak ki a magisztrátusok. A szabad hozzáférés azonban még elméleti szinten sem valósulhatott meg, egyes csoportokat származási, vallási stb. alapon már eleve kizártak a mindenki által szabadon látogatható városi terekről. Más vallásúakat (például zsidókat), koldusokat és egyéb rászorulókat, vándorló életmódot folytatókat, prostituáltakat, szerencsejátékosokat, s még sorolhatnánk tovább, rendszerint nemcsak nem látták szívesen a nyilvános térnek minősülő helyeken, hanem onnan egyenesen kitiltották őket.⁹⁰ Nem minden esetben állja meg a helyét az a megállapítás sem, hogy nyilvános az az épület vagy közterület, amelynek tulajdonjoga a város vagy az állam kezében volt, s ezért közösségi célokat szolgált, példaként a fogadókat említhetnénk, amelyek többsége magántulajdonban volt. Carl A. Hoffmann ezt azzal a megjegyzéssel egészítette ki, hogy a nyilvános tér a városi társadalom számára a kommunikáció elsőrendű helyszíne, amely nélkül az integráció is elképzelhetetlen.⁹¹

A nyilvános és magán fogalompár megalkotása, ahogyan a család és a társadalom kettősének szembeállítás, egyértelműen a 18. század végén keletkezett, s bizonyos értelmezések (Michelle Z. Rosaldo) szerint a nemi szerepek rögzítésének igénye hozta létre. Ennek nyomán szokás a nőket és életterüket automatikusan a családdal és a magánszférával azonosítani, s figyelmen kívül hagyni a fogalompár esetleges változását a társadalommal és kultúrával együtt. Számos vitát folytattak arról, hogy a kora újkorra érdemes-e, lehet-e ezeket a modern kategóriákat alkalmazni. Otto Brunner elmélete a ház-háztartás-család összefüggéséről tovább erősítette a kettős fogalompárok (nyilvános – magán, férfi – női, kint – bent) ellentétére épülő modelleket.⁹² 1985-ben Philippe Ariès és Georges Duby szerkesztésében először francia nyelven megjelent *Histoire de la vie privée* című sorozat a hagyományos politikatörténeti megközelítés helyett a magánélet különböző szegmenseit helyezte a középpontba. Paradox módon a kötetet szerkesztőként jegyző Phillippe Ariès a bevezető tanulmányában azt írta, hogy a középkor végén és a kora újkorban nincs értelme magánszféráról beszélni, mivel modern értelemben sem nyilvános tér, sem magán tér nem létezett.⁹³ A ház magánál az épületnél jóval többet jelentett, mivel a jogban elvont értelemben is használták, a források-

90 Hatje 2004. 157.; Eibach 2004. 183–184.

91 Susanne Claudine Pils megjegyzi, hogy a 17–18. században készült térképeken az épületeket a tulajdonos rendi hovatarozása alapján jelölték, így a különböző színek az állami (császári/királyi), egyházi, nemesi, városi vagy polgári tulajdonost mutatják. A nyilvános épületek külön színnel jelölése az örökös tartományokban a 19. században, a kataszteri térképek megjelenésével vált szokássá. Ezeken nyilvános épületeként a városházákat és a templomokat jelölték, a fogadókat eltérő színnel ábrázolták és ennek megfelelően külön kategóriába sorolták, ugyanakkor ezeket a harmadik színnel ábrázolt magánházaktól is megkülönböztették. Pils 2004. 217.

92 Signori 2004. 339–340.

93 Ariès 1999. 7–10., 19–22.

ban és a normatív irodalomban egyaránt megtalálni az olyan kifejezéseket, mint a „*Hausvater*”, „*Hausmutter*”, „*Hausfrieden*”, „*Hausnotdurft*”. A jogtörténeti kutatások rámutattak, hogy a korabeli természetjogászok sem gondoltak modern értelemben vett magánszféraként a házra. A ház ura nem saját jogán, hanem a felettes hatóságok, esetünkben a magisztrátus megbízásából gyakorolt felügyeleti jogot a háza lakói felett. Ez egyben azt jelentette, hogy a ház urának egyéni érdekei soha nem írhatták felül a város rendészeti szabályait, az Isten kegyelméből választott magisztrátus által megszabott „jó rendet”.⁹⁴ Más kutatók a házasság és a család összefüggésében értelmezett házi magánszféra létét vonták kétségbe, arra hivatkozva, hogy gyakran még a vagyonos polgárok sem engedhették meg maguknak, hogy egyedül, lakók nélkül lakjanak a házukban. A ház „privatizálásának” jelensége, vagyis az az elképzelés, hogy a ház és a család kifelé zárt egység, a családi élet törvényekkel védett színtere, a 19. század eleji liberalizmus eszméinek visszavetítéséből származik. Az ún. új polgárság fontos mentalitásbeli ismérvévé vált a magánszféra iránti igény és a családtagok közötti érzelmi kapcsolat hangsúlyozása. Utóbbi egyben azt jelentette, hogy a családon belüli szerepelvárásokkal szemben a családtagok érintkezésében a kommunikációt az individuuum igényei határozták meg. Utóbbi már önmagában feleslegessé tette a korábban olyan fontos transzparencia elvét, már nem volt olyan fontos, sőt inkább kínossá vált, ha a szomszédság a házaspárok hétköznapijainak fül- vagy szemtanújává vált. A ház már nem összekötötte, hanem elválasztotta, megvédte lakóit a külvilágtól.⁹⁵ A különféle tudományterületek felől közelítő kutatók között egyetértés kizárólag arról született, hogy a nyilvános és a magánszférát a kora újkorban nem lehet, nem érdemes világosan elválasztani. A kora újkori terminológia az egyes élettereket a „kint” és a „bent” (*draußen/drinnen*) fogalmakkal különböztette meg. A „kint” a házon kívül eső részt jelentette, a „bent” pedig mindazt, ami a házban/lakásban volt.⁹⁶

Ugyanakkor a korabeli terminológia átvétele sem kínál egyértelmű megoldást az ún. átmeneti zónák, köztes terek (*Binnenraum, Zwiterrraum*) térhasználatának pontos besorolására. Frank Hatje például a korabeli, következetes megnevezés ellenére sem tartja a városházával, a fogadóval vagy a piaccal azonos értékű nyilvános térnek a boltokat és a műhelyeket. Ezekre egyfajta hibrid térként tekint, érvelése szerint ezek hozzáférhetősége (vásárlóköre) a valódi nyilvános tereknél jóval kisebb körből került ki, ráadásul a bolt vagy a műhely akár a lakás része is lehetett. Szegényebb mesterek esetében valóban előfordult, hogy az egyik szobájukban rendezték be a műhelyt, s amennyiben úgy adódott, ott fogadták a megrendelőket. Ugyanakkor a nagyobb bolt egyik sarkában, esetleg a szomszédos, raktárnak használt kamrában is írtak össze ágyat, ágynak való helyet, mivel a bolti szolgáltnak, inasoknak gyakran ott jutott hálólhely.⁹⁷ Barbara Krug-Richter a cansteini uradalom (Westfallien) időszakos

94 Eibach 2004. 190–191.; A budai háziurak kötelességeiről a *Szomszédok, bérlők, lakótársak* fejezetben szólunk részletesebben.

95 Eibach 2004. 189–190.

96 Opitz-Belakhal 2010. 97–98., 100–101., 116.

97 Frank Hatje felhívja a figyelmet arra is, hogy a térhasználat szempontjából – ha nem gondolkodunk külön szakrális térben – az egyházi épületek egy része nem sorolható egyik kategóriába sem. A sekrestyét hozza fel példaként, ami nem közelíthető meg mindenki számára szabadon, vagyis nem nevezhető nyilvános térnek, ugyanakkor modern értelemben privátnak sem. Hatje 2004. 157.

italméréseinek mikroszintű elemzése során bebizonyította, hogy ezek a csak meghatározott ideig működő létesítmények hosszú távon mennyire megváltoztatták a háziak életét. A tulajdonos az év bizonyos szakaszában – mivel más nem jöhetett szóba – az egyik lakószobáját (amit télen fűteni lehetett) nyitotta meg a vendégek előtt. Az italmérésért – ahogyan a klasszikus fogadókban – a háztartáshoz tartozó nők feleltek, a ház ura legfeljebb probléma esetén vette át az irányítást. Törvényszéki anyagok sokasága bizonyítja, hogy az évről évre átmenetileg kocsmaként működő lakóházak nyilvános jellegéből az év további részében is megmaradt valami. Az emberek ide máskor is szívesebben jártak vendégségbe, ezekben a házakba szabadabban jöttek-mentek, helyismerettel rendelkeztek. Barbara Krug-Richter ezért az időszakos italméréseket külön kategóriaként, ún. félnyilvános helyként tartja számon. Bizonyára így lehetett ez Budán is, ahol a polgárok utcánkenti sorrendben 14 napra kiakaszthatták kapujukra a cégért és kimérethették a szőlőjükben termett borukat.⁹⁸

Arról is megoszlanak a vélemények, hogy a ház kapuja, a lakás ajtaja vagy akár az egyes helyiségek küszöbe valóban olyan éles határvonalat jelentett-e a nyilvános és a családi használatú tér között, mint azt a jogi szabályozás alapján gondolták. A mikrotörténeti elemzések ennek éppen az ellenkezőjét erősítik meg, nem kellett ugyanis bemenni az ajtón vagy átlépni a küszöbön, hogy benézessenek, beleszólhassanak mások életébe. A családi otthonban dolgozó kézművesek vagy a gyakran a hivatal épületében lakó hivatalnokok sem tudták teljes körűen megvalósítani a munkahely és a családi otthon elkülönítését.⁹⁹ Jó példa erre a Budai Harmincadhivatal, amely a város egyik legnagyobb pénzforgalmat bonyolító állami hivatala volt, presztízse ennek megfelelően alakult. A harmincados írnokai abban a hivatali helyiségben aludtak, ahol dolgoztak, este nem maradhattak ki sokáig és részben még álmukban is szolgálatban voltak, mivel a pénzesládát őrizték. Ebédelni a harmincados feleségéhez jártak. Az írnokok nőtlen fiatal emberek voltak, ezzel szemben hivatali előljárójuk, a harmincados nagy tekintéllyel bíró, középkorú családos ember, modern értelemben vett magánélet azonban neki sem jutott, az írnokokon kívül egyéb beosztottjai, de akár az ügyfelek is rendszeresen felkeresték a lakásán.¹⁰⁰ Az újabb, mikrotörténeti kutatások eredményeinek hatására egyre többen kétségbe vonják a korábbi, struktúraorientált tanulmányok által leírt zárt, patriarchális ház/háztartás modell létezését, s hangsúlyozzák, hogy a házhoz és a háztartáshoz köthető külső és belső mozgástér jóval képlékenyebb volt a korábban feltételezettnél, érdekesebb a nyilvános és a privát állandó keveredéséről beszélni. Megkülönböztetésül a kora újkori házat a szakirodalom egyre gyakrabban ún. „nyílt ház”-ként említi. A privát fogalma egyébként a kora újkorban sem volt ismeretlen, ez alatt a ház lakóközösségét értették, vagyis nem feltétlenül a saját háztartásukat és annak tagjait, hanem a közös fedél alatt élőket. Richard van Dülmen kora újkori terminológiát követő értelmezésében a korabeli ember privát élettere a különböző társadalmi rétegekhez tartozó, mindkét nembeli, vegyes életkorú lakók egy házban élő közössége.¹⁰¹

98 Eibach 2004. 189.; Krug-Richter 2004. 115–117.

99 Pils 2004. 209.

100 ÖStA FHKA SUS HS Nr. 1105. fol. 22, 25, 28.

101 Hatje 2015. 503–506.; Dülmen 2005a. 7–9.; Ingendahl 2006. 45.; Schmidt-Voges 2015a. 6–8., 12.; Rublack 1998. 277.

Gyakran hangsúlyozzák, hogy a városi polgárság tulajdonképpen azonos a megbecsült családfők csoportjával. Az elhunyt férjük helyett átmenetileg családfői jogokat gyakorló özvegyasszonyok ugyanis ún. passzív polgárjoggal rendelkeztek, azaz még kivételes esetben sem szavazhattak és a tipikusan női mesterségnek tekintett bába álláson kívül mást nem tölthettek be. A nők, amíg meg nem özvegyültek, csak bizonyos esetekben jelentek meg személyesen a hatóságok előtt, egyébként az apjuk vagy a férjük képviselte őket. Ebből következik a közigazgatási jellegű forrásokban tapasztalható férfi dominancia. Az utóbbi évtizedekben készült mikrotörténeti elemzések azonban a patriarchális társadalmi berendezkedésről kialakított, elsősorban a korabeli normatív irodalomra támaszkodó általános képet jelentősen árnyalják. Mikrotörténeti síkon közelítve a nők városi jelenlétének kérdéséhez megállapíthatjuk, hogy a nők szerepe egyáltalán nem volt olyan passzív, mint azt korábban feltételezték. A nőket a nyilvános terekből sem zárták ki, akár a városházára is bemehettek. A városháza lakásaiban élő családok számára a városháza egyben az otthont is jelentette, így a családanyák, leányok, cselédjeik, a hozzájuk érkező női hozzátartozók, barátnők úgy jártak ki-be, mint más házakban is. A céhes mester gyakran együtt dolgozott a nejével, aki akár egy részterület szakértőjévé is válhatott. Az is előfordult, hogy a férj műhelyének produktumát a felesége árulta a boltban vagy a piacon. A polgári háztartás, családi gazdaság akkor állt viszonylag biztos alapokon, ha a férj és a felesége közösen dolgozott egzisztenciális biztonságukért. A férfiak részéről az újraházasodás egyik motivációja éppen az volt, hogy felesége elvesztése után egy gyermekeit egyedül nevelő férfi felesége munkáját csak egy vagy több fizetett alkalmazottal tudta volna pótolni. Ennek ellenére a céhes iratanyagban is viszonylag keveset foglalkoznak a mesterek feleségével. Megbecsült státusukra utal ugyanakkor, hogy a mesterek alkalmazottai uruk feleségének is illő tisztelettel, elszámolással tartoztak, illetve az asszonyok a céhrendezvények egy részére is meghívást kaptak. A templomokban és a körmenettel egybekötött városi ünnepeken pedig egyenesen elvárták társadalmi állástól függetlenül a nők megjelenését. A nők életében a templom kiemelt szerepet játszott, ez jelentette azt a nyilvános teret, ahol a legtöbbször megjelenhettek, tevékenyen bekapcsolódhattak az eseményekbe. Az arisztokrata patrónusnőtől a városi társadalom peremén élő rászorulóig a templomban tehették a legtöbbet magukért és a családjukért.¹⁰² A nők a fogadókból sem voltak kizárva, a hetivásárokon – ellentétben például az országos vásárokkal, főleg az állatvásárokkal – pedig az árusok és a vásárlók jó része a női nemhez tartozott. Az utcán a dolguk után siető nőkről vagy a hagyományosan szóbeli „vásári kultúráról” ebben a korban írásbeli feljegyzések csak kivételes esetekben készültek. A nők egyáltalán nem a házakba zárkózva töltötték mindennapjaikat, a nyilvános tereken majdnem olyan gyakran megfordultak, mint férfi társaik, de a források készítői nem őket tartották fontosnak kiemelni, hanem a politikai döntéshozókat, a polgárjoggal rendelkező vagy a későbbiekben erre aspiráló férfiakat. A nyilvános tér vizsgálatát célként kitűző munkákban a vonatkozó források hiányát bármennyire is igyekszünk kitölteni, főleg képi ábrázolások nélkül, a nők legfeljebb mellékszereplőkként

---

102 Pils 2004. 223.

fognak feltűnni. A fentebbi példák egyben a kutatás másik nehézségére is rámutatnak, a kora újkori nők ugyanis ugyanúgy nem sorolhatók be nemi alapon egy homogén csoportba, mint a férfiak. Ebből következik, hogy míg a nemesi családok nőtagjai vagy a polgárasszonyok viszonylag jól láthatók a dokumentumokban, addig szegényebb társnők szinte alig.¹⁰³

A normatív irodalom és ezt követve a szószékről prédikáló papság a nők egyik legfőbb erényeként a hallgatást emelte ki, mivel a női természet sajátjának tartották a sok beszédet, folyamatos fecsegést. A kor „face-to-face” társadalmában az asszonyok sem fogták vissza magukat, ha másokkal vitába keveredtek: gonosz pletykákat terjesztettek, kiabáltak, egymásnak estek az utcán, ha nem is olyan durván, mint a férfiak. A családot a hatóságok felé azonban a férfi családfők képviselték, akik ráadásul házi fenyítési joggal rendelkeztek feleségük és egész háznépük felett. A veszekedő szomszédasszonyok ügye csak különleges esetekben került a tanács elé, leginkább akkor, ha az egyik fél kétségbe vonta a másik tisztességét, s ezt nagy nyilvánosság előtt, az utcán vagy a piacon kitartóan ismételte. A magisztrátus ilyen esetekben meghallgatta a nők képviseletében behívott férjeket, s amennyiben alaptalan vádaskodásról volt szó, pénzbírságot helyezett kilátásba a viszályt újrakezdő fél számára. Úgy vélték, az asszonyok mellett még a szolganépség és a gyermekek hajlamosak a pletykálásra, vagyis a populáris kommunikáció felelősség nélküli – azaz politikai jogokkal nem rendelkező – szféráját sorolták ebbe a csoportba.¹⁰⁴

A normatív irodalom szélsőséges állításaival szemben a városi társadalomban, társadalmi helyzettől eltérően, de mégis adtak valamennyire a nők szavára. Férjükkel együtt az asszonyok is részt vettek a céhek rendezvényein, a körmeneteken, a lakomákon. Tisztújítás alkalmával, aki tehetett, elment a plébániatemplomban tartott misére és meghallgatta az új polgármester eskütételét. A cselédlány véleménye a polgármesterről valóban nem számított, de a magasabb állású asszonyokénak már akkora súlya volt, hogy amennyiben kedvezőtlen kijelentéseket tettek, az veszélyeztette a megszólalt becsületét.¹⁰⁵ Jó példa erre a császári lakáj ifjabb Wabler feleségének esete. Az asszony, aki a nagyhatalmú idősebb Wabler tanácsos és főkamrás unokaöccséhez ment hozzá, 1722 tavaszán Pestről utazott hazafelé a repülőhídon. A dunai átkelés jó alkalmat szolgáltatott arra, hogy az emberek erről-arról beszéljenek, amíg a túlpartra nem érnek. Az asszony egy budai polgárral elegyedett szoba, aki kertjének eladásáról tájékoztatta. Az asszony válaszában Keppeler városbíró és a polgármester hivatali visszaéléseire célzott, s az említett személyeket gazembereknek nevezte. A beszélgetőtárs figyelmeztette a szabad szájú asszonyt, hogy polgárné így nem beszélhet. A nő azzal vágott vissza, hogy ha ilyenek a polgárok, akkor ő inkább vadállat lenne. A beszélgetőpartner, a felháborodott serfőző azonnal jelentette az esetet, mire Wablerné férje megrökönyödésére saját személyében kapott idézést a törvényszék elé. Az eset miatt a polgármester és Keppeler városbíró élesen szembekerült a Wabler családot támogató tanácsosokkal, a meggondolatlan asszony szavai majdnem a magisztrátus nyílt szakadásához vezettek.¹⁰⁶

103 Fenske 2004. 336.; Signori 2004. 341–342.; Pils 2004. 214–215.

104 Holenstein–Schindler 1992. 43., 47–48., 51.

105 Holenstein–Schindler 1992. 49.

106 BFL IV.1014.b Anton Wablerné sértegetési ügye (1722).

A becsület megőrzése minden társadalmi réteg számára rendkívül fontos volt, még a kamarai alkalmazott vezető hivatalnok, Johann Wilhelm Leütner harmincados sem tehetette meg, hogy figyelmen kívül hagyja az általa ismeretlen „vagabunda mulier”-nek mondott személy hangos vádaskodását. A nő egyik nap a hivatalában megjelenve 400 Ft világos adósságot követelt, erre a harmincados azt válaszolta, hogy nem tudja kicsoda és miről beszél. Az ordibáló asszonyt alig tudták kitessékelni a hivatalból, de kint sem hallgatott el. A tomboló nő az egész Vízivárost telekiabálta, nagy felfordulást okozott, a városrészben lakó mindenféle rendű és rangú keresztények, sőt még a zsidók is („*das ganze publicum Christen und Juden in Wasserstadt*”) mind értesültek arról, mekkora gazember a harmincados és a felelősége. A vádaskodó nő (*verdächtige, vagabunda*) társadalmi szempontból messze a császári harmincados és felelősége alatt állt, de olyan műsort rendezett a nyílt utcán, annyian hallották, hogy az emberek pletykálni kezdtek. Ebben talán annak is szerepe volt, hogy Leütner nem riadt vissza a törvényteleniségektől – ezt természetesen beadványában nem említette –, így a lakosság körében sok haragosa lehetett. A dolgok állítólag odáig jutott, hogy a harmincados ideje nagyobb részét inkább Pesten töltötte, mivel Budán szinte ujjal mutogattak rá. A harmincados végül arra kérte a budai magisztrátust, hogy keresse meg az asszonyt és kérje rajta számon az állításait, illetve intézkedjen, hogy az kövesse meg őt, amiért becsületét 1000 Ft kártérítéssel sem lehetne teljesen helyreállítani.¹⁰⁷ Az eset tanulsága, hogy különleges esetben, ha kellően nagy feltűnést keltett és sokan hallották, még egy névtelen, a társadalom marginális rétegéhez tartozó asszony vádaskodása sem maradt hatástalan a megtámadott kénytelen volt maga és családja becsületének megőrzése érdekében lépéseket tenni.

A csoportokba verődött „egyszerű” asszonyok hangja még messzebbre elhallatszott, és akár drámai események kiváltója is lehetett. Nem a Bastille ostroma volt az első megmozdulás, ahol a nők jajveszékelése feltűzelte az elégedetlenkedő férfiakat. 1662-ben Stettinben az istentiszteletről kifelé menő asszonyok köréből indult ki a véres végkifejlethez vezető lázadás. Budán az 1739-es tragikus kimenetelű, több halálos áldozattal járó tabáni pestislázadás is végső soron azokra az asszonyokra vezethető vissza, akik az egyik fertőzött ág- és ruhaneműinek elégetését próbálták siránkozással megakadályozni. A hangos jelenetnek gyorsan híre ment, ebben és a polgárok kiirtásáról szóló rémhírek terjesztésében az asszonyoknak komoly része volt. Végül csak egyetlen nőt tartóztattak le, aki az egyik járványorvos vallo-mása szerint a később sebesüléseibe behalt fürdős megkövezésének előkészítésében tevékeny szerepet vállalt, utcáról utcára, házról házra járva tüzelte fel az embereket.¹⁰⁸

A magasabb állású nőknek hallgatóságként is fontos szerep jutott, véleményük, dicséretük sokat számított a közösség szemében. Férjük bizalmasaként sok mindent tudtak, sokat segíthettek. Még az olyan nagy pénzforgalmat lebonyolító hivatalokban sem lehetett szétválasztani a privát és a hivatali szférát, mint a Budai Harmincadhivatal. A kecskeméti vásárból származó bevételek hűtlen kezelése miatt megvádolt, fentebb említett Leütner harmincados beosztottjai, akik közül a két kihallgatott vezető beosztású nem találta fuersának – és érezhetően a hatóságok sem –, hogy a harmincadosné időnként megkaphatta férjétől a szigorúan

107 BFL IV.1014.b Johann Wilhelm Leütner budai harmincados feljelentése (1716).

108 Arlette Farge a Bastille ostromától számítva a nők nyilvánosság előtti megjelenését, kijelentésével nagy szakmai vitát váltott ki. Farge 1994. 507–524.; Pils 2004. 207.; Lorenz 2006. 207–208.

őrzött pénzesláda kulcsát és kiszolgálhatta magát.¹⁰⁹ Ezzel közel azonos időben, az 1720-as évtized derekán, ugyancsak természetesnek vették a budaiak és a vizsgálódó királyi biztosok is, hogy Matthy szószóló helyett időnként a neje ment a városházára kisebb összegeket felvenni a polgárság javára. Azon sem ütközött meg senki, hogy az elhunyt kamarai vízimérnök, Dietz özvegye a Budai Kamarai Adminisztráció felszámolása miatt a Magyar Kamara által átvett és munka nélkül maradt volt tisztviselői közötti vitában megmondta a véleményét. A nagy veszekedésről tudósítók inkább a véleménynyilvánítás módját kifogásolták, azt nehezményezték, hogy pokoli fúriaként esett neki az ellenérdekelteknek.¹¹⁰

---

109 ÖStA FHK A HS Nr. 1105. fol. 22., 25., 28.

110 Lásd Géra 2019. 104.

Buda története 1686–1741

1686. szeptember 2. – Buda városát visszafoglalják a keresztény seregek
- 1687 májusa – A Bécsi Udvari Kamara tiltakozást nyújt be, mivel Budán a közigazgatás, a polgári- és büntetőügyek még mindig a várparancsnok hatáskörébe tartoznak
1687. szeptember 27. – Werlein kamarai inspektor kinevezi Buda első tanácsosait
1687. november 5. vagy 7. – Buda küldöttsége megjelenik a pozsonyi országgyűlésen, I. Lipót megerősíti tisztségében az első polgármestert, Wolf Andreas Prennert – a város civil lakossága (elvileg) kikerül a várparancsnok joghatósága alól
- 1687 vége – Buda több visszaszerzett várossal egyetemben kérelmezi az uralkodónál a város régi kiváltságainak visszaállítását
- 1688 decembere – Buda tanácsa polgárokat vesz fel, tervezetet készít a későbbi polgárnyilvántartáshoz
- 1692–1693 – Pestisjárvány, amelynek elhárítása érdekében a tanács fogadalmat tesz arra, hogy polgárnak csak katolikus vallásúakat vesznek fel és nem tűrik protestánsok letelepedését sem
- 1694 – A polgárok tiltakozásának hatására a Budai Kamarai Adminisztráció által kinevezett 40 fős polgári választmány helyett ettől kezdve minden polgár szavaz a tisztújításokon
- 1696 januárja – A Budai Kamarai Adminisztráció a budai tanácsnak adott hivatali utasításban rögzíti annak kötelelességeit
- 1696 – A város felettes szerve, a Budai Kamarai Adminisztráció ellen benyújtott panaszok sokaságának kivizsgálására a Bécsi Udvari Kamara Johann David Palm vezetésével bizottságot rendel ki
- 1696 nyara – a Palm-féle bizottság jelentésének megfelelően a Budai Kamarai Adminisztráció kisebb jövedelmeket átenged a városnak, megerősítik a heti és az évi négy országos vásártartás jogát
- 1701 – Buda, Pest, Esztergom és Székesfehérvár ismételten sikertelenül kérelmezi szabad királyi városi jogállásának visszaállítását
1703. október 23. – Diploma Leopoldinum: I. Lipót megerősíti Buda régebbi kiváltságait, szabad királyi város rangjára emeli, amennyiben megfizeti a kiszabott fegyverváltságot (jus armorum)
- 1704 – A budai tanács Franz Ignaz (von) Bössinger polgármester és Maylin szindikusz vizsgállya miatt két részre szakad, előbbi a kamarai adminisztrátor támogatásával lényegében egyedül igazgatja a várost
1705. április 20–21. – Az első „szabad” tisztújítás. Franz Ignaz Bössinger a Budai Kamarai Adminisztráció előtt kíván lemondani, ellenfelei betörnek a házába, erővel kényszerítik lemondásra. A polgárság az ellenlábását, a várparancsnok által támogatott Friedrich Sautermeisteret választja meg polgármesternek. A (belső) tanácsosok mellé tanácsadó testületet, ún. Külső Tanácsot állítanak fel
1705. május 20. – Vak Bottyán kuruc seregei megtámadják a Gellért-hegy alatti részen a határban dolgozó budaiakat, foglyokat ejtenek, elhajtják az állatokat. A tanács ezt követően fegyveres öröket fogad fel a határban létesített ellenőrzőpontokra, külön őrséget fizetnek szüretnek idején, a polgáröröket is szolgálatra kötelezik

- 1705 nyara – Az Udvari Kamara engedélyezi a fegyverválság részletekben való törlesztését, az első befizetést (szeptember eleje) követően a városnak engedik át a vizanegyedet, a hegyvámot és a telekkönyvezés jogát a hozzátartozó jövedelmekkel együtt
- 1706 – Buda a Magyar Királyi Udvari Kancellária közvetítésével kér segítséget a szabad királyi városi kiváltságok értelmében őt megillető rákok, zsidók, romák feletti joghatóságukat vitató, kiváltságaikat folyamatosan megsértő budai várparancsnokkal szemben. Az ügyben gróf Maximilian Breuner lovassági tábornok, az Udvari Haditanács tagjának vezetésével bizottságot rendelnek ki
- 1706 augusztusa – Franz Ignaz Bössinger (megh. 1707 elején) és hívei szervezkedésének, titkos összejöveteleinek leleplezése, az érintettek letartóztatása katonai segítséggel
- 1707 ősze – A várparancsnok a bíraskodás elhanyagolásával vádolja meg a budai tanácsot
- 1708 nyara – Az első budai bíró megválasztása, a tisztséget ettől kezdve a polgármester-választáson második legtöbb szavazatot szerzett tanácsos tölti be
- 1708 – Buda követei a pozsonyi ún. labanc országgyűlésen megvédik a szabad királyi városok között elsőbbségüket Pozsonnyal szemben
- 1709 – Az Udvari Kamara felszámolja a Budai Kamarai Adminisztrációt, megmaradt gazdasági funkcióit a Magyar Kamara veszi át a hivatalnokok egy kis részével együtt
- 1709 ősze – A pestis ismét megjelenik Budán, a Tabánban. 1712-ig a várost több alkalommal zárlat alá helyezik
- 1711 – Franz Christoph Vanossit az elhunyt Ulrich Benedikt Maylin helyett szindikusnak választják
1711. május 18. – A tanács és a polgárság megtárgyalja a polgárok által benyújtott sérelmi pontokat. Christoph Baitz polgármester nyilvános meghallgatáson válaszol a város adósságai és elégtelen hivatali működése miatt méltatlankodó polgárok kérdéseire
- 1711 augusztusa – Eleonóra régenskirálynő újabb kiváltságlevélben erősíti meg Buda szabad királyi városi jogait, az 1703 óta vitatott kérdésekben (pl. a várparancsnokkal) a városnak ad igazat
- 1712 tavasza – A nagy dunai árvíz
- 1715 – A tanácsosok visszaéléseit, nepotizmusát és nem megfelelő gazdálkodását a polgárság 36 pontból álló beadványban részletezi, a Magyar Udvari Kancelláriához benyújtott panaszt mintegy negyven polgár írta alá, akik magukat *arme Communität* néven nevezték meg
- 1722 júniusa – A tanács és az *arme Communität* polgári ellenzék szembekerül a polgárság szószólójának megválasztásán. A polgári ellenzék külön német, magyar és horvát szószólót kér, a tanács ragaszkodik a saját, egyetlen jelöltjéhez. A tanácsellenes polgárok gyűlést tartanak az őket vezető Matthy testvérek vízivárosi fogadójában, egy oda menekülő szökevény miatt a polgárok egy része rátámad utóbbi üldözőire. A verekedés végén letartóztatják az ifjabb Matthy fivért
- 1722 novembere – A Magyar Kamara kirendeli báró Maholányi Tamást és Jeszenszky Istvánt királyi biztosként a budai polgárság és a tanács fokozódó ellentétének rendezésére
- 1723 nagypéntekén tűz üt ki a Várban, a lőportorony felrobbanása miatt összedől a Fehérvári kapu és a városfal egy része, sok ingatlan megsemmisül vagy erősen megrongálódik a

- Várban és a Halászfővárosban, a lökéshullám és a messzire eljutó törmelék hatására a pesti Duna-parton álló ingatlanokban is károk keletkeznek
- 1722–1723 – Buda a város visszafoglalása óta először megjelenik a tárnoki ülészakon, ahol történeti jogaira hivatkozva sikeresen visszaszerzi Pozsonytól az első helyet (Pest a második helyet)
- 1723 nyara – a városigazgatás megreformálása, a királyi biztosok kinevezik a százas polgárokat, a szószóló és a százasok jogot kapnak az adókivetés ellenőrzésére és a városi számadások felülvizsgálatára; a város nem megfelelő gazdálkodása és extrém nagyságú adósságállománya miatt elmarasztalják Vanossi városbíró hat másik tanácsossal együtt, az érintettek hivatali pozícióját felfüggesztik, vagyonukat zárolják
1727. május 5. – Vanossi eléri maga és társai felmentését a vádak alól, az őket feljelentő polgároknak Pest, Esztergom és Székesfehérvár tanácsosaiból delegált városközi bíróság előtt kell felelnie. Az uralkodó rendeletének végrehajtására báró Ferdinand Laffert és Hunyady József kamarai tanácsosok Budára érkeznek, megszüntetik a százas polgárságot és létrehozzák a külvárosi bírókból, két esküdtségéből és a céhek küldötteiből álló választott polgárságot, amely ezt követően a tisztújításokon szavaz. Franz Vanossit polgármesterré választják
- 1730 – Wilhelm Matthy szószóló és a választópolgárság ismételt kérésére az uralkodó báró Sigray Jánost küldi ki újabb királyi biztosként a városgazdálkodás átvilágítására, 1732-ig megvizsgálták az utolsó tíz évben keletkezett számadásokat, 1711-ig visszamenőleg pótolgatták a hiányokat. A vizsgálat végén a tanács konkrét javaslatokat kapott arra nézve, hogyan lehetne növelni a bevételeket és törleszteni a tetemes adósságokat
- 1733 decembere – A tárnoki láda és a jegyzőkönyvek ünnepélyes elhelyezése a budai városházán
- 1737 szeptembere – Királyi biztosként a városba érkezik gróf Erdődy György kamaraelnök, aki a tisztújítás körüli szabálytalanságok, a tanácsosok önkénye és az ismét növekvő pénztári hiányok ügyében vizsgálódik
1737. november 1. – Erdődy György az uralkodó rendeletének megfelelően Vanossit megfosztja tisztségétől és polgárjogától, jelképesen kizárhatja a városházáról, a tanács feladatait és kötelezettségeit 25 pontból álló részletes utasításban szabályozza. A következő napokban tartott tisztújításon a magisztrátus minden tagját három jelölt közül újraválasztják, a polgármesteri székbe új ember, Johann Benedikt Perger kerül
1739. március 19. – A tabáni pestisjárvány
1739. május 6. – A Bécsi Udvari Egészségügyi Bizottság elrendeli Perger polgármester letartóztatását járványtagadás és a pestisellenes intézkedések elégtelen végrehajtása, az egészségügyi intézmények elhanyagolása, valamint a holtak temetésén való nyereszkeskedés vádjával, továbbá vizsgálják, hozzáállása miatt terheli-e felelősség a tabáni tumultus ügyében
1739. május 20. – A betegek számának gyors emelkedése miatt ismét zárlat alá kerül az egész város, megtiltják az egyes városrészek közötti átjárást is
- 1739 júniusa – 1740 februárja – megérkezik a gróf Nádasdy Lipót kamaraelnök vezette vegyes bizottság Budára, amelynek célja a pestisjárvány körülményeinek feltárása, a hatóságok felelősségének megállapítása és az elkövetők megbüntetése

- 1739 július közepe – Néhány újlaki polgár nyíltan a járványellenes intézkedések és az ezeket végrehajtó újlaki albíróság ellen beszél, a tanács gyorsan közbelép
1740. március 21. – Egész Budán feloldják a zárlatot, a települést a hatóságok egészségesnek nyilvánítják
1740. április 13. – Johann Benedikt Perger neve tisztázódik, visszatérhet a tanácsba
- 1741 áprilisa – A tisztújításon Joseph Emanuel Sauttermeister-t választják meg polgármesternek, aki az 1751–1755 közötti időszak kivételével 1768-ig áll a város élén
1741. szeptember 19. – Felmerül, hogy Mária Terézia és az udvar átmenetileg Budán keressen menedéket a bajor uralkodó seregei elől, felszólítják Buda városát, hogy néhány napon belül gondoskodjon a Magyar Királyi Udvari Kancellária és hivatalai elhelyezéséről

A város szíve: a városháza és a városháza előtti tér

A városházák a Habsburg Birodalomban a középkorban és a kora újkorban

Az első városházákat a 13. század elején, Itália középső és északi részén emelték, majd példájukat a Német-római Birodalom fennhatósága alá tartozó városokban is követték. A városvezetés ezt megelőzően a városatyák házában vagy akár kolostorokban is összeülhetett, az adminisztráció számára néhány helyiségnél többre nem volt szükség, az új épülettípus egyértelműen a város gazdasági igényeit, azon belül leginkább a kereskedők gyarodását szolgálta.¹¹¹ A kora újkorban a városházák üzletközpont jellege fokozatosan háttérbe szorult, helyette a hivatali funkciók kerültek előtérbe. A városháza a város legfontosabb profán épületeként egyszerre a polgárság tekintélyét, önrendelkezését és joghatóságát szimbolizálta. A 18. század első felében keletkezett német nyelvű lexikonok szerzőinek megfogalmazása szerint a városháza nyilvános épület, ahol a városatyák és a polgárok a közjó érdekében összegyűlnek és tanácskoznak. A nyilvános jelleg hangsúlyozásán túl – időnként a polgárok mellett a beleszólási joggal nem rendelkező városlakókat is megemlíti, mint a városházára bejáratos személyeket – rendszerint fontosnak tartották megjegyezni, hogy az épületnek külső jegyeiben is tükröznie kellett a polgárság súlyát, a város gazdasági jelentőségét.¹¹²

A 17. század derekán alkotó Nicolaus Goldmann, a *Vollständigen Anweisung zu der Civil Baukunst* című sokáig zsinórmértéknek tekintett munka szerzője természetesnek vélte, hogy a városháza együtt fejlődik a várossal, ha a lakosság lélekszáma és a település jelentősége növekszik, ezt szükségszerűen követi a városháza épülete. A városházákat egyébként három különböző csoportba osztotta, egy kisvároshoz illő, egy közepes és egy nagyobb (szék/fő) város számára alkalmas típust írt le. Goldmann kisvárosi városházáját elképzelhetetlennek tartotta egy tágas terem, valamint a tanácsnak, a törvényszéknek és a kamarásoknak szükséges hivatali helyiségek nélkül, utóbbi célra legalább három szobát tartott szükségesnek. Mindezeket az emeleten képzelte el, a földszinten boltok, a börtön, az őrszemélyzet, a törvényszolga lakása és egy a házmaster számára kialakított szobácska kapott helyet.¹¹³ A városházák megnövekedett jelentőségét jelzi, hogy ahol már a középkorban léteztek, ott szükségét érezték a régi épületek kibővítésének, átépítésének. Alsó- és Felső-Ausztriában, főként a városok nagy adóterhei miatt, legfeljebb a középkori városházák átépítésére találtak forrásokat, olyan *Rathauslandschaft*, mint Szászországban – ahol 50 év alatt 39 városháza épült – nem alakulhatott ki. A kora újkorban újonnan épült vagy átépített városházák, bár a polgárházak sorából kitűntek, reprezentatív jellegük egyre erősödött, de még nem hasonlítottak a 19. században szokásos monumentális városházákra.¹¹⁴

A városházák a középkori hagyományokat követve a városok központi helyén, fontos kereskedelmi útvonalak csomópontjában, rendszerint a legnagyobb, piacnak is helyet adó tereken magasodtak, a plébániatemplom közelében. A városházák és környékük nemcsak

111 Albrechts 2012. 68–69.; Behringer 2009. 631.

112 Scheutz 2012. 19.

113 Scheutz 2012. 32–33.; Hipp 2010. 10.

114 Scheutz 2012. 20., 24–25.; Rosseaux 2006. 100.

elhelyezkedésük, hanem multifunkciós jellegük miatt is a városi élet központjai voltak: a politikai élet elsődleges centrumai, megkerülhetetlen információs központok, a polgárság és más városlakók gyülekezőhelyei, az ünnepek kiindulópontjai, rendezvények helyszínei. A politikai döntéshozatalban kizárólag férfiak vehettek részt, ettől függetlenül a városházát mégsem tekinthetjük a férfiak kizárólagos terepének. A férfiaknál ritkábban, de azért nők – főként özvegyasszonyok, nemesasszonyok – is megjelentek a városháza hivatalaiban, a tanács előtt eljárások résztvevőiként vagy tanúként, több alkalmazott pedig a feleségével, gyermekeivel, szolgálólányaival a városháza épületében lakott. A városi ünnepeken a házaspárok együtt jelentek meg.¹¹⁵

Magyarországon az első városházák a középkor végén, Pozsonyban (1387), Budán (1397), Bártfán (1420) és Sopronban, a legjelentősebb szabad királyi városokban, valamint az érseki város Esztergomban (1284) épültek. Kisebb mezővárosokban és püspöki székhelyeken a kora újkor idején (pl. Debrecen – 1531, Győr – 1562) emelték az első városházákat, szélesebb körben azonban csak a török kiűzését követően, a 17. század végétől kezdett elterjedni a külön a városigazgatás céljára emelt épület.¹¹⁶

„Pompás nyilvános épület”: szabad királyi városhoz illő városháza

A város önrendelkezésének jelképe: a kezdetek

A török kiűzése után lassan benépesülő Buda formálódó kis polgári közösségének első magisztrátusa 1687 szeptemberében állt fel, decemberben már városháza (*Curia*) építésére kértek engedélyt az uralkodótól.¹¹⁷ Johann Stephan Werlein kamarai inspektor 1688. június 30-án szólította fel a testvérvárosok néhány héttel korábban kinevezett új magisztrátusait, hogy polgárságuk számára válasszanak városházának alkalmas épületet a még el nem kelt házmok közül. Az első polgárok, tanácsosok városi környezetből érkeztek, ebből következően pontosan tudták, milyen ismérvek alapján és hol érdemes telket keresni. Budán a királyi vár közelsége és az erődítményrendszer kínálta védelem miatt a város központja a várhegyen maradt, a tanácsosok az akkor még tető nélküli, de romos állapotban is plébániaként használt Nagyboldogasszony-templommal átellenben, a Vár legnagyobb piacterének szomszédságában néztek ki maguknak két telket. A két saroktelken álló ház homlokzata egyébként nem a mai Szentháromság utcára nézett, hanem az egyik az Úri utca felé, a másik pedig a mai Tárnok utca irányába.¹¹⁸ A középkori és török korból származó épületmaradványok viszonylag

115 Rosseaux 2006. 99–100.; Dülmen 2005b. 65.; Schmölz-Häberlein 2012. 251., 253.

116 Majorossy 2012.159., 174.; Serfőző 2020. 277.

117 Nagy L. 1971. 351.; A budai városatya 1733-ban kiadott munkájában azt írja, hogy Buda városa már 1686-ban elkezdte építeni a városházáját, ez azonban bizonyára tévedés, legkorábban 1687 végén kezdhették el a munkát, Werlein levele alapján azonban valószínűbbnek tűnik 1688 második fele. Vanossi 1733. 10.

118 A Zaigerben 99. és 78. számmal ellátott telkekről van szó. Gerevich László feltételezése szerint a 99. számú telken álló gótikus épületmaradvány a középkorban a budai városháza lehetett, ennek bizonyítékát a földszint árkádíves kiképzésében látta, amely a középkori városházák egyik jellegzetes eleme

jó állapotban lehettek, a földszinti boltozott helyiségeket és az épületek alatt húzódó pincéket rövid idő alatt, kis anyagi ráfordítással használhatóvá lehetett tenni. Az építési munkákat Venerio Ceresola császári építőmester, az első budai polgárok egyike, későbbi városi tanácsos irányította. A városházát részben már 1689 nyarán birtokba vehették, augusztus elején, a kőműves- és asztalosmunkák elvégzése után került sor a használható helyiségek ablakainak beüvegezésére. Ez alapján a földszinten alakították ki a törvényszolga, a strázsamester, a városi vámos, a szindikusz és a tanácsszolga szobáját, valamint utóbbi közvetlen szomszédságában egy péküzletet. A felső szinten egyetlen helyiség ablakát üvegezték be, a bejárat felett, ennek funkciója nem ismert, de lehetett ez az ülésterem, amelyről egyébként nem esik szó a forrásokban. A költségvetésből egyértelmű, hogy a legszükségesebb javításokra szorítkoztak, reprezentációról ekkor még szó sem lehetett. Az építkezés megkezdéséhez szükséges összeget a Budai Kamarai Felügyelőség kölcsönözte a városnak, amely Ceresolának még évekkel később, 1692 elején is 800 Ft munkadíjjal tartozott. A következő években is elsősorban kisebb, elkerülhetetlen javításokra szorítkoztak. A pince kitakarítása és használatba vétele, a kocsmá és az ehhez tartozó lakás kialakítása, valamint két kisebb bolthelyiség, a gyertyaárus és az olajárus üzlete leginkább azért voltak fontosak, mivel a város innen rendszeres jövedelmet remélt.¹¹⁹ A későbbi, török időkben a főépülethez hozzáépített udvari, földszintes traktus volt a használatba vett épületrészek közül a legsérülékenyebb. A városházi kocsmá beázásának problémáiról majd a későbbiekben szólunk, elég annyit megjegyezni, hogy ez a rész, ahol a törvényszolga, a strázsamester, a kenyereskófa lakott állandó javításra szorultak. 1697-ben csak a véletlenül múlt, hogy senki életébe nem került a fogda mennyezetének váratlan beomlása. A nagyobb károk elkerülése érdekében a strázsamester lakása és a fogda földemjének megmaradt részét vissza kellett bontani és ismét felépíteni.¹²⁰ 1699 őszén Johann Höbling kőműves, a később sokat foglalkoztatott császári építőmester, kialakította az első tanácsszobát, ahol az első ülést 1700. február 26-án tartották.¹²¹

A pesti tanácsosok választása hasonló megfontolások alapján a város szívében elhelyezkedő, a Duna-parthoz közel eső piactér, a Fő tér (*Hauptplatz*) déli részén álló, az első telekkönyvben 192. számmal ellátott telekre esett, amelyen a török időkben ugyancsak két külön ház állt. A telken álló épületek állapota nem ismert, de feltételezhető, hogy azért választották a piaristák későbbi telke helyett ezt a valamivel kisebbet, mivel az itteni épületmaradványokat gyorsabban és olcsóbban használhatóvá lehetett tenni. Pesten a magisztrátus és a polgárság összejöveteleit 1692-ben áttelepítették a bírók udvarából és lakásából a városházára, ahol elsőként a tanácsszobát, a polgárság szobáját és az ekkor felfogadott Mosell szindikusz lakását alakították ki. A városháza gyorsan szűkössé vált, ezért 1702-ben 2800 forintért megvásárolták Johann Pleyern szomszédos telken álló egyemeletes házát (191. sz.), amit emeletréépítéssel összekötötték a régebbi épületrésszel. A tanácsszoba az emeletre került át,

---

volt. Nagy Lajos nem tartja kizártnak, hogy valóban ez az épület volt a középkori budai városháza, de Gerevich érveit nem tartotta elég meggyőzőnek. Nagy L. 1971. 355.

119 Nagy L. 1971. 351–352.; BFL IV.1006.e Számadásmellékletek 1698 295. d. Nr. 16. 140–144.

120 BFL IV.1006.e Számadásmelléklet 1697 295. d. Nr. 47. 132–133., Nr. 48. 130–131., Nr. 46. 134–135., Nr. 45. 136–137.

121 Nagy L. 1971. 351–352.

mivel a földszinten kialakított üzlethelyiségeket a város bérbe adta. Kölcsönből a régi épület mellett álló másik saroktelket is megvásárolták (193. sz.), így a városháza szabálytalan négyszögű épülete már a 18. század elején elfoglalta a tér déli részének egész tömbjét.¹²²

A szabad királyi városi rang megszerzésére törekvő testvérvárosok, akár erejüket meghaladó anyagi áldozatok árán is, igyekeztek városházájukat megigényelt jogállásukhoz jobban illő, reprezentatívabb épületté alakítani. Budán Johann Hölbling építőmester 1702 nyarán nyújtotta be a városháza külső és belső átépítésével – valójában csak az épület egyik feléről, a Zaigerben 99. számú telekként nyilvántartott részről volt szó – kapcsolatos terveit, ami annyira megtetszett a tanácsosoknak, hogy rögtön jóváhagytak 550 forintot a munkára, továbbá 10 akó bort adtak köszönetképpen a város pincéjéből a tervezőnek. A munkálatok még ezen a nyáron elkezdődtek, minden részlet nem ismert, de az építőanyag-szükséglet alapján következtethetünk ennek nagyságára. 49 hajónyi homokot – 1 hajó kb. 4 szekérnyit szállított –, 20 500 téglát és 23 szekér követ fuvaroztak fel a Várba. A városháza kútja nem tudott elég vizet szolgáltatni az építkezéshez, ezért az egyik szomszédos ház kútjába telepített pumpa segítségével nyertek vizet a mészoltáshoz. Hamarosan ez a kút is kiszáradt, így a Dunáról fuvarozták szekérrel a vizet a városháza épülete előtt kialakított mészoltóhoz. Hölbling alaposan megvizsgálta a középkori és török korból származó falakat, a statikai szempontból problémás részeket az alapokig visszabontatta, de előfordult, hogy az alapokat is újra készítette. A törökök alatt a főépülethez toldott, sok problémát okozó udvari traktust – erről és a pincében folyó munkálatokról később részletesen szólunk – teljesen újjáépítette. A viszonylag jó állapotú, középkori eredetű fő épületrész emeletén a falak visszabontása vált szükségessé, ezt azok (a régi közfalak helyén) történő újra felhúzása követte, a földszinten lényegében csak a belső tereket alakították át az igényeknek megfelelően. Az emeleti nagyterembe vezető fölépcsőt kiszélesítették, tölgyfa fokokat építettek be és szép, tölgyből készült korlátot kapott.¹²³

Hölbling úgy alakította ki a külső homlokzatot, hogy az épület kitűnjön az átlagos polgárházak közül. Ezt a célt szolgálta a Nagyboldogasszony-templom felőli oldal emeletén kialakított zárt sarokerkély is. Ez nemcsak reprezentatív díszítőelemként szolgált, hanem több irányba is jó rálátást biztosított a környékre, az elégedetlenkedő polgárokat, városlakókat innen észrevétlenül megfigyelhették a tanácsosok, ha úgy adódott.¹²⁴ Többek között erre is gondolva vállalhatta a magisztrátus az erkély építésével járó tetemes költségeket. A középkori ház falai ezen a szakaszon jók voltak ugyan, de az építőmester úgy vélte, az erkély súlyát már nem tartanák meg biztonsággal, ezért azokat az alapokig visszabontatta,

122 A 193. számú telken álló házról az utolsó adat 1726-ból származik, ekkor patikát akart benne létesíteni a város, de ez nem valósult meg. Ezt követően az épületet lebontották, a helye a tér részévé vált. Schmall 1901. 31–32.

123 BFL IV.1009.g I. A budai városháza építésével kapcsolatos iratok 1688–1709.; Géra–Oross–Simon 2015. 147. (Jk. 78. sz.); Nagy L. 1971. 352.; Vélhetően erről a lépcsőről írták azt közel két évtized múlva, hogy alapzatának javítása a költségek ellenére elkerülhetetlenné vált, a fából készült fokok hasonlóan rossz állapotúak voltak. ÖStA FHKA SUS HS Bd. 455. Relatio Joannis Sigray, Liberi Baronis de Felső Surány... fól. 183.

124 Dülmen 2005b. 64.; Brandstätter 2012. 109.

majd újra felépíttette.¹²⁵ A korabeli városházák, bár a polgári önrendelkezést szimbolizálták, paradox módon ezt a nemesek-arisztokraták városi palotáihoz hasonló épülettel igyekeztek hangsúlyozni. Hölbling a tervében egyenesen úgy fogalmazott, hogy a budai városháza fő homlokzatát von Schweidler főhadbiztosnak az utca túloldalán álló háza mintájára alakítják ki. Korabeli ábrázolás egyik épületről sem maradt ránk, de a Schweidler-házat a szemtanúk tekintélyes méretű, tetszetős épületként írták le. Ennek a palotaszerű háznak a mintájára Hölbling a tizenhét ablak és a sarkon kialakított erkély között arányosan kilenc kagylóformát osztott el, ahol a harmónia érdekében szükségesnek látta, ott az ablakokat is áthelyeztette. A Szentháromság utca felé eső kapu pedig nagyobb, szebb keretet kapott. Felvetődik a kérdés, miért a főhadbiztos házat választották mintának? Bizonyára nemcsak szemrevaló mivolta és közeli fekvése miatt tekintette zsinórmértéknek az építőmester a Schweidler-házat, hanem a tanács és a városlakók így kívánták elegánsan a katonai hatóságok tudtára adni, hogy magukat egyenrangú félnek tekintik. A katonaság sokáig vitatta a budaiak pallosjogát, a főhadbiztossal pedig a porció miatt éves rendszerességgel összetűzésbe kerültek, erőszakos fellépése, a városi jogok semmibe vétele miatt számos alkalommal küldtek panaszlevelet a felettes hatóságokhoz.¹²⁶

A budai városházán a kőművesek és a tetőfedők 1702 karácsonyáig dolgozhattak, elvárták tőlük, hogy a földszinten és az emeleten is fejezzenek be mindent, sőt, az ünnepre takarítsák is el az építkezés nyomait. A kőművesek számadásának végén ez a kikötés nem véletlen, a magisztrátus mindig nagyon ügyelt, hogy a városháza környéke rendezett képet mutasson. Nagyobb építkezés után rögtön elhordatták az építési törmeléket és eltakarították a nyomokat, ezekre a munkákra gyakran a városháza börtönében raboskodókat küldték ki.¹²⁷

1703-ban a Rákóczi-szabadságharc kitörése, ezt követően a szabad királyi városi rang visszaszerzésével járó anyagi terhek, illetve a háború okozta gazdasági válság miatt a városházi munkák alaposan elhúzódtak. A magisztrátus, igen leleményesen, a kisebb büntetett, kihágáson ért városlakók munkaerejét igénybe véve igyekezett gyorsítani, költséghatékonyabbá tenni a városházán folyó munkálatokat. Kapóra jött a városnak a három budai kőfaragómester viszálykodása, akiket végül azzal büntettek, hogy egy-egy ablakkeret készítésére kötelezték őket, a viszály felújítója számára pedig kettőt helyeztek kilátásba. 1708-ban közülük ketten a várostól bérelt kőbánya díjával maradtak el, amiért cserébe ismét egy-egy ablakkeretet rendeltek tőlük. Egy lopáson kapott bolti szolgát pedig néhány napi városházi munkavégzésre ítélték. A tanács az egyik polgárjogot kérvényező lakatostól a polgárdíja megfizetése helyett ennek megfelelő értékben három zárat rendelt.¹²⁸ 1707-ben az erkélyhez szükséges kőfaragómunkák befejezésére már négy éve vártak, az e célból kitermelt kötömböket a városháza egyik helyiségéből a másikba cipelték, miközben minden alkalommal újabb helyen sérült a kő.¹²⁹ 1709-ben vehettek birtokba a Városi Kancellária munkatársai

125 BFL IV.1009.g I. A budai városháza építésével kapcsolatos iratok 1688–1709.

126 BFL IV.1009.g I. A budai városháza építésével kapcsolatos iratok 1688–1709.

127 BFL IV.1009.g I. A budai városháza építésével kapcsolatos iratok 1688–1709.

128 Géra–Oross–Simon 2015. 308. (Jk. 1519. sz.), 356. (Jk. 1887. sz.), 345. (Jk. 1794. sz.); Géra 2016. 93. (Jk. 228. sz.)

129 BFL IV.1009.g II. Nr. 837.

egy hivatali helyiséget az emeleten, ekkor vált használhatóvá az erkély, s kérték meg Wolf Heinrich Bösinger tanácsost a tanácsszoba falfestményeinek elkészítésére.

Az 1709-ben feltűnő pestis és a gazdasági válság hatására, továbbá a városházánál nagyobb prioritást élvező Szentháromság-oszlop miatt, az építési munkák néhány évig csak a legszükségesebbekre korlátozódtak. Ennek egyik oka, hogy a már 1711-ben a túlköltekezés miatt aggódó, szervezkedő polgárság – és az őket támogató Georg Christoph Zennegg kamarai inspektor – felszólította a tanácsot a várost terhelő hitelek pontos összegének nyilvánossá tételére. Az 1712-ben királyi biztosként kiküldött Zennegg vezetésével lefolytatott vizsgálat megállapította, hogy az előző évben a magisztrátus 20 000 forint jövedelme mellett mintegy 80 000 forint kölcsönt vett fel. A lejárt hiteleket a város újabb hitelekkel törlesztette, a hitelezők végrehajtási eljárással fenyegettek, ezért a város 1713 és 1718 között a felettes hatóságok engedélyével fizetési moratóriumot kért, nehogy árverésre kerüljenek a város legfontosabb haszonvételei.¹³⁰ A városháza szépítésére azonban a város általános megítélése szempontjából kiemelt beruházásként tekintettek, ezért vállalták a pénztári egyensúly megbillenése ellenére az ezzel járó újabb terheket. A nagyobb átalakítások 1714 tavaszán kezdődtek, a korábbi időszakból maradt befejezetlen munkákat, például a sarokerkély külső díszítését ezekkel párhuzamosan fejezték be. Új helyre, az emeletre került a kancellária, a tanácsszoba mellett bizottsági szobát alakítottak ki, a levéltár a földszint egyik új, boltozattal ellátott helyiségébe került. Az újjáépített emeleti rész nemcsak új mennyezetet kapott, hanem a folyosót is szépen beboltozták. A legnagyobb volumenű átalakítás a levéltár helyén történt, vagyis az Unger-házzal szomszédos szárny emeleti részének végén, ahol kis toronnyal ellátott városházi kápolnát létesítettek. A munkálatok egész évben zajlottak, de még a következő években is folytatódtak, mivel a kápolna kis tornyának építése és a megbontott tetőszerkezet teljes megújítása még váratott magára, de az újonnan kialakított belső terek, így a kápolna festése sem valósult meg az első évben. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy a nagy munkákkal párhuzamosan 1714-ben új bútorokat vásároltak a kancelláriába és a kamarási hivatalba, utóbbi a ládák mellett pénzmérleget kapott, a telekhivatalba pedig külön kasszát vettek. A berendezés ilyen mértékű fejlesztésére hasonló összegeket a 17. század végén költöttek, de akkor több év alatt.¹³¹ A még nem teljesen kész kápolnában 1715. július 7-én nagy ünnepség közepette helyezték el a jótékonyságáról ismert Alamizsnás Szent János alexandriai püspök pozsonyi Szent Márton-templomból kapott ereklyéjét. A kápolna szépítésére a legnagyobb összeget 1719-ben költötték (226 Ft), ennek mintegy negyedét Falkoner festő polgárnak fizették ki. 1720-ban a városháza épületére 539 forintot adtak ki, ebben az évben került fel a tornyocskába a két megszentelt kis harang. A harangok érkezése kiemelt jelentőségű esemény volt a városiak számára, mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy a szűkös anyagi lehetőségeik ellenére vállalták a költségeket. A messzire hallatszó harang a mindennapok közösségi kommunikációjában fontos szerepet töltött be, az emberek nemcsak figyeltek a harangszóra, hanem jól értették annak jelnyelvét. A reggeli misére szólító harangozás a közösségi élet és a munkanap kezdetét, az esti misére hívó kongatás a végét jelezte.

130 Nagy I. 1957. 91–92.

131 BFL IV.1006.e Számadásmelléletek 301. d. 1714 Nr. 161–166., 169–172., 174., 178–180., 187–197., 201–205., 208., 430., 435.

Máshogyan szóltak a harangok ünnepnapokon, az elhunytak emlékére, tűzveszély vagy a városhoz közelítő félelmetes vihar esetén. A városháza tornyában elhelyezett ún. polgárharangok (*Bürgerglocken*) a templomok harangjától jól megkülönböztethető magas hangja olyan közérdekű eseményekről tudósította a lakosságot, mint például a tanácsülések kezdete és vége, továbbá ezek szava hívta tisztújításokra a polgárokat, majd adta hírül az új polgármester és városbíró megválasztását. Ezen kívül még szerepe lehetett az egyes polgárokhoz kötődő ünnepeken, és bizonyára a városházán tartott misék során is használták, de jelezhetette akár a piacozók számára is a városháza előtti téren az adásvétel kezdetét és végét.¹³²

A magisztrátus a városháza átépítésével is egyértelműen erején felül költekezett, de fontosabbnak ítélték a kívülről és belülről is a város rangjához méltó városházát, mint a pénztári egyensúlyt. Nem lehet figyelmen kívül hagyni a szomszédos Pesttel való rivalizálást sem. A pesti tanácsosok a budaiakhoz hasonló utat jártak be, 1702-ben fogtak hozzá a városházájuk átépítéséhez, s közel azonos időben, 1710-ben fejezték be a munkálatokat, szabad királyi rangjukat a városi önállóság klasszikus jelképével, egy a Fő tér felé néző, alacsony torony emelésével hangsúlyozták. A közeli plébániatemplomnak ekkor még nem volt tornya, így a városházáé igazán jól érvényesült.¹³³ A pesti magisztrátus – bizonyára nem véletlenül – 1715-ben, a szent ereklyével díszített budai városházi kápolna és kis huszártorony létesítésével szinte egy időben, új látványosságot talált ki a városházájára. A korábban kihasználatlan toronyba ún. Turnereket, toronyzenészeket fogadtak fel, akik ettől kezdve zenével jelezték az idő múlását.¹³⁴ A következő évben, azaz 1716 tavaszán pedig magas torony emeléséről és toronyóra beépítéséről határoztak. A toronyóra egyébként, a toronyhoz és az erkélyhez hasonlóan, a városházák klasszikus díszítőeleme volt.¹³⁵ Végül 1720-ban nagy összegű kölcsön (1000 tallér) felvételét követően kezdődhetett a munka. Az összeg lényegében az anyagköltséget és az óra árát fedezte, a mesterek, mint más nagy városi építkezésekkor, most is ingyen dolgoztak. A torony 1721-re készült el, öt évvel később kaptak megbízást napi egy óra zenélésre 11 és 12 óra között a toronyzenészek.¹³⁶

A budaiaknak ismét sikerült valamivel megelőzniük a szomszédokat, 1719-ben a város által rendelt toronyórát a jezsuitáknak ajándékozták, hogy azok a Nagyboldogasszony-templom tornyára helyeztessék. Az ajándékozás feltétele az volt, hogy minden jövőben felmerülő

132 BFL IV.1006.e 25. köt. fol. 128, 161., 26. köt. 1720 fol. 117, 107.; Dörk 2004. 125.; Az 1739-es tabáni pestislázadás idején a beavatottak számára a városrészben álló Szent Katalin-templom harangjának megszólalása adta meg a jelet a gyülekezésre. Mások is kimentek, mivel jól tudták, a szokatlan időben megszólaló harang közelgő bajt jelez. Johann Ferdinand Miller igen rövid leírásában ugyancsak fontosnak tartotta megemlíteni, hogy a harangzó volt a jel. Miller 1760. 147.

133 Schmall 1901. 33–34.

134 A pesti városháza tornyán körbefutó, vállköveken nyugvó mellvédes erkélyt a toronyzenészek számára az ekkor a budai városházán is dolgozó Johann Hölbling építőmester tervezte és készíttette. Schön 1958. 142.

135 Brandstätter 2012. 109.; Scheutz 2012. 47.

136 A tervezésért is felelős pesti építőmester nem végzett elég körültekintő munkát, a torony 1753-ra életveszélyessé vált, féltő volt, hogy egy nagyobb szélvész ledönti az egész alkotmányt, ezért lebontották. A városháza nem maradhatott torony nélkül, így azt két évvel később újjáépítették. Schmall 1901. 34.

költség, mint az óraállítás, a javítás, a rendet terheli.¹³⁷ A nyilvános órákat a késő középkor óta a speciális városi életmód egyik központi szimbólumának, a közösségi identitás hordozójának tekintették. Úgy vélték, a pontosan járó óra messziről hirdeti a városban uralkodó rendet (*Gute Polizey*), a lakosok erényes életét (*Zeitdisziplin*). Tágabb értelemben a közösség órája mindenki számára jelezte, hogy a helyi magisztrátus jól végezte a dolgát.¹³⁸ A mentalitásbeli különbség a városi és a vidéki ember között leginkább az időhöz való viszonyban tért el. Az elit tagjai zsebórát hordtak, lakószobájuk elengedhetetlen tartozéka volt az óra, ami többet jelentett presztízserértékű dísz tárgynál. A városban ugyanis nem elégedtek meg a harangozással, ennél pontosabban kellett ismerniük az időt: a városi és állami hivatalok többségében meghatározott órákban fogadták az ügyfeleket, a tanács szabott időre, általában 9 órára hívta be az embereket. A piacokon és vásárokon ugyancsak előre megállapított időperiódusban lehetett kereskedni, ennek megsértése szankciókkal járt. A nagyobb pénzbírság, a céh részéről szigorú megrovás vagy akár kizárás mégis a helyi polgárt sújtotta, ha például a megszabott óra előtt nagyban vásárolt. Még a társadalom alsóbb rétegei sem függetleníthették magukat teljesen az óráktól, a földekre vagy a szőlőkbe induló napszámosoknak a városkapuk nyitásának és zárásának idejéhez kellett igazodniuk, a napi vagy félnapi napszámot bizonyos órányi munka elvégzése után fizették. Erre tekintettel három napórát állíttatott fel a budai hegyekben a magisztrátus, hogy a szőlőművesek tudjanak mihez igazodni. 1727-től pedig két dobost fogadtak, akik a Sas-hegyen és a Rókus-hegyen dobolva jelezték a szőlőkben dolgozók számára az órák múlását, azaz még a városban élő mezőgazdasági munkások sem függetleníthették magukat a pontos időtől.¹³⁹

A városháza új tetőszerkezete 1722-ben készült el, az 1723 nagypéntekén kitört várbéli tűzvészben azonban a kápolnával és a tornyocskával egyetemben megsemmisült. A következő két évben helyreállították a kápolnát, a tetőt és a tornyot, ahol ismét két kis harangot helyeztek el, a plébániatemplom tornyában szétolvadt óraszerkezet pótlásához szükséges összeget pedig kifizették a jezsuitáknak.¹⁴⁰ A város szűkös anyagi helyzete és a városgazdálkodást vizsgáló királyi biztosok figyelő tekintete miatt a tűzvészt követő években csak a károk elhárítására és a legszükségesebb javításokra futotta a városházán. A Maholányi–Jeszenszky bizottság jelentése alapján megfogalmazott, 1723. október 2-án kiadott uralkodói rendelet kifejezetten megtiltotta, hogy a város pénzét az adósságok törlesztése helyett haszontalan építkezésekre (*inania aedificia*) fordítsák. A magisztrátus nem eléggé átgondolt ingatlanvásárlásai, például a későbbi Városmajor és a Kurtz-féle házak és földek megvásárlása az előző évtized végén, jövedelem helyett leginkább bosszúságot és a város birtokjogát vitatókkal folytatott pereskedésből fakadóan újabb nem várt költségeket jelentettek. A város

137 A toronyórát 100 Ft-ért Martin Gottlieb Albrecht készítette. BFL IV.1002.a 16. köt. 1718. február 11. 51., 17. köt. 1719. október 25. 376–377.

138 Chvojka 2002. 65–67.

139 BFL IV.1006.e 33. köt. 1727. fol. 42.

140 A városháza épületének helyreállítására 1724-ben 761 Ft-ot, a következő évben 628 Ft-ot költöttek. BFL IV.1006.e 30. köt. 1724. 47–48., 51., 104., 31. köt. 1725. 37–39.; Nagy L. 1971. 361.; Goppold 2007. 203–204., 256.; Freitag 2013. 51.

elhibázott beruházásai közé tartozott egy sörház megvétele és egy másik építése, mivel ezek sem hozták, hanem inkább vitték a pénzt.¹⁴¹

1727-ben a városházi pince átalakításához, renoválásához kezdett hozzá a magisztrátus, illetve elkerülhetetlenné vált a közel három évtized alatt erősen elhasználódott fölépcső renoválása. Utóbbi miatt azután magyarázkodni kényszerültek a felettes hatóságok felé, az erre fordított összeg jogosságát azzal magyarázták, hogy az alap megerősítése nélkül a lépcső bármikor beomolhatott volna. A felettes hatóságok fokozottabb ellenőrzése ellenére tovább növekedtek a város adósságai, a következő évtized elejére az összeg elérte az a kritikus szintet, amikor már csak nehezen jutottak újabb hitelekhez, kérelmüket ugyanis megtagadták. A város olyan súlyos helyzetbe került, hogy a Magyar Kamara és a Magyar Kancellária közbenjárásával az uralkodó segítségét kérte. 1731 nyarán királyi rendelettel újabb 14 000 forint kölcsönhöz jutottak, ezzel sikerült a legtürelmetlenebb hitelezőket kifizetni. A városgazdálkodás tételes átvilágítására kiküldött királyi biztos 1734-ben megállapította, hogy adott évben a város adósságai nagyjából a befolyó jövedelmek háromszorosát tették ki. A következő évtized a felettes hatóságok szigorú felügyelete alatt a rendkívüli adósságteher ledolgozásáról szólt, így a városi ingatlanok, köztük a városháza fejlesztésére, karbantartására nem sokat áldozhattak.¹⁴² A vízvezeték és a repülőhíd karbantartását nem hanyagolhatták el, az időközben a lakosság számához hasonlóan növekvő létszámú városi alkalmazottak bére ugyancsak fokozódó terheket jelentett. Ilyen kedvezőtlen gazdasági helyzetben már csak a városháza legszükségesebb javítási munkálataira jutott valamennyi pénz, időnként azokra sem. 1732 elején ismét beomlott az áristom fedele, így kénytelenek voltak a fogdában lévőket szabadon engedni. A bíró február első napjaiban arról írt, hogy nagy szükség lenne elkülönített, őrzött fogdára, de a magisztrátus csak ősszel hozott határozatot a városháza épülete hátsó, udvar felőli traktusának, és benne az áristomnak, a teljes újjáépítéséről. Az egyik legfontosabb kérdés az ereszcatorna megnagyobbítása volt, ebből arra következtethetünk, hogy annak idején Hölblingnek sem sikerült végleg megoldani a korábbi beázási problémákat, így ebben az esetben is életveszély elhárításáról volt szó, ezért nem emeltek kifogást a felettes hatóságok az újabb pénzüsszegek kiadása ellen. A munkálatok elhúzódtak, 1734 végén fejeződtek be a városházán. Addig a törvényes örökös nélkül elhunyt Sereni kapitány város tulajdonába került tabáni házában alakították ki az ideiglenes fogdát, amit később az 1739-es pestisjárvány idején is használtak. A Sereni-toronyként ismert házból jól be lehetett látni a környéket, ezért itt rendezték be a polgárőrség tabáni őrszobáját is.¹⁴³

A város anyagi helyzete az évtized végén éppen kezdett volna egyensúlyba kerülni, amikor 1739-ben Budát is elérte a pestisjárvány. A járvány elleni védekezés hatalmas költségei

141 Gárdonyi 1945. 213.; Nagy I. 1957. 92–93.

142 A város anyagi helyzete 1743 körül normalizálódott. Az 1711 és 1732 közötti időszakból 70 adóslevél maradt az utókorra, a lista azonban vélhetően nem teljes. A magisztrátus ugyanis a királyi biztosok határozott felszólítása ellenére se jegyzett be minden összeget a tanácsülési jegyzőkönyvbe. Nagy I. 1957. 93–95.; BFL IV.1002.uu A Nr. 77.

143 BFL IV.1006.e 33. köt. 1727. fol. 29., 70., 38. köt. 1732. fol. 28., 75., 39. köt. 1733. fol. 44., 46. köt. 1740. fol. 127.; BFL IV.1002.a 34. köt. 1734. november 14. fol. 362.; BFL IV.1007.b 42. köt. 1734. fol. 74.; ÖStA FHKA HFU HS Bd. 455. fol. 183.; BFL IV.1014.b A bíró új fogda kialakítását kérelmezi (1732. február 1.).

ismét minimálisra csökkentették a magisztrátus lehetőségeit, a városháza épületén a legsürgősebb munkálatok elvégzésének sem tudtak nekifogni. 1741-ben, a mészárszékek feletti újabb tetőbeszakadás után kérték meg Christoph Hamon kőművesmestert az egyik szoba és a tetőszerkezet egy részének újjáépítésére. A beszakadás a már többször helyrehozott udvari traktust érintette, mivel a főépülethez toldott fészertetejét is teljesen le kellett bontani.¹⁴⁴

A hagyományos funkciók háttérbe szorulása: üzletek és lakások helyett hivatali központ

Az első városházák a középkori Itáliában, majd a német területeken is, mint korábban szó esett róla, elsősorban kereskedelmi központként funkcionáltak: a kellő páratartalmú, viszonylag állandó hőmérsékletű pince, a földszinten és az emeleten kialakított nagy, többnyire osztatlan terek ideális körülményeket biztosítottak az értékes áruk tárolására. A földszinten kialakított üzletek elsősorban a lakosság alapellátását biztosították. Tipikusnak tekinthető az 1405 és 1410 között épült brémai városháza, amelynek háromszintes épülete a tanács számára fenntartott egyetlen ülésterme kivételével – a korai időszakban még állandó, elkülönített helye sem volt a tanácsnak – teljesen a kereskedelmet szolgálta, vagyis funkcióját tekintve inkább üzletháznak nevezhetjük, mint hivatalnak. A nagyobb városokban azonban több üzletház állhatott, felvetődik a kérdés, hogy a város saját üzletházát milyen módon különböztették meg a többi hasonló létesítménytől. Az arra járóknak be sem kellett lépniük az épületbe, már az épület külső építészeti jegyei, szimbolikája, reprezentatív kialakítása világossá tette, hogy melyik üzletközpont tulajdonosa a város polgársága.¹⁴⁵ A városházák kereskedelembe betöltött szerepe a kora újkorban háttérbe szorult ugyan, de az ezzel kapcsolatba hozható egységek teljesen nem tűntek el. Buda magisztrátusa a Kamarai Adminisztráció gyámsága alatt nem sok lehetőséget talált bevételeinek gyarapítására, ennek tulajdoníthatjuk, hogy előbb alakították ki a boltokat, mint a tanácsszobát. A hagyományokat követve Budán is a pékek céhe kapta meg az egyik üzletet, több boltozott helyiségben pedig a mészárosok árulták portékáikat. A magisztrátusok – a „*gute Policey*” elvét követve – felelőssége volt a városlakókat jó minőségű, megfizethető árú kenyér- és húsfélével ellátni, ez pedig a legegyszerűbben akkor ment, ha a céhek a városházán béreltek üzletet.¹⁴⁶ 1699-ben újabb helyiség után szedhetett bérleti díjat a tanács, a kis saroküzletet egy szappanfőzőnek és gyertyaöntőnek adta ki, a következő évben pedig egy másik üzletbe egy szatócs költözött be.¹⁴⁷ 1710-ben a magisztrátus ebbe a kis üzletbe költöztette át a kenyérboltot, amelynek korábbi helyét a kenyérárus szoba-konyhás lakrészével együtt felszámolta, mivel ide tették át a megnövekedett helyigényű városi kancelláriát.¹⁴⁸ A kocsmá és ezzel együtt a kocsmáros lakásának más célokra történő hasznosítása részletesen nem ismert, de erre már korábban,

144 BFL IV.1006.e 47. köt. 1741 fol. 56–62.

145 Albrecht 2012. 68–69.; Behringer 2009. 631.

146 A kenyér- és húsbolt mellett gyakran béreltek városházi bolthelyiséget a szíjgyártók, szűcsök, sajtárusok, posztókereskedők, patikusok. Egy időben Pesten is szóba került, hogy a városháza tömbjéhez tartozó, de azzal még összeköttetésben nem álló épületrészben patikát rendeznek be. Scheutz 2012. 38.

147 Géra–Oross–Simon 2015. 147. (Jk. 301. sz.), 178. (Jk. 498. sz.)

148 Géra 2016. 205. (Jk. 1009. sz.)

1705 végén sor került. Az 1723-as várbéli tűzvész kárfelméréséről készült forrás alapján a kereskedelmi tevékenység – az öt boltozatos helyiséget elfoglaló húsbolt kivételével – adigra teljesen kiszorult a budai városházáról.¹⁴⁹

A 15. századtól kezdve vált szokássá – elsősorban Közép-Európában –, hogy bizonyos városi alkalmazottak a városháza épületében éltek családjukkal. A törvényszolga őrizte a börtönben elhelyezett foglyokat, éjjel-nappali szolgálatot teljesített, amelyből időnként a felelősége is kivette a részét, ezért helyben laktak. Hasonló okra vezethető vissza a város rendjéért felelős strázsamester városházi elszállásolása, aki az áristomba, tisztos őrizetbe vett személyekért felelt. A kora újkorban gyakran előfordult az is, hogy a városi írásbeliséget képviselő írnok vagy a szindikus – így volt például Pesten –, azért, hogy bármikor elérhető legyen, a városházán kapott lakrészt. Bizonyos városokban a város szolgálatában álló orvos, a bábák, Linzben maga a polgármester is beköltözött a városházára.¹⁵⁰ Budán – Pesttől eltérően – jóval kevesebb család élt a városházán, ráadásul a testvérvárossal ellentétes folyamat játszódott le, míg ott újabb lakók költöztek be, addig itt a kocsmáros és a kenyérboltos kiköltöztetésével kezdetét vette a lakások felszámolása. Az első várbéli strázsamesterről, Pöckről biztosan tudjuk, hogy a városháza szoba-konyhás lakrészében lakott feleségével és gyermekeivel.¹⁵¹ A strázsamester felelt a városháza kapujának zárásáért, ő ügyelt az épület tisztaságára és az esetleges szerencsétlenségek, különösen a tűzvész kitörésének megakadályozására.¹⁵² A városi kancellária munkatársai Budán nem kaptak a városházán lakást. A telekkönyvekkel együtt a Budai Kamarai Adminisztrációtól átvett írnok, Augustin Multhauff 20 forint körüli összeget kért fent néhány szobácska kialakítására; bár a főkamaraesi számadások egyértelműen szállásról beszélnek, nem zárható ki, hogy a valóságban mégis munkaszobáról volt szó, legalábbis az erre a célra fordított összegből erre következtethetünk. Ha a telekkönyvi írnok mégis itt lakott, ezt csak átmenetileg tette.¹⁵³

A városháza főépületében a strázsamester mellett tartósan a törvényszolga és családja lakott az elítéltekkel. A törvényszolga a foglyok őrzésén, ellátásán túl egyszersmind a házmesteri feladatokat is végezte: télen fűtötte a kályhákat, eltakarította a havat, egyedül vagy a felügyeletére bízott foglyok segítségével rendben tartotta az udvart és a városháza előtti utcafrontot, nagyobb építkezések idején eltakarították az építési törmelékét, lerakodták az építőanyagot, segédkeztek a bútorok épületen belüli szállításában. A nagyobb munkák idején, például 1697-ben két héten keresztül, ő felügyelte a napszámosok egy csoportját.¹⁵⁴ A

149 BFL IV.1002.uu Nr. 162. 10–11.

150 Scheutz 2012. 37–38.

151 1703-ban korára hivatkozva vonult vissza, bár ezt talán nem önként tette. Kérte a magisztrátust, hogy hosszú szolgálati idejére tekintettel ne hagyja feleségével és gyermekeivel éhen veszni. A magisztrátus megengedte neki, hogy a Vízivárosban írnoki tevékenységet folytasson. BFL IV.1006.e Számadásmellékletek 1703. 297. d. Nr. 16. 86–88.

152 Bónis 1974. 92.

153 A Vízivárosban lakott, ahol egyébként egy időben magániskolát működtetett. Géra 2009. Jk. 1263–1264.

154 BFL IV.1007.b Borszámadás 1708; BFL IV.1006.e 18. köt. 1712. 153., 19. köt. 1713. 146.; BFL IV.1006.e Számadásmelléklet 1697. 295. d. Nr. 47. 132–133.; 1723-tól évi 12 Ft-tal egészítették ki a törvényszolga járandóságát, mivel a városháza kályháinak befűtéséhez korán kellett ébrednie, ezért sok gyertyát használt. BFL IV.1002.a 24. köt. 1723. március 18. 129.

törvényszolga neje, ha úgy adódott, helyettesítette a férjét a foglyok őrzésében, 1702-ben, Ibinger halála után, hetekig az özvegy felelt a börtön lakóiért, ezért megkapta férje teljes fizetését a várostól. Előfordult, hogy a törvényszolga nejét a városi lazarétumba szánt hordók kimosásával bízták meg, más alkalommal a hivatali szobák ablakának lemosására kérték meg.¹⁵⁵ Az Úri utca sarkán álló, 1688-ban ugyancsak városháza céljára kért épületre az 1702-ben kezdett nagy felújítási, átépítési munkák nem terjedtek ki. Névleg mégis a városháza részének tekintették, de a 99. számú telken álló emeletes főépület és a 78. számú földszintes ház között ekkor még nem volt átjárás. Ezt a kisebb épületet a 18. század elején az éjjeliőrök lakásának használták, akiknek a vagyonvédelem mellett másik fontos feladata a tüzek felderítése volt. Az éjszakai őrjárat mellett nappal sem maradtak munka nélkül, sírásóként dolgoztak, illetve rendszeresen segédkeztek a nagy városi ünnepek, körmenetek díszleteinek építésében, hordásában, őrzésében, bontásában.¹⁵⁶

Buda és Pest városházája, bár mindkét város korlátozott anyagi keretből gazdálkodott, a régiós mintát követve igyekezett városa jelentőségét reprezentatív elemekkel, a megfelelő szimbólumok felhasználásával hangsúlyozni. A város gyarapodása, valamint ezzel párhuzamosan az adminisztrációs kötelezettségek növekedése, a hivatalnokok számának elkerülhetetlen emelését és újabb munkaszobák kialakítását tette szükségessé. Ezt leginkább költség-hatékonyan a városháza épületében kialakított kereskedelmi egységek és a szolgálati lakások felszámolásával lehetett megvalósítani. A szabad királyi városi kiváltságok megszerzése, s a budai városatyák ekkor még tartalmatlan fő- és székvárosi címhez kapcsolt igényei, a polgári öntudat növekedése mind abba az irányba mutattak, hogy a városháza a késő középkorban megszokott nyilvános közösségi tér helyett egyre zártabbá vált, exkluzív jellege erősödött.¹⁵⁷

Az 1702-es átépítést követően a Szentháromság utcai kapubejárattól balra fordulva a várószobába jutottak a belépők, innen mehettek tovább a tanácsszobába. A kaputól jobbra három ismeretlen eredetű helyiség következett, a Tárnok utca felé néző fronton pedig üzlethelyiségek kaptak helyet, a városházával délről határos Unger-ház mellett a kocsmá, ezután a kenyérbolt, a szappanfőző üzlete, majd a mészárszéknek mondott húsbolt következett. A kocsmához az udvari részen konyha és a kocsmáros lakása csatlakozott, illetve a kenyérbolthoz is tartozott saját konyha. Az emeleten az Unger-ház felőli részen az irattár kapott helyet, a sarkon – a zárt erkélynél – alakították ki a tanácsszobát, a Szentháromság utcai oldalon egy várószoba, majd a nagyterem (Bürgersaal, Saal) következett.¹⁵⁸ Az 1720-as évtized elejére a városigazgatással kapcsolatos helyiségek kerültek túlsúlyba. A földszinten kapott helyet az Adóhivatal, a törvényszék és az ehhez kapcsolódó várószoba két helyisége, a Telekhivatal, ennek szomszédságában még működött az öt boltozott helyiséget elfoglaló húsbolt, majd a törvényszolga lakrésze következett a börtönnel. Az emeletre került az irattár, az árvaszámtartó szobája, a kancellária, a tanácsszoba, a kamara, valamint a strázsamester lakása a fogdával.¹⁵⁹

155 BFL IV.1006.e 11. köt. 1702. 38., 16. köt. 1710. 129., Számadásmelléletek 1714. 298. d. Nr. 430.

156 Nagy L. 1971. 354.; BFL IV.1007.b Alkamarási számadás 1711. április – 1712. április.

157 Albrecht 2012. 79.

158 Nagy L. 1971. 358.

159 BFL IV.1002.uu Nr. 162. 10–11.

A városháza mint a város joghatóságának szimbóluma

A város szívének tartott városháza a város joghatóságát, önrendelkezését testesítette meg, ezért maga az épület is szimbolikus jelentéssel bírt. Aki belépett az épületbe és a magisztrátus elé járult, elismerte felettes hatóságának a várost. Kamarai tisztviselők, katonatisztek, nemesek ezért visszautasították a városházára szóló meghívást, egyszersmind a polgárjog felvételét, mivel ez számukra a joghatóság elfogadása mellett a polgári terhek vállalását jelentette volna. A kamarai szolgálatban álló Hofer Ferenc azzal a megjegyzéssel utasította vissza a pesti tanács invitálását, hogy ő hercegek és grófok körében forgolódik, nem alacsonyodik le a polgárokhoz.¹⁶⁰ Egy 1723-ban a tanácsülésre behívott birodalmi nemes még tanúként sem volt hajlandó megjelenni a városházán. Azt üzent a polgármesternek a meghívással kiküldött tanácsszolga közvetítésével, hogy ezt a kört megspórolhatta volna magának és a tanácsnak, mivel ő nem a magisztrátus előtt, hanem a királyi biztos előtt tesz vallomást. Kérdéses, hogy utóbbi meghallgatta volna egyáltalán az illető elszámolási vitáját. A tanács az ügy jegyzőkönyvezésén kívül mást nem tehetett, nemes, magas rangú kamarai hivatalnokot, aki nem kérte a budai polgárjogot, nem kötelezettek megjelenésre, erre legfeljebb csak kérhették.¹⁶¹ Budán és Pesten a német-római birodalmi városoktól eltérően a polgárjogra érdemesnek tartott személyek nem az egész polgárközösség előtt, ünnepélyes keretek között, nyilvánosan tették le esküjüket, hanem a tanács elé rendelték be őket.¹⁶² A városba betelepülő, sokszor a tanácsosoknál előkelőbb, nemesi családba született vagy fontos állami hivatalokat betöltő személyeknek meg kellett fontolniuk, ér-e nekik annyit a polgárjoggal járó bormérés joga, hogy a városházán elismerjék a várost joghatóságuknak. Az új polgárok esküvel megerősített fogadalmukban polgártársaik iránti szolidaritást vállaltak, hogy a sajátjuk helyett a közösség érdekeit nézik és kiveszik részüket a közös terhekből. A polgáresküt ráadásul a tanácsosok és a szindikus előtt („*daß juramentum civium in manus Domini Consulis et meas Syndici abgelegt wird.*”) kellett letenni, amit sokan úgy értelmeztek, hogy ezzel az aktussal nem a polgárok közösségének, hanem a magisztrátusnak fogadnak engedelmességet. 1718-ban az Unger–Dietz vagyon örökösét feleségül vevő Adam von Lichtenauer császári kamarai hivatalnok számára a polgáresküvel járó ceremónia olyan kellemetlenséget jelentett, ami nélkül nem juthatott volna hozzá a tekintélyes polgári javakhoz. Nem véletlen, hogy esetében – a nevéből szándékosan kihagyták az utalást nemesi származására – szükségesnek tartották a tanácsülési jegyzőkönyvbe bejegyezni, hogy a tanácsosok és a szindikus

160 Bónis 1962. 66.

161 Von Freydenberget egyébként a tanács láthatóan illő tisztelettel kezelte, mivel szokatlan időpontban, reggel fél nyolcra hívták be, vélhetően azért, hogy ne kelljen érintkeznie a vele nem egyenrangú városi kérvényezőkkel. Végül az ügyben kénytelenek voltak neki igazat adni, de a tanács azért a jegyzőkönyvben nehezményezte, hogy frivol módon került a polgári fórumot, amivel egyébként kizárólag magának ártott, mivel az eljárást már régen befejezhatték volna. BFL IV.1002.a 24. köt. 1723. június 7. 227., 1723. szeptember 3. 403.

162 A jogtörténeti kutatások alapján arra következtethetünk, hogy a késő középkor előtti időszakban még Magyarországon is tartottak a városokban eskünapokat, amikor minden polgárjogú összegyűlt és megismételte az esküjét. A késő középkorban az éves ismétlődő eskü eltűnt, helyette az új polgárok első esküje, közösségbe fogadásuk került előtérbe. Szende 2006. 85.

jelenlétében csatlakozott a polgárok közösségébe és elismerte felettes hatóságának a várost. A nem nemesi származású jelentkezőknél a tanácsülési jegyzőkönyv rendszerint csak arról tudósít részletek nélkül, hogy az eskütétel megtörtént. Az új polgárokat év vége felé, a decemberi tanácsülésekre hívták be, egyszerre általában tíz fő körüli csoportokban. 1721-től – bár az 1690-es évek elejétől protestánsokat nem vettek fel, sőt nem is engedtek letelepedni – az új polgárok eskütelekor megkívánták, hogy az érdemesnek talált személyek Mária szeplőtelen fogantatására külön esküt tegyenek.¹⁶³

A szabad királyi városi rang megszerzése előtt Buda alárendeltségét szimbolizálta az a tény, hogy a város első emberének tekintett polgármestert előre megszabott időben berendelték a Budai Kamarai Adminisztráció épületébe, ahol az adminisztrátor és tanácsosai előtt, a városi fertálmesterek és a polgárok küldöttségének jelenlétében tette le a tisztségét, majd újraválasztását követően új esküt tett.¹⁶⁴ 1705-ben, az első, szabad királyi városként tartott választáson a budai tanácsosok élni kívántak újkeletű jogosultságaikkal, s felszólították Franz Ignaz Bösiinger polgármestert, hogy jöjjön másnap a városházára, majd tanácsostársai előtt mondjon le a tisztségéről. Bösiinger vitatta az eljárás jogszerűségét arra hivatkozva, hogy a kamarai adminisztrátor nevezte ki, ezért törvényesen csak előtte válhat meg tisztségétől. Bösiinger a városházára való bekértesét azzal az érveléssel igyekezett késleltetni, hogy ágyhoz kötött beteg. A polgármesteri címre vágyó Friedrich Sauttermeister kereskedő tanácsostársai többségének támogatását megnyerve a tisztújítás és a polgármester-választás mielőbbi megtartására törekedett. Saját elmondása szerint 15–20, ellenfele szerint 30–40 polgárt maga mellé véve szabályosan megostromolták a beteg polgármester házáat, erőszakkal benyomultak a kapun, Bösiingert lemondásra kényszerítették, majd ezt követően elvették tőle a városháza kulcsait és a városi pecsétet. Következő nap megtartották a választást, Sauttermeister lett a polgármester, a tanácsot pedig újabb tagokkal egészítették ki. A választás idejére a budai várparancsnok von Pfeffershoven báró tudomásával helyettese, Löwenburg Ferrers gróf katonáival a városházához vonult a helyszín biztosítására. A választások eredményének kihirdetését követően az új polgármester és a megújult magisztrátus a két katonai parancsnokkal együtt átvonult a Nagyboldogasszony-templomba, ahol misét hallgattak, s ennek keretében tették le esküjüket a főoltár előtt. Bösiinger a Budai Kamarai Adminisztráció támogatásával tiltakozást küldött Bécsbe, ebben kiemelte, hogy Sauttermeisterék a város ügyeit a városházán kívül, ráadásul titokban (*extra Domum Curiae haimblich*), a még hivatalban lévő polgármester kizárásával intézték, ami teljesen jogszerűtlen.¹⁶⁵ A hivatalától megfosztott Bösiinger azt állította, hogy ellenfelei csöndben (*in der Stillen*) hívták össze a szavazásra jogosult polgárokat, vagyis csak azoknak szóltak, akik a támogatóik közé tartoztak. Leginkább azonban a katonaság jelenlétét kifogásolta a városháza környékén, majd a templomban. A Budai Kamarai Adminisztráció, s egyébként sok polgár, sőt szavazati jog

163 BFL IV.1002.a 16. köt. 1718. december 1. 388., 17. köt. 1719. december 1. 436., 1719. december 11. 447., 1719. december 15. 454–455.; Gárdonyi 1945. 209.

164 ÖStA FHKA SUS HS Bd. 778. fol. 243.; MNL OL E 279 1699. március Nr. 70.; BFL IV.1002.b 1699. március 19.

165 A titkos összejöveteleket, mint a fennálló rend megdöntését tervező, a köz nyugalmat veszélyeztető szervezkedéseket szigorúan tiltották.

nélküli városlakó körében is népszerű Bösinger és a vele ellenséges, ugyanakkor hasonlóan sok támogatót a táborába soroló kereskedői klikk élén álló Sauttermeister vitájában igazságot tenni utólag nem lehet, s a történészeknek ez nem is feladata.¹⁶⁶ Ugyanakkor a katonai jelenléttel megtámogatott választást első szabad választásnak nevezni valóban túlzás. Sauttermeister hiába hangsúlyozta, hogy hivatali elődjét a szokásoknak megfelelően és kellő tisztelettel hívták meg a városházára, de mivel az makacsodott, a városházán kívül kellett cselekedniük, esküjüket pedig misén, a templom nyilvánossága előtt Istennek tették; a katonák jelenlétét maga is problémásnak tarthatta, mivel ezt a kérdést igyekezett kerülni. Azt nem tagadhatta, hogy a várparancsnoknak és a Glöckelsberg-ezrednek szállít nagy tételben bort, ezért segítette hatalomra kerülését annyira a katonaság.¹⁶⁷ A helyőrség és a magisztrátus közötti jó viszony azonban nem tartott sokáig, 1709-ben a korábbi években a szüret idejére fogadott fegyveres őrség fizetésével még a katonaság adója maradt a város, s mivel vonakodtak fizetni, a várparancsnok katonai végrehajtást rendelt el. Figyelmeztetésképpen nemcsak Baitz polgármester, az egyik tanácsos és néhány tekintélyes polgár házába törtek be rekvirálni, de a városházát sem hagyták ki, elvitték az ott felhalmozott tűzifa-készletet.¹⁶⁸ 1712-ben a budai tisztújításokra kirendelt királyi biztos, Christoph Zennegg kamarai inspektor ismét kérdőre vonta az adóhátralékok miatt a magisztrátust, a három felszólítás után egyetlen napot adott a követelt 2000 Ft befizetésére. A hadiadó-terhek, a beszállásolás, a katonaság egyéb kívánságai, a pestis és az árvíz miatt ennek lehetetlenségét bizonygató tanácsosok kemény választ kaptak tőle: nem a császár tette szegénnyé a várost, hanem maguk a tanácsosok. Kilátásba helyezte, hogy a fizetés elmaradása esetén a „kiszípolyozott

166 Sauttermeister megkérdőjelezhető módszereiről a Budai Kamarai Adminisztráció azt jelentette Bécsbe, hogy igen erőszakos módon agitált, bolti szolgálait kiküldte a házakhoz a szavazókat győzködni, ellenfele ismert támogatóit nyíltan fenyegette, *Stadtrebellennek* nevezte, valóságos lázadást szított a korábbi felettes szerv és annak embere, hivatali elődje ellen. ÖStA FHKA HFU 11–12. Dezember 1705. Kt. 989. fol. 104–184.; Ugyanakkor Bösinger sem riadt vissza a fizikai erőszaktól és a hatalmaskodástól, ha úgy adódott, lásd Géra 2019. 195.

167 A várparancsnok és a Budai Kamarai Adminisztráció közötti rivalizálás néhány nappal később folytatódott, ismét Sauttermeister főszereplésével. Az általa indított, katonaságnak szánt borral megrakott szekerek után ugyanis nem fizette meg a szükséges adót, ezért azt a fegyveres örök leszerelését követően a kamarai huszárok és a Harmincad hivatal kerületi Pilisvörösvár határában lefoglalták. A várparancsnok erről értesülve egy hadnagyot és húsz emberét küldte a Buda felé közeledő konvoj elé, akik letartóztatták a kamarai huszárokat és a kerülőket, a boroszekereket pedig újukra engedték. A letartóztatott kamarai alkalmazottakat ráadásul a Császárrésnél lévő katonai börtönbe, a köztörvényes bűnözők közé zárták. A szabad királyi rangemeléssel járó polgári öntudat a pestiekben is felébredt, ők korábbi felettes hatóságuk alkalmazottain, a kamarai halászcéh tagjai – állítólag Proberger városbíró tudtával vagy éppen az ő bízgatására – a folyóparton először összeszólalkoztak kamarai kollégáikkal, majd alaposan elverték őket, végül elvették a hálójukat. A császári hálóként emlegetett halfogó eszközt szinte diadalmeneten vitték a pesti városházára, ahol bemutatták, hogyan diadalmaskodik a pesti polgárság a kamarai emberek felett. FHKA FHU SUS HS Bd. 778. 216., 220., 267–271., 277.

168 Géra 2016. 74. (Jk. 77. sz.); A katonai parancsnokok városokkal szembeni erődemonstrációja gyakran az adott közösség városházájához kötődött. 1698-ban a Caraffa királyi biztosnak panaszkozó eszékiek polgármesterük katonai bebörtönzése mellett különösen sérelmesnek találták, hogy Nehemb parancsnok a városházán a tanácsszobából kocsmát csinált. Pesten 1701-ben a budai várparancsnok parancsára erővel elfoglalták a városháza egyik földszinti helyiségét a katonai őrszoba számára. ÖStA FHKA HFU 12. 1698 Beilagen zum Caraffa-Bericht Kt. 890 fol. 418–419.; BFL IV.1202.c Intimata aa Nr. 611.

polgárság” helyett a „nemes, okos és előrelátó tanácsra” küldi a végrehajtókat.¹⁶⁹ Zennegg fenyegetéseinek a korábban nagy felháborodást kiváltott módszerrel adott nyomatékot: a leköszönő polgármestert a szükséges dokumentumokkal a saját – egyébként Várban lévő – házába rendelte. A magisztrátus azonban ellenszegült, hiszen szabad királyi városként egyedül az uralkodónak tartoztak hódolattal, a nevében eljáró királyi biztosnak nem.¹⁷⁰ Zennegg eljárása mögött a Budai Kamarai Adminisztráció miatti sértettséget sejthetünk, mivel a később a városba küldött, a magisztrátus és a polgárság közötti ellentéteket kivizsgáló királyi biztosok a helybeni ténykedésük alkalmával a városházán hallgatták meg az érdekelteket és tekintették át az iratokat.

Egy lépés a fővárossá válás felé: a tárnoki levéltár elhelyezése a budai városházán

A bécsi udvar – s ennek hatására maga a város is – a kezdetektől fő- és székvárosként (*Haupt- und Residenzstadt Ofen*) nevezte meg Budát. „Buda a legnevezetesebb hely Magyarországon, ahová a jövőben a kamarát és a kormányzatot helyezik és talán idővel az udvar is ide jön.” – írta a település újjáélesztésével megbízott Johann Stephan Werlein kamarai felügyelő 1688-ban.¹⁷¹ A főváros megnevezés azonban sokáig nem jelentett többet üres címmel, elsősorban a helyi közösség legitimációjához bizonyult elengedhetetlennek. Buda magyar városok közötti elsőbbségének elismertetését hatékonyan elősegítette volna, ha a város visszakerül a szabad királyi városok felső bíróságaként működő tárnoki városok sorába.

1541 előtt Pesttel kiegészülve a nyolc legjelentősebb, a budai jogkönyvet mintaként követő város tartozott a tárnokmester felügyelete alá, a vezető szerep egyértelműen Budáé volt: az első helyet kapta a rangsorban, itt tartották a tárnoki ülészeket, őrizték az iratokat, két ülészek között állandó jelleggel itt működött az altárnokmester. Buda és Pest török kézre kerülése után a rangsorban a korábban harmadik helyre sorolt Kassa került az élre, az ülészeket pedig Pozsonyban tartották az irattárral együtt. A Buda és Pest visszafoglalását követő első ülészekre 1695-ben került sor, ekkor a köztes időszakban született törvényeknek (1596, 1602) megfelelően¹⁷² gróf Erdődy György tárnokmester meghívót küldött a testvérvárosok követeinek. Az ekkor még a Budai Kamarai Adminisztráció felügyelete alatt álló városok magisztrátusai nem dönthettek önállóan a meghívás elfogadásáról, s felettes hatóságuk tiltása miatt még nem térhettek vissza a tárnoki városok csoportjába. A Budai Kamarai Adminisztráció 1702-ben és 1703-ban sem járult hozzá Buda és Pest megjelenéséhez, erre válaszul a két város a tárnokmester védelmét és közbenjárását kérte az uralkodó felé. A két város ügye azonban a Rákóczi-szabadságharc kitörése miatt hosszú időre lekerült a napirendről.¹⁷³ A tárnoki városok ülése helyett Buda 1708-ban, az ún. „labanc” országgyűlésen

169 „Der Kayser habe die Statt nicht armb gemacht, habe Herr von Zennegg gemeldet, sondern Eure Herren haben sie armb gemacht.” Idézi Nagy I. 1957. 91.

170 BFL IV.1002.a 10. köt. 1712. május 4. 33.

171 ÖStA FHKA HFU 20. Febr. 1688. Kt. 738. fol. 446.

172 Ezekben kimondták, hogy Buda szerepét csak átmenetileg veszi át Pozsony, keresztény kézbe kerülése után visszanyeri vezető szerepét és a helyét a rangsor élén.

173 Felhő 1972. 153–159.

lépett ki először az országos politika színpadára, ahol Pozsony városával szemben sikeresen megvédte elsőbbségét.¹⁷⁴

A háborús éveket követő pestis, majd az ország újjászervezése miatt a tárnoki városok következő ülésére 1722-ig kellett várni. A felettes hatóságok ekkor már nem akadályozhatták a közben szabad királyi városi rangját visszanyert Buda és Pest küldötteinek megjelenését. A tárnoki városok Budától és Pesttől, az ekkor bekerült Szegedhez hasonlóan, az újrafelvételért pénzt kértek. A két város azonban addig nem jelent meg ténylegesen az üléseken, amíg a többi tárnoki város el nem fogadta, hogy nem újaként, hanem régi jogon csatlakoznak, s egyúttal visszakapják korábbi helyüket a rangsor élén. Kassa nehezményezte ugyan, hogy Buda és Pest után ismét a harmadik helyre sorolták, de a tárnokmester és a városok végül beleegyeztek, hogy az ikervárosok visszakaphatják középkorban bírt első és második helyüket, ugyanakkor ezt a korábban felvételi díjként kért összeg megfizetéséhez köötték. A viták ellenére Buda számára kiemelt jelentőségű kérdés volt elsőségének elismertetése a tárnoki városok körében is, ezt igazolja, hogy az 1722–1723-ban tartott országgyűlésre küldött követutasításuk második pontja szerint figyelmeztetni kellett a tárnokmestert a tárnoki jogról szóló törvényekben foglaltakra, s ennek megfelelően rámutatni arra, hogy az üléseket a régi szokásoknak megfelelően Budán tartsa a tárnoki jegyzőkönyvvel együtt. Buda pozíciói – a város eladósodása miatt kiküldött királyi biztos vizsgálatának ellenére – a rendi politikai életben jelentősen erősödtek, ráadásul erre az időre lakosságszámát tekintve is Magyarország legnépesebb településévé vált. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy Buda egyik országgyűlési követét, Johann Baptist Roth szindikust az ország több fontos bizottságába beválasztották.¹⁷⁵ 1725-ben a tárnokmester Buda helyett Pestre hívta össze a következő tárnoki ülészakot, ez azonban az 1723-as budai tüzvész pusztításának, majd az ezt követően elhúzódó újjáépítésnek tudható be. Az első Budán rendezett tárnoki ülészakra végül 1748. augusztus 21-ig kellett várni, de a város fontos részsikerként könyvelhette el, hogy 1733-ban a tárnoki ládát a jegyzőkönyvvel és az iratokkal a budai városházán helyezték el.¹⁷⁶

1733 decemberében ünnepélyes keretek között érkezett meg a tárnoki levéltárat tartalmazó láda őrzési helyére, a budai városházára. A nagy nap reggelén négy budai tanácsos négy kocsival ment át Pestre, ahol először Csáky tárnokmestert keresték fel, majd együtt mentek a pesti városházára. A tárnoki ládát szállító négylovas kocsit és a két pesti tanácsossal kiegészült menetet a repülőhíd budai kikötőjénél dobszóval fogadták, majd nagy tömeg kísérte a városházára. A tanácsszobában a ládát a polgármester vette át a magisztrátus és a Külső Tanács tagjai, valamint két soproni tanácsos jelenlétében. A tanácsszobában elhangzott beszédekét követően a tárnoki ládát a város levéltárába vitték, majd a városok díszöltözetben megjelent küldöttei számára nagy vendégséget adtak. A tárnoki láda egyik kulcsát

174 Nagy J. 2016. 46–47.; Nagy J. 2017. 7.

175 Roth budai szindikust a következő országgyűlésen bemutatott jogkönyvtervezetének köszönhetően országos ismertségre tett szert. Nagy J. 2017. 7.

176 Felhő 1972. 159–164; Nagy L. 1975. 181–182.

ezentúl Buda magisztrátusa őrizte, a másik kulcsot pedig a kora újkorban ezzel átmenetileg megbízott Nagyszombattól a rangsorban második Pest vette át.¹⁷⁷

Habsburg reprezentáció a budai városházán

A bécsi udvar központosító törekvéseinek erősödése és ennek várospolitikára gyakorolt hatása eredményeként a 17. század végére a szabad királyi városok erősebb függésbe kerültek az uralkodótól, koronabirtokból (*peculium Sacrae Coronae et regni*) királyi tulajdonná (*peculium regium*), átvitt értelemben kamarai birtokká (*Kammergut*) váltak. A magisztrátussal szembe kerülő polgárság egyébként erre hivatkozva kérte az uralkodó és a felettes hatóságok mielőbbi beavatkozását. A magisztrátus önkénye miatt panaszt emelő budai polgárok szószólója beadványaiban saját magukat és városukat következetesen „*arm betrangte burger und allertreuehorsambste vassalen*”, „*aller treu gehorsambste Peculien*”, valamint „*die kostbahre peculium*” kifejezésekkel nevezte meg.¹⁷⁸ A szabad királyi városok a királyi jószág kifejezést az uralkodó jóindulatának megszerzése mellett egyfajta pajzsként használták a főrendekkel és a nemesi vármegyékkel szemben.¹⁷⁹ A városok erősebb kötődése az uralkodóhoz Magyarországon – az örökös tartományokhoz hasonlóan, ahol a *Kammergut*-elvét már a 16–17. század fordulóján alkalmazták – a városházákon is megjelent. A városok magyar királlyá koronázott Habsburg-uralkodókhoz való hűségét, a dinasztia dicsőségét hirdető ábrázolások az uralkodói reprezentáció közvetett megnyilvánulásaiként értelmezhetőek.¹⁸⁰ Az uralkodói reprezentáció jelképei rendszerint már a vármegye- és városházák, állami hivatalok külső homlokzatán megjelentek. Leggyakoribbnak a szív-pajzsában a magyar címerrel ábrázolt kétfejű sast tekinthetjük. A budai városháza homlokzatán a város uralkodó iránti hódolatát és hűségét, egyben kötődését a katolikus valláshoz a 17. zsoltárból vett idézettel adták az arra járók tudtára. A „*Sub umbra alarum tuarum*” – azaz „Szárnyad árnyékában

177 BFL IV.1002.a 35. köt. 1733. december 20. fol. 409–410., 1733. december 23. fol. 411.; A második budai ülészakra 1760-ig kellett várni, egy évtizeddel később, 1770-ben Mária Terézia elrendelte, hogy a tárnoki jog előírásainak megfelelően az üléseket azontúl mindig Budán tartsák. Ennek ellenére a tárnoki szék megszüntetéséig, 1849-ig többször előfordult, hogy Buda helyett az egyre inkább az ország gazdasági fővárosává váló Pesten, vagy a Bécshez közelebb eső Pozsonyban hívták össze a tárnoki városokat. A tizenhárom Budán tartott ülés során a városok küldöttei a vízivárosi Három Nyúl, majd a Fehér Kereszt fogadóban gyűltek össze. Egyetlen alkalommal, 1785-ben a II. József-féle átmeneti felszámolást megelőző ülést tartották a budai városházán. Felhő 1972. 165.; Nagy L. 1975. 182.

178 ÖStA FHKa HFU 28. Januar 1736. Kt. 1579. fol. 1062–1063., 1067–1068., FHKa HS Bd. 456. fol. 329–337.

179 Nagy J. 2020a. 41.

180 Korábban a szabad királyi városok a Szent Korona és a királyság részeként nem közvetlenül, hanem a jogi személyként értelmezett Szent Koronán keresztül tartoztak az uralkodó alá. A 17. század második felétől a Kamara hangsúlyozta, hogy a Szent Korona és az uralkodó egymástól elválaszthatatlan, azaz a szabad királyi városok egyértelműen az uralkodó javai közé számítanak. H. Németh 2018a. 781.; H. Németh 2020. 235–236.; Serfőző 2020. 275–277.

oltalmaz” – feliratot, amely a Habsburg-dinasztia közismert jelképe volt, valószínűleg 1707 és 1710 között került fel az új zárterkélyre.¹⁸¹

A harmadik, az épület sarokrészén elhelyezkedő, zárterkélyes emeleti tanácsszoba festményei az ábrázolásba foglalt chronogramm szerint 1707-ben készültek, a mestert, Wolf Heinrich Bösingert azonban 1709-ben fizették ki, elképzelhető, hogy a képeket végül ekkor fejezte be.¹⁸² A festményeket Vályi András 18. századi leírásából részletesen ismerjük, aki az akkor már kancelláriának használt szoba falán látható fő alakot, egy uralkodó portréját tévesen III. Károlyként azonosította. A lovon ülő király felett a város címere és két angyal látszott, balról a „*SenatVI ConCorDiam*”, jobbról a „*Perennabit SenatorVM ConCorDia*” feliratokkal. Alatta zöld pázsiton sisak, rajta a „*PaCeM tIbi BVDa reposCo*” mondattal. Ettől jobbra szőlőfürtök „*A fructu vini multiplicati sunt fideles in pace.*”, balra a kalászkornál pedig „*Dominus pascit fines tuos pace, et adipe frumenti satiat te.*” Alatta a közönség kívánsága: „*MetropoLIs BVDa In paCe fLoreat*”. Az ábrázolás központjába helyezett Habsburg-uralkodó egyben rámutat a kora újkori közép-európai városházák egyik érdekes kettősségére: kialakításukkal, ikonográfiájukkal a város és a polgárság önrendelkezését hangsúlyozták, ugyanakkor fontosnak tartották kifejezni hódolatukat egyetlen uruk, a császár és király felé, s az uralkodó – város – állam szövetségét kiemelni. Bizonyos városok üléstermükben, a nagytermükben, esetleg az ehhez kapcsolódó folyosó falán egész Habsburg-galériát alakítottak ki.¹⁸³ Budán ebben a korszakban csak egyetlen uralkodó megfestett portréja került a falra, aki az évszám alapján semmiképpen nem lehetett III. Károly. Valószínűbbnek látszik, hogy az uralkodása idején Budát visszafoglaló, újjáépíttető, majd szabad királyi városi rangot adományozó I. Lipótnak állítottak emléket, akinek halálhírét a tanácsülési jegyzőkönyvben chronogrammal ellátott bejegyzéssel tudatták.¹⁸⁴ Nagy Lajos a tanács egyetértésének hangsúlyozását az 1705. évi első szabad polgármester-választást kísérő viszálykodással kapcsolta össze. A béke négyszeres kívánságát pedig a Rákóczi-szabadságharc hatásaként értelmez-

181 Szimbolikus jellege miatt a feliratot a kétféjű sassal együtt 1860 decemberében a Garibaldival szimpatizáló pesti fiatalok leverték. A Habsburg-reprezentáció elemei tervszerű megsemmisítésének első hulláma azonban már az 1848–1849-es szabadságharc alatt végigsöpört az országon. 1849. május 1-jén Pest város főjegyzőjének kezdeményezésére a pesti városházáról eltávolították a Habsburg-uralkodók arcképeit, néhány nappal később a kassai, eperjesi és esztergomi városházán is követték. Újabb nagy hullámra az őszi forradalom idején került sor, amikor a pesti városházáról a Habsburgok portréit a Fővárosi Múzeumba vitették át. Vályi 1796. 331.; Serfőző 2020. 275., 277., 300.

182 BFL IV.1006.e 15. köt. 1708. május 1. – 1709. december 31. 68.

183 Németh 2018a. 781.; Németh 2018b.; Serfőző 2020. 275–277.; Scheutz 2012. 40.

184 Pozsonyban 1678-ban, néhány évvel azt követően, hogy a magisztrátus a bécsi udvar támogatásával teljesen katolikussá lett, halálból elkészítették I. Lipót aranykeretes portréját. I. Lipót képmása a későbbi, Ferenc József-ig folytatódó Habsburg-galéria első darabja volt, amelyek a tanács üléstermének falát díszítették. Sopronban ugyancsak I. Lipótot és még gyermek fiát, a későbbi I. Józsefet ábrázolja (1692) a városházi Habsburg portrégaléria első darabja, Kőszegen I. József egészalakos, páncélba öltöztetett képmása nyitja az uralkodók sorát. A szabad királyi városokban a 17. század végétől jelentek meg a közvetett uralkodói reprezentáció ezen jellemző darabjai az ülésteremben, de már ennél jóval korábban is volt példa a magyar királyok városházi ábrázolására. Lőcsén 1560 körül elsőként I. Ferdinánd mellképe nyitja a sort, a nem reprezentatív képek I. József-ig korona nélkül, spanyol udvari díszruhában jelenítették meg az uralkodót. Serfőző 2020. 281–282., 286–287.

te.¹⁸⁵ Bizonyára ezeknek az eseményeknek is lehetett szerepe, de a Habsburg Birodalom egészében kedveltek voltak – az Ótestamentumból vett jelenetek, valamint a jó és a rossz kormányzás ábrázolása mellett – az ókor óta az erények, mint például a Béke, a Hűség, az Egyetértés, a Szeretet, az Igazságosság, a Hit, stb. allegorikus ábrázolásai szoboralakként vagy festve.¹⁸⁶ Johann Kaspar Landtrachtinger festő polgár 1718-ban kapott megbízást, hogy a tanácsszoba falára a Hit allegóriáját megfesse. A témaválasztás egyértelműen a városházi kápolna kialakításához kapcsolódott. A kifizetett összegből arra következtethetünk, hogy az általa ábrázolt alak a Wolf Heinrich Bösinger készítette festménnyel közel azonos méretű lehetett.¹⁸⁷ A 18. század végén Vályi András erről az allegóriáról már nem tett említést, de ezen kívül más festmények is kerülhettek a falra, amelyek az 1723-as tűzvészben vagy a későbbi átalakítások során eltűnhettek. A közép-európai régió városházái törvénykezésre, ülésezésre használt termeinek kedvelt motívuma Salamon alakja volt. A budai magisztrátus 1721-ben Franz Ery festő polgártól kért a városházára Salamont ábrázoló festményt, a forrásokból nem derül ki a kép pontos helye, de a fizetség alapján a már említett alakokhoz hasonló méretű és színvonalú alkotásról volt szó, amit vélhetően a tanácsszoba falára szántak.¹⁸⁸ Landtrachtinger egyébként több alkalommal kapott megbízást különböző festmények elkészítésére, de ezek helye és témája ismeretlen. A tűzvész utáni időkben ugyanis a tanácsszoba és a kápolna mellett a kancellária hivatali szobájának falára is festettek. Erynek ezért 1724-ben 3 forintot fizettek, ami a város vagy az ország kisebb címerének megfelelő összeg.¹⁸⁹ A budaiak üléstermének dekorációja még akkor is kifejezetten szerénynek tűnik, ha nem minden festményről maradt fenn forrásunk, ez a város nehéz anyagi helyzetével magyarázható.¹⁹⁰

Apró jelekből az a következtetés vonható le, hogy a Habsburg-reprezentáció a városháza más helyiségeiben szintén jelen volt. A számlából ugyan nem derül ki, hogy a tanácsszoba vagy más hivatali helyiség falára szánták-e, de a város 1714-ben megvásárolta III. Károly – a budai források következetesen VI. Károlyként említik – és felesége portréját. A festőről nem esik szó, az erre fordított összeg is rendkívül alacsony (6 Ft), ezért joggal feltételezzük, hogy metszeteket vettek. A magisztrátus 1719-ben a Schweidler-hagyatékából 16 Ft készpénzért és a hadiadó-tartozás elengedéséért újabb III. Károlyt és hitvesét ábrázoló képeket vásárolt, a pontos összeget ugyan nem tudjuk, de a rendelkezésre álló adatok alapján művészi igénnyel készült festményeket szereztek be a hadbiztos örököseitől.¹⁹¹ A falra festett festményeken

185 Nagy L. 1971. 361.

186 Scheutz 2012. 41–43.

187 BFL IV.1006.e Számadásmelléletek 1718 302. d. Nr. 141.

188 A régi bécsi városháza nagy üléstermének 1700-ban készült egyik mennyezeti freskója is Salamon ítéletét ábrázolta a fentebb említett „sub umbra alarum tuarum” felirattal. Scheutz 2009. 303.; BFL IV.1006.e 27. köt. 1721. fol. 110.; BFL IV.1002.a 21. köt. 1721. május 15. fol. 116.

189 1727-ben különböző festőmunkákért 6 Ft 15 kr-t fizettek Landtrachtingernek, 1729-ben 14 Ft 10 kr-t utaltak ki neki. BFL IV.1006.e 33. köt. 1727. fol. 56., 35. köt. 1729. fol. 39., 30. köt. 1724. 47.

190 Máshol is előfordult, hogy a város korlátozott anyagi lehetőségei miatt az allegóriát felirat helyettesítette. Scheutz 2012. 44.; A budai városháza egyszerűsége a pozsonyihoz képest szembeűnő. A pozsonyi városháza tanácsstermének mennyezetére 1695-ben az utolsó ítéletet ábrázoló mennyezetképet rendeltek I. Lipót és I. József jelmondataival Johann Drentwett-től, egy Bécsben élő festőtől. Serfőző 2020. 298.

191 BFL IV.1006.e 299. d. Számadásmelléletek 1714 Nr. 435, BFL IV.1002.a 17a. köt 1719. március 13. 115.

kívül már az előző tanácsszobában is képek díszítették a falat, 1700-ban például három újonnan bekeretezett képet tettek ki, ezek témája azonban ismeretlen, létezésükről kizárólag a képkerethez vasalatokat és kapcsokat készítő lakatos számlájából tudunk. 1697-ben ugyancsak a lakatostól rendeltek vasból és bádogból kétféjű sast a karmaiban karddal, 2 Ft-ért. Ez a kis császári sas talán bútorcímke lehetett vagy esetleg az egyik kilincset díszítette. A bútordíszít valószínűsíti, hogy ebben az évben csináltattak fachokat az iratszekrénybe, amit a kancellárián, a szindikus szobájában lévő nagy szekrényel azonosíthatunk.¹⁹²

A városháza 1723-ban leégett tetejét a következő évben építették újjá, a kápolnához tartozó kis torony tetejére Landtrachtinger festőtől aranyozott keresztet, valamint ezzel azonos időben egy, az összeg alapján közel azonos méretű aranyozott sast rendeltek, az uralkodóház ezen jelképét ugyancsak valahol a tetőn helyezhették el.¹⁹³

A városháza mint szakrális tér: Szent Kereszt és Alamizsnás Szent János kápolnája

Már a 17. század végén kialakult az a szokás, hogy minden évben Három királyok-napján a templomi zenészekkel és a templomszolgákkal átvonuló plébános jezsuita atya beszeneltelte, szakrális térré avatta a városháza épületét.¹⁹⁴ Az éledező keresztény Buda polgársága számára legalább olyan jelentőséggel, identitásteremtő erővel bírt a hajdan itt őrzött középkori egyházi kincsek visszaszerzése, mint a szabad királyi városi kiváltságoké. A magisztrátus először 1692-ben próbálta meg az esztergomi érsek segítségével visszaszerezni a törökök elől annak idején a Nagyboldogasszony-templomból kimenekített kegytárgyakat. A harminchat tételből álló lista két ereklyét, értékes miseruhákat, liturgikus eszközöket tartalmazott. A magisztrátus kérése az 1707-ben esztergomi érsekké kinevezett Keresztély Ágost szász hercegnél talált először meghallgatásra. 1712-ben, az országgyűlés idején a város országgyűlési követei az érsek támogatásával elsőként Alamizsnás Szent János alexandriai pátriárka lábereklyéjét szerezték vissza a pozsonyi káptalantól. Az ereklye a magisztrátus két tagjának kíséretében érkezett Pozsonyból Budára, a hajó Újlakon kötött ki, az ünneplő tömeg átmenetileg az itteni templomban nézhette meg közelebről. Egy héttel később az ereklyét nagy körmenet vitte a Várba, s először a jezsuiták plébániatemplomában őrizték, majd innen került a városháza kápolnájába. Még ugyanebben az évben, vagyis 1712-ben visszaérkezett a másik fontos ereklye, Krisztus Szent Keresztjének egy darabja is Budára. A Szent Kereszt darabját tartalmazó, kereszt alakú szentségtartóról úgy tartották, hogy a középkorban a hadban elől vitték, s ezt ugyancsak Mohács után Pozsonyba menekítették. A Szent Kereszt kultusza a város egyik kiemelkedő közösségi ünnepévé vált. Minden év szeptember 14-én a város összes plébániájából körmenet indult a Kálvária-hegyre, ahol az

192 BFL IV.1006.e 296. d. Számadásmelléletek 1714 Nr. 135. 15–19., 295. d. 1697 Nr. 53. 120–121., Nr. 84. 47–48., Nr. 85. 45.

193 BFL IV.1006.e 30. köt. 1724. 48., 51.; Sopronban az 1681-es diétára készülve az 1676-ban leégett Tűztorony tetejére is kétféjű sast ábrázoló toronygombot helyeztek. Kincses 2001. 88.

194 BFL IV.1007.b Alkamarási számadás 1707.; BFL IV.1006.e 16. köt. 1710. 122., 18. köt. 1712. 113., 33. köt. 1727. fol. 71.

ereklyét is tartalmazó, kereszt alakú szentségtartóval áldást osztottak. A magisztrátus és a jezsuiták közötti vita a főkegyúri jogról, a plébániatemplom és a tizedbor kimérésének kérdéséről az ereklyék érkezésével felerősödött. A jezsuiták a város örökös plébánosaiként úgy vélték, azokat kizárólag náluk, a Nagyboldogasszony-templomban lehet elhelyezni. A Szent Kereszt tisztelete ráadásul szorosan kötődött a jezsuiták által Budán meghonosított, pestis ellen is védő Szentháromság-kultuszhoz. A magisztrátus ezzel szemben arra az álláspontra jutott, hogy az ereklyék a város és a hívők egészéhez tartoznak, ezért további intézkedésig – saját plébániatemplom vagy városházi kápolna építéséig – a Szent Kereszt ereklyét a városházán helyezték biztonságba. A felek között Keresztély Ágost esztergomi érsek közvetített, aki láthatóan jóindulattal viseltetett a város iránt, mivel igen baráti hangnemben arra kérte a magisztrátust, hogy fogadják el a javaslatát. A Szent Kereszthez mérhető értékű ereklyék profán helyen őrzése, kultuszának ápolása ugyanis ellenkezett minden egyházi előírással, ezért arra kérte a magisztrátust, hogy átmenetileg bízva a féltett kincset a karmelitákra, akiknek a templomában biztonságos, megszentelt helyen lesz.¹⁹⁵

A városatyák, miután a saját plébániatemplom tervét elvetették, nem érezték elegendőnek a városháza évenkénti megáldását, részleges szakrális térré avatását, ezért 1714-ben, néhány héttel az esztergomi érsek látogatása előtt elhatározták, hogy más nagyobb városokhoz hasonlóan a városháza emeletén saját kápolnát létesítenek.¹⁹⁶ A kápolna díszítésére Johann Kaspar Landtrachtinger festő polgár és Wolf Heinrich Bössinger kapott megbízást. Utóbbi – vélhetően koránál fogva – a munka harmadát végezte. Anton Hörger kőfaragó polgárt kérték fel a kápolnába felállított feszület és az oltár szobrainak elkészítésére, Konrad Vogel az egyéb kőfaragó munkákat – például a kör alakú ablak keretének elkészítése – végezte. A szertartásokhoz nélkülözhetetlen liturgikus eszközök beszerzéséhez, mintegy békülési gesztusként, a jezsuiták rektorának segítségét kérték.¹⁹⁷ A még félkész, a Szent Keresztnak és Alamizsnás Szent Jánosnak ajánlott kápolnát 1716. szeptember 26-án szentelte fel Lucas Natali belgrádi érsek. Már az előző évben is tartottak itt miséket, például amikor átszállították ide Alamizsnás Szent János lábereklyéjét.¹⁹⁸ A városházi kápolnát nemcsak a magisztrátus és a városi alkalmazottak kizárólagos használatára szánták, erre utal, hogy 1716-ban ünnepélyesen bevezették a karmeliták védnöksége alatt Alamizsnás Szent János tiszteletére létrehozott laikus testvériséget a kápolnába.¹⁹⁹ A budai városházának korábban nem voltak olyan nevezetességei, amiért érdemes lett volna meglátogatni, a két ereklye azonban vonzotta a látogatókat. 1731-ben, majd 1734-ben „idegen urak”, vagyis olyan magas állami tisztséget viselő látogatók keresték fel az ereklyék miatt a városházát, akiknek a várossal egyébként nem volt közös ügyük. A tanács számára az illusztris személyek megjelenése

195 BFL IV.1002.uu Nr. 80.; Vanossi 1733. 26–27.

196 BFL IV.1002.a 11. köt. 1714. április 13. 541., május 10. 581.; Scheutz 2009. 295.

197 BFL IV.1006.e 21. köt. 1715. 72–73., 126., 128., 134.

198 BFL IV.1002.a 13. köt. 1715. június 6., július 1., 7.; A belgrádi érsek gyöngyökkel és ékkövekkel díszített miseruhát ajándékozott a kápolnának, a király és felesége pedig ezüsttel és arannyal díszített korlátot küldött. Vanossi 1733. 26–27.; Hanskarl 1938. 47.

199 BFL IV.1006.e 22. köt. 1716. 36.

újabb kapcsolatépítési lehetőséget ígért, ezért a látogatókat az ereklyék megtekintését követően cukrásztól rendelt süteményekkel kínálták.²⁰⁰

A kápolna működésének első két évében – a főkamrás kimutatása szerint 1715. szeptember 17-től kezdve – 102 misét tartottak, 1717-ben a húsvét előtti héten például naponta mondtak misét. Ezek költségeit, vagyis a misét tartó egyháziakat, a közreműködő zenészeket, a misebort és a kenyeret az áldozáshoz a város pénzéből fizették.²⁰¹ A magisztrátus a városházán őrzött ereklyék felügyeletével a későbbiekben is a karmelitákat bízta meg, akik ezért egyedülként külön kulcsot kaptak a kápolnához. A magisztrátus köszönetképpen 1728-tól a karmelita atyáknak engedte át a hegyvámából befolyó összegeket. Hasonlóan fontos szerephez jutottak a városházán a várbéli ferencesek. Az 1720-as évek második felében (1725-ben ez 126 misét jelentett) és az azt követő évtized elején heti két alkalommal miséztek a városházán a közösségért, ehhez jöttek még a kegyes alapítványokban megnevezett elhunytak lelki üdvéért mondott misék, valamint az ünnepi alkalmak. A várbéli ferencesek és a karmeliták ekkor megközelítőleg fele-fele arányban miséztek a magisztrátus megrendelésére, bár időnként egyik vagy másik rend valamivel több szertartásra kapott megbízást. 1737-ben a Budán járó királyi bizottság arról számolt be, hogy a városházi kápolnában minden egyes nap veni sanctét tartottak, az ünnepeket megelőző estéken pedig két misét mondtak.²⁰²

Méreténél fogva a kápolnát szűk kör, a magisztrátus tagjai és a város alkalmazottai látogatták, akik az egész közösségért, a közjóért imádkoztak. 1718 rendkívül aszályos nyarán, amikor a környékbeli mocsarak kiszáradtak és a Duna medrén jószerével gyalog át lehetett kelni Pestre, a város más templomaihoz, kápolnáihoz hasonlóan itt is imádkoztak termékenyítő esőért. A magisztrátus ekkor a karmelitákat kérte fel nyolc mise celebrálására, 1733-ban a várbéli ferencesek könyörögtek esőért a városháza kápolnájában. 1731-ben a közelgő szüret idejére szép időért a várbéli ferenceseket kérte fel misézni a tanács a kápolnájukban. A várbéli ferencesek és karmeliták kiemelése azonban nem jelentett kizárólagosságot, a magisztrátus – az első években gyakrabban – a helyi rendek tagjait váltakozva kérte fel szolgálatra, továbbá a lakosság körében közkedvelt papok, mint a vízivárosi Thoma Raspassani vikárius vagy a budai születésű polgárfiúból a vízivárosi ferencesek rendfőnökévé választott Pascal Rost atya is meghívást kaptak nagyobb ünnepek idején zenés misék tartására.²⁰³ A városházi kápolna abban sem különbözött a többi helyi kápolnától, hogy itt is megemlékeztek a közösség elhunyt tagjairól, a Wienerisches Diarium 1731-ben arról számolt be, hogy alapítványi pénzből naponta miséztek a Szent Kereszt tiszteletére.²⁰⁴ A polgárok mellett előfordult, hogy katonatisztek is kegyes alapítványt tettek a városházi kápolna javára, mint például az 1721-ben meghalt, a várossal korábban jó kapcsolatot ápoló Neufuille ka-

200 BFL IV.1006.e 37. köt. 1731. fol. 62., 40. köt. 1734. fol. 83.

201 BFL IV.1006.e Számadásmelléklet 302. d. 1717 Nr. 422., 462., 26. köt. 1720. fol. 110.

202 A karmeliták a városházi kápolna felügyeletéért 1728-ban hálából megkapták a hegyvám összegét a várostól. ÖStA FHKA HFU HS Bd. 455. fol. 179.; BFL IV.1006.e 31. köt. 1725. 59–60., 33. köt. 1727. fol. 37., 34. köt. 1728. s. f., 35. köt. 1729. fol. 30., 37. köt. 1731. fol. 41.; ÖStA FHKA HFU 26. Oktober 1737. Kt. 1623 fol. 748.

203 BFL IV.1006.e Számadásmelléklet 303. d. 1718. Nr. 446., 474., 486., Főkamrási számadás 31. köt. 1725. 59–60., 33. köt. 1727. fol. 37., 37. köt. 1731. fol. 40., 39. köt. 1733. fol. 52.

204 Hanskarl 1938. 47.

pitány vagy Carl kapitány. A szegény városi alkalmazottak üdvözléséről való gondoskodás – az 1719-ben elhunyt éjjeliőrért négy misét tartottak – megnyugvást, segítséget jelentett a hozzátartozóknak, a város emberei ezen a módon is igazán a közösség tagjának érezhették magukat. Annak ellenére, hogy a tisztújítások idején nem a kápolna játszotta a főszerepet, a polgárság a városháza egészével együtt mégis magáénak érezhette, legalábbis erre utalnak a végrendeletekben ide szánt kegyes alapítványok, amelyek létesítői évente meghatározott számú misét kértek üdvözlésük elősegítésére.²⁰⁵

A városigazgatás zárt szentélye: a tanácsszoba

Szimbólumok és reprezentáció: a tanácsszoba berendezése

A korszakban a politikai döntéshozó eljárások során a grémium cselekvési autonómiájának megóvására két tipikus megoldást találtak: a döntéshozókat esküvel kötelezték erre, a tanácskozás idejére pedig térben elszeparálódtak a külvilágtól. A magisztrátus a tanácsszobába vonult vissza tanácskozni és döntést hozni, a polgárság pedig a nagyterembe, mindkét helyiségbe csak az arra jogosultak léphettek be, az illetéktelen kíváncsiskodókat örök, zárt ajtók, rácsok tartották távol.²⁰⁶ A tanácsszoba különleges funkcióját, exkluzív jellegét tükrözte a berendezés. A szerény költségvetésből gazdálkodó kisebb városok is elengedhetetlennek tartották, hogy a belépő a magisztrátus üléstermében rögtön érezze a város erejét és a tanácsurak hatalmát, ezt különböző reprezentációs eszközökkel, szimbólumokkal érték el.²⁰⁷ Nem tudjuk, a budai városházán hol alakították ki az első üléstermet, talán az egyetlen használható emeleti helyiségben, a kapubejárat feletti szobában. A tanácsülési jegyzőkönyv fogalmazvány szerint az itt tartott első ülésnapra 1700. február 26-án került sor.²⁰⁸

A magisztrátus 1699-ben vásárolt bútorokat az ülésterembe, mivel ekkor rendeltek a városháza számára egy tucat karosszéket és egy értékes órát. Ülőalkalmatosság a közép-európai városházákon nem nagyon volt, részben abból a megfontolásból, hogy csak az arra érdemesek ülhessenek, míg mások, például a kérvényezők, hivatalos ügyekben eljárók a helynek megfelelő tiszteletet megadva, állva járultak a tanácsosok elé.²⁰⁹ Karosszékeket egyébként kizárólag a városi elithez tartozó nemes polgárok, patriciusok otthonában jegyezték fel a kortársak, egyértelműen rangjelző szerepe volt, ráadásul a városházára vásárolt darabok száma pontosan megegyezik a tanácsosokéval, nagyon valószínű, hogy az ülésterembe szánt

---

205 BFL IV.1006.e 27. köt. 1721. fol. 108., 25. köt. 1719. fol. 151., 31. köt. 1725. fol. 59–60., 37. köt. 1731. fol. 40., 39. köt. 1733. fol. 52.; A városházi kápolna javára a legnagyobb összegű misealapítványt 500 Ft értékben Anna Maria Weiß özvegy fogadósné tette. BFL IV.1002.y I. Nr. 2916., 2921., 2927.

206 Goppold 2007. 231.

207 Ha a városok a városháza külső homlokzatának díszítésére csak keveset tudtak áldozni, az ülésteremből akkor sem hiányozhattak a freskók és az elengedhetetlen bútorok, szimbolikus tárgyak. Scheutz 2012. 40.

208 Géra–Oross–Simon 2015. 169.

209 Scheutz 2012. 47.

darabokról lehetett szó.²¹⁰ A tizenkét tanácsos és a szindikusz az ülésteremben egy nagy asztalt ült körbe, az asztalfőn iránymutatást nyújtva kollégáinak. A rangsor kezdetben nem volt egyértelmű, a tanácsüléseken résztvevő, jogvégzett szindikusz, aki a városi kancellária és írásbeliség irányítója, a város jogi szakértője volt, a kezdeti időkben a jegyzőkönyvek fogalmazványának készítőjeként vett részt az üléseken, nem tanácstagként. Műveltségénél fogva Maylin szindikusz Franz Ignaz Bössinger polgármesterrel szemben magának követelte az elsőbbséget, sőt, kezdetben jogtudóként ő szavazott elsőként, irányt mutatva ezzel a többi szavazásra jogosultnak. A polgármester és a szindikusz rangjáról végül 1703-ban, már Bössinger politikai ellenfele, Friedrich Sauttermeister polgármestersége idején szavaztak, a vitának nem lett igazi győztese, mindkét fél engedni kényszerült. Bössinger beadványában a szindikusz tevékenységi körét a jegyzői feladatok ellátására igyekezett korlátozni, ráadásul kifejezetten pártatlanságot várt el tőle, vagyis kizárólag a dokumentumok előkészítése, a jegyzőkönyvezés és a döntések írásba foglalása lett volna a dolga. Bössinger a szindikusz alárendelt szerepét azzal is hangsúlyozni kívánta, hogy többé nem engedte volna a tanácsosok asztalához ülni, hanem külön kisasztalnál kellett volna dolgoznia. A tanácsosok élükön a polgármesterrel nem osztották Bössinger elképzelését, kizárólag annyit ért el, hogy kimondták a polgármester elsőbbségét, ugyanakkor azt is, hogy a nagy asztalnál a második hely a szindikusz illeti, akit egyébként még ebben az évtizedben integráltak a Belső Tanácsba.²¹¹ Ezzel egy időben a polgármester jogkörét is korlátozták, távollétében ugyanis nem jelölhette ki saját hatáskörében a helyettesét, azt a korábban polgármesterré választott egyik tanácsosra bízta a magisztrátus.²¹² A szindikusznak 1708-tól a polgármester-választásokon a második legtöbb szavazatot kapott, városbírónak megített tanácsos személyében újabb vetélytársa akadt. A rangsorban utánuk a legidősebb tanácsos, a korelnök (*Ratsenior*), majd a többi tanácsos következett életkoruk, tanácsban töltött éveik száma és a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyük szerint kialakított szigorú rendben. Az ülést vezető polgármester közelébe, az események középpontjába a rangidős tanácsosok kerültek, míg a távolabbi helyeket az újonnan felvettek foglalták el, azaz a hierarchiában elfoglalt helyet hűen tükrözte a térbeli távolság. 1713-tól kezdve a hivatalukról leköszönt polgármesterek még két évig megelőzték a legidősebb tanácsostársukat, de a harmadik évben már visszakerültek korábbi helyükre a tanács asztalánál.²¹³ A sorrend jelentőségét az adta, hogy a tanácsosok az ülésrendnek megfelelő rendben adták le szavazataikat, ezt bizonyára nem mindig tették csendben, ugyanis tiltani kellett a beszélgetést voksolás közben, hogy az eredményt pontosan jegyzőkönyvbe foglalhassák. A tanácsülések végét a polgármester azzal jelezte, hogy felállt. Társai a tanácsasztalnál elfoglalt helyüknek megfelelő sorrendben kelhettek fel a karosszékből, majd hagyhatták el az üléstermet.²¹⁴

210 BFL IV.1006.e 8. köt. 1699. 23.; Bécsben a késő középkortól kezdve a belső tanácsosok karosszékét a város színeivel azonos, azaz vörös és fehér prémekkel tették kényelmesebbé, a polgármester elsőbbségét pedig párnázott, kárpitozott karosszékkal hangsúlyozták. Gruber 2019. 40.

211 A budai szindikusz helyzetének rendezése után a városvezetésben elfoglalt helye megegyezett a münsteri és a zürichi szindikuszéval. Goppold 2007. 208.

212 Géra–Oross–Simon 2015. 325–326. (Jk. 1646. sz.)

213 BFL IV.1002.a 10. köt. 1713. április 28. 272–273.

214 Géra–Oross–Simon 2015. 324. (Jk.1646. sz.); Bónis 1974. 29.; Goppold 2007. 209–211.

Az ülésterem asztalának beszerzéséről, bár ennek is szimbolikus jelentése volt, Budán nem tudunk semmit. A tanácsra bízott összegeket, esetleg értékes tárgyakat, dokumentumokat a tanács asztalára kellett tenni, az aktust jegyzőkönyvezték, ezzel az értékeket hivatalosan is letétbe helyezték. Előfordult, hogy elszámolási viták során végül egyik fél sem tartott igényt a vitatott összegre vagy bánatpénzre, így az a tanács asztalán maradt. Ilyenkor a tanácsosok ezt jegyzőkönyvbe foglalták, majd az összeg az asztalon álló perselybe került, amelybe a kisebb bírságpénzeket kellett máskor maguknak az elmarasztalt személyeknek elhelyezniük. A perselybe gyűlt pénzeket azután kegyes célra, a Szentháromság-oszlop építésére vagy a szegények segítésére használták fel.²¹⁵ Az iratok egy részét a tanácsszobában egy kétajtós, két zárral felszerelt szekrényben, valamint egy sublótban tartották, utóbbi tíz fiókjának mindegyikét külön kulcs nyitotta.²¹⁶

Valamivel több részletet tudunk a második tanácsszobáról. A századfordulós nagy átépítés idején az ülésterem a földszintre került, a főbejárattól balra, egy várószobán keresztül lehetett megközelíteni. Ezt egyébként átmeneti megoldásnak szánták, mivel az egész emelet, beleértve a két felvezető lépcsőt, évekre építési területté vált. A tanácsosok az ideiglenes üléstermet is igyekeztek a város rangjához méltóvá varázsolni. A szépfestő Wolf Heinrich Bössinger tanácsos – Franz Ignaz Bössinger polgármester közeli rokona, vélhetően unokatestvére –, aki már az első ülésterem falára is festett (30 Ft), 1702-ben ismét megbízást kapott a városháza új tanácsszobájának díszítésére (5 Ft), ugyanakkor a munka nagyobb részét ekkor egy másik festő és a vele dolgozó asszony (15 Ft) végezték.²¹⁷ Az ülőszobát már a 17. század végén rámás képek is díszítették. Ezek témájáról közelebbi adatokat először 1718-ból tudunk, amikor két országtérkép és egy egyházi személy portréjának bekeretezéséért fizettek Falkoner festő polgárnak. Ebben az évben még öt további térképet – egy világtérképet és a világ négy táját ábrázoló négy külön térképet – vásároltak egy képkereskedőtől a városházára, azt azonban már nem árulják el a források, hogy ezek hová kerültek.²¹⁸ 1736-ban a Szűzanya portréja, az 1723-as budai tűzvészt ábrázoló metszet, valamint a városház előtti téren álló kút Szent Ignác szobrának ábrázolását tették ki a tanácsszoba falára. Utóbbi a Szentháromság-oszlopot mutató rézkarc mellé került, ennek a város számára kiemelt jelentőségét jelzi, hogy ünnepek alkalmából egy festőt kértek meg a kivilágítására.²¹⁹

A második ülésteremből sem hiányozhatott a szép kályha, a tanácsszobák másik elengedhetetlen korabeli tartozéka. Az impozáns homlokzatú és fölépcsőjű várószoba ülésteremébe a kastélyokhoz, palotákhoz méltó szépségű kályhákat állítottak fel. Ezek az oszlopszerű, gazdagon, gyakran a polgárság erényeit jelképező allegorikus alakokkal díszített darabok ámulásra készítették a belépőket.²²⁰ A budairól részletek nem ismertek, csupán annyit tudunk, hogy 1702-ben a földszinti tanácsszobába zöld mázas kályhát rakattak, amelynek ára az

215 A tanács asztal perselye vélhetően nem azonos azzal a bádognál készült persellyel, amit a tanács 1702-ben a koldusok számára rendelt a helyi bádogosoktól, s a Városi Szegényház egyik női lakója, a perselyes asszony járta vele alimizsnáért a várost. BFL IV.1006.e 11. köt. 1702. 57.

216 IV.1006.e Számadásmellékletek 296. d. 1700 Nr. 135. 15–19.

217 BFL IV.1006.e 9. köt. 1700. 66., 11. köt. 1702. 45., 55.

218 BFL IV.1006.e Számadásmelléklet 1718. 303. d. Nr. 425., Nr. 432.

219 BFL IV.1006.e 42. köt. 1736. fol. 97., 41. köt. 1735. fol. 84.

220 Scheutz 2012. 47.

ekkor kialakított földszinti kemencék többszöröse volt, vagyis igencsak szép lehetett.²²¹ Az első tanácsülést az emeleti, szépen kifestett tanácsteremben 1710. június 6-án tartották.

A tanácsi ülésteremhez tartozó persely mellett más tárgyaknak is nagy jelentőséget tulajdonítottak. Az üléseket – elvileg – meghatározott időperiódusban tartották, az ügyes-bajos dolgaikban eljárókat időre rendelték be, ezért a szoba elengedhetetlen tartozékának tekinthetjük az órát.²²² A tanácsosoknak és más városi alkalmazottaknak újev alkalmával kalendáriumokat ajándékoztak, egy példány, amit utólag tartós kötéssel láttak el, mindig a tanácsszobába került. A város számára kiemelt dokumentumok, a tanácsülési jegyzőkönyvek, polgárkönyv, számadások igényes köttetése a praktikum mellett presztízseréttel bírt. Buda számára kifejezetten előnyös volt a könyvkötő Tobias Albichot tanácsszolgának alkalmazni, mivel ő igen kedvezményesen gondoskodott a városi kötetekről. A védett polgárok nevét tartalmazó, ma már nem létező ún. Schutzburger-Buch borítójáról maradt valamennyi információ, ezt Albich jó minőségű és igen drága török papírral és pergamennel, zöld bársonnyal kötötte be.²²³

A tanácsosok a tanácsszobában: kommunikációs technikák és illendő viselkedés

A városokban a hétköznapi politikai kommunikáció elsődleges színtere a tanácsszoba vagy az ülésterem volt, ahol a jelenlévők közötti interakció szigorú keretek között zajlott. A tanácsszoba a tanácsosok és a tanácsülés elé hívtak számára is azt jelentette, hogy helyspecifikus viselkedést vártak tőlük.²²⁴ A Budai Kamarai Adminisztráció felügyelete alatt működő magisztrátus tagjainak legalább heti három-négy ülés tartását írták elő. A szabad királyi várossá válás után a belső tanácsosok ügybuzgalma érezhetően csökkent, a pestis dühöngése idején jóval ritkábban ültek össze, de előfordult az is, hogy a tanácsosok egymás közötti viszálykodása miatt egyikük-másikuk tüntetőleg távolmaradt. A tanácsülési jegyzőkönyvekből érzékelhető, hogy egyes tanácsosok átmeneti távolléte azonnal kezelendő válsághelyzetet idézett elő, mivel az az egész grémium működőképességét, tekintélyét veszélyeztette. 1710 pestisveszélyes nyarán, a legnehezebb időben, szinte működésképtelenné vált a város a tanácsosok viszálykodása miatt. Baitz polgármester nem vallotta be, hogy a mostohalánya pestises, ezért nem jár az ülésekre, írásban tartotta a kapcsolatot a többiekkel és a nála lévő kisebb városi pecséttel még a kiadmányozás jogához is ragaszkodott. Társai érthető módon felháborodtak, az írásbeli ügyintézésnek ebben a formában nem volt hagyománya, ráadásul félték a fertőzött házból érkező iratoktól is. A tanácsüléseket ideiglenesen betegségéig a városbíró házában, kapualjában tartották. A polgármester titkolózásának vége az lett, hogy többé nem bíztak benne, az egyik tanácsos több városi alkalmazottnak azt mondta, hogy a

221 Nagy L. 1971. 360.; 1711–1712 folyamán készült az emeleti tanácsszoba új cserépkályhája, amelyért a fazekas a pénzbeli fizetség mellett 2 meszely bort kapott. BFL IV.1007.b Alkamarási számadás 1711. április – 1712. április.

222 IV.1006.e 26. köt. 1720. fol. 104.

223 BFL IV.1006.e 301. d. 1714. Nr. 198.

224 Goppold 2007. 268–269.

jövőben inkább neki engedelmeskedjenek, társa magával a karanténból visszatérő polgármesterrel beszélt gorombán. A polgármester tekintélye megrendülésének hatására felbomlott a magisztrátus rendje: három tanácsos a repülőhid miatt csúnyán összeveszett, egy másik udvariatlanul beszélt a Telekkönyvi Hivatal vezetőjével, ennél is nagyobb hibázott az a városatya, aki egy irat külzetén valami tiszteletlenséget üzent a budai várparancsnoknak, aki erre megtorlással fenyegetőzött. Nyár közepén a polgármester és a városbíró mellett jó esetben már csak két tanácsos jelent meg az üléseken. A sértődött tanácsosok még arra az ülésre sem mentek el, amelynek célja a fertálmesterek és a polgárság küldötteinek közreműködésével tervezett békülő rituálé lett volna.²²⁵

Nem szabad elfelejteni, hogy kizárólag azok szólhattak bele a döntésbe, akik elmentek az aznapi tanácsülésre. A jelenlét fontossága egyben azt jelentette, hogy az ellenlábás esetleges távollétét fel lehetett használni vele szemben. 1719-ben ezt az eszközt vetették be Friedrich Sauttermeister bíró ellen, aki a Vanossi és köre által megfogalmazott, közelebbről meg nem nevezett, de az utalások szerint számára elfogadhatatlan hivatali utasítás módosítását nem akarta elfogadni és tiltakozott az eljárás ellen. A háttérben az idős Sauttermeister azon törekvése állhatott, miszerint a polgármesteri tisztség ellenpontjaként a bírói hatalom megerősítésével, jogkörének kiterjesztésével próbálkozott. Sauttermeister magánügyben néhány napra elhagyta a várost, ezt ellenfelei rögtön kihasználták, a tudta nélkül a városházára hívták a polgárságot, ahol a tanácsülésen megtárgyalták az ügyet. A polgárság a magisztrátus megjelent tagjaival együtt úgy döntött, hogy a közösség nyugalmat akar, szeretné elkerülni királyi biztosok megjelenését Budán, ezért amennyiben Sauttermeister nem fogadja el az utasításában foglaltakat, akkor a szavazáson az utána következő tanácsost teszik meg a város bírójának. Az ultimátummal küldöttséget menesztettek az idős tanácsos házába, majd mikor ezek visszaértek az ülésre, jegyzőkönyvezték, hogy az a birtokára utazott, így a polgársággal egyetértésben hozott határozat életbe lépett. A városháza szomszédságában lakó Sauttermeisterrel nem volt nehéz kideríteni, hogy mikor indul vidékre, a polgárságot (valószínűleg a valóságban inkább választmányról volt szó) pedig elég volt az előző napon behívni a városházára. A polgárokat könnyen meg lehetett győzni, hogy újabb királyi biztosok érkezése ellen szavazzanak, a felmerülő költségek említése a magisztrátus többségének megfelelő irányba fordította a szavazást.²²⁶

A város ügyeit igen szűk kör, a tizenkét főből álló Belső Tanács irányította, akiktől elvárták, hogy testületként működjenek, ne egy ember irányítsa őket, hanem közös határozatokat hozzanak. Baitz esetéből azonban világos, hogy testületként csak akkor voltak képesek működni, ha a polgármester tekintélyével fenn tudta tartani az egyensúlyt. 1711-ben a magisztrátussal elégedetlen budai polgárság többek között a tanácsban uralkodó zavar megszüntetésére, a rend és a kiszámíthatóság helyreállítására törekedett, követeléseik között a heti két napon (szerdán és pénteken), 8 és 12 óra között tartandó tanácsülés is szerepelt, amit a tanácsosok kénytelenek voltak elfogadni. Ettől kezdve a tanácsosok ösztönzésként ülésen-

225 Christoph Baitzot bizalomvesztés miatt többé nem választották meg polgármesternek, 1711 végén önként hagyta ott tanácsosi állását, mivel kinevezték szolnoki élelmezési igazgatónak. Lásd bővebben Géra 2016. 12–13., 275.; BFL IV.1002.y I. Nr. 96.

226 BFL IV.1002.a 17. köt. 1719. május 5. 174–175.

ként 1 forint honoráriumot kaptak, a távolmaradók napidíját pedig a megjelentek eloszthatták egymás között.²²⁷ A tanácsosok bevonulásával, majd helyük elfoglalásával kezdődött az ülések formális ceremóniája, ezt követte a politikai döntéshozatal korabeli kezdő rituáléja, a közös imádság, ami lényegében a jelenlévők kollektív interakciójának felütéseként értelmezhető. Közvetlenül az imádság után, a megjelenési kötelezettséggel szoros összefüggésben a napidíjak kifizetésére került sor, ez ugyanis a későknek nem járt.²²⁸

A városi politikai kommunikáció tipikus jelensége, a szűkre szabott időkeret miatt a magisztrátusok nem engedhették meg maguknak a parttalan vitákat, ezért az ülések időbeli és tematikus strukturálása mellett rendszerint a hozzászólások formáját, valamint a hallgatóság viselkedését is szabályozták. Ezek az intézkedések emellett a konfliktuslehetőségek redukálását szolgálták. Az ülést a polgármester irányította, a rendelkezésre álló kevés idő miatt többnyire előre megállapított napirendi pontok szerint haladtak. Láthatóan ezt az elvet igyekezett alkalmazni a budai magisztrátus is, az ügyeket elsősorban fontossági sorrendben tárgyalták: elsőként az egész közösséget érintő, nagyobb súlyú ügyeket, majd ezután következtek az egyes polgárokat és városlakókat érintő ügyek. Kivételt a tekintélyes személyek képviseletében megjelenő megbízottakkal tettek, akiknek műveltségüknél fogva joguk volt akkor érkezni, amikor jónak látták. Az ügy ismertetése, az érdekeltek meghallgatása után következett a rövidre szabott vita, de enélkül is elrendelheték a szavazást. Voksukhoz a tanácsosok hozzáfűzhettek néhány mondatnyi indoklást, az egyszerű többséggel lezárult szavazatok jegyzőkönyvezését követően ellenvéleményt megfogalmazó vagy a témát tovább folytató tanácsosok külön büntetésre számíthattak. Jobb esetben csak a polgármester intette őket csendre, de pénzbírság és az ülésről való kiutasítás is szóba jöhetett. Lényegében spontán hozzászólásra hivatalos keretek között a tanácsüléseken nem nagyon nyílt lehetőség, mivel a polgármester engedélye nélkül senki sem szólalhatott meg. Elvileg egyszerre csak egy ember beszélhetett, a következő csak azt követően szólalhatott meg, ha az előtte szóló befejezte mondandóját. Ezek a kommunikációs technikák a rendszer nélküli, anarchikus jellegű, ügyintézés szempontjából nem hatékony üléseket voltak hivatva megelőzni.²²⁹

Rendkívüli helyzetben, amikor a magisztrátusban ülők a polgárság szélesebb körének egyetértésével kívánták magukat bebiztosítani, a tanácsülésekre az iparos polgárságot tömörítő Külső Tanács tagjait, időnként pedig egy polgári választmányt is meghívtak. Utóbbi módszert a német kultúrkörben a 17. század második felétől kezdték el ilyen esetekben szélesebb körben alkalmazni.²³⁰ A budai magisztrátus a Rákóczi-szabadságharc idején polgári választmány bevonásával a rendkívüli adók kivetéséről döntött. A magisztrátus később 1711-ben, 1713-ban, 1722–1723-ban élt leginkább a polgári választmány tanácsülésre való meghívásával, amikor a polgárság a magisztrátussal szemben mozgolódni kezdett, egyre

227 Bónis 1974. 31.; BFL IV.1002.uu Nr. 170.

228 Goppold 2013. 206–207.

229 A münsteri és a zürichi jegyzőkönyvek szerint az ottani tanácsosokat gyakran büntették meg engedély nélküli közbeszólás miatt. Goppold 2007. 212., 215–218., 261., 278.; Ferdinand Laffert báró királyi biztos pesti tanács számára kiállított utasításában szerepel először, hogy az ülést vezető bíró (Pesten a város első embere) ügyeljen arra, hogy a tanácsban mindenki sorban elmondhassa a véleményét. Bónis 1974. 99.

230 Goppold 2007. 250–252.

nyíltabban kifogásolták a városvezetést, illetve a város ismeretlen mértékű eladósodása miatt aggódtak. 1719-ben a városbírónak választott Friedrich Sauttermeister és a Vanossi-körhöz tartozó tanácsosok közötti említett konfliktus azzal végződött, hogy a távolétét kihasználó magisztrátus akcióját követően az idős tanácsos sem vágyott a tisztségre, inkább „önként” lemondott, így Vanossi régi támogatóját, Rüdiger Kaspar Keppeler tanácsost nevezték ki bírónak, aki egyben a Telekkönyvi Hivatalt is vezette. A felszín alatt bizonyára forrtak az indulatok, mivel a tanácsülési jegyzőkönyvbe fontosnak tartották bejegyezni, hogy Keppeler a két hivatalt két fizetéssel, a polgárság beleegyezésével („*mit Consens der Gemeinde*”) kapta meg. Ennél is meggyőzőbb érv a polgárságon belüli feszültségek kifejezésére a bejegyzés záró formulája: „*Gott gebe sein Seegen pro bono et quiete publici*”, vagyis „Isten adja áldását a közjó és a köz nyugalma érdekében!” Az ezt jóváhagyó tanácsulást, ahol a magisztrátus új tagjai letették az esküt, a Külső Tanács és egy polgári választmány legitimizálta, akiket Johann Kaspar Landtrachtinger szószóló vezetett. A többek között a városháza kápolnájának freskójával is megbízott Landtrachtinger festőt a magisztrátus, közelebbről a Vanossi-kör bizalmasának tartották, akinek szószólói jelölése ellen a polgárság egy része hevesen tiltakozott. Hiába kérték Isten áldását, később Keppeler bíróvá választásának körülményei, valamint az általa betöltött tisztségek összeférhetetlensége és a dupla fizetése volt az egyik érv, amire hivatkozva az elégedetlen polgárok újabb királyi biztos Budára küldését szorgalmazták.²³¹ 1723-ban, a magisztrátus ellen vizsgálódó királyi biztosok Budán tartózkodása alatt rendszeresen berendelték az ülésekre a polgári választmányt. A plébániatemplom tornyában elhelyezett, a nagy várbéli tűzvészben megsemmisült, jezsuitákra bízott városi óra pótlása például ezek közé a fontos kérdések közé tartozott. Az új óraszerkezet tetemes összegbe, 300 forintba került, amit tekintettel a romokban álló városra, többek között az ideiglenesen tető nélkül maradt, megrongálódott városházára, a mindenüket elveszített rászoruló lakosok sokaságára, a tanács jobbnak látta bevonni a döntéshozatalba a polgárságot. A tanács és a polgárság egyhangúan úgy határozott, hogy a köz érdekében rendkívül fontosnak és szükséges ítélt városi óra pótlása előnyt élvez, ezért ennek összegét a források átcsoportosításával mindenképpen elő kell teremteni.²³² Amint 1723 végén a királyi biztosok elutaztak, a polgári választmány meghívásának rögtön vége szakadt.

1739-ben, nem sokkal a több halálesetet követelő, országos figyelmet keltő tabáni pestisjáradás után, ráadásul a járvány tombolása közepette, a válsághelyzetbe került magisztrátus nem mert maga dönteni, ezért első ülésére behívatta a polgárság szószólóját 21 polgárral egyetemben, a következő napra pedig már a választott polgárságot is. A rendkívüli helyzetet az váltotta ki, hogy a Budai Egészségügyi Bizottság jelentései nyomán a Bécsi Udvari Egészségügyi Bizottság vizsgálatot indított Perger budai polgármester ellen a járvány előtti védekezés elhanyagolása, sőt, akadályozása miatt. Névtelenül ugyan, de több tanácsosról ugyancsak az a hír járta, hogy járványtagadó magatartásukkal hozzájárultak a helyzet elfajulásához. A vizsgálat idejére letartóztatásba helyezett Perger helyére a felettes hatóságok utasításának megfelelően a legidősebb tanácsost, Lorenz Schultzt neveztek ki megbízott

231 BFL IV.1002.a 17. köt. 1719. június 2. 205–206.

232 BFL IV.1002.a 24. köt. 1723. szeptember 30. 477–478.

polgármesternek.²³³ A nagyobb ceremóniától eltekintettek, a polgármesteri tisztség szimbólumait két tanácsos vitte el az egyéb elfoglaltságai miatt az ülésről távolmaradó Schultznak. A legidősebb tanácsos hiányzása mögött akár a belső tanácsosok közötti véleménykülönbség is sejthető, amit ugyan a tanácsülési jegyzőkönyv nem tükröz, a Budai Egészségügyi Bizottság ülésén készült jelentés azonban igen. A tabáni pestislázadás előtt – az Egészségügyi Bizottság előzetes tájékoztatása nélkül – Perger elutazott két társával együtt vágómarhát vásárolni a városnak, a szokásnak megfelelően Schultz helyettesítette. Utóbbi az orvosok és az Egészségügyi Bizottság utasításainak megfelelően járt el, új járványszolgákat keresett, amit a visszatérő Perger „fölnyenes grimaszokkal” fogadott, majd mindenki számára egyértelművé tette álláspontját: nincs járvány, különleges intézkedéseket tenni nem szükséges. Schultz ettől kezdve az ilyen esetekben bevált módon, gyakori távolmaradásával fejezte ki eltérő véleményét. Az Egészségügyi Bizottság nemcsak azért nevezte ki Schultzot megbízott polgármesternek, mert ő volt a korelnök, hanem azért is, mivel róla köztudott volt, hogy megteszi a szükséges lépéseket. Ez mindenki számára jobb megoldásnak tűnt, mint válsághelyzetben, választások nélkül több tanácsost felfüggeszteni vagy kizárni a magisztrátusból.²³⁴ 1739. június 1-jén a magisztrátus és a választott polgárság az új polgármesternek a járvány megfékezésére szolgáló intézkedések és ezek költségei tekintetében teljes felhatalmazást adott. A magisztrátus kényes helyzetét bizonyítja egyébként, hogy paradox módon a szószólóval és a hűsznál is több polgár jelenlétében megtartott első tanácsülésen döntöttek Schultz kinevezése mellett arról is, hogy a tanács lényegében két részre válik, három tanácsos külön tanácsüléseket tart a Vízivárosban, hogy az egyes városrészek lakói minél kevesebbet érintkezzenek egymással. A Vízivárosba kirendelt Rütz, Bernucca és Glöckner tanácsosok felhatalmazást kaptak arra, hogy a kisebb jelentőségű ügyeket maguk intézzék, csak a fontosabbakról kellett jelentést küldeniük. A vízivárosi fióktanácsülést – példátlan módon – iratkiadmányozási jogosultsággal is felruházták, s ehhez megkapták a városházáról az egyik pecsétet.²³⁵

A polgári választmány megjelenése a tanácsülésen mindig magában hordozta az események elfajulásának esélyét, a kommunikáció könnyen kicsúszhatott a magisztrátus ellenőrzése alól. A budai tanács a polgári választmánynál jobban kedvelte a jóval biztonságosabb bizottsági ügyintézkedést. Bizonyos, többnyire külön szakértelmet kívánó ügytípusok, mint például az ingatlanok értékebecslése, elszámolási és hagyatéki viták esetén a tanács az illetékes szakhivatal és egy-két tanácsos bevonásával bizottságot hozott létre, amelybe nekik tetsző mestereket hívtak meg szakértő közreműködőknek. A bizottságok a városháza emeletén ki berendezett külön bizottsági szobában alakíthatták ki közös álláspontjukat, amit írásban át küldtek a magisztrátusnak. A bizottság tagjai azonban nem kaptak meghívást a tanácsülésre, a döntéshozásba közvetlen beleszólásuk nem volt.²³⁶ A szakbizottság állásfoglalását a közös munkában résztvevő tanácsos ismertette, de ez a magisztrátust lényegében semmire nem kötelezte, javaslatként fogták fel, amivel akár teljesen ellentétes határozatot is hozhattak. Nem gyakran, de azért előfordult, hogy a tanácsosok egyéni érdekei, különösen családi és céhes

233 BFL IV.1002.d Nr. 269.; BFL IV.1002.a 41. köt. 1739. május 30. fol. 93v.-94.

234 BFL IV.1002.j A Budai Egészségügyi Bizottság jelentése (1739. május 6.).

235 BFL IV.1002.a 41. köt. 1739. június 1. fol. 94v.-95.

236 Goppold 2007. 270.

kapcsolatai többet számítottak a bizottsági ajánlásnál. Rudolf Schlögl a leírt döntéshozásban követett stratégiák miatt a kora újkori város jelenléti kommunikációba integrált nyilvánosságáról beszél, s ebből vezeti le a városi politikai kultúra válságát, fejlődésképtelenségét. Ez a nyilvánosság bizonyos jellemző, a társadalmi berendezkedésből eredő példákat valóban nem rendszerszintű, hanem az egyes emberekhez kötött problémákként láttatta. A magisztrátus elé kerülő témák hasonlóan behatároltak voltak, a becsület megőrzése mozgatott mindent, ráadásul a teljes lakossághoz képest rendkívül kis létszámú csoportok érdekeit képviselték, az ellenérdekeltek lényegében nem is jutottak szóhoz, így valódi közvetítő szerepről nem beszélhetünk. A tanácsban ülőktől ráadásul mindenáron kompromisszumkészséget vártak, ennek hiányában ugyanis a korabeli elgondolás szerint nem tudott volna a magisztrátus testületként hatékonyan működni. A közös döntést gyakran azzal hangsúlyozták a tanácsülési jegyzőkönyvben, hogy kiemelték, a testület egyhangú (*einheilig*) határozatot hozott. Ez a valóságban nem azt jelentette, hogy mindenki mindennel egyetértett, hanem inkább azt, hogy a közösség érdekében sikerült közös nevezőre jutniuk. Vajon ez a kikényszerített egyetértés valóban előmozdította-e a város érdekeit? Schlögl szerint egyértelműen nem, a közérdek helyett ez a konfrontációk, a nyugtalanság elkerülését szolgálta, s ezzel egyszersmind konzerválta az oligarchikus városvezetők hatalmát. Nagy problémát jelentett az is, hogy viszonylag kis rokonsági érdekkör uralta a városvezetést, ennek következtében a tisztújítások sem hoztak színt, megújulást a város politikai életébe, mivel nem volt valódi alternatíva, csak a nevezett kör tagjaiból lehetett választani. Ezt Buda példája ragyogóan igazolja, az elhunyt apa helyét a fiú vette át (Friedrich Sauttermeister – Joseph Emanuel Sauttermeister, Johann Eckher – Johann Michael Eckher), az apósét a vő (Rüdiger Kaspar Keppeler – Anton Cetto).²³⁷

A szigorú szabályokat azonban az élet sokszor felülírta, mint ahogyan a budai magisztrátus alább következő konkrét esetei mutatják, az üléseket gyakran nem a városvezetőktől elvárt példamutató rend és egyetértés, a közjóért való közös, hatékony munkálkodás jellemezte. A tanácsülési jegyzőkönyvek vizsgálata azt mutatja – elképzelhető, hogy a készítőik pont ezt a látszatot akarták kelteni –, hogy a budai tanácsosok között, mint minden más magisztrátusban, ugyan komoly konfliktusok, törések, ebből fakadó krízisek alakultak ki, de ezekre működőképességük érdekében igyekeztek így vagy úgy, akár külső segítség, a

---

237 Schlögl 2011. 35–37.; Goppold 2007. 222.; Pesten ugyancsak az atyafiság segítségével lehetett bejutni a magisztrátusba. Ezen az sem változtatott, hogy Mária Terézia az 1750-es évek elején kifejezetten tiltotta az első- és másodfokú rokonok beemelését (ez alól különféle ürügyekkel lehetett mentességet szerezni), majd a szakértelmiség támogatásával próbálta megtörni a régi beidegződéseket. Pesten az ország törvényeinek ismerete és a latin nyelvtudás Franz Scopek főjegyző családjának kedvezett, mivel a városban a műveltségi feltételeknek csak az oligarchacsaládok fiai feleltek meg, ők engedhették meg maguknak, hogy Bécsbe menjenek tanulni. Scopek a város legfontosabb pozícióiba a három vejét ültette, Joseph Scopeket pedig szószólónak jelöltette. A budai városvezetést a 19. század elejére ismét két rokoni hálózat uralta: a Margalics – Pavianovics – Balásy – Magatti – Locatelli atyafiság tagjait a sógorság kapcsolta össze, Balásy-lányokat vettek el. A Krammerlauf rokonság Kalmárfy Ignác bíróból, tanácsos nagybátyjából és aljegyző, majd tanácsos sógorából állt, egy távoli rokon pedig a választott polgárság soraiba került be. Kalmárfy unokatestvére, mint hajdan a Franz Ignaz Bösingert cserbenhagyó Wolf Heinrich Bösingert tanácsos, az ellentábort erősítette, hogy rokonán revansot vegyen. Nagy L. 1975. 172–174.; Nagy J. 2020b. 421–422.

felettes hatóságok bevonásával gyorsan megoldást találni. A felettes hatóságok bevonása gyakran a normák ellen vétő fél figyelmeztetésére szolgált, nem várták, nem is következett igazi büntetés, legfeljebb megrovás azzal a kikötéssel, hogy következő alkalommal már következményei lehetnek a határok átlépésének.

Tanácssteremhez méltatlan viselkedés: normasértő budai tanácsosok

A budai tanács egyes tagjainak felettes hatóságokhoz küldött feljelentésekben leírt, alább következő kirívóan normasértő viselkedése inkább egy-egy krízis pillanatát, időben behatárolható belpolitikai válságokat örökítették meg, általában nem ez volt a jellemző. Amennyiben a válság állandósult, a városi magisztrátus működésképtelenné, a polgárok szemében hiteltelenné vált, mint látni fogjuk, a felettes hatóságok, ilyenkor drasztikus lépésre szánták el magukat és rövid úton véget vetettek az önkénynek.

Az ülésteremben maguktól a városatyáktól is elvárták a helynek és a magisztrátusban betöltött pozíciójuknak – amit, amint fentebb láttuk, az ülésrend is tükrözött – megfelelő viselkedést, ennek megsértése a tanács tekintélyének megkérdőjelezését, szélesebb értelemben a város közösségének megcsúfolását jelentette.²³⁸ Ez azonban korántsem egyenlő azzal, hogy a tanácsosok mindig az elvárásoknak megfelelően viselkedtek. A gyakran előforduló tiltások inkább arról tanúskodnak, hogy megfontolt, tiszteletre méltó viselkedés helyett Budán az ülésteremben gyakran heves viták folytak, a tanácsosok egymás szavába vágva beszéltek, de még szavazás közben is fecsegték, elégedetlenségüknek adtak hangot, nem az előre meghatározott sorrendben adták le szavazataikat, a hangzavar nem egyszer megnehezítette a szavazatszámolást és az elhangzottak jegyzőkönyvezését. A Budai Kamarai Adminisztráció először a tanácsnak 1696-ban kiadott utasításában szólította fel a tanácsosokat, hogy hivataluknak megfelelően viseljék magukat, tartsák be a tárgyalási és a szavazási rendet. A felettes hatóság igyekezett rávenni a tanácsosokat, hogy ne frakciókra szakadva, egymás ellen döntsenek, hanem testületként működjenek. A tanácsosok a részrehajlás elkerülése érdekében nem hallgathatták volna meg tanácsulésen kívül a polgárok ügyes-bajos dolgait, hanem azoknak a tanácsszobában, mindenki jelenlétében kellett volna előadniuk problémáikat. Az írásban benyújtott dokumentumokat és a különféle hatóságoktól érkező küldeményeket ugyancsak a tanácsosok előtt kellett volna a polgármesternek felolvasnia vagy erre a szindikust felkérni. Ehhez képest visszatérő problémaként említik, hogy a polgármesterek a városházára érkező levelek egy részét hazavitték – Bösinger polgármester még a tanácsulési jegyzőkönyveket is az otthonában tartotta –, nem minden dokumentumot mutattak be a magisztrátusnak, a testület véleménye helyett a magánvéleményük ment ki a többiek tudta nélkül a város hivatalos álláspontjaként. Úgy tűnik, a magisztrátus a Budai Kamarai Adminisztráció 1696-ban kiadott utasítását a gyakorlatba nem ültette át, mivel 1703-ban, majd 1710-ben ismét írásba foglalták a magisztrátus tagjaira vonatkozó normákat, de a

238 Budának 1689-ben még nem volt városházája, a tanácsosokkal szemben arrogánsan, modortalantul viselkedő, sokat szitkozódó polgármesterét, Peter Salgarit azonban már megrovásban kellett részesítenie a felettes hatóságnak. BFL IV.1002.b 1. d. 1689. május 7.

későbbiekben is számos kifogás érte a tanácsosok hozzáállását.²³⁹ A Bösingert követő Friedrich Sauttermeister rossz természete közismert volt, előbbivel több alkalommal tettlegességig fajultak a vitáik. Sauttermeister később sem tartóztatta meg magát, akár a tanácsüléseken is sértegette kollégáit, élete végén pedig önhatalmúlag magához vette a tanács pecsétjét.²⁴⁰

A Buda városát 1711-től kezdve 19 évig különböző tisztségeket betöltve irányító Franz Christoph Vanossi és tanácsostársai tevékenységét vizsgáló királyi biztosnak a nevezett városatya pozíciójához méltatlan megnyilvánulásainak is utána kellett járnia. Az egyik, korábban főkamárnásnak és polgármesternek is több alkalommal megválasztott belső tanácsos, Johann Sebastian Dillmann nemcsak azt hozta fel Vanossi ellen, hogy „despotice” tárgyalt a magisztrátus tagjaival, hanem azt is, hogy kifejezetten indulatosan viselkedett az ülésteremben, föl-alá, az ajtótól az ablakig rohangált, időnként levélírással kezdett, a vele beszélőket szidalmazta, rádásul a helyhez nem illő, közelebbről azonban nem magyarázott pózokat vett fel, utóbbi már önmagában sértéssel ért fel.²⁴¹ Vanossit két alkalommal is elmarasztalták a magisztrátus tevékenységének felülvizsgálatára kiküldött királyi biztosok, 1723-ban zárolták a vagyonát, felfüggesztették, sőt egy időre el kellett hagynia a várost. 1727-re azonban sikerült tisztára mosnia a nevét, korábbi vádlóinak a tárnoki szék városainak küldöttei előtt, nyilvánosan megalázkodva kellett őt megkövetniük, így a város élén maradhatott. Az elégedetlenkedő polgárok 1730-ban a város rossz gazdasági helyzete miatt zúgolódva ismét királyi bizottság kiküldését kérelmezték, a vizsgálat keretében Vanossi mellett hat tanácsosnál tartottak házkutatást. Vanossi és a magisztrátus példás bosszút állt, a magisztrátus gazdálkodását kritizáló húsz és egynéhány polgárt áristomba zárták, az idősebbeket csak egy-egy hónapra, az ifjabbakat azonban Pozsonyba hosszabb időre küldték.²⁴² Buda átláthatatlan pénzügyeinek rendbe tételére a városba küldött királyi biztosok sem találtak megoldást, Vanossi és köre azonban végül nem ezekbe buktak bele, hanem az önkényes városigazgatásba és az engedély nélküli tisztújításba. A polgárság által szabályosan megválasztott, de Vanossinak és körének nem tetsző Dillmann polgármestert a magisztrátus felfüggesztette, rádásul a szabályoktól eltérve nem a legidősebb tanácsost, Keppelert nevezték ki helyettesnek, hanem Vanossit. A felettes hatóságok figyelmeztetése ellenére ez három éven keresztül így ment. A Vanossit támogató szűk kör teljesen uralta a várost, amit részben azért is tehettek, mivel a három legidősebb tanácsos az életkora és betegsége miatt már egyáltalán nem látogatta a tanácsüléseket, két további pedig gyakran betegeskedett, Dillmann-t pedig felfüggesztették. Vanossi három-négy tanácsossal intézte a város ügyeit, akik többnyire az ő, ritkábban Keppeler tanácsos lakására mentek, megengedhetetlen módon ott tartották a tanácsülést. Keppeler tanácsos 1736 februárjában bekövetkezett halála után a tanács aktív tagjai a király engedélye és a

239 Bónis 1974. 27–29.

240 Tuza 1999. 33.; Későbbi példaként a 18. század végé lásd Kalmárfy Ignác hasonló esetét Nagy J. 2020b. 413.

241 ÖStA FHKA SUS HS Bd. 456. 13. Junius 1738. Graf Erdödysche Relation die Statt Ofen betrefflich... fol. 107–109., 121.; 1710-ben az indulatos Krempel tanácsosnak kellett nyilvánosan megkövetnie Baitz polgármestert korábbi haragos beszéde miatt. Géra 2016. 214. (Jk. 1074. sz.)

242 ÖStA FHKA SUS HS Bd. 455. fol. 61.; Az 1727-ben kiadott, az 1723. október 2-án kelt uralkodói rendeletet módosító leirat nemcsak Vanossi és köre korábbi tekintélyét állította vissza, hanem részben a királyi biztosok és a felettes hatóságok hitelét is rombolta a városiak körében. Gárdonyi 1945. 214–216.

polgárság megkérdése nélkül, önkényesen döntöttek arról, kit hívjanak meg tanácsosnak. 1723 óta ehhez egyébként nem volt joguk, mivel a szavazásra jogosultak a tanács egy és a polgárság két jelöltje közül szavazással választották ki a legalkalmasabbnak tartott jelöltet. Dillmann tanácsos és a polgárság nevében tiltakozó Franz Georg Krammerlauf szószóló a felettes hatóságokhoz fordultak segítségért. Közben a magisztrátuson belüli Vanossi-klikk is ellentámadásba lendült, ők Franz Xaver Depre városbíró és törvényszéki jegyzőjét vádolták azzal, hogy mindenféle machinációkkal három hónapja kerülte a tanácsüléseket. Vanossiek feljelentéséből az előzmények leírása kimaradt: Vanossi a tanácsülésen megpofozta, majd szabályosan kituszkolta az ülésteremből Deprét, akihez ezt követően sebészt kellett hívni. A beadványban Vanossiek hangsúlyozták, hogy Depre korábban sem viselkedett megfelelően a tanácsüléseken, nem adta meg a tiszteletet a helyettes polgármester Vanossinak, nem odaillő hangnemben beszélt, sőt a tanácsosok megrökönyödésére időnként még a lábával is dobbanzott. Utóbbit a szövegkiemelés alapján különösen rossz néven vették. Mint fentebb láttuk, a tanácsosok szóbeli véleménynyilvánítását a polgármester erősen korlátozta, ezért fontos szerep jutott a nonverbális kommunikációnak. A tanácsosok egyetértésüket bólogatással fejezhetették ki, ellenkezésük kifejezésének pedig számtalan egyéb módja volt, a mormogás, székben fészkelődés, fejrázás mellett akár a lábdobogás is ebbe a kategóriába tartozott.²⁴³ Depre és Dillmann engedetlensége Vanossi és köre szabályszegéséhez képest szóra sem érdemesnek, sőt egyenesen jogszerűnek tűnt az Udvari Kamara és a Magyar Kamara szemszögéből, ezért ők nem kaptak büntetést, még megrovást sem.²⁴⁴ A szabályellenes tisztújítást és a polgárság kárára a városházán kívül tartott tanácsüléseket, valamint a város ekkor már 37 000 forintot is meghaladó porciótartozását már a felettes szervek sem hagyhatták szó, sőt gyors megtorlás nélkül. Az újabb királyi biztos példás büntetést szabott ki, Vanossit 1737-ben végleg megfosztották minden városvezetői pozíciójától, sőt a polgárjogától is, s egyszersmind jelképesen kizárták a városháza épületéből. Dillmann és Depre ellenben a magisztrátus tagja maradt, a tizenkét tagú Belső Tanácsot új emberekkel egészítették ki, jellemzően a Vanossal szemben álló polgárok köréből, ami egyben szavatolta egy újabb restaurációs kísérlet sikertelenségét. Az ekkor a magisztrátusba került és polgármesternek megválasztott Johann Benedikt Pergert, a bíró Bartholomeus Bognert, a tanácsosok közül Lorenz Schultzt és a szobrász Anton Hörger 1730-ban Vanossi – az újabb felülvizsgálat miatt bosszúból – idős koruk ellenére egy teljes hónapra fogdába záratta, Schultzt és Bognert pedig városi hivatalától is megfosztatta. A magisztrátus egysége az 1737. október 3-án tartott tisztújításon Erdődy György királyi biztosnak köszönhetően állt helyre.²⁴⁵ Azonban még a személycserék sem jelentettek drasztí-

243 ÖStA FHKA HFU 13. Julius 1737. Kt. 1617. fol. 707–708.; Goppold 2007. 217.

244 Dillmann állítólag még párbajra is kihívta Vanossit, de erről később nem tárgyaltak a felettes hatóságok előtt, vélhetően nem a városházán történt és nem sikerült bizonyítani. Tuza 1999. 28.

245 ÖStA FHKA HFU 28. Januar 1736. Kt. 1579. fol. 1057–1079.; ÖStA FHKA HS Bd. 455. fol. 61., Bd. 456. fol. 103. Franz Christoph Vanossi Budáról a Frankföldön lévő birodalmi városba, Dinkelsbühlbe távozott, ahol 1739 végén vagy a következő év első napjaiban elhunyt. 1740. január 13-án Dinkelsbühl magisztrátusa arról érdeklődött, hogy maradt-e Vanossi után végrendelet Budán, illetve kik a rokonai. Végrendelet Vanossi nem hagyott Budán, budai születésű utolsó felesége, Susanna Arthnerin nem sokkal korábban elköltözött, egy közös kislányuk, Katharina élt még. A források Vanossinét már 1739-ben néhaiként említették. BFL IV.1002.j Dinkelsbühl magisztrátusa a budai magisztrátusnak (1740. január

kus változást a városvezetésben, mivel a hangadók, Joseph Emanuel Sauttermeister és Anton Jakob Cetto, a régi tanácsosi körből kerültek ki.²⁴⁶

A tanácsosok közötti egységet olyan szimbolikus cselekedettel igyekeztek megerősíteni, mint a Mindenszentek-napjára készült szent kalács (*Heiliger Strietzel*) szokása, amely bizonyára nem véletlenül az 1730-as évek derekán tűnik fel külön, ettől kezdve állandó tételként a számadáskönyvekben. Az ókori temetési hagyományokból eredő – a gyászoló nők levágták a befont copfjukat – kelt tésztából készült, édes fonott kalács ajándékozásának hagyománya a német kultúrkörben kifejezetten a katolikusok körében terjedt el, Ausztriában és Bajorországban máig él. Keresztszülők a keresztgyermeküknek ajándékozták a kalácsot, az elhunytaknak a temetőbe vitték, illetve egyes vidékeken a szegényekről sem feledkeztek meg. A kalács egymásba kapcsolódó fonatai a felek közötti szövetséget, erős bizalmat, együttműködési készséget jelképezték. Budán a sütéssel megbízott pék polgár az összeg alapján (7-8 Ft) mind a 12 tanácsosnak készített egyet-egyét a tejjel, cukorral készített, ünnepi fogásnak tekintett kalácsból. A szokás feltűnése óta mindig ugyanaz a fehérpék sütötte a kalácsokat, aki így kívánta megtisztelni („*wie gewöhnlich zur Vehrung abgegebenen heiligen Stritzl*”, „*wie gewöhnlich solche zu verehren*”) a magisztrátus tagjait. A megfogalmazásból – és mivel az ezért kifizetett pénzt ajándékként utalták ki – arra következtethetünk, hogy a pékmester céhe megbízásából a polgárság nevében járt el, s ezzel a kedves gesztussal próbálták meg a tanácsosok közötti megbékélést elősegíteni, a hatékony munkához elengedhetetlen harmóniát megteremteni. Ugyanakkor az sem kizárt, hogy hasonló célból a tanácsosok egymást ajándékozták meg november elsején a városházára vitt kalácsokkal.²⁴⁷

„*In pleno Sessione*”: a tanács nyilvánossága előtt

A városháza legfontosabb színhelyének a tanácsszobát tekintették, ahová a magisztrátus tagjait kivéve, mások csak engedéllyel léphettek be. A tanácssterem ennek megfelelően többnyire nem a városházák nyüzsgő, részben kereskedelmi egységként működő földszintjén kapott helyet, hanem a nyugalmasabb, hivatali ügyintézésre alkalmasabb emeletén. A belépők már

13.), Buda válasza a dinkelsbühli magisztrátusnak (1740. február 20.); MNL OL X 8565 tk. 28231. Jegyzőkönyv (1739. május 1.).

246 Dillmann és Depre, az ekkor leköszönt polgármester és bíró, ugyancsak megtarthatták helyüket a magisztrátusban. Az újonnan bekerült Johann Michael Eckher apja a század elején maga is tanácsos volt, Anton Christen (a Rudas fürdő bérlője) és Georg Glöckner pedig évtizedek óta a korábbi magisztrátus bizalmi emberének számítottak. A szobrász Anton Hörgert ugyan Vanossi annak idején ellenszegülése miatt fogdába záratta, mégis ő kapta ebben az időszakban a legtöbb városi megrendelést, alkotásai a város látképének meghatározó elemeivé váltak, ezért személyét nem lehetett figyelmen kívül hagyni. BFL IV.1002.a 39. köt. 1737. október 1. fol. 353v-355g.

247 A kalács, zsemlye stb. ajándékozásának szokását Magyarország más vidékein a halottkultuszhoz kapcsolódva ismerték. A budaörsi németeknél az ausztriai-bajor hagyományoknak megfelelően a keresztszülők a keresztgyermeküket ajándékozták meg november elsején. Buda tanácsa nem kalácsot, hanem Alamizsnás Szent János ünnepén (november 12.) peracet osztott a városházi kápolnában tartott zenés misék után a szegényeknek. BFL IV.1006.e 40. köt. 1734. fol. 89., 41. köt. 1735. fol. 102., 43. köt. 1737. fol. 170., 44. köt. 1738. fol. 72., 46. köt. 1740. fol. 56., 48. köt. 1742. fol. 66., 111.

a tanácsszobához vezető, az arisztokraták palotájában láthatóhoz hasonlatos fölépcsőn felfelé haladva érezhették, hogy különleges helyre nyerne beocsajtást. A lépcső egyértelműen azt jelezte, hogy a tanácsszoba nyilvánossága már nem mindenki számára megközelíthető.²⁴⁸ Az alkamarás minden évben kiemelt figyelmet fordított a tanácsszoba ajtaján lévő zár karbantartására, igény esetén cseréjére, a fából készült, erős ajtó mellett külön rács és ehhez tartozó biztonságos lakat védte a helyiséget. A tanácsülésre jövők először a tanácsszoba előtti váróba jutottak, ahol a tanácsülés idején őr állt a szoba rácsos ajtaja előtt. Be lehetett látni, de az ülés menetébe beleszólni már nem volt szabad. A rácsot az őr a polgármester parancsára nyitotta ki és zárta be, az utóbbi engedélye nélkül a tanácsosok sem hagyhatták el az ülést.²⁴⁹ A tény, hogy az ülésszoba még a polgárjogúak előtt sem állt mindig nyitva, sokak érdeklődését felkeltette, szívesen benéztek volna a városvezetés elzárt „szentélyébe”, ugyanakkor jól tudták, nem feltétlenül jelent jót ide meghívást kapni. A tanácsülést – annak ellenére, hogy viszonylag kevesen vehettek részt az ülésen – a városi nyilvánosság minősített terepének tartották. Az itt elhangzott kijelentéseknek jóval nagyobb ereje volt, mintha a fogadó ivójában vagy az utcán beszéltek volna.

A meghívás a tanács elé, ami többnyire idézést jelentett, sok kellemetlenséget ígért még abban az esetben is, ha végül a behívott személyt tanúként hallgatták meg, nem ellene indítottak eljárást. A félreértés elkerülése érdekében a tanács elé rendelt személyek nevét a megadott tanácsnappal és időponttal együtt bejegyezték a tanácsülési jegyzőkönyvbe. Ilyen esetekben a személyes megjelenést csak nyomós okkal (távollét, súlyos betegség) lehetett elodázni. Ritkán, és csak bizonyos ügýtípusoknál azért megengedték az írásbeli felelet benyújtását, esetleg megbízott beküldésével is beérték. A nők saját jogukon is tanúskodhattak, de a polgárasszonyokat a magisztrátusok igyekeztek megkímélni a személyes vallomástételtől, mivel ez veszélyeztette a jó hírnevüket. A hatóságok előtt hagyományosan a férj képviselte hozzátartozóit és a háztartásában élő nőket, kiskorúakat. Még abban az esetben is a férjet hívták be és számoltatták el, ha a feleség által elkövetett normasértésről volt szó. A férj tartós távolléte vagy súlyos betegsége miatt azért előfordulhatott, hogy helyetteseként a neje intézkedett, de nem személyesen ment a tanácsosok elé, hanem írásbeli beadványt, esetleg megbízottat küldött a városházára. Hírnevük veszélyeztetése nélkül legfeljebb az elhunyt polgárjogú férjük jogait átmenetileg gyakorló özvegyasszonyok jelenhettek meg a tanács előtt, de többnyire ők is inkább írásban léptek kapcsolatba a magisztrátus tagjaival. 1722 tavaszán ezért keltett nagy felháborodást – a magisztrátuson belül pedig komoly ellentétet szított – a Franz Anton Wabler császári lakáj és budai polgár hitvesének nevére küldött idézés. Az ekkor már elhunyt Wabler tanácsos unokaöccse sérelmezte, hogy a repülőhídon a városbíró és a polgármester ellen beszélő nejét úgy szólítják a városházára, mintha nem férjezett asszony lenne. Beadványában hangsúlyozta, hogy az asszonyok esendő teremtmények, nem szabad a férfikkal azonosként tekinteni rájuk, ráadásul egy bírósági kihallgatás könnyen

248 Igel 2010. 170.; Schmölz-Häberlein 2012. 248–249.

249 A tanácsülések és a céhgyűlések közötti fontos hasonlóság, hogy az ülés idejére mindkét esetben térben elszeparálták magukat a közösség tagjai: a tanácsosok az ajtórácsot zárták magukra, a céhek pedig zárt ajtóval jelezték, hogy a kívülállók nemkívánatosak. Goppold 2007. 208., 241., 269.

rossz hírbe keverheti őket.²⁵⁰ A város férfi lakói, ha műveltségük vagy anyagi lehetőségeik ezt lehetővé tették, igyekeztek elkerülni a magisztrátus előtti személyes megjelenést, inkább írásbeli kérvényt adtak be, írásban adtak feleletet, esetleg megkértek valakit, például az egyik tanácsost vagy fontosabb tisztviselőt, hivatali ügyintézésben jártas, tanultabb polgárt, hogy megbízottként járjon el az ügyekben. A tanúk esetében sem ragaszkodott a város ahhoz, hogy a városházán tegyenek vallomást, ezt legfeljebb a fajsúlyos ügyekben kívánták meg. A kiküldött tanácsosok, külvárosi bírók, esetleg fertálymesterek és a strázsamester stb. előtt jegyzőkönyvbe foglalt vallomást ugyanúgy érvényesnek tekintettek, mintha a tanú a városházára ment volna.

Bizonyos személyes jelenléte igénylő ügyekben, amikor valaki normasértő viselkedése miatt került a tanács elé, nem lehetett elkerülni a személyes megjelenést. A köznyugalmat veszélyeztető viszálykodóknak, egymás becsületét alaptalanul kétségbe vonóknak nemcsak nyilvánosan, a magisztrátus előtt kellett visszavonniuk a sértéseiket, majd megalázkodva bocsánatot kérni a másik féltől, hanem egyben szigorú megrovásban is részesültek. A tisztesség megőrzése a polgárok számára egzisztenciális kérdés volt, becsstelenséggel vádolt személy ugyanis nem űzhette mesterségét, amíg ennek ellenkezőjét hitelt érdemlően be nem bizonyította. A becsstelenné válás a polgárjog elvesztésével járt, ezért a felmentéssel végződő eljárások záró procedúrájához, az úgynevezett nyilvános megkövetéshez (*Abbit*) elengedhetetlennek tekintették az érintettek személyes megjelenését. A középkorban a nyilvános megkövetés Magyarországon is gyakran az egész közösség jelenlétében zajlott, a török kiűzése utáni Budán a nyilvánosság a tanácsulást jelentette. A sértett megkövetésének rituáléja szerint először az alaptalanul vádaskodónak a tanácsosok előtt vissza kellett vonnia szavait (*gerichtliche recantation*), elnézést kellett kérnie, végül kezét fognia a sértettel.²⁵¹ Előfordult, hogy a sértegető a békítő szertartásban közreműködő tanácsosok szerint nem mutatott igazi megbánást, minden szégyenkezés nélkül ismételte el előttük becsületsértő kijelentéseit, ennek következménye a már kiszabott bírság és néhány nap áristom mellett minden esetben újabb tekintélyes összegű pénzbírság volt.²⁵² Ha a viszály felújítója számára kilátásba helyezett pénzbírság magában nem jelentett volna elég visszatartó erőt, a nyilvános megszegényítés a tanács előtt, valamint ennek írásba foglalása, bejegyzése a tanácsulási jegyzőkönyvbe, bizonyára sokakat elgondolkodtatott. A legsúlyosabb büntetésre természetesen azok számíthattak, akik a tanácsosok vagy az egész magisztrátus, esetleg más vezető hivatalnokok tisztességét vonták kétségbe. 1719-ben a vagyonos kereskedő, Bernardo Brentano Urban Dominicus tanácsos házában másokkal, többek között a tanácsszolga és Kerpeler városbíró társaságában időzött, összeszólalkozott a házigazdával, akit a vita hevében

250 Schlinker 2015. 692–693.; Lásd bővebben Géra 2019. 126–128.; BFL IV.1014.b Wablerné sértegetési ügye (1722).

251 Bónis György egyetlen bejegyzést talált a pesti tanácsulási jegyzőkönyvben arról, hogy a tanács ellen beszélőnek végül nyilvánosság előtt szájon kellett magát csapnia. Budán a tanács ellen beszélők legfeljebb nagy összegű pénzbírságra, a pestihez hasonló megszegényítésre nem számíthattak. Bónis 1962. 259.; Dörk 2004. 129.

252 1723-ban a becsületsértés miatt megkövetésre ítélt Landtesdorfer nem is egyszer, hanem kétszer is elismételte alaptalannak bizonyult szavait a tanácsuláson, az ilyen fokú engedetlenséget a tanács 3 tallér bírsággal büntette. BFL IV.1002.a 24. köt. 1723. augusztus 27. 394.

kutyának, gazembernek nevezett és pofon vágott. Az idős polgárt a nyilvános megkövetésen túl 14 napra áristomba zárták, ebédre meleg ételt kapott, de reggel és este kenyérral és vízzel kellett beérnie.²⁵³ A Hölbling tanácsost 1723-ban akasztófára valónak bélyegző külső tanácsos Hermann Holl esetében a magisztrátus nem érte be a nyilvános megkövetéssel és a tíz napi kenyéren és vízen töltendő áristom kiszabásával, hanem külső tanácsosi pozíciójától is megfosztották. A magisztrátus annak tudatában, hogy mit jelenthet a mester számára a nyilvános visszahívása a Külső Tanácsból, előre jegyzőkönyvezte, hogy a polgárok számára megtiszteltetést jelentő címét elveszítette ugyan, de ettől még a becsülete nem sérült, a cég ne lépjen fel ellene, felesége és gyermekei jóhírét pedig senki nem kezdheti ki a városban.²⁵⁴ A kalapos Holl Brentanónál súlyosabb büntetése csak részben indokolható azzal, hogy az akasztófára való minősítés a kutyánál, gazembernél erősebb kijelentés volt, az ítéletet egyértelműen figyelmeztetésnek szánták a magisztrátus ellen szervezkedő polgárok, leginkább a külső tanácsosok számára.

Az idézés nélkül a tanácsülésen megjelenő, tiszteletlenül viselkedő városlakók példás büntetésre számíthattak. 1718-ban a tanács rendeletével elégedetlen molnárcéh négy mestere hívatlanul, a tanácsosok engedélye nélkül erőszakkal berontott a magisztrátus ülésére, hogy hangot adjon nemtetszésének. A forrás szóhasználatát idézve „erőszakkal benyomuló” mesterek tettüket durva beszéddel súlyosbították. Az egész céhet 400 Ft, a terembe elsőként betörő és társainak rossz példát mutató mestert pedig 100 Ft kifizetésére büntették, amit ráadásul 14 napon belül le kellett tennie, különben vasra veréssel fenyegették. A céhtagok első alkalommal hiába mutattak megbánást és kérték a bírságok összegének mérséklését, a magisztrátus ezt elutasította. A mestereknek szabályosan meg kellett alázkodnia a városatyák előtt, s miután mind engedelmességet fogadtak, a tanács a céhre kiszabott összeget 150 Ft-tal, a többieket vezető molnár bírságát 50 Ft-tal csökkentette, elengedéséről azonban az ügy súlyára való tekintettel hallani sem akartak.²⁵⁵ A tanács elé járulóktól nemcsak a viselkedési szabályok betartását várták el, hanem megfelelő, a helyhez és társadalmi helyzetükhöz illő megjelenést is. Azt például, aki nyitott mellényben lépett be a tanácsszobába, biztosan megbüntették tiszteletlensége miatt.²⁵⁶ A városi joghatóság alá nem tartozó, felettük álló személy tanács előtt tanúsított nem megfelelő viselkedését a magisztrátus ugyan nem szankcionálhatta, de szóvá tehetette, amennyiben erre máshol nem adódott lehetőség, a tanácsülési jegyzőkönyvben. Így a város fürdője bérleti szerződésének megszegése miatt méltatlankodó Gestettner úrról feljegyezték, hogy nem megfelelően viselkedett a tanácsszobában: ide-oda járkált, ráütött az ajtót védő rácsra, számonkérte a városatyákat és azt mondta a polgármesternek, hogy szégyellje magát.²⁵⁷

253 BFL IV.1002.a 17. köt. 1719. november 27. 432–433.

254 BFL IV.1002.a 24. köt. 1723. november 22. 528–531.

255 A molnármesterre kirótt 50 Ft két új polgár polgárdijának felelt meg. BFL IV.1002.a 16. köt. 1718. április 29. 143–144., 1718. május 6. 156–157, 1718. május 20. 178–179., 1718. július 18. 258.

256 Schmölz-Häberlein 2012. 250.

257 BFL IV.1002.a 16. köt. 1718. augusztus 4. 276.

*A polgárterem, ami egyre kevesebb polgáré**A nagyterem vagy polgárterem*

Budán a városháza emeletén lévő nagyteremben tartották a polgárság egészének jelenlétét kívánó eseményeket, például a választásokat, itt ülésezett a 24 tagból álló Külső Tanács. A Külső Tanácsba rendszerint azok a Belső Tanácshoz közel álló személyek kerültek, akik fontos városi hivatalokat töltöttek be vagy ezek várományosainak tekintették őket, vagyis az alkamarás, a városi vámos, a fertálymesterek, a vízivárosi bíró, a kancellisták kaptak meghívót ebbe a tanácsadó testületbe. Az először 1708-ban felállított városi törvényszék ülnökeit például mind ebből a testületből választották ki. Ez egyben azt is jelentette, hogy a városházára bejáratos személyek köre lényegében alig néhány fővel bővült, mivel a külső tanácsosok létszámának mintegy felét a belső tanácsosok bizalmát élvező polgárok szűk csoportja tette ki, akiknek cselekvési lehetőségeit eleve korlátozta az a tény, hogy hivatali funkciójuknál fogva elszámolással tartoztak a magisztrátus felé. A Külső Tanács alárendelt szerepét tükrözi az is, hogy 1705-ben, létrehozása pillanatában Rüdiger Kaspar Keppelert választották meg a polgárság érdekeit képviselő szószólónak. A később belső tanácsosnak és városbírónak is megválasztott Keppeler rendkívül jó kapcsolatot ápolt a magisztrátussal, szószólóvá választása idején a városgazdálkodás szempontjából kiemelten fontos Telekkönyvi Hivatal vezetője és árvaszámartó volt, így a városi hierarchiában közvetlenül a belső tanácsosok után következett. Időnként azért mégis előfordult, hogy a polgárok tiltakozásul rendkívüli küldöttséget küldtek a városházára. 1710-ben negyven főből álló polgári küldöttség adta elő a tanácsszoba helyett a nagyteremben, mennyire eltűzöttnek találják a porciócédulákon kiküldött összegeket. Néhány héttel ezután a magisztrátus tagjai között komoly meghasonlás támadt, ezért vitájuk rendezéséhez a Külső Tanács és a fertálymesterek segítségét kérték, ami a magisztrátus tagjaival együtt már negyven fő körüli létszámot jelentett, ezért ismét csak a nagyterem jöhetett szóba. A Külső Tanács alárendelt helyzetét bizonyítja, hogy a meghívottak vonakodtak megjelenni, mivel nem akartak belekeveredni a hatalmasok viszálykodásába.²⁵⁸

Budán a nagytermet egyébként ritkán nevezték a polgárok terméknek, ez azonban nem jelentette azt, hogy a polgárság képviselői ne akartak volna maguknak nagyobb befolyást, s ennek megfelelően saját hivatali szobát a városházán. A budai tanács tevékenységét vizsgáló királyi biztosok, akiket tulajdonképpen a polgárok és az őket felkaroló kamarai tisztviselők kérésére küldtek ki, hogy felderítsék a visszaéléseket, a polgárok nagyobb beleszólási jogát voltak hivatva biztosítani. Az 1722-ben kiküldött báró Maholányi és Jeszenszky-féle bizottság az ekkor létrehozott választott polgárság utasításában előírta, hogy a szószóló közérdekű ügyekben a Külső Tanácsot vagy a választott polgárság tagjait a városházára hívja össze ülésezni. Álláspontjukat ezt követően a szószóló három-négy polgár kíséretében kellő tisztelettel adta elő a tanácsosoknak. A budai magisztrátus tagjai azonban változatlanul ellenszegültek, a királyi biztosok tilalma ellenére betöltötték a két megüresedett tanácsosi pozíciót. Az 1723

---

258 Géra 2016. 222. (Jk. 1119. sz.), 230. (Jk. 1178. sz.)

húsvétján kitört nagy tűzvész hatására hirtelen együttműködőbbé váltak, önerőből ugyanis nem tudták volna megoldani az újjáépítést. Ekkor derült ki, hogy az előírt százas polgárság gyakorlatilag nem állt fel, ezért a biztosok a tanácsosok beleszólását mellőzve a polgárok névjegyzékében szereplő háromszáznyolcvan főből kijelöltek hetvennyolc személyt, akik ezután a választásokon a polgárságot képviselték. A százasok közül jelölték ki a Külső Tanács tagjait, huszonnégy helyett immár harminc főt, akik a közösség érdekében felszólaltak és a jövőben tanácsadó testületként álltak a magisztrátus mellett.²⁵⁹ Az egyre öntudatosabbá váló polgárság képviselői azonban már nem érték be azzal, hogy a tisztújítások idején vagy a polgárság egészét érintő ritka alkalmak egyikén behívják őket a nagyterembe, hanem saját szobát, mintegy állandó képviseletet szerettek volna a városházán, ahol a szószólójuk intézi az ügyeiket. Az említett bizottság hiába írta elő a városházán a választott polgárság számára külön helyiség biztosítását, ahová csak ők és a panaszos polgárok léphettek volna be, ennek megvalósulására adatokkal nem rendelkezünk.²⁶⁰ Sőt, a források arra utalnak, hogy a magisztrátus hallani sem akart arról, hogy legádázabb politikai ellenfelük, Wilhelm Matthy szószóló beköltözzön a városházára, ezért inkább külső helyszínen biztosított számára szobát. 1722 és 1730 között azonban a polgárság céljaira felvett összegek között Matthy a kancelláriai- és postaköltség, az ajándékok és a hivatali utak rapidíja mellett minden évben elszámolt egy összeget a szobára. A bérleti díj egy szoba éves bérletének felel meg, vagyis a polgárság egészének nevében eljáró szószólónak mégis volt állandó képviselete, hivatali szobája, de nem a városházán.²⁶¹ Pesten valamivel később, 1735-ben és 1737-ben kérte a választott polgárság a magisztrátustól a városházán több helyiség átengedését. Ők sem jártak sikerrel, arra hivatkozva utasították el a kérést a tanácsosok, hogy a város anyagi helyzete nem engedi meg a városháza felújítását, ezért nem tudnak helyet biztosítani.²⁶²

A nagyteremben Budán – mint alább látni fogjuk – a legkülönfélébb dolgokat tárolták, az alkamarás év eleji leltárja idején elsősorban raktár volt. Az összeírás arra már nem tér ki, hogy a felhalmozott tárgyak, például több száz akónyi ürtartalmú hordó, a terem mekkora hányadát foglalta el, de a források arról sem szólnak, hogy tisztújításkor kiürítették-e a helyiséget vagy csak egy sarokba tolták, amit lehetett. A termet azért lehetett könnyen raktárnak használni, mivel a pesti városházához hasonlóan itt sem voltak bútorok, ha lettek volna, akkor azokat számba vette volna az alkamarás. Ülőhely kizárólag a magisztrátus tagjainak járt, a polgárok, még a külső tanácsosok is, álltak. Kizárólag az öregeknek, betegeknek engedték meg, hogy hozzanak valamit, amire leülnek. Pesten legfeljebb néhány hordót adott a tanács, az ezekre fektetett deszkákat már a polgárok hozták magukkal.²⁶³

Egyes városokban a városháza nagyterme alkalom adtán profán közösségi térként szolgált, ahol céhüléseket, céhes mulatságokat, táncos rendezvényeket, például farsangi bálokat,

259 Bónis 1974. 54.; Lásd bővebben Géra 2014. 105–109.

260 Gárdonyi 1945. 212.

261 ÖStA FHKA HFU SUS HS Bd. 455. Relatio Joannis Sigray, Liberi Baronis de Felső Surány... fol. 319.

262 Pesten a választott polgárságnak abban a szobában kellett üléseznie, ahol az adószedő, a számvizsgáló dolgozott és egyszersmind itt kaptak helyet a kiküldött bizottságok is. Schmall 1901. 38.; Nagy L. 1975. 173.

263 A pesti választott polgárság 1741-ben tudta elérni, hogy számukra a magisztrátus székeket és asztalokat szerezzen be. Schmall 1901. 27–28.

prominens személyek esküvőjét rendezték, színelőadásokat tartottak.²⁶⁴ Budán, az általunk vizsgált korszakban elsősorban raktárnak használták a nagytermet, ez azonban nem zárja ki a rendezvényeket sem. 1722-ből és 1723-ból két nagyteremben tartott nagyszabású eseménynek maradt írásos nyoma, ezek a jezsuiták által rendezett színdarabok, vélhetően iskola-dramák voltak. A magisztrátus az első évben 40 forintot fizetett az atyáknak a cím nélküli, komédiának nevezett színdarabért, amihez a város költségén építették fel a díszleteket a nagyteremben. A színpadhoz és a díszletekhez 11 nagy szálfát használtak fel. 1741-ben a kis trónörökös, a későbbi II. József születésének alakalmából rendeztek allegorikus színdarabot a városháza nagytermében.²⁶⁵

Városházi nagy rituálék

Polgármester-választás és tisztújítás

A budai választások lebonyolításáról pontos részleteket nem ismerünk, annak ellenére sem, hogy nagy rituáléként a nyilvánosság kiemelt figyelmébe övezte a városlakók életére döntő hatással bíró eseményt, így a választások érvényességének biztosítása céljából lehetőleg minden alkalommal ugyanazt a forgatókönyvet követték. Ez azonban nem tekinthető speciális budai jelenségnek, Martin Scheutz az osztrák városok választási procedúráit vizsgálva e mögött szándékosságot feltételez: a magisztrátusok a tanácsülési jegyzőkönyveken keresztül csak korlátozott betekintést engedtek a szokásaikba, amelyeket a kortárs városlakók egyébként jól ismertek.²⁶⁶ A városi elit önreprezentációját jelentő tisztújítás alkalmával a fennálló társadalmi rend megszilárdítása érdekében a városatyák és átvitt értelemben az egész polgári-városi közösség életére döntő befolyással bíró polgármester hatalmának szimbólumai nagy jelentőséggel bírtak. A választások tisztaságáért, a megfelelő személyek kiválasztásáért az uralkodót képviselő királyi biztostnál nagyobb hatalom, az Úr állt jót. Az egyházi rituálé hangsúlyos megjelenítése 1705-ben – Bössinger panaszleveléből egyértelműen kiderül, hogy ez itt korábban nem volt szokás – megkérdőjelezhetetlenné tette a választás legitimitását, hiszen az új polgármester a polgárság előtt, a budai várparancsnok és helyettese (két arisztokrata katonatiszt) jelenlétében, a plébánosi címet birtokló jezsuiták közreműködésével tartott szentmisén tett esküt a főoltár előtt.²⁶⁷ Hasonlóan széles, társadalmi rétegeken túlmutató

264 Scheutz 2009. 294.; A badeni Emmendingenben a 18. században száz alkalommal rendeztek táncos mulatságot a városháza nagytermében, amely egyébként esküvők helyszínéül is igen kedvelt volt. Schmölz-Häberlein 2012. 251.

265 BFL IV.1006.e 28. köt. 1722. fol. 107., 29. köt. 1723. fol. 96.; A komédia alatt 18 meszely bort osztottak szét, ezt a szereplők és a díszletmunkások ihatták meg. BFL IV.1007.b Alkamarási számadás 1721. január 1. – 1722. december 31.; Hanskarl 1938. 27.

266 A kisebb és közepes városok választási procedúráit kizárólag fáradságos munkával, a tanácsülési jegyzőkönyvek átnézésével lehet valamennyire rekonstruálni, mint Buda esetében. A legrészletesebb leírás a bécsi polgármester-választásról maradt, ezt 1526-ban foglalták írásba. Az osztrák történész által rekonstruált választások lényegi elemei egyébként megegyeznek a budaiéval. Scheutz 2009. 282–285., 287–288.

267 H. Németh 2020. 239.

nyilvánosság évente egyszer, szeptember 2-án, Buda visszafoglalásának ünnepén alakult ki. A Budai Kamarai Adminisztráció tisztviselői megértették a joghatóság kérdésével kapcsolatos üzenetet, a város első emberét ezen túl az Úr akaratának megfelelően a polgárság választja, a rituálé ezen elemét egyébként nem is merték beadványaikban támadni, inkább az azt megelőző eseményeket és Friedrich Sauttermeister személyét tartották problémásnak. Az áldozással egybekötött nagymise azonban az új polgármester beiktatását szolgálta, vagyis a tisztújítás hivatalos rituáléjának záró eseménye volt, de más városokhoz hasonlóan bizonyára tartottak a szavazást előtt – ahogyan később látni fogjuk ezt Budán is – misét vagy közös imádságot a templomban, esetleg a városházán, erről azonban a 18. század első évtizedének választásaira nézve nem rendelkezünk adatokkal.²⁶⁸

1693-ig a Budai Kamarai Adminisztráció a polgárok közül negyvenfős választmányt jelölt ki, akik ugyancsak a felettes hatóság három jelöltje közül megválasztották a polgármestert. 1694-től minden polgárjoggal rendelkezőt meghívtak a voksolásra, bár ekkor is csak a kamarai jelöltekre lehetett szavazni.²⁶⁹ A szabad királyi városi kiváltságlevél értelmében minden második évben került sor polgármester- és bíróválasztásra. A választási időszak nyitánya a felettes hatóság – a Budai Kamarai Adminisztráció, majd a Magyar Kancellária – tisztújításra felszólító rendeletének ünnepélyes felolvasása volt a választásokat megelőző egyik utolsó tanácsülésen, ahol ezzel az eseménnyel kezdték a napirendi pontok tárgyalását vagy kifejezetten ebből a célból ültek össze, ezért mással nem foglalkoztak.²⁷⁰ Ezt követően valamelyik következő tanácsülésen kinevezték a szavazásért felelős bizottmány tagjait, majd amennyiben erre szükség volt, a Belső Tanács saját döntése alapján kiegészítette a létszámát. Ezután lemondott hivataláról a polgármester, a városbíró és a főkamarás, aki két társához hasonlóan mindig a belső tanácsosok közül került ki. A lemondások után következett az új városvezetők választása szavazással.²⁷¹

A választásokat – kivéve, ha hétvégére esett –, hagyományosan Szent György napjára, vagyis április 24. környékére időzítették. A választások jogszerűségét az uralkodó által küldött királyi biztos szavatolta, ennek jelenlététől csak a Rákóczi-szabadságharc éveiben tekintettek el, ezt követően 1741-ig egy magas rangú állami tisztviselő vett részt a tisztújításon királyi biztosként. A kiváltságlevélből, ahogyan más dokumentumból sem, nem derül ki egyértelműen, hogy minden polgár szavazhatott-e vagy csak a kiválasztottak, a források alapján azonban az utóbbit valószínűsíthetjük.²⁷² Már az 1705-ös első, ún. szabad választással kapcsolatban is arra utalt kamarai beadványában a vesztes Franz Ignaz Bössinger, hogy a Budai Kamarai Adminisztráció idejének szokásától eltérve nem hívtak el mindenkit szavaz-

268 A magyarországi szabad királyi városokban a 17. században bevett gyakorlat volt a tisztújítás kezdete előtt misét hallgatni, az is előfordult, hogy a választási aktus az egyházi énekeket éneklő polgárság körmenetszerű felvonulásával kezdődött. H. Németh 2020. 238.

269 Gárdonyi 1916. 483–484.; Bónis 1962. 41.

270 1707. április 18-án olvasták fel az uralkodói rendeletet, a tanács kiegészítése két lépésben, az április 27-én és 28-án tartott ülésnapokon történt, a polgármestert is az utóbbi alkalommal választották. Géra 2009. 208–209. (Jk. 1250., 1253., 1258., 1260–1261. sz.)

271 Christoph Baitz polgármester a belső tanácsos megkérdezése nélkül, saját hatáskörben intézkedett a tanács kiegészítéséről, de ezt érvénytelennek tekintették. Géra 2016. 243–244. (Jk. 1285. sz.)

272 Bónis 1975. 169.

ni, egyébként az összegyűjtött szavazatok száma (83 fő) ugyancsak ezt bizonyítja.²⁷³ A szavazás ekkor még nem titkosan zajlott, a polgármesterjelölt neve mellett ugyanis a szavazóét is feltüntették, sőt, az illető választásának rövid indoklását is feljegyezték: ki hűségből, ki bizalomból vagy egyetértésből, ki a városért tett fáradozásai elismeréseként, ki a listán szereplő jó gazdasági szakemberi teljesítménye miatt voksolt az adott személyre.²⁷⁴ A szavazást a magisztrátus tagjai után tekintélyben következő tisztségviselők – a Telekkönyvi Hivatal igazgatója és árvaszámtartó Keppeler, Laux alkamarás és Langhanser vízivárosi bíró – benyolították le, majd hirdették ki az eredményt. 1713-tól a szindikusz és két polgár, de a város vezető hivatalnokai is lehettek, gyűjtötték össze a szavazatokat.²⁷⁵ 1707-ben és 1709-ben, az 1705-ben tartott első alkalomhoz hasonlóan, mintegy 80–100 polgár vett részt a szavazáson. 1723-ban a magisztrátus tevékenységét vizsgáló Maholányi – Jeszenszky bizottság azt állapította meg, hogy a budai belső tanácsosok tetszésük szerint kisebb-nagyobb csoportokat hívtak meg választani, a szavazás pedig rendezetlenül, céhenként vagy csoportonként folyt. Az 1727-ben kiadott uralkodói rendelet alapján a fentebb már említett létszámú választópolgárság szavazott, amelyet a választás napján a magisztrátus megfelelő számú új taggal egészített. Előre meghatározott elvek szerint hívták be a polgárokat választópolgárnak, nem kellett azon gondolkodni, hogy kinek szóljanak, mivel a négy külvárosi bíró mellett minden céh céhmestere és két legidősebb mestere kapott szavazati jogosultságot. A század elejéhez képest jelentősen szűkült azoknak a polgároknak a száma, akik beleszólhattak a városházán közösségük sorsának alakításába.²⁷⁶ Budán, Pesthez hasonlóan, a nagyterembe várták a voksolókat. Pesten egészen 1731-ig állt fenn az a szokás, hogy a város első emberére, a bíróra a polgárság szobájában adták le a szavazatokat, ezt követően azonban a tisztújítást a tanácsszobába helyezték át. 1731 előtt a választásra érkező pesti polgárság a városháza udvarában gyülekezett, majd bezárták a kapukat, a polgárokat pedig egyenként engedték be szavazni, ezt követően a hátsó kapun, a Plébánia utca felé hagyhatták el az épületet.²⁷⁷ A budai választások térbeli lebonyolításáról pontos részleteket nem ismerünk, csak annyit tudni, hogy az említett Maholányi-Jeszenszky bizottság felszólította a magisztrátust a városháza kapujának zárva tartására a szavazás alatt, nehogy a polgárok a kocsmákba széledhessenek. A városháza főépületének a 18. század elején már csak egy főkapuja volt, ugyanakkor két lépcső vezetett fel az emeletre, így itt sem jelentett problémát elkülöníteni a már sorra került és a még nem szavazott választókat.²⁷⁸

273 Bösinger ellenfele elsöprő fölényel, 62 szavazattal győzött, ugyanakkor a bukott polgármester hívei, közel nyolcvan fő, a felettes hatóságokhoz küldött beadványokban tiltakoztak Sauttermeister és hívei törvénytelen módszerei ellen, amit egyébként a Budai Kamarai Adminisztráció is megerősített. Sauttermeister és köre a hadi események miatt maradhatott hatalmon. Lásd részletesen a választást övező botrányról és letartóztatásokról: Géra 2014. 90–94.

274 A titkos szavazást a Magyar Kamara 1765-ben rendelte el a szabad királyi városokban és a bányavárosokban. Bónis 1975. 169.

275 BFL IV.1002.ee 1705.; MNL OL A 28 Bösinger a Magyar Kancelláriához. 1705. május 5. fol. 50–51., Buda városa a Magyar Kancelláriához 1705. május 14. fol. 52–55.; Bónis 1975. 169.

276 Bónis 1975. 167–169.

277 Schmall 1901. 28.

278 Gárdonyi 1945. 212.

Az 1710-es évek elején – az uralkodó központosító városspolitikai törekvéseit képviselő kamarai hivatalnokok tanácsaira támaszkodó – egyre inkább öntudatra ébredő polgárság befolyásának növekedését bizonyítja, hogy a szószólót a polgármesterrel azonos időben választották. Korábban a szószóló választása nem számított kiemelt eseménynek, a tisztújítás-kor személyükről nem esik szó a tanácsülési jegyzőkönyvekben. 1713-tól kezdve azonban a szavazásra behívott polgárok elsőként az őket a magisztrátus felé képviselő szószólóra adták le voksaikat, ezt követően szentmisén kérték a folytatáshoz az égiek áldását, majd a városházára visszatérve újabb szavazás következett a polgármesterre és a városbíróra.²⁷⁹ Az 1723-as tisztújítás az egyetlen, amelynek menetéről viszonylag részletesen tudósít a tanácsülési jegyzőkönyv, ami talán a királyi biztos jelenlétének és a néhány héttel korábbi nagy tűzvésznek köszönhető, a város ugyanis rászorult a hatóságok támogatására. A leírás érdekessége, hogy szószóló választásáról nem esik szó. A magisztrátus és a választásra jogosult százas polgárság fél kilenckor jelent meg a Nagyboldogasszony-templomban, ahol a királyi biztossal együtt „*pro invocatio Sancti Spiriti*” nagymisén vettek részt. Ezt követően a királyi biztos, a magisztrátus és a százasok átmentek a városházára. Itt elsőként felolvasták a tisztújítást elrendelő király parancsot, majd ezt követően a polgármester, a városbíró és a főkamara-leköszönt hivataláról. A szavazás az új városvezetőkre a királyi biztos irányítása alatt történt. A legtöbb szavazatot kapott Friedrich Sauttermeister az egyház jelenlétében („*vor dem hochwürdigem Gott in facie Ecclesiae*”) tette le hivatali esküjét, valószínűleg a plébániatemplomban, a városháza kápolnája ugyanis tűzvészben elpusztult. Mivel a polgármester eskütételét követően a királyi biztos még átmenetileg megerősítette a két új tanácsos személyét, azt feltételezzük, hogy a korábbi szokásokkal ellentétben a nagyteremben maradtak. A választás másnap reggel folytatódott, a városbírónak választott Vanossi már nem egyházi személyek jelenlétében, hanem a királyi biztos előtt tette le hivatali esküjét, a magisztrátus és a százasok jelenlétében. Az előző nap ideiglenes felhatalmazást kapott két új tanácsos elfogadásáról a százasok szavaztak, őket is a királyi biztos erősítette meg hivatalukban, vagyis hivatali esküjüket a korábbi szokásoktól eltérően nem a magisztrátus előtt, a tanácsülésen tették le, hanem nagyobb nyilvánosság előtt. A kétnapos választási procedúra lezárásáról a jegyzőkönyv hallgat.²⁸⁰

1727-ben a létszámában már teljes választópolgárság a magisztrátussal együtt Veni Sanctén vett részt, utána a város főjegyzője felolvasta a tisztújításról szóló királyi rendeletet, majd csak ezután voksolhattak a magisztrátus három jelöltje közül a nekik tetsző szószólóra. A választott polgárság előtt mondott le a polgármester és a bíró, előbbiről tudjuk, hogy hatalmának szimbólumai Bösinger idejében a városháza kulcsai és a város pecsétje volt, amit jelképesen a városházán a tanácsszoba asztalára kellett volna tennie. A város pecsétjének tárolására szolgáló speciális doboz egyébként még 1735-ben is használatban volt, de már erősen felújításra szorult. A javíttatás költségei mellett megemlíti a számadás készítője, hogy ez az a pecsétároló doboz, amit hagyományosan mindig az éppen hivatalban lévő polgármester

279 1737-ben az Erdődy György királyi biztos jelenlétében megtartott tisztújítás is a szószóló választásával kezdődött, aki ezt követően rögtön letette az esküt a polgárok előtt a városházán. BFL IV.1002.a 39. köt. 1737. október 1. fol. 355g.

280 BFL IV.1002.a 24. köt. 1723. április 24. p. 161–162., 1723. április 25. 163.

házában helyeznek el.²⁸¹ A rituálé kiemelt jelentőségű részének tartották a polgármester tiszt-ségéhez kötődő tárgyak visszaadását, mivel ezek a tárgyak az Isten által ráruházott hatalom jelképei voltak. A kulcs például az oldás és kötés hatalmához fűződő szimbólum volt, a pecsét pedig azt jelentette, hogy a polgármester ellenőrzése alatt tartotta a várost, mivel tudta és pecsétje nélkül nem lehetett hivatalos iratokat kiadni.²⁸² Ezt követően a külső tanácsosok és a választópolgárság ismét voksoltak. Az újonnan megválasztottak és a régi városvezetők ünnepélyes menetben vonultak át a plébániatemplomba: legelől az új polgármester ment, utána a bíró, majd a belső tanácsosok következtek az ülésteremnek megfelelő hierarchia sorrendjében. A városatyákat a város vezető tisztviselői követték élükön a jegyzővel – Vanossi felmentését követően szindikust már nem alkalmaztak –, majd az árvaszámtartó vezetésével a külső tanácsosok, utánuk az egyéb városi alkalmazottak vonultak, végül a polgárság zárta a menetet.²⁸³ A Nagyboldogasszony-templomba belépő újonnan megválasztott magisztrátust zeneszó fogadta. A tisztújítás hivatalos részének záró aktusaként az új polgármester a Nagyboldogasszony-templomban, hálaírást követően, Isten színe előtt tett esküt, a városbíró és az új tanácsosok pedig a legközelebbi tanácsülésen, a tanácsostársaik előtt tették ugyanezt. Úgy tartották, hogy a polgármestert a szakrális helyszín, a főoltár és a szentmise miatt társainál erőbben köti az esküje, még akkor is, ha a többiek, a kor szokásainak megfelelően, ugyancsak Szűz Máriára és a Szentháromságra tettek fogadalmat.²⁸⁴

Az uralkodó és a városok viszonyának szorossá válása egyben erősödő állami/kamarai ellenőrzést jelentett. A 18. század első évtizedében a háború és a pestis miatt eltekintettek a választásokra királyi biztosok küldésétől, később a polgárság sokasodó panaszaira és a növekvő adósságállományra hivatkozva ez nem így történt. H. Németh István kutatásai szerint a királyi biztos szerepe jelentősen növekedett, sőt az események egyik központi alakjává vált: polgárok küldöttsége kísérte a városházára, a körmenet az ő szállását is érintette. A felsorolt elemeknél is fontosabb, hogy az uralkodó, mint földesúr nevében neki adták át a hatalmi jelképeket, majd azokat ő nyújtotta át a hivatalba lépőnek. A katolikus egyház szerepvállalása megmaradt, ugyanakkor hangsúlyossá vált az uralkodó fősége, aki a városigazgatásban résztvevőket mintegy a saját hivatalnokainak tekintette, ezért azok megbízatása és legitimitációja elsősorban az uralkodótól függött.²⁸⁵ A Budával kapcsolatos levéltári források lényegében utalások, de mint az 1723-as tisztújítás leírásából kitűnik, H. Németh István királyi biztosok szerepével kapcsolatos hipotézisét igazolják.

281 BFL IV.1006.e 41. köt. 1735. fol. 86.

282 A felső-magyarországi városokban a leköszönő bíró a városháza helyett a templom udvarában mondott le tisztségéről, hivatalának jelképeit pedig a sekrestyében tette le. A polgármester hatalmi jelvényei közül a legkedveltebb az igazságszolgáltatást szimbolizáló bot vagy jogar, esetleg kard. Másol a városkapu vagy a városi pénztár kulcsait adta vissza jelképesen a távozó polgármester. H. Németh 2020. 238., 240.

283 Hanskarl 1938. 38.

284 Goppold 2007. 194.; Bónis 1975. 169.; Némethy 1876. 140.; 1709-ben a városi vámos Franz Kokallt tanácsossá választották, korábbi állását azonban a belső tanácsosi kinevezéssel összeférhetetlennek gondolták, ezért tanácsosi esküje előtt hivataláról le kellett mondania. Ő az egyetlen, akinél a korszakban említést tesznek arról, hogy az eskütétel előtt vagyonbevallást kértek tőle. Géra 2016. 146. (Jk. 602. sz.)

285 H. Németh 2020. 241.

Arról nem sokat tudunk, milyen profán ünnepléssel végződött a tisztújítás, de a már idézett, 1723-ban kelt Maholányi-Jeszenszky bizottság részéről jött felszólításból, miszerint a választás végéig tartásuk zárva a városháza kapuit, nehogy a polgárok a kocsmákba széledjenek, a szavazásokhoz elválaszthatatlanul hozzátartozott a közös italozás, az eredmények kibeszélése a fogadóknak, kocsmáknak, magánházaknál.²⁸⁶ A városi pincéből mégis csak egyetlen alkalommal utaltak ki 4 akó 8 meszely bort a polgármester-választáson résztvevő polgárok számára.²⁸⁷ Mivel Budán közpénzből egyetlen alkalommal járultak hozzá a tisztújítást követő lakoma költségeihez, elképzelhető, hogy inkább a megválasztott új városi tisztségviselők vagy valamelyik rend képviselői hívták meg a választókat. Az egyetlen, nagyobb ünneplésről származó budai adat 1730-ból való. Ekkor a királyi biztosokat, a magisztrátust és a választópolgárságot a választások után a várbéli ferencesek látták vendégül ebédre, s ehhez a város 67 forinttal járult hozzá.²⁸⁸ Ezzel ellentétben Pesten mindig közös áldomást ittak a városházán, 1720-tól ezt közösen elfogyasztott lakoma váltotta fel.²⁸⁹ 1733-ban a budai számadások arról tudósítanak, hogy a tisztújítás végét követően a polgároknak sajtot és kenyeret osztottak. A forrás kifejezetten polgárokat, nem választópolgárokat említ, mivel ezekre a részletekre tisztújításnál nagyon figyeltek, egyértelműsíthetjük, hogy az eseményekre közönségként kíváncsi polgárokról írnak, akik nem kaptak meghívást a választópolgársággal együtt a záró lakomára. A polgárok etetésére szánt összeg ugyanis rendkívül kevés (3 Ft 36 kr), ebből legfeljebb kenyérre futotta, a sajt a Városmajorból érkezett, ahol néhány évvel korábban kezdtek el juhsajt készítésével foglalkozni, így ezért nem kellett pénzt kiadnia a városnak.²⁹⁰ Az 1749-ben tartott tisztújításról a Wienerisches Diarium bővebben tudósított, a leírás szerint az esemény hivatalos része, az eskütétel után, a plébániatemplomban tartott Te Deummal véget ért. Két évvel később már arról számolt be a tudósító, hogy a Te Deum után a Belső és Külső Tanács visszatért a városházára, ahol vélhetően kötetlenebb ünneplés következett.²⁹¹

A választás alkalmából tartott ünnepélyes szentmisén és hálaadáson (Te Deum) való közreműködésükért a templomi zenészeknek és trombitásoknak a magisztrátus külön fizetett, az összeg alapján (9 Ft) a mise zenei aláfestésénél összetettebb feladatuk lehetett. A városok többségében a választás rituáléjának egyes fontos elemeire a városháza körül összevérődött nézőközönség figyelmét gyakran a zenészek hívták fel. Az új polgármester kivonulását a városházáról például a városok többségében szokás volt trombitafanfárral, dobszóval tudtul adni. Az események végeztével a város új vezetőjét rendszerint zeneszóval, valóságos diadalmenetben kísérték haza támogatói. A megválasztott polgármester ünnepélyes vonulása során azok is tudomást szerezhettek az új városvezető személyéről, akik nem tudtak vagy nem akartak csatlakozni a városháza környékén kialakuló spontán népünnepléshez. Nem szabad elfelejteni, hogy a városházára csak a szavazásra jogosult polgárokat, majd közülük

286 Gárdonyi 1945. 212.

287 BFL IV.1007.b Alkamarási számadás 1721. január 1. – 1722. december 31.

288 BFL IV.1006.e 36. köt. 1730. fol. 60.

289 Schmall 1898. 131.

290 BFL IV.1006.e 39. köt. 1733. fol. 77.

291 Hanskarl 1938. 38.

is csak a ténylegesen szavazó polgári választmány tagjait engedték be, a plébániatemplom befogadóképessége ugyancsak korlátozott volt, így sokan a térről, a városháza környéki utcákról, nézőként követték nyomon az eseményeket. A nők, szolgaszemélyzet, cselédek, a még kiskorúak többsége azonban még nézőként sem vehetett részt a polgármester-választás egész napos rituáléjában, az új polgármester zeneszóval kísért vonulása ezeknek a személyeknek is lehetőséget nyújtott arra, hogy egy pillantást vethessenek a város legfontosabb emberére, illetve, ha még nem tudták volna, értesüljenek a lakhelyéről. A forrásokban erről a kérdésről alig esik szó, hiszen a városi politikai kommunikáció kizárólagos helyszíne elviekben a városháza, azért apró utalásokat találunk arra, hogy a tanácsosok, de különösen a polgármester és a városbíró otthona hivatali idejük alatt félnyilvános helyszínné vált. Ahol nemcsak városi ügyeket vitattak meg – ilyenről akkor értesülünk, ha a vége becsületsértés vagy verekedés lett –, hanem az időnként magánháznál lévő városi iratok, kötetek alapján akár félhivatalos ügyintézés is folyt. A funkciók keveredésére utal, hogy amíg 1697-ben a budai csöszök és kerülők ügyében vizitálni érkezett, Deák János pesti tanácsos által vezetett küldöttséget a városháza kocsmájában látták vendégül, addig a kíséretükben érkező magyar parasztok a vízivárosi kenyérboltból vásárolt fekete kenyeret a polgármester házában eheték meg.²⁹²

A jogszolgáltatás és ítéletvégrehajtás színterei a városházán

Ítélezés, börtön és fogda

A városi jogok közül az egyik legfontosabbnak a bíraskodást tartották. A kezdeti időkben Buda és Pest városa bíraskodáshoz való jogát, az eljárásokban résztvevők szakszerűségét először a budai várparancsnok, majd a Budai Kamarai Adminisztráció vitatta. A szabad királyi városi kiváltságok megszerzését követően bíraskodáshoz való jogukat már senki nem vonhatta kétségbe. Ezt követően, 1708-ban szerveztek külön törvényszéket, de a fajsúlyosabb ügyeket egy darabig még a Belső Tanács tárgyalta, így a bírósági ülések, meghallgatások egy részének helyszíne a tanácsszoba maradt. Az alkamarás leltárában 1716–1717-ben még említett az emeleten egy ún. bizottsági szobát (*Commissionstube*), ennek későbbi sorsa ismeretlen.²⁹³ A budai és a pesti magisztrátus egyaránt szívesen intézte „extraiudicialiter”, azaz lényegében peren kívül a polgári ügyek nagyobb részét. A két-három tanácsosból, a polgármesterből és szindikusból, valamint a szakértőnek felkért hivatalnokokból – például árvaszámtartó – vagy mesteremberekből álló bizottság feladata a bírósági eljárás előkészítése, s lehetőleg a felek peren kívüli egyezségének megkötése volt.²⁹⁴ A bíró és a törvényszék

292 Géra 2016. 151. (Jk. 634. sz.); Goppold 2007. 186–187.; Igel 2010. 164–165.; Scheutz 2009. 287.; BFL IV.1006.e Számadásmelléklet 1697. 296. d. Nr. 89. 221–222.

293 A bizottsági szobában hajózáshoz használt erős köteleket tároltak, ezért említette az alkamarási leltár. BFL IV.1007.b Alkamarási számadás 1716. szeptember 25. – 1717. március 31.

294 A pesti városházán is kialakítottak külön bizottsági szobát, a budai létezéséről ez az egyetlen, eddig ismert adat. Bónis 1962. 118.

mellett a hivatalsegédi feladatokat a strázsamester látta el. A törvényszéki ülések előtti nap délutánján jelentkeznie kellett a bírónál, akinek utasítására felkereste a kirendelt tanácsosokat, a jegyzőt és a bírósági ülnököket, illetve kézbesítette a bírósági idézéseket és a felek írásbeli beadványait, feleleteit. Az ülés kezdete előtt a strázsamester nyitotta ki a termet, majd a nap végén ő zárta be, a kulcsot pedig köteles volt rögtön átadni a bírónak. A strázsamester az iratokba nem tekinthetett bele és a tárgyalóteremben hallottakról sem beszélhetett senkinek.²⁹⁵

Azokat az elkövetőket zárták a városháza börtönébe, akik súlyos tettek miatt örökre elveszítették a becsületüket, szabadulásuk után a társadalom peremére kerültek. Időnként előfordult, hogy elrettentésként a tanácsnak többször ellenszegülő polgárok néhány napra a törvényszolgálóhoz kerültek. Bónis György feltételezése szerint 1692 és 1702 között a börtönt a városháza alatti pincerendszer egyik részében alakították ki, majd az átépítés idején a földszintre került, erre a forrásokban meggyőző bizonyítékot nem találunk. A számlákból annyi derül ki, hogy a törvényszolga 1692 januárjában már fogva tartott valakit, az év végén pedig három vasra vert fogoly után kérelmezte a tömlöcpénzt. A főkamrás számadása szerint 1693-ban kialakították a városházán egy fogdát, illetve ekkor hoztak rendbe néhány helyiséget a törvényszolga és családja számára. A törvényszolga lakása a földszintre került, a börtön helye azonban ismeretlen.²⁹⁶ A börtönben (*Schergen/Gerichtsstube*) a strázsamester felügyelete alatt működő fogdától (*Burgerstube*) eltérően a rabokat elzárva, megláncolva tartották. A tisztos őrizet néven is említett fogda lakóira legfeljebb indokolt esetben zárták rá az ajtót. Ezt az oda elzártak rendszerint igen rossz néven vették, 1696-ban egyikük azzal fordult a magisztrátushoz és a Budai Kamarai Adminisztrációhoz, hogy úgy tűnik, Budán a strázsamester vette át a törvényszolga munkáját. A strázsamesternél azért számítottak az esetleges szökésekre, a lakrész és a fogda ugyanis kis előtérből nyílt, ennek az ajtajára, ahogyan a lakosztobáéra és a fogdáéra is, erős zárat szereltek.²⁹⁷ A börtön kulcsait a törvényszolga őrizte, tudta nélkül még a magisztrátus tagjai sem juthattak be a foglyokhoz. Klingelmayer péket, aki többször ellenszegült a tanácsnak, a polgármester javaslatára megszégyenítésül a törvényszolgálóhoz küldték őrizetbe. Krempel és Unger tanácsosok hiába tiltakoztak, hogy polgárral, különösen idős emberrel nem lehet ilyet tenni, a pék a gonosztevők társaságába került. Krempel és Unger azonban Böisinger polgármester és a törvényszolga távollétében lakatosokkal rudakat és kampókat hozatott, s az ajtót feltörve kiszabadították az idős polgárt.²⁹⁸

295 Bónis 1974. 92.

296 BFL IV.1006.e 2. köt. 1693. 18., 28–29., Számadásmellékletek 1692. 295. d. 7., 13.; Bónis György Pest példájából kiindulva feltételezte, hogy a börtön először a pincében volt. Pesten kezdetben egy régi időkből épen maradt toronyba zárták a foglyokat. Utána az ún. Loch-ba vagy Untere Arest-be kerültek, amit valóban a városháza alatti pincék egyikében alakítottak ki. 1699-ben mintegy 200 forintból kiegészítő börtönnek használt kínzókamrát építettek, ami alul „sötét börtönnek” nevezett pincerészből és fölötté két további helyiségből állt. A kínzókamra már nem a városháza épületében volt, Bónis a Hatvani kapu környékén még száz évvel később látható, kisebb városi épületek egyikével tartja azonosnak. Bónis 1962. 186–187.

297 BFL IV.1002.j Engelmann a budai tanácshoz (1696. április 27.); BFL IV.1006.e Számadásmellékletek 1692. 295. d. 38–39.

298 Az idős pék Joseph nevű fia később városbíró, majd polgármester lett. Bónis 1962. 185.; Nagy 2017. 11.

A fogda vagy áristom *burgerlicher Gehorsamb* elnevezése fejezi ki legpontosabban, mi célt is szolgált. Az ide kerülőket így próbálta engedelmességre szorítani a tanács, vagyis leszoktatni őket a káromkodásról, a viszálykodásról, stb., ha úgy érezték, a pár napnyi „vendégeskedés” sem téríti jobb belátásra a normasértőket, ottlétük alatt kizárólag kenyéren és vízen éltek. A kisebb súlyú kihágásokat elkövetőket, amennyiben polgárjogúak vagy tisztességes helyiek voltak, a tanács legfeljebb indokolt esetben ítélte megszégyenítő büntetésre. Jobban kedvelték a pénzbírságot és figyelmeztetésként a rövid fogdát. A korabeli városi bíraskodás alapelvei közé tartozott, hogy elsősorban a béke helyreállítására és a normasértő integrálására, nem marginalizálására, kirekesztésére törekedtek.²⁹⁹ A törvénytárhoz kerültek fogvatartási körülményeihez képest a kenyéren és vízen élő elzártak valóban csak vendégségben voltak, a strázsamester ugyanis soha nem bántalmazta a foglyokat, megfelelő minőségű ételt és italt adott mindenkinek. A fogdába került városiak maguk állták ellátásuk költségeit, ennek jelentős részét az étkezésért fizették a strázsamesternek. A források arra nem térnek ki, honnan kerültek a meleg ételek az elzártak asztalára, bizonyára a kortársak számára egyértelmű volt, hogy a strázsamester feleségének konyhájából. Strázsamesternek ugyanis csak házas, feddhetetlen jellemű, idősebb polgárt vettek fel, akinek életkoránál és hivatalánál fogva az átlagpolgárnál nagyobb tisztelet járt, így még a polgárok sem nagyon mertek vele ellenkezni.³⁰⁰ Az 1693-ban kialakított, két ágygal felszerelt fogda közvetlenül a strázsamester szoba-konyhás lakrésze mellett kapott helyet, de alapterülete egy normál szobáénál kisebb lehetett, mivel a forrásokban a kezdeti időkben *Kammernek*, *Nebenzimmernek* nevezik, ezek alapján valószínűsíthetjük, hogy a strázsamesternek és családjának otthonául szolgáló szobából lehetett megközelíteni. A *Zimmer* megnevezés egyben arra enged következtetni, hogy a normasértő polgároknak télen a fűtést sem kellett nélkülözniük, ha másnem, akkor a strázsamester lakószobájának kályhája vagy a konyhájának sütővel ellátott nagy tűzhelye gondoskodott arról, hogy ne fázzanak úgy, mint a börtönben sínylődők.³⁰¹ Időnként még azt is megengedték a néhány napnál tovább fogdában tartott polgároknak, hogy életerejük felfrissítése érdekében („*die Lebensgeister zu erfrischen*”) a városházán belül sétálgassanak.³⁰²

A strázsamester felügyelete alá tartozott még a szobája előtt felállított ún. szégyenpolc (*Bün*). Budán polgárjogú ritkán került a városháza előtt álló pellengérré, ettől a megaláztatástól a polgárokat, különösen a férfiakat rendszerint megkímélték, de az ő számukra is tartogattak büntetést. Előfordult, például egy a mértékekkel csaló mészáros esetében, hogy a normasértőt szégyenpolcra állították. Aki a szégyenpolcra került, azt jóval kevesebben látták megszégyenülni, mint a pellengérbe, nyakkalodába zárt, piactérre kiállított személyeket.³⁰³ A szégyenpolc büntetési formaként gyorsan, a 17. század végére eltűnt Budáról, a forrásokban alig fordul elő, helyette a polgárok inkább fogdába kerültek és pénzbüntetésre ítélték őket.

299 Bónis 1962. 187.; Schwerhoff 2011. 108.

300 Előfordult, hogy a bizalmi állást betöltő, városházán lakó strázsamestert a szószóló és a polgárok közössége bepanaszolta, mivel állítólag nem tanúsított kellő tiszteletet a polgárjogúakkal szemben. BFL IV.1002.a 24. köt. 1723. június 7. 225., 1723. június 14. 248.

301 BFL IV.1006.e Számadásmellékletek 1693. 295. d. 38–39., 67–68., 78.

302 BFL IV.1002.a. 16. köt. 1718. július 16. 251., 1718. július 21. p. 260.

303 Bónis 1962. 193.

1695-ben a börtön már biztosan az egyik földszinti, udvarra néző helyiségben volt. Ennek a berendezését két hosszú, részben a falba épített, rögzített pad alkotta, ami egyben a rabok fekhelyeként is szolgált. Egy nagy, erős, fiókkal ellátott asztal, valamint egy 6 láb magas, a padokhoz hasonlóan rögzített szék tartozott a bútorzathoz. A foglyok láncait kifejezetten a padokhoz készítették, a korábbi lábbilincsekhez nemcsak újabbakat vásároltak, hanem a készletet 6 új nyakra való pánttal, valamint 4 új, erős láncsal egészítették ki. A leírások alapján egyszerre legfeljebb hat főt, férfiakat és nőket vegyesen, tudtak itt elhelyezni. A család nélkül élő női foglyokkal időnként a kisebb-nagyobb gyermekeik is bekerültek a börtönbe. A csecsemőket a magisztrátus általában kiadta gondozásra egy szegény asszonynak, de az ide került gyermekek többnyire a törvényszolga feleségének jóindulatától függtek. A börtönben fűtés nem volt, csak a törvényszolga és családja lakószobájában raktak kályhát. A börtönnek használt helyiség ablakára és ajtajára rácsok, megvasalt, erős záruk, lakat, dupla ablaktábla kerültek.³⁰⁴ A bigámia miatt elítélt Gall mészáros szabadulása után panaszt tett Buda városa ellen a börtönben tapasztaltak miatt. A nagyrészt sötétben tartott foglyokat a törvényszolga rendszeresen verte, a polgárjogától megfosztott mészárost állítása szerint tizenháromszor vesszőzte véresre, s az a verések következtében egyik fülére elveszítette a hallását. A börtön lakóinak ellátását, a strázsamesternél lévőkkel ellentétben, a város fizette a törvényszolgának, aki azután a kapott fejpénzt tetszése szerint használta fel, így az elítélteknek gyakran penészes kenyér vagy romlott hal jutott. Néhány korty minőségi borhoz akkor jutottak, ha a tanács engedélyével a törvényszolga kirendelte őket a városházára dolgozni, szekeret rakni, fát hordani, építési törmelékot takarítani vagy a környéken az utcát söpörni. A sötét börtönben egyébként fűtés sem volt, 1698 karácsonyán, a rendkívüli hidegre való tekintettel megengedte a tanács, hogy a törvényszolga legalább a nappali órákban a fűtött szobába engedje a didergő rabokat. A fogvatartás körülményei közel fél évszázaddal később sem javultak, 1740-ben egy letartóztatott, beteg lábú vargainas ügyében rendelte el a bíró, hogy a sebész javaslatára a városháza földalatti hideg börtönéből télen vigyék fel a fűtött szobába.³⁰⁵ Az 1739 márciusában kitört tabáni pestisjáradás kiobbantásával vádolt személyeket az ügy súlyára tekintettel a városházán őrizték, a többi fogolytól – például az előbb említett, lopással gyanúsított járványszolga vargalegénytől – elkülönítve. A járadás fő gyanúsítottjait 14 hónapon keresztül, 1741. február 9-ig őrizték a városházán. Felvigyázásukkal a városházi kenyereskofát bízták meg, ebből arra következtetünk, hogy ezeket a rabokat átmenetileg az ő boltjába költöztették.³⁰⁶

A vasban töltendő kényszermunkára ítélteteket a Rákóczi-szabadságharc idején sánctmunkára fogták be, a női rabok pedig főként a kórházba – pestis idején ez a pestiskórházat jelen-

304 BFL IV.1006.e Számadásmellékletek 1695. 295. d. Nr. 70., Nr. 71., Nr. 77.

305 Bónis 1962. 149., 188–189.; A pestisjáradás idején a foglyokat átmenetileg a Vízivárosban tartották fogva az ún. zsidó házában, amelynek hollétéről nem rendelkezünk közelebbi információkkal. A lopással vádolt járványszolgák ügyéből úgy tűnik, hogy ennél a városháza börtöne is jobb volt. A városbíró a vízivárosi hideg és bűdös átmeneti börtönben töltött hosszú hónapokat elegendő büntetésnek ítélte, így elengedte a holtakat és a zárlat alá került házakat kifizető járványszolgákat. BFL IV.1014.b A városbíró határozata a törvényszolga számára (1740), Johann Richter járványszolga és társai ügye (1740), Anton Reifershausen járványszolga káplár ügye (1740).

306 BFL IV.1006.e Főkamarási számadás 46. köt. (1740) fol. 129., 47. köt. (1741) fol. 132., fol. 139.

tette – kerültek, ahol a lábukon béklyóval végeztek ápolási munkát. A kórházba került rabok számára külön fogdát létesítettek, ahová csak éjszakára zárták el őket.³⁰⁷

A városgazdálkodás központja

A város jól őrzött raktára

A városháza használata közösségi raktárként régi múltra tekintett vissza, ennek egyik oka, hogy mindent megtettek az illetéktelenek távoltartása érdekében. Rácsok, záruk, örök és az épületben lakók nehezítették meg a rossz szándékkal érkezők dolgát.³⁰⁸ Az épületben a város megbízásából dolgozó iparosok, az ügyes-bajos dolgaikban eljárók bemehettek, de bizonyos részekre csak engedéllyel vagy városi alkalmazott kíséretében lehetett belépni, még a polgárjogúak sem jöhettek-mehettek kedvük szerint. Budán az első rácsokat szinte a használatba vétellel egy időben, az 1690-es évek elején kezdték el felszerelni az ajtókra és az ablakokra, az 1710-es évekre a legtöbb hivatali egység ajtaja elé rács került. A magisztrátus minden évben nagy gondot fordított az ajtók, ablakok, szekrények zárainak karbantartására, ezeket gyakran vaspántokkal, reteszekkel és lakatokkal erősítették meg.³⁰⁹ A város pénzét a városháza több hivatali szobájában szétosztva őrizték, a kamarási hivatal mellett elsőként az árvaszámtartó kapott pénz őrzésére alkalmas, biztonságos ládát, a repülőlíd pest-budai kézbe kerülése után pedig felváltva őrizte a két város a hídkasszát. 1730-ban Pest magisztrátusa tiltakozott Buda azon újabb keletű gyakorlata ellen, hogy a hídkasszát nem vitték el minden nap a városházára, hanem a Tabán egyik magánházában helyezték biztonságba. A pesti tanácsosok, akik a fejleményekről hallomásból értesültek, hangsúlyozták, hogy hivatali pénzt csak a városok legbiztonságosabb épületében, a jól őrzött városházán szabad tartani. A budaiak kénytelenek voltak meghátrálni és a kényelmes megoldás helyett visszatérni a jól bevált szokáshoz.³¹⁰

Buda magisztrátusa láthatóan nagyon igyekezett városházáját szabad királyi városhoz, sőt előbb-utóbb fő- és székvároshoz illő hivatali központtá alakítani, ez azonban még sokáig váratott magára. Hiába építettek reprezentatív fölépcsőt és nagytermet, majd toronnyal ékített kápolnát, ha nem tudtak szakítani a régi gyakorlattal, és kénytelenek voltak a város

307 Az 1723-ban a városvezetés és városgazdálkodás felülvizsgálatára kiküldött királyi biztos kifogásolta, hogy a foglyok munkaerejét nem használják ki elég jól. Egyfajta dologház felállítását javasolták a dunai vízmű mellett, hogy igavonó állatok helyett emberi erővel jutassák fel a vizet a Várba. Bónis 1962. 190.

308 A városháza jól őrzött, biztonságos tárolóhelyiségeiben olykor gabonát, sőt, fémárukat őriztek. Scheutz 2012. 38.

309 BFL IV.1006.e Számadásmelléklet 296. d. 1700. Nr. 135. 15–19.

310 BFL IV.1002.j 22. d. Pest város magisztrátusának tiltakozása 1730. március 27.; A Budai Harmincad-hivatal két írnokát néhány évvel korábban azért vonta felelősségre az Udvari Kamara, mivel a feljelentések szerint elhanyagolták a hivatali kassza felügyeletét. Az írnokok elismerték, hogy gyakran este későn jöttek meg, néha kimaradtak éjszakára, így nem aludtak a kasszával egy helyiségben, ugyanakkor védelmükre elmondták: a pénzt függőlakattal lezárt, erős vasalt ládában őrizte a hivatal, a szoba ajtaja előtt pedig minden éjjel ott aludt egy hivatali szolga. ÖStA FHKa HFU HS Nr. 1105. Commissions Protokoll... Ferdinand Ernest Zeugswetter... 1724. szeptember 19. fol. 28.

legbiztonságosabb, zárható épületében tárolni a nagy városi építkezésekhez beszerzett építőanyagokat. A szürethez szükséges eszközöket többnyire a padlásra vitték, a városi alkalmazottak borjárandósága és az ajándék borok kiadása céljából beszerzett hordók azonban nem mindig fértek el a pincében vagy a padláson, időnként előfordult, hogy több száz akónyi úrtartalmú hordónak csak a nagyteremben jutott hely. A város a sváb-hegyi Doktor-kútból a Várba juttatott vízvezetékének csöveit, a dunai vízmű kútfejeit és egyéb alkatrészeit, a tabáni sörház építésére vásárolt nagy szálfákat, a Rudas fürdő tetőszerkezetéhez vásárolt faanyagot stb. átmenetileg a városháza folyosóin, udvarában vagy a Telekkönyvi Hivatal melletti lépcső alatt halmozták fel. 1716–1717-ben annyi építőanyag gyűlt fel a városházán, hogy a dunai vízmű legkényesebb, legértékesebb részeit, a kútfejet és a kútházat inkább a polgármester közeli házában helyezték biztonságba. A folyón érkező nagy szálfákat, ha már nem fértek el a városháza udvarán, vagy nem a várbeli középítkezésekhez szánták, inkább a Dunához jóval közelebbi városi sörház udvarán raktározták.³¹¹

Arra is találni példát, hogy bizonyos helyiségeket egy időre a magisztrátus megbízásából dolgozó mesterek műhelyként használhattak. 1693-ban például a kőfaragó szobájának nevezett boltozott helyiségben beüvegeztették az ablakot és zár került az ajtóra, hogy a mester használatba vehesse.³¹² Nem kizárólag a városháza épületén dolgozókról van szó, esetükben ez természetes, hanem például a Szentháromság-oszlop szobrait készítő kőfaragó is a később a szappanfőzőnek kiadott kis saroküzletben dolgozott. A városházán tárolták a nagy ünnepekhez, körmenetekhez használt díszleteket, pontosabban ennek az épületben elhelyezhető részeit. Időnként hangszerek, például nagy dobok is tartoztak a városháza készletéhez, ezeket a körmenetek alkalmával, illetve a városi hirdetmények kidobolásához egyaránt használták. A városi kövező, aki évi rendszerességgel javította az útburkolatot a városháza és a Bécsi kapu környékén, szerszámai egy részét a városházán tartotta.³¹³

A Rákóczi-szabadságharc idejéből maradt fegyvereket, 45 muskétát, a dunai hajóközlekedés akadályozására szolgáló vastag vasláncot ugyancsak itt őrizték.³¹⁴ Az 1720-as évekre a régi puskák már olyan rossz állapotba kerültek, hogy ezeket egyszerűen a lépcső alá dobták, mint részben hasznavehetetlen tárgyakat. A városi épületek átépítéséből maradt, a későbbiekben esetleg még használható építőanyagokat – főként ajtó- és ablakkereteket – hasonlóan sokáig raktározták. A Telekkönyvi Hivatal mellett lévő, már említett oldallépcső alatt 1720-ban vélhetően még a századeleji átépítésből származó több tucatnyi régi ajtót, ablakszárnyat

311 Ez a korábbi évszázadokban is bevett gyakorlatnak számított, volt ahol például a város hitelesített mérlegét is a városházán helyezték el. Scheutz 2012. 38–39.; BFL IV.1007.b Alkamarási számadás 1716. szeptember 25. – 1717. március 31., 1721. január 1. – 1722. december 31.

312 BFL IV.1006.e Számadásmellékletek 1693. 295. d. 71., 99.

313 1699-ben a magisztrátus arra kérte a jezsuitákat, hogy a Szentháromság-oszlop figurális részeit helyezzék el addig a Nagyboldogasszony-templomban, amíg a lábazat el nem készül. A hit erősítése mellett azzal érveltek, hogy a szobor ide-oda történő szállítása közben megsérülhet a városházán. Géra–Oross–Simon 2015. 147. (Jk. 301. sz.); BFL IV.1007.b Alkamarási számadás 1707.; BFL IV.1006.e 12. köt. 1703. 57.

314 A fegyvereket 1704-ben vitték a Császári Szertárból a városházára, ekkor még külön fizettek egy puska művesnek a fegyverek tisztításáért. BFL IV.1006.e 13. köt. 1704. 50.; Háborús helyzetben a központi elhelyezkedésű, multifunkciós városháza gyakran fegyverraktárként szolgált. Schmözl–Häberlein 2012. 253.

őriztek hordóabroncsokkal, jó és tönkrement szerszámokkal, az említett régi muskétákkal, három szüretelőkáddal, egy fonott kosárral és 69 darab kútcsőhöz való hollanderral együtt. A példa jól szemlélteti azt a tervszerűtlen felhalmozást, amit a korszakban elkövettek. Nehéz magyarázatot találni arra a kérdésre, hogy a hasznavehetetlen kőműves- és kőfaragó-szerszámokhoz, talicskákhoz, mésztóráshoz használt rossz kádhoz miért ragaszkodtak akár évtizedekig, selejtezés helyett ezeket miért hurcolták ide-oda az épületben.³¹⁵

A magisztrátus nemcsak elméletben foglalkozott tűzvédelmi rendszabályokkal, hanem az erre a célra kijelölt polgárházak mellett a városházán is tároltak a tűz elleni védekezéshez szükséges eszközöket, bár külön tűzszertár ebben az időben Budán még nem létezett. Az első tűzoltásra alkalmas eszközök, 24 vödör beszerzéséről 1693-ban Bösinger polgármester neje gondoskodott. Pár év múlva, 1696–1697-ben a városháza előtti téren fából készült kunyhót állítottak fel a tűzoltók számára. A költségei alapján egy kis őrkunyhóról lehetett szó, ahol talán eszközöket is tároltak. Ezt azonban 1698-ban ismeretlen okból átszállították a vízivárosi vásártérre, a tűzoltóeszközöket pedig innentől kezdve a városházán tárolták.³¹⁶ Az 1710-es és 1720-as években a tűzlétrákat több évben a nagyteremben írta össze a városházi eszközléltár felelőse, az alkamarás. A tűzcsáklyákat és a vödröket szükség esetén a fölszíni folyosón találták.³¹⁷ A városházán helyezték el, ha volt hová, a városi ünnepek alkalmával használt kellékeket, például a diadalívек elemeit. A padláson a tucatnyi kidobott ajtó mellett tartották szétszedett állapotban a körmenetek alkalmával Szűz Mária szállítására használt kocsit.³¹⁸

Buda lovas kerülői és csőszei pesti kollégáikhoz hasonlóan a városháza udvarára hajtották be a határban elfogott, tilosban járó jószágokat, amelyeket kiváltásukig itt őriztek. Több napig eltarthatott, amíg a csőszők és kerülők hivatali felettese, a telekkönyvi igazgató, legfelső fokon pedig a tanács az állatok gazdájával egyezsége jutott.³¹⁹ A városnak a Városmajor megvásárlásáig volt ugyan saját szekere, kocsija, de ehhez igavonó állatai nem. Ha a telekkönyvi igazgató vagy a présmester a határba indult szemlézni, és nem volt saját lova, a város bérelt számára egyet, többnyire valamelyik közelben lakó katonatisztól. A város városházán tartott szekerehez, kocsijához saját istálló hiányában ugyancsak pénzért kölcsönöztek állatokat, de inkább a fuvaroscéh tagjainak vagy szekerekkel, igavonó állatokkal rendelkező polgároknak adtak megbízást. A jelek szerint Budán is előfordult, hogy átmenetileg valamennyi gabonát tároltak a városházán. 1709-ben például a szokásos újévi ajándékukat kérelmező éjjeliőröknek a néhány forint helyett fejenként 3 mérő gabonát utaltak ki.³²⁰ A

315 Bizonyos területeken, például Svájcban a fegyverek számára külön kamrát/szobát alakítottak ki a városházán, később ezek muzeális értékű gyűjteményekké alkultak. Scheutz 2012. 39.; BFL IV.1007.b Alkamarási számadás 1716. szeptember 25. – 1717. március 31., 1718., 1720.

316 BFL IV.1006.e Számadásmelléletek 1693. 295. d. 80., 1698. 296. d. Nr. 18. 152–153.

317 BFL IV.1007.b Alkamarási számadás 1716. szeptember 25. – 1717. március 31., 1720. január 1. – december 31.; Az osztrák-német párhuzamhoz lásd Scheutz 2012. 40.

318 BFL IV.1007.b Alkamarási számadás 1716. szeptember 25. 1717. március 31.; Salzburgban a nagypénteki felvonuláshoz használt jelmezeket és a tűzoltófecskendő tárolására külön raktárhelyiséget tartottak fenn a városházán. Brandstätter 2012. 108.

319 Bónis 1962. 206.

320 Géra 2016. 132. (Jk. 494. sz.)

városháza udvarán az első fedett tárolót, egy fészert 1727-ben húzták fel, s vélhetően itt helyezték el a nagy mennyiségű szénát, amit ide rendeltek. A város az előző évben vásárolt lovakat, az ugyancsak közösségi tulajdonban lévő ökrökkel együtt nemcsak átmenetileg, egy-két napig állomásoztatták itt, mint a lefoglalt állatokat, hanem hosszabb ideig is, ha a Várban volt szükség igavonó erőre.³²¹

A városházi pince

Az 1690-es évtizedben a magisztrátus hatalmas összegeket költött a szabad királyi rangemelés megszerzésére, részben ennek következménye, hogy igyekeztek minden lehetőséget megragadni a városgazdálkodás bővítésére.³²² A fürdőügyletnél kisebb, de biztosabb bevételi forrásnak tűnt a városi szőlők műveltetése és az innen származó bor eladása, elajándékozása például a kiváltságok elősegítése érdekében.

A városi szőlők műveltetéséről az első adatunk 1692-ből származik, amikor a főkamrás 40 ½ akó termést jegyzett fel: ebből 9 ½ akót a városháza ivójában mértek ki, a maradékot pedig átadták Bösiinger polgármesternek, hogy a további felhasználást belátása szerint intézze. A városháza ekkor még nem rendelkezett igazi borospincével, ezért Bösiingeréknél préselték a szőlőt, majd a bort az ő pincéjükben tárolták.³²³ A város szőlőjében a rácokat dolgoztatták robotban, így nem kellett a szőlőmunkásoknak napszámot fizetni, kizárólag az ételmezésükre adtak néhány krajcárt (*Brotgeld*). 1693-ban például összesen 744 nap robotot teljesítettek a rácok a városi szőlőben, mivel nekik naponta és fejenként 3 krajcár járt, munkájuk elenyésző összegbe, 37 Ft 12 krajcárba került.³²⁴ 1696-ban a város 14 fertály terjedelmű szőlőt birtokolt: ebből 13 ½ fertály a jó borterméséről neves Székesfehérvári-hegyen terült el, a maradék ½ fertály pedig a Pál-völgyben. Utóbbi ültetvényt a számadások szerint az alkamrás 1698-ban telepítette, ekkor 3000 darab gödör kiásásáért fizetett.³²⁵ A városi szőlők területe az idők során nem sokat változott. Az utód nélkül elhaltak szőlőit inkább gyorsan eladták, ritkán fordult elő, hogy egy-két évnél tovább városi kézen maradtak. 1718-ban a Székesfehérvári-hegyen, az ún. városkútnál az idők során 17 fertályra növekedett a szőlőskert mérete, a Pál-völgyben pedig 4 fertályra. 1719-ben a város megvásárolta von Kurtz báró özvegyétől a család ingatlanait, így a Ferenc-hegyen további 3 fertály 6 nyolcad nagyságú szőlőhöz jutott hozzá, illetve az ebben az évben megvett Sáros fürdővel is kaptak egy kisebb szőlőt a Gellért-hegyen. 1730-ban a fentebbieken túl a Gellért-hegyen egy 1 és egy 3 fertályos, valamint két műveletlen (6 nyolcados és 3 fertályos) szőlőparcella, a Sváb-hegyen 1

321 BFL IV.1006.e 33. köt. 1727. fol. 70.

322 Kenyeres 2006. 181–183.

323 BFL IV.1006.e 1. köt. 7.

324 BFL IV.1006.e 2. köt. 46.

325 Nem tudjuk, hogy korábban mekkora szőlő volt a város kezén, az 1692-es szüret adatai alapján jóval kevesebb lehetett. A Székesfehérvári-hegyen mindenesetre 1696-ban állítottatott határköveket birtokhatárainak kijelölésére a város, ez is arra utal, hogy a szőlők nagyobb részét legfeljebb néhány évvel korábban szerezte. BFL IV.1002.xx Nr. 131. Kimutatás a szőlőkben végzett extra- és rendes munkákról (1696. május 2. – július 31.); BFL IV.1007.b Alkamrási számadás 1698.

fertály (ugyanekkora részen a város kőbányát alakított ki a korábbi szőlő helyett) és egy 7 nyolcados kisebb szőlő tartozott a városi szőlőbirtokhoz.³²⁶

A városi szőlő és bor szerepe az évtized közepén – a fürdőekkel kapcsolatos kudarcokkal párhuzamosan – látványosan felértékelődött, ezt a léptékváltást a városháza átépítési munkálatai is tükrözték. 1697-ben láttak hozzá az épület alatti pincék korábban nem használt részének kitakarításához, előkészítéséhez elsőként a nagy mennyiségű törmelék elhordásával. A munka nagyságát jelzi, hogy még a következő évben is volt mit elvitetni. Egy számla kifejezetten a mézárszékek alatti pincerész kitakarításához szükséges talicskák vásárlásáról szól, vagyis ezt a részt ekkor biztosan használatba vették. A törmelék kihordását részben a bebörtönzött foglyokkal végeztették, de olyan is volt, amikor erre a munkára katonákat fogadtak fel. A borospince belső kialakítása 1699-ben fejeződött be a nagy prés elkészítésével. Az egyik pinceablak alatt elhelyezett présen dolgozó kőfaragók, kőművesek, ácsok és napszámosok munkabére 229 forint, vagyis jelentős összeg volt. 1697 és 1699 között szereztek be mindent, hordókat, bocskákat, kádat, amelyekre a szürethez és a bor készítéséhez szükség lehetett, valamint a szőlőműveléshez elengedhetetlen szerszámokra (pl. metszőkés) is gondoltak. A borospince kialakítására és felszerelésére kiadott összeget a korabeli számadáskészítés sajátos logikája (csak a mesterek munkadíját jegyezték fel külön, az építőanyagot a városházáéval együtt számították), következetlenségei miatt csak becsülni tudjuk, két év alatt mintegy 700–1000 forintot költöttek el erre a célra. Később ilyen mennyiségű eszközvásárlásra nincsen példa, kizárólag az elhasználódott, tönkrement dolgokat pótolták vagy olyan fogyasztási cikket rendeltek, mint a gyertya.³²⁷

A városi pince felelősei

A városi szőlők műveltetése és a pince felügyelete az alkamarás feladatkörébe tartozott. A szőlőművelésnek és a borgazdálkodásnak, a városgazdálkodás új ágazatának fontosságát jelzi, hogy a századfordulón a tanácsülési jegyzőkönyvekben az alkamarás és pincemester megnevezést használták. Az 1708-ban, Urban Dominicus kinevezéséről szóló tanácsi határozatban és a számára készített hivatali utasításban már csak alkamarást említenek, akinek elsődleges feladataként a városi építkezéseken (városháza, városi fürdő és malom, a hóhér lakása és az utcák kövezése) a munkások felügyeletét és ellenőrzését, az építőanyagok szállításának megszervezését jelölték meg, ezután következtek a város szőlőjével és pincéjével kapcsolatos tevékenységek. Az elnevezés változott, ugyanakkor új elemként feltűnik a kinevezési határozatokban 1708-ban és 1710-ben, hogy az új alkamarásnak hivatali elődje adja át a városi pince kulcsait, valamint az ott található eszközöket.³²⁸ Ettől kezdve a városi szőlő-

326 Nagy I. 1957. 76.; BFL IV.1009.g II. Nr. 663. Jelentés a városi szántókról, rétekről és szőlőkről (1730. március 31.).

327 BFL IV.1006.e Főkamarási számadás 9. köt. 67–69., BFL IV.1007.b Alkamarási számadás 1697. 17., részszámadás 1699. július – december.

328 Géra 2009. 128. (Jk. 537., 541. sz.); Géra 2016. 70. p. (Jk. 54., 57., 1004. sz.); BFL IV.1002.j Kinevezési határozat, hivatali utasítás (1708. március 1.), Kinevezési határozat Matthias Nattermann alkamarás számára (1710. március 29.).

lőművelés valamelyest vesztett korábbi presztízsből, de elég jelentős maradt ahhoz, hogy még az 1737-ben kiadott hivatali utasítás közel fele is az alkamarás szőlőkkel, pincével és szürettel kapcsolatos teendőinek részletezésével foglalkozzon.³²⁹

A pincemester valós feladatkörét a városi pincében a préselőmester (*Preßmeister*) látta el, akinek megbízatása megnevezése ellenére nem kizárólag a szüret idejére, hanem egész évre szólt. Ő kezelte a prést, fejtette a bort, töltötte meg a hordókat, heti szemléjén megvizsgálta a tartalmával együtt minden hordót, gondoskodott a szükséges eszközök jó állapotban tartásáról, szükség esetén pedig a pótlásáról. A pincében folyó munkát vezető présmester pozíciója bizalmi állásnak számított, a préshez a tanácsosok előzetes jóváhagyása nélkül senki nem nyúlhatott. A megbízhatóságot és a társadalmi helyzetet nagyra becsülték, a tisztséget ugyanis a kezdetektől az 1720-as évek elejéig egy polgárjoggal rendelkező tetőfedő, Andreas (Andre) Stephan Lang töltötte be.³³⁰ A pincét gondosan őrizték, külsősök csak engedéllyel léphettek be, mesteremberek is csak a présmester vagy az alkamarás felügyelete mellett végezhettek el a szükséges munkákat. A pince 1702-ben kapott biztonságos, dupla ajtókat, ezek kulcsait az alkamarás őrizte, ekkor kerültek az ablakokra vasrácsok. Az 1737-ben kelt utasításban bizonyára a rossz tapasztalatok hatására érezték szükségét a tanácsosok hangsúlyozni, hogy fokozottan figyeljenek a pincébe küldött iparosokra, különösen a kádárookra, nehogy a ruhájuk alatt vagy az eszközeik közé rejtett üvegekben, tömlőkben bort lopjanak.³³¹

Az alkamarás a pince működésének adminisztratív irányításáért felelt, minden nyilvántartást ő készített. A város borának felhasználásáról általában a tanácsosok közösen döntöttek, a kedvezményezett nevét és a kiadás jogcímét rögzítették a tanácsülési jegyzőkönyvben. Egyedül a polgármesternek állt jogában a többiek megkérdezése nélkül, akár szóban is, kisebb mennyiségekkel honorálni a városnak tett szolgálatokat. Az alkamarás a kiadott borokról napra pontos, részletes kimutatást vezetett. Az utolsó alkalommal alkamarásnak és pincemesternek kinevezett Rüdiger Kaspar Keppeler, aki 1700 és 1705 között árvaszámtartói tisztsége mellett látta el ezt a munkakört is, rendkívül precíz számadásokat készített a pince készletéről, még azt is feljegyezte, ki melyik hordóból kapott bort.³³² Hivatali utódai – különösen igaz ez az őt közvetlenül követő Peter Lauxra és Urban Dominicusra – már nem mindig jártak el hasonló körültekintéssel, egyikük számadása sem olyan pontos, mint az 1705 végén a Telekkönyvi Hivatal vezetőjévé kinevezett és alkamarási posztjáról emiatt visszalépett Keppeleré volt. Szüret idején a présmester mellett az alkamarás és a strázsmester is – a források szóhasználatát idézve éjjel-nappal – mindvégig jelen voltak a pincében,

329 BFL IV.1002.m 2. d. Az alkamarás hivatali utasítása; Az alkamarás 1737-ben keletkezett hivatali utasítását lásd BÓNIS 1974. 60–62.

330 Lang 1698-ban fáradozásaiért a présnél 3 akó vörösbort kapott, a szüret és 1699. június vége közötti időszakban pedig a pince heti felügyeletéért 12 forintot utaltak ki neki. BFL IV.1007.b Alkamarási részszámadás 1698. 3. negyedév, részszámadás 1699. 2. negyedév, alkamarási számadás 1701; BFL IV.1006.e Főkamaraesi számadás 17. köt. 1711. 65.

331 BFL IV.1009.g I. A budai városháza építésével kapcsolatos iratok 1688–1702. (1702. november 2.); BFL IV.1002.m 2. d. Az alkamarás hivatali utasítása 4. pont.

332 Korábbi feltételezésünket a városi szőlőművelés jelentőségének későbbi visszaesésével kapcsolatban igazolni látszik, hogy Keppeler hivatali ideje alatt a pince számadásait a többi alkamarási számadástól elkülönítve terjesztette a tanács elé. Lásd például Géra 2009. 144. (Jk. 694. sz.)

hogy elejét vegyék a lopásnak. Később az egyik tanácsost rendelték ki szüreti biztosnak, aki egy ugyancsak a tanács megbízásából kiküldött kádármesterrel együtt felügyelte az alkamarást, a présmestert és a munka minden résztvevőjét.³³³ Az alkamarás feljegyezte, hány szekérnyi fehér és vörös szőlőt szállítottak a városházára, ebből mennyi mustot préseltek. A dokumentum végén a szüretért felelős három városi alkalmazott egymásért kölcsönös jóállást vállalva tanúsította, hogy a szüret és a préselés szabályosan zajlott.³³⁴ A következő számadás rendszerint december legvégén vagy a következő év elején készült, szín szerint részletezve az újbor mennyiségét, illetve a korábbi évjáratokéból maradt óborét, időnként, ha volt ilyen, a csökkent minőségű, de azért még használható borét, valamint a különböző folyamatok során elfolyt, kárba vesztett bor mennyiségét is megbecsülték. Voltak, akik egyenesen a présből kapták a borjárandóságukat, ilyenkor maguk hoztak hordót, a többség azonban a borral együtt megkapta a hordót is. Az 1710-es évektől a városházi pince hordókészletéről külön kimutatás készült, ezen belül az alkamarás külön részletezte, hogy új vagy használt hordókat szerzett-e be. Mivel a városháza berendezéséről, eszköz- és egyéb készleteiről – beleértve a pincét is – az alkamarás állította össze a leltári jegyzéket, nem jelentett problémát, ha az üres hordók, szüreteléshez szükséges eszközök egy részét a városháza padlásán, folyosóin vagy egyéb zugaiban halmozták fel. 1717-ben 316 akó, 1718-ban átmenetileg 292 akó ürtartalmú üres hordót tároltak a városházán, ezek egy részét kénytelenek voltak az első emeleti nagyteremben elhelyezni.³³⁵

A városháza kocsmája

A Budán átvonuló és itt állomásozó nagy létszámú katonaság, valamint az átutazók és a lakosok számának folyamatos növekedése miatt megérte vendéglátással, italméréssel foglalkozni.³³⁶ Az Udvari Kamara részéről kiküldött biztos, Johann David Palm kifejezetten javasolta Budán, hogy az eredményesebb gazdálkodás érdekében nyissanak városi fogadót. A késő középkortól kezdve, különösen borvidékeken hagyomány volt, fontos bevételi forrást jelentettek a városházi kocsma, fogadók.³³⁷ Az asztalosok városházán végzett munkáinak elszámolása szerint a magisztrátus 1692 körül alakította ki a városházi fogadó – inkább kocsmá – belső berendezését. Ekkor szüntették meg és falazták be a mai Tárnok utca felé nyíló, középkori eredetű kapubejárót, mivel itt alakították ki a kocsmá ivóját, ehhez kapcsolódott az udvari, földszintes toldalékrészen, a szomszédos péküzlet konyhája szomszédságában,

333 BFL IV.1007.b Alkamarási számadás 1720.

334 BFL IV.1007.b Számadás a városi szüretéről (1697. október 31.). Rüdiger Kaspar Keppeler, Andreas Stephan Lang és Jacob Pöck strázsamester tanúsítják, hogy a szüret után 27 szekérnyi szőlő érkezett a városházára, ebből végül kerekítve 99 akó fehér- és 183 akó vörösbor lett.

335 A nagyterem a mai Szentháromság utcai oldalon volt, ide vezetett a földszintről a főlépcső. Nagy L. 1971. 358.; BFL IV.1007.b Alkamarási részszámadás 1716. szeptember 25. – 1717. március 31., alkamarási számadás 1718.

336 Kenyeres István kutatásai szerint a 16–17. századi Magyarországon az uradalmak legnagyobb számszerűsíthető bevétele a falusi és a városi kocsmáltatásból származott. Kenyeres 2008. 396–405.

337 Scheutz 2012. 37.

a kocsmáros lakása egy konyhával.³³⁸ Amennyiben hihetünk Christoph Hueber kocsmáros 1696-ban kelt beadványának, a kocsmához tartozó helyiségek – beleértve az ivót – állapota kifejezetten rossz volt: télen nem lehetett rendesen fűteni, nagyobb nyári záporok idején pedig elárasztotta a helyiséget az esővíz, ilyenkor, amíg rendbe nem hozták, nem fogadhattak vendégeket. Nem csoda, hogy a bor annyira lassan fogyott, hogy részben megromlott. Keppeler alkamarás a beázás tényét elismerte ugyan, de a kocsmába járó tűzifa mennyiségének növeléséről hallani sem akart, ahogyan az eltört edények pótlásáról sem.³³⁹ Az alkamarási számadások alapján 1697-ben Rochus Spatz polgár kapott megbízást az ivó felújítására és a kemence átrakására, de az összeg alapján csak a legszükségesebb munkákat végezték el. Végül 1702-ben, az első nagy átépítés idején a kőművesek az udvari részen a falakat, miután ezeket Johann Hölbling építőmester semmitérőnek minősítette, az alapzatig visszabontották, majd újakat építettek. Vélhetően a kocsmák és a kocsmáros lakásának rossz állapota is hozzájárult ahhoz, hogy egyik kocsmáros sem tartott ki egy évnél, a kötelező időnél tovább. Az első időkben a város közvetlenül kívánt hasznot szerezni a bormérésből, ezért nem bérletbe adták ki a városháza ivóját, hanem a kocsmáros ugyanúgy városi alkalmazottnak számított, mint a törvénytiszt, a városháza másik bentlakója.³⁴⁰ A fentebb említett Hueber a város minden kimért borának akója után 28 meszely részeseletet kapott, egész évben szabadon árusíthatott főtt ételt és mérhetett sört. A kocsmáros a saját edényeit használta, szüretkor pedig az ő dolga volt a város hordóinak kimosása, majd megtöltése.³⁴¹ Lehet, hogy anyagi szempontból nem érte meg városházi kocsmárosnak állni, de az állással nyert kapcsolatok némileg kárpótolták a jelentkezőket. Az egy-két év szolgálat után, akinek még nem volt, megszerezte a polgárjogot, a jó kapcsolat a városatyákkal a későbbiekben sem szakadt meg.

A Rákóczi-szabadságharc időszakában készpénz hiányában a magisztrátus a városi alkalmazottak fizetését lehetőség szerint borban adta ki, a háborútól való félelem miatt minden korábbinál több bort küldtek a budai várparancsnoknak, a térparancsnoknak, illetve más helyben lakó vagy átvonuló seregek élén álló magas rangú tiszteknek. Nem nagyon maradt bor, amit ki lehetett volna mérteni, aminek nagy szerepe lehetett a városházi kocsmák beáratásában 1705 második felében. 1704-ben a kocsmának két bérlője is volt, de a kemence újjaépítése és kémény kialakítása miatt valameddig zárva tartották.³⁴² Ebben az időszakban érkezhettek a határban kialakított védelmi vonalak, őrpontok szemlélését végző magas rangú császári tisztek, akiket – amennyiben hihetünk a forrásnak – a városi pincében vendégelt meg.³⁴³ A korábbi időszakban erre rendszerint a városháza kocsmájában került sor, esetleg a

338 Nagy L. 1971. 357.

339 BFL IV.1002.xx Nr. 132. Christoph Hueber kocsmáros panasza (1696. október 22.), Rüdiger Kaspar Keppeler alkamarás válasza.

340 BFL IV.1007.b Alkamarási számadás 1697. 8., 14–17.

341 BFL IV.1002.xx Nr. 132. Christoph Hueber kocsmáros panasza (1696. október 22.), Rüdiger Kaspar Keppeler alkamarás válasza.; BFL IV.1007.b Alkamarási számadás 1697. 8. p.; Nagy L. 1971. 357., 360.

342 BFL IV.1009.g I. Pontok a városházán végzendő kőművesmunkákhoz (1702); A számadások szerint 1705. január 1. és augusztus 31. között a városházán 134 akó bort (375 Ft) mértek ki. BFL IV.1007.b Alkamarási számadás 1705.

343 A városháza kocsmáros 1703 januárjában még tűzifa vásárlására kért segélyt, amit meg is kapott. Géra 2009. 331. (Jk. 1692., 1699. sz.); BFL IV.1009.i Telekkönyvi számadások 1707.

polgármesterhez vagy az egyik tanácsoshoz mentek. 1705-ben a tanács átvette egy fizetés-képtelen polgár újlaki házát, amit városi kocsmának tervezett használni, s ennek bevételeiből akarta lassanként kifizetni a csődbe jutott polgár hitelezőit.³⁴⁴ Ezt követően a tanácsülési jegyzőkönyvekben, számadásokban nincs nyoma városházi kocsmának, 1708-tól kezdve csak annak találjuk rendszeresen nyomát, hogy az előző évekből megmaradt, rossznak mondott borokat Újlakra küldték kiméretni. A többször újlaki bírónak választott, a magisztrátus bizalmát élvező Franz Scharl vincellér a szegényeknek adta el az értékcsökkent borokat. Ha pedig időnként volt valamennyi akónyi megmaradt bora a városnak, annak értékesítéséről külön gondoskodtak, általában más városba küldték kiméretni.³⁴⁵ A város borait 1730-tól az akkoriban megszerzett Városmajorhoz tartozó kocsmában és a Rudas fürdő melletti városi fogadóban mérették ki.³⁴⁶

A városházi vendéglátóegységek egyszersmind közösségi találkozóhelyekként szolgáltak, ugyanakkor legegyszerűbben itt láthatták vendégül a városatyák az őket felkereső megbecsült látogatókat.³⁴⁷ Budán az előkelő vendégek számára nem a városházán rendeztek lakomát, ennek egyik oka a hely egyszerűsége, szűkös mivolta lehetett. A legnagyobb, 15 láb hosszú asztalhoz ugyanekkora, keményfa lábakon álló pad tartozott, további két nagynak mondott ivóasztal és ezekhez egy-egy pad, egy kétfiókos sublód és egy kisebb asztal alkotta az ivó berendezését.³⁴⁸ Emellett bizonyára közrejátszott az üzemeltetők főztudománya is. Egyetlen nagyobb szabású városházi lakomáról tudunk, amit 1697-ben, a szakács Thomas Raithmayer főzött Deák János pesti tanácsos tiszteletére. Marhát, bányát, halat, 14 csirkét készített el a hozzávalók alapján igen kifinomult módon, mivel bőven használt a húsételekhez olivaolajat, tejszínt, kapribogyót és parmezánt, mellé kenyeret, borsót és salátát adott, végül desszertnek mandulás-pisztáciás süteményt tálalt. Raithmayer kivételével a városházi fogadósok legfeljebb a város alkalmazottait etették-itatták. Az erre fordított összegek alapján ezek hétköznapi, egyszerű, főként hideg élelemből álló étkezések voltak. A strázsamesterek és a tanácsszolgák a hadiadó beszédésében való közreműködésükért például több alkalommal bort és kenyeret kaptak. A kémények vizsgálatára kiküldött bizottság tagjait, a szőlőművesek munkáját ellenőrző strázsamestert, a városi szüret résztvevőit vagy a városháza megrendelésére dolgozó fuvarosokat ugyancsak meghívták früstück-re, ami inkább a mai ebédnek megfelelő, 11 óra tájban elfogyasztott első nagy étkezést jelentette. Rendszerint nem meleg ételt ettek, hanem kenyeret és bort, a megbecsültebb alkalmazottaknak ehhez húst és sajtot is adtak.³⁴⁹ 1697-ben az alkamarás számadásában oda nem illő módon korábbi

344 Géra 2009. 129. (Jk. 516. sz.)

345 1709-ben az 1707. évi fehérborból még 45 akó rossznak mondott boruk volt, amit kivételesen Esztergomba vittek értékesíteni. BFL IV.1007.b Borszámadás 1708., 1709.

346 BFL IV.1002.uu Nr. 176., A városháza Rudas fürdő melletti fogadója jóval frekvenciáltabb helyen, a repülőlépcső mellett működött, étel-ital mellett két szobával várta a vendégeket. 1753-ban még a 17. század végéhez hasonló feltételekkel adták bérbe: a fogadós csak a város borát és sörét árulhatta részesedésért, ezzel szemben a konyha haszna őt illette. BFL IV.1002.uu Nr. 67.

347 Scheutz 2012. 37.

348 BFL IV.1006.e Számadásmellékletek 1692 295. d. 19–22.

349 BFL IV.1006.e Számadásmellékletek 1697. 296. d. Nr. 88. 214–216., Nr. 67. 82–84., 1695. 295. d. 98–99.

kedves, de az előző évben sajnálatos módon elmaradt szokásuk felelevenítéséről számolt be, miszerint a városi szőlő préselésénél segédkezőket a városi vincellérekkel együtt meghívták Márton napján közös libaevésre (*Pressganß*) a városházára.³⁵⁰

A Budai Kamarai Adminisztráció küldötteit, a magas rangú vármegyei tisztségviselőkkel, katonatisztekkel együtt rendszerint nem a városháza szerény, fogadónak mondott kocsmájában, hanem valamelyik nevesebb fogadóban látták vendégül. A századforduló környékéig, amíg Bössinger hol polgármesterként, hol tanácsosként folyamatosan jelen volt a város életében, az ő tulajdonában lévő vízivárosi Arany Sas fogadóba vitték az előkelőségeket, 1705 után Sauttermeister polgármester várbeli fogadója, Kokall tanácsos vagy a nemes polgárcsalád, von Weissenbohrnek vízivárosi fogadója vált a város nevében adott vacsorák színhelyévé. Budán – talán a fogadótulajdonos tanácsosok nagy száma miatt – a közép-európai mintától eltérő, fordított utat járt be a városházi fogadó: máshol kezdetben a városbíró, a polgármester háza vagy egy közeli fogadó volt a tanácsosok privát gyülekezőhelye, s a kocsmá/fogadók később költözött át a városházára. Budán ellenben az evés-ivásra szolgáló létesítmény kiszorult a városházáról és átkerült a tanácsosok, illetve tanácsoshoz közel álló személyek fogadóiba.³⁵¹ Buda magisztrátusa 1729-ben vásárolt közelebről meg nem nevezett asztalneműket a város számára, az összeg (közel 21 Ft) alapján tekintélyes mennyiségben, azt azonban nem tudjuk, ezeket hol használták fel. A fogadók bérlőivel kötött szerződésekben mindig az üzemeltető gondoskodott asztalneműről, ezért elképzelhető, hogy a városháza számára vásároltak. A beszerzések ráadásul a pince felújításával-átépítésével közel azonos időben történtek, amikor megpróbálták a prést és a préssel kapcsolatos munkákat máshová kihelyezni, vagyis a felszabaduló helyen vendégfogadásra alkalmas részt alakíthattak ki.³⁵²

Pénz helyett bor: borjárandóság, ajándékbor

Egyes városi alkalmazottakat ünnepnapkor hagyományosan meghívta egy koccintásra a magisztrátus. A későbbiekben nincs utalás városházi közös falatozásra, de a közös italozás szokása megmaradt. Minden évet borral köszöntöttek a városházán (*Neujahrstrunk*), időnként farsang idején is osztottak bort (*Faschingstrunk*), majd a Márton napi (*Martinitrunk*) ital következett. A strázsamester és a strázsamester-hadnagy vélhetően nem egymaga fogyasztotta el a minden alkalommal nekik fejenként járó 1 akó bort, minden bizonnyal elosztották azt beosztottaik között. Mellettük a négy éjjeliőrt (összesen 1 akó), 1707-től a hídszolgákat (négy fő), a két tanácsszolgát, a törvényszolgát és templomi zenészeket jutalmazták borral. 1704-től kezdve szokássá vált, hogy Márton napján mindenki, aki részt vett a szüreti munkálatokban (vincellérek, préselők) vagy a városi pincének (asztalosok, kádárok) dolgozott, meghívást kapott a városházára egy pohár borra. Az éjjeliőrökkel és a törvényszolgával együtt jutott nekik összesen 3 pint, azaz valóban csak koccintásról lehetett szó, nem többről.

350 BFL IV.1002.xx Nr. 109.

351 BFL IV.1002.j Kimutatás a sörmérésre jogosult fogadókról és tulajdonosaikról (1714); Scheutz 2009. 296.

352 BFL IV.1006.e 33. köt. 1727. fol. 70., 35. köt. 1729. fol. 46.

Később a Márton napjára meghívottak számát tovább bővítették, minden, a tanács megrendelésére az adott évben dolgozó kézművest elvártak a városházára.³⁵³

A templomi – és egyben városi – zenészek Szent József napján, a Szent Kereszt felalálása alkalmából és a pünkösdkor tartott körmeneteken szolgáltatott zenéért éves fizetésük mellett fejenként és alkalmanként 12 meszelynyi bort kaptak, illetve húsvét idején is osztottak nekik 1–2 akó bort (*Ostertrunk*). Az ünnepi alkalmak idején díszlővést leadó katonáknak többnyire ugyancsak borral köszönték meg fáradozásaikat.³⁵⁴ Minden évben kiutalták az egyháziak számára az ún. alamizsnabort, 1705-ben csak 3 akó jutott az egyháziaknak, 1707-ben például a bosnyák ferencesek 2 akót, a kapucinusok, domonkosok és a pesti ferencesek rendenként 1-1 akót, Prosper atya 2 meszelyt, a templomszolgák pedig összesen 1 akót kaptak; 1708-ban még ennél is többet, 9 akót osztottak ki közöttük. 1707-ben egyébként jó termést hozott a városi szőlő, összesen 356 akó bor került a pincébe. A 119 akó fehérből a városi tisztviselők éves borjárandóságának, a budai várparancsnoknak járó szokásos ajándék és a ferencesek alamizsnaborának levonása után 55 akó maradt a hordókban. A 237 akó vörösborból az egyháziaknak adott alamizsna és a Márton napi ital kiadását követően 222 akó állt rendelkezésre. Ennek a bőségnek a következménye lehetett, hogy a Gellért-hegy alatti kis szigeten létesített vizafogó avatási ünnepségén résztvevő tanácsosok, halász- és molnár-mesterek 6 akó bort, míg az elsőként ott halászó halászlegények 2 akónyt kaptak. 1705-ben az 50 akó fehérbort lényegében mustként, egyenesen a présből kifolyva kiadták borjárandóságként, 133 akó vörösborral kellett a következő évben gazdálkodni.³⁵⁵

Lehetőség szerint borral fizettek a legkülönbélebb városi megrendelések teljesítőinek. Az 1710-es évek elején rendszeresen kaptak néhány akó bort, ünnepek idején meghívták egy pohár italtra a Szentháromság-oszlophoz a biai kőbányában dolgozó kőfejtőket, a kőfaragókat, a követ Budára szállító fuvarosokat, a munkát vezető Johann Hölbling építőmestert pedig többször megajándékozták. A Szentháromság szoboralakjainak kifaragásával megbízott Philipp Ungleichnak 1711–1712 folyamán 23 akónyi bort utaltak ki. Wolf Heinrich Bössinger tanácsosnak a szobor kifestését 2 akó borral köszönték meg.³⁵⁶ A magisztrátus a város által felvett kölcsönöket ugyancsak borban törlesztette, 1705-ben a városnak hitelező Eckher tanácsos, később pedig a polgár Martin Aichinger (180 akó) kapott a város kiségitéséért bort.³⁵⁷

Minden évben meg kellett tisztelnie Buda városának a budai várparancsnokot (legalább 10 akó) és annak helyettesét, a helyőrségi kaszánya térparancsnokát (legalább 4 akó), a főhadbiztost, továbbá Pest-Pilis-Solt vármegye tisztikarából legalább az alispánt és a szolgabírókat. Gyenge termést hozó években előfordult, hogy a városi bor a városi tisztviselők és alkalmazottak, az alamizsnabor és a kötelező ajándékok kiadásával elfogyott, így történt például 1718-ban és 1720-ban is, utóbbi évre a borjárandóságok és ajándékok mennyisége

353 BFL IV.1007.b Alkamarási számadás 1704., 1705., 1707., 1716.

354 BFL IV.1007.b Alkamarási számadás 1698., Borszámadás 1715. január 1. – 1716. december 31.; BFL IV.1006.e Főkamarási számadás (1710) 16. köt. 61–62.

355 BFL IV.1007.b Alkamarási számadás 1705., Borszámadás 1707., 1708.

356 BFL IV.1007.b Alkamarási számadás 1710. április 5., 1711. március 31., 1711. április 1. – 1712. április 30.

357 BFL IV.1007.b Alkamarási számadás 1710. április 5. – 1711. március 31.

olyan mértékben megemelkedett, hogy a városi szőlőkben termett 248 akó bort teljesen fel-
emésztette (előző évben erre a célra 312 akó jutott és maradt szabad felhasználásra 138 akó),
a szokásos városi ünnepekre már semmit nem tudtak tartalékolni.³⁵⁸ Nem mindig sikerült
kiadni minden érintettnek a járandóságát, és a városnak tett szolgálatokat sem honorálhatták
mindig borral, ilyen esetekben a magisztrátus kötelezvényt bocsátott ki, amelyben vállalta,
hogy a következő évi borból fizet, ha bőséges termést hoz a szőlő.

Hová lett a bor a városháza pincéjéből?

Nagy István a 18. század első felének városgazdálkodásáról írt átfogó elemzésében a városi
szőlőművelésről és bortermelésről igen kritikus hangon nyilatkozott, nagy visszaélésekre
hoz példákat: a szőlőket nagy költségen gondozták, ehhez képest a boreladásból alig jött be
évi néhány száz forint, bizonyos években semmi sem. A városvezetők, élükön az alkamarás-
sal, csaltak a városi borok elszámolásánál, ha nem volt elegendő, akkor a borjárandóságuk
helyett pénzt vettek fel, a szokásos akónkénti ár ötszöröséért, de a polgármester és a város-
bíró pincéjéből is vásárolt a város ajándékba bort, ezt tíz-tizenötszörös áron. Azt a látszatot
kelti, mintha ez Budán általános gyakorlat lett volna.³⁵⁹ „*Hová folyt el Buda városának, ha
nem is sokra becsülhető, mégis tetemes mennyiségű bora?*”³⁶⁰ – teszi fel a téma felveze-
tésének szánt kérdést, amire hamarosan megkapjuk a választ: elosztogatták. Nagy István
figyelmén kívül hagyja Kovács Lajos pontosan húsz évvel korábban készült tanulmányát,
amelyben utóbbi szerző egyértelműsíti, hogy az ajándékok összegének növekedése rész-
ben a nehéz idők következményeként fogható fel.³⁶¹ A magisztrátus pénz hiányában a bort
használta fizetőeszközként, ráadásul a város több alkalommal rászorult magasabb társadalmi
állású pártfogók segítségére, amit ellenszolgáltatás nélkül nem kérhettek. Ahogyan fentebb
láttuk, terv nélküli osztogatásról szó sem volt, bizonyos állami és megyei vezető tisztv-
selőknek, a katonaság képviselőinek éves ajándék járt, ahogyan a város területén élő egyhá-
ziaktól sem tagadhatták meg az alamizsnabort. Egy város sem tehette meg, hogy a területén
átvonuló seregek parancsnokait nem tisztelte meg ajándékkal, ahogyan az országgyűlésre is
mindenhonnan vittek többek között a térségre jellemző, nevezetes terményeket, a lócseiek
borsót, a budaiak bort.³⁶² Az utókor szemében talán korrupciónak tűnik az ajándékozás, a ko-
rabeli ember számára ez azonban a szokásos ügymenet részét képezte. Az ajándékokat nem
titokban adták át, hanem lehetőleg közönség előtt, az átadás rituáléja ugyanis a nyilvánosság

358 BFL IV.1007.b Alkamarási számadás 1717. április 1. – 1718. március 31., 1719., 1720. január 1. – de-
cember 31.

359 Nagy I. 1957. 85., 111.; A Nagy István által megadott bor alapár (akónként 1–1,5 Ft) rendkívül alacsony
összeg, már az előző évtizedben is 2–2,5 Ft körüli összeggel érdemes számolni. 1710-ben valóban közel
70 forintért vásároltak 10 akó vörösbort ajándékba a főhadbiztosnak, ilyen esetekben azonban a vásárolt
bor szállítási díját is beleszámították az összegbe. BFL IV.1006.e Főkamaraí számadás (1706–1710)
14. köt. 123., (1710) 16. köt. 100.

360 Nagy I. 1957. 77.

361 Kovács 1937. 384.

362 Nagy J. 2020b. 397.

számára láthatóvá és nyilvánvalóvá tette a város kapcsolatát a reménybeli támogatóval.³⁶³ Az is magától értetődőnek látszott, hogy az emberek a munkakörükhez szigorú értelemben nem tartozó tevékenységeikért külön juttatást (*discretion*), ajándékot várhatnak. Gyakorinak tekinthetjük, hogy a korban az emberek a pénz kikapcsolásával a termékek, szolgáltatások értékének megfelelő természetbeni juttatással, munkával, szívességgel fizettek egymásnak. A szerényebb körülmények között élő városi alkalmazottak a borban kiadott járandóságuk nélkül még nehezebb helyzetbe kerülhettek volna, ahogyan a városházán dolgozó iparosok vagy az utcák takarításával megbízott szegények számára hasonlóan nagy segítség volt a borban fizetett városi megrendelés. Itt érdemes megjegyezni, hogy az akkori körülmények között a Budán termelt bort nem nagyon lehetett egy évnél tovább eltartani, a két évvel korábbi évjáratról megmaradt borokat már csak ecet- vagy pálinkafőzésre használták. Jó termés esetén, ha a magisztrátus nem akart veszteséget, kénytelen volt borral fizetni, amiért csak lehetett. A háború és a járványos évek alatt nemcsak a város, hanem a családok is eladósodtak, a gazdasági válság az ingatlanok árát is lenyomta, jelentőségük miatt a szőlők bizonyultak a legértékállóbb befektetésnek. A bor még évekig elfogadott fizetőeszközként szolgált, a magisztrátus például elfogadta a polgárdíj megváltását pénz helyett borban, amiért 8–10 akónyi mennyiséget kértek. Továbbá azt is lehetővé tették, hogy a porció hátralékát az érintettek borban róják le.³⁶⁴ A magisztrátus Bécsbe küldött kérvényével igyekezett elérni, hogy a városra kivetett porciót fogadják el borban, de nem jártak sikerrel. Az 1708-ban Budára kirótt országgyűlési taxát ugyancsak megpróbálták borral teljesíteni, sőt odáig merészkedtek, hogy 1709 tavaszán hajón Pozsonyba szállították a bort, amit a Magyar Kamara rossz néven vett.³⁶⁵ A báró Sigray János vezetése alatt dolgozó kamarai bizottság az 1720-as évek második felétől kezdve erősen kifogásolta a városi alkalmazottaknak kiutalt sör- és borjárandóságot és az ajándékbor szokását. A budai magisztrátus ezzel szemben azzal érvelt, hogy Magyarországon a szabad királyi városokban ezek ősrégi hagyományok. Miért is segítenének nekik a vármegye tisztségviselői, ha ezért szóbeli köszönetet kapnának? – teszik fel a kérdést. A város érdekében munkálkodók a szóbeli istenáldásból arra következtetnének, hogy a fáradásukat a polgárok semmibe veszik. Néhány akó borral a város sok veszteségtől, költségtől, problémától kíméli meg a polgárokat. Például a borért cserébe a katonaság szünet idején Budán időben nyitja a városkapukat, este pedig későig, 10–11 óráig nyitva tartják, hogy a mustot befuvarozhassák. Ismert dolog, hogy más városokban is megajándékozzák itallal a kolostorokat. Jóval többre kerülne, ha a város helyett a polgároknak egyenként kellene évente a közösségért tett munkájukért honorálni a rendeket. A királyi biztos törekvéseit a tanács részben félreértette, nem a borjuttatások teljes eltörlését várták tőlük, hanem ezek racionalizálását. A tanácsosok már rendes fizetségben részesültek, az emellé kiutalt borjárandóság értelmét veszítette. A városba látogató magas rangú vendégek megtisztelése

363 Manetsch 2013. 406.; Az ajándék elfogadása ugyanakkor kényes helyzetbe is hozhatta a kedvezményezett személyt. Fazekas István azon felvetésére, miszerint a „megtisztelő ajándék” és a megvesztegetés mértékében létezett-e valamilyen láthatatlan határ, sem a kortársak, sem a történész szakma nem tud biztos választ adni. Fazekas 2021. 263.

364 BFL IV.1007.b Alkamarási részszámadás 1712. május 1. – december 31., Borszámadás 1715. január 1. – 1716. december 31.

365 Nagy J. 2016. 45.

azonban a birodalmi városokban, például Kölnben is, a hagyományoknak megfelelően, különösen borvidékek közelében, leginkább borajándékkal történt.³⁶⁶

Az 1690-es évtized elején szerzett szőlők, bár a borkimérés és a saját kocsmá végül nem teljesítette a hozzá fűzött reményeket, lehetővé tették, hogy a gazdasági válságok idején a felszínen tartsák a költségvetést. A város reprezentációja számára oly fontos városháza, vagy a Szentháromság-oszlop is csak jóval később készülhetett volna el a bor nélkül. A nagy városi-egyházi ünnepek jelentőségéről sem szabad megfeledkezni, ahol a közreműködőket – zenészeket, üdvölvést leadó katonákat, gyertyavivőket, egyházi személyeket stb. – illet legalább jelképesen megjutalmazni. A városi bor és borértékesítés legalább olyan meghatározó jelentőségű volt a városgazdálkodásban, mint az egyes családok életében. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy Buda a Lukás Clemens alkotta bortermesztő-város (*Weinbaustadt*) kategória minden feltételének megfelelt: borvidéken feküdt, a városi népesség széles rétege részt vett a szőlőtermesztésben és a bor értékesítésében, jelen voltak a szőlő- és borműveléshez kötődő iparosok, rendelkezésre állt sok prés és pince, nem hiányzott a tárolókapacitás, volt piaca a bornak és közlekedési csomópontként nem ütközött nehézségekbe a bor szállítása sem.³⁶⁷

Muslicák a városházán

A szőlőművelés városgazdaságban elfoglalt kiemelt jelentősége ellenére a városházi pince működését egyre nehezebben tudták összehangolni a magisztrátus reprezentációs törekvéseivel. A Szentháromság-oszlop felépülését és a városházi kápolna kialakítását követően a városháza környékének szakrális jellege a korábbihoz képest erősödött, más városokhoz hasonlóan igyekeztek eltávolítani az ekkor már nem odavalónak tartott funkciókat, ez nemcsak a boltok bezáratásában vagy a pellengér elköltöztetésében nyilvánult meg, hanem ide sorolták a sok szennyel, fuvarosok állandó jöves-menésével járó tevékenységeket is. Az ideiglenesen a városháza különböző helyiségeiben tárolt hordóknál is nagyobb gondot jelenthetett ugyanis a borok ide-oda való szállítása, a hordók mosása, az állandó jöves-menés a pince táján. Szüret idején, amikor 3–5 napig hordták a szőlőt a városházára, s éjjel-nappal ment a préselés, a kialakult állapotok már nemcsak a hivatali működést veszélyeztették, hanem a szomszédságot is zavarták. Mintegy harminc szekéren szőlőt fuvaroztak fel a Várba, a vízvezeték elkészülése előtt a hordók kimosásához további négy szekér hozott vizet a Dunáról.³⁶⁸ A városháza udvarán álló kút sem a nagy építkezésekhez, sem a szürethez szükséges nagy mennyiségű vizet nem biztosította, ezért ezekhez a nagy munkákhoz mindig több szekéren vizet kellett a folyóról ide fuvarozni.

Bécsben I. Ferdinánd már 1563-ban megtiltotta a polgároknak, hogy a szőlőjüket a város belterületére vigyék préselni. A szüretkor az utcákat ellepő rendkívüli koszt, a gyorsan erjedő törkölyhalmok átható szagát és az ezeken tenyésző milliárnyi egyed számlláló mus-

366 ÖStA FHKA HS Bd. 455. fol. 177–180.; Krischer 2012. 139.

367 Clemens 1993. 413.

368 BFL IV.1002.xx Nr. 109.

licafelhőket az uralkodó rendelettel próbálta távol tartani és az elővárosokba száműzni.³⁶⁹ A szüretet, különösen a préselést budai viszonylatban hasonlóan sok piszokkal és kellemetlen szagokkal járó tevékenységnek tartották, ezért a városon belül még a kisebb préseket is csak az érintett szomszédok engedélyével lehetett felállítani, ha az nem a pincébe került és zavarhatta a közeli lakókat.³⁷⁰ A budai városatyák 1730 körül látták elérkezettnek az időt a városházi szüretnek beszüntetésére. 1727-ben fogtak hozzá a pince több éven keresztül tartó, részleteiben nem ismert átépítéséhez. Ennek során egy nagy lyukat nyitottak a pince falán, hogy kiemelhessék a nagy városi prést.³⁷¹ A várfalakon kívül (mintegy 30 ölnyi távolságban), a korábbi vámháznál kicsit feljebb, az erődítési területtel határos telken fogtak hozzá présház építéséhez, illetve elkezdték kiásni az ehhez tartozó pincét is. A budai várparancsnok azonban többszöri eredménytelen felszólítást követően 1732-ben egy csapat katonával leromboltatta az épület tetejét és egy részét. A katonaság tűzveszélyesnek nyilvánította az épületet, amelynek teteje, tartóoszlopai és részben a falai is ideiglenesen fából készültek, s mint ilyen nem épülhetett volna fel közvetlenül az erődítési telek mellett. A katonaság érveléséből kiderül, hogy sem ideiglenes, sem tartós anyagból épült városi pincét és présházat nem akartak az erőd falainak szomszédságában látni.³⁷² A magisztrátus meghátrálni kényszerült, ismét beépítettek egy prést a városháza pincéjébe, a szőlőpréselés visszaköltözött régi helyére.³⁷³ Ettől kezdve nem merték szüret előtt a hordókat a városháza udvarán kiégetni, azokat ebből a célból inkább máshová szállították, hogy megvédjék az épületet és a kápolna ereklyéit a tűzveszélytől. A szüret utáni koszt pedig a hóhér legényeivel takarították el a Vár utcáiból.³⁷⁴

---

369 Landsteiner 2003. 144.

370 BFL IV.1009.g II. Nr. 732., Nr. 1026.

371 BFL IV.1006.e 33. köt. 1727. fol. 70.

372 BFL IV.1002.j Jörger várparancsnok jelentése (1732. augusztus 19.); ÖStA KA HKR Bücher Bd. 634. 1732. Sept. Nr. 145. fol. 1550., Okt. Nr. 132. fol. 1725v.

373 BFL IV.1006.e fol. 63., 73–74.

374 BFL IV.1006.e 41. köt. 1735. fol. 97.

A közösségi élet szimbolikus központja: a városháza előtti tér

A város multifunkciós nyilvános tere a városháza előtt

A polgárváros központja a városháza volt, az épületbe azonban csak határozott céllal lehetett bemenni. 1705-ig a városháza kocsmája és a boltok miatt a földszintre viszonylag könnyen be lehetett jutni, a kocsmá és a boltok egy részének felszámolásával azonban jelentősen szűkült azoknak a köre, akik beléphettek a városháza nagykapuján. A városi hivatalnokokon, az épületben lakókon és egyéb városi alkalmazottakon kívül leginkább azok juthattak be, akiket behívtak vagy valamelyik hivatalba jöttek ügyeket intézni. Az épületbe berendelt, különböző munkák elvégzésével megbízott iparosok, a segédek, vagy az árut szállító fuvarosok sem nézelődhettek kedvükre az épületben, mindig városi alkalmazottak felügyelete alatt dolgoztak. A tárgyalások, megbeszélések, ügyfélfogadás végeztével a termeket, hivatali szobákat azonnal bezárták, nehogy bejussanak illetéktelenek. Az átlagos városlakót legfeljebb rendezvények, például a jezsuiták által rendezett iskoladrámák időpontjában bocsátották be a nagyterembe, bár a darabok jellegéből és a helyszínből adódik, hogy a városban lakó magas rangú katonák, állami hivatalnokok és nemesek családja, valamint az egyház képviselői és a jezsuita diákok mellett legfeljebb a műveltebb, vagyonosabb polgároknak juthatott hely. A városháza előtti piactér ezzel szemben minden helyi előtt nemtől, életkortól, vagyoni helyzettől és vallástól függetlenül nyitva állt. Bizonyára sokan voltak, akik egész életükben kint-ről, a tér felől csodálták a városi önrendelkezés jelképét, a városházát.

A városháza előtti tér a város igazi multifunkcionális, nyilvános központja volt: a városi (polgári) reprezentáció elsődleges színtere, szakrális centrum, a közösség egészének érdekében induló körmenetek kiinduló és végpontja, a Szentháromság kultuszának szíve, de itt állt a város joghatóságát szimbolizáló pellengér is, munkanapokon pedig piacnak, heti vásárnak adott helyet.

Piactér és a megszegyenítő büntetések helye

A felsorolt reprezentatív-szakrális jogi funkciókhoz képest a tér kereskedelmi jelentősége háttérbe szorult. A középkori hagyományoknak megfelelően a városháza előtt kialakított piactér Budán főként lokális igényeket szolgált ki, elsősorban a Vár lakói jártak ide. Buda városának nagy piac és vásárterei ugyanis nem itt, hanem a Duna mentén kaptak helyet, mivel az áruk többsége vízen érkezett, majd az adásvételt követően a folyón szállították tovább. A várbéli piactér másodlagos kereskedelmi jelentőségét jelzi az a tény is, hogy a vagyonos kereskedők boltjai és a piaci bódék tömege, az áruforgalomhoz kötődő hivatalok (pl. Harmincadhivatal) a Víziváros két nagy vásárterét szegélyezték, valamint a tabáni Duna-parton és piactér mentén sorakoztak. A városháza előtti tér behatárolt mérete és az egyéb fontosabb városi funkciók miatt a kereskedelmi tevékenység eleve korlátok közé szorult. A 18. század elején a tartósabb anyagból készült, kereskedelmi célú létesítmények, mészárszékek, a tér városháza épülete előtti részén, kb. a mai Szentháromság utcának megfelelő helyen álltak.

A pellengért amellet, hogy a büntetésvégrehajtásban használták, egyszersmind a városi bíraskodás, valamint a szégyen és a becsületvesztés jelképének is tekintették, ezért megérinteni sem szabadott. Ebből következik, hogy rendszerint – ahogyan Budán 1699-ben – a városháza közvetlen közelében, a piactér mellett állították fel.³⁷⁵ A pellengér ugyanakkor a piactér szélét is kijelölte, becsületes árus ugyanis itt nem állította fel a standját, nem kínálta a portékáját, a közelben legfeljebb csökkentett értékű árukat lehetett értékesíteni. A budai pellengér környéke ennek megfelelően mindig üresen állt, ezért a nagy városházi építkezések idején első körben átmenetileg itt halmozták fel az építési törmelékét, az olyan kevésbé értékes, különösebb őrzést nem igénylő, nagy mennyiségű építőanyagokat, mint a folyami homok vagy a kavics, itt égették a meszet.³⁷⁶ A megszegyenítő büntetésformához egyébként sem találhattak volna jobb helyszínt, mint a település forgalmas piacterét, ahol a helyiek mellett a legtöbb idegen megfordult. Akit ilyen helyen néhány órára pellengérré állítottak, annak becstelenségéről valóban sokan értesültek.³⁷⁷ A már említett joghatóság mellett a pellengér a városban érvényesülő jogbiztonságot, szűkebb értelemben a piac biztonságát jelképezte az ide érkezők számára, egyben figyelmeztetésként szolgált azok számára, akik nem akarták betartani a piaci árusítás írott és íratlan szabályait.³⁷⁸ A tolvajokat gyakran azzal büntették, hogy az általuk ellopott tárggyal a kezükben állították őket a pellengérré: így volt, aki rozmaringgal, más lepedőkkel lett közmegvetés tárgya.³⁷⁹ A 12. század óta azokat a kereskedőket is pellengérré ítélték, akik hamis súlyokat és mértékeket használtak, hamisított vagy rossz minőségű termékeket eredeti áron árultak. Ugyanakkor a kisebb értéket eltulajdonító tolvajok, csalók, paráznak és házasságtörők elterjedt büntetése szintén a pellengérré állítás volt.³⁸⁰

Budán a pellengér mellett kisebb értékek eltulajdonítása és paráznaság gyakori büntetése az ún. hegedű (*Fidel*) volt. Az erre ítélt nőket – ez leginkább az ő büntetésük volt – a városháza előtti piactérre állították ki a hegedűnek nevezett nyakkalodában. Nevét arról kapta az eszköz, hogy a nő fejét és két kezét oldalra rögzítette, ezzel mintegy teljesen kiszolgáltatva a szerencsétlent az arra elhaladó csúfokodóknak. Budán a házasságtörőket gyakran nem pellengérré ítélték, hanem a tér túloldalán magasodó Nagyboldogasszony plébániatemplom kapujába állították vasárnapi nagymise idején, a kezükben gyertyával. A „világítás”-ra ítéletről minden templomlátogató tudta, hogy házasságtörésben vétkesek, ami a házasság szentség mivoltára való tekintettel a katolikusok körében szigorú megítélés alá esett.³⁸¹

A megszegyenítő büntetések legfontosabb helyszíne a városháza környéke volt, de kisebb értékű lopásokat, kihágásokat máshol is büntettek. Ezek az esetek rendszerint nem kerültek a magisztrátus elé, a külvárosi bírók saját hatáskörükben, rendszerint a helyszínen, szóban intézkedtek. A horvátvárosi bírót 1705-ben a magisztrátus kaloda építésére szólította fel. Más városrészben ilyenről nem maradt adat, de a vásárokon elfogott tolvajok ügyét nagy

375 Bónis 1962. 192–193.; A pellengér javítására később is költöttek. BFL IV.1006.e 13. köt. 1705. 52.

376 Freitag 2013. 51.

377 Dülmen 2005b. 211.

378 Freitag 2013. 50.

379 Bónis 1962. 192–193.

380 Freitag 2013. 50.

381 Bónis 1962. 192–193.

nyilvánosság előtt, ott helyben tárgyalták. Amennyiben bűnösnek találták őket, a vásárbíró rögtön végrehajtotta az ítéletet, kimérte a botütéseket.³⁸²

A 17. század végén és a 18. század elején gyakran megtörtént, hogy a katolikus városokban fontosabbnak vélték a városi közösség vallásos buzgalmát hangsúlyozni, ezért a városháza mellől elbontották a pellengért, helyére Szentháromság-oszlop vagy Mária-szobor került. A budai városháza előtti pellengér elbontásának időpontja nem ismert, az 1730-as évek derekán még létezett, a század közepén azonban már nem említik.³⁸³

A város Szent Ignác kútja

A városok órához hasonló jelentőségű, presztízs értékű beruházása volt a közkút építése, lehetőleg a városháza előtti téren. A kutak a vízellátás biztosításán túl fontos találkozóhelyként funkcionáltak. A vízfordás általában a fiatal nők és szolgák dolga volt, elsősorban az ifjúság élt itt társasági életet, s adott teret a kút környéke a fiatal emberek közötti tisztességszereplésnek.³⁸⁴ A gyakorlati haszon mellett a művészi kialakítású kutak reprezentatív célokat szolgáltak. A budai várhegy vízzel való ellátása a török kiűzése óta napirendi témaként szerepelt, mivel a néhány budai pincében talált ún. török kút vagy mély pince-kút nem tudta ellátni a teljes lakosságot, illetve vizük emberi fogyasztásra nem bizonyult alkalmasnak. A vizet szekerekkel és gyalog, fáradtságos munkával hordták fel a folyóról, ráadásul a városlakóknak kellett saját szükségleteik mellett a kaszárnyák ellátásáról is gondoskodni. 1712-ben a katonai hatóságok az anyagi nehézségekkel küzdő várost valósággal kényszerítették, hogy az ostrom alatt használhatatlanná vált dunai vízemelő szerkezetet javíttassa meg. Az ún. dunai vízmű (*Wasserwerck*) vizét a katonaság használta el, a civil lakosságnak csak a költségek jutottak. Egyébként a kaszárnyák vízigényét a szerkezet üzembe helyezésével sem sikerült kielégíteni, a vízfűrészes terhe alól nem szabadultak meg teljesen a városlakók. A magisztrátus régi terve, egy közkút a városháza előtt, 1718-ban valósult meg, ez is a jezsuiták közreműködésével. A mai Sváb-hegyen eredő forrás vizét 4 km hosszan, fából és ólomból készült csöveken vezették fel a Várba. Az anyagköltséget és a kézműves-művészek munkadíját a város állta, a terveket Konrad Kerschensteiner jezsuita atya készítette, akit 1696-ban a rendház építésének felügyeletére helyeztek át Pozsonyból Budára. A magisztrátus az atya segítségéért cserébe elengedte a jezsuita rend ekkor már mintegy 1000 forintot kitevő, tizenkét esztendőre visszanyúló adóhátralékát, illetve a következő években is felmentést kaptak a szüreti

382 Géra 2009. 83. (Jk. 239. sz.)

383 Scheutz 2012. 38.; Az utolsó ismert adat a budai pellengérről jelenlegi tudásunk szerint 1734-ből származik, amikor egy magát áruló asszonyt egy órára pellengérré állítottak. BFL IV.1006.e 40. köt. 1734. fol. 81–82.; A budai pellengér eltávolításának hátterében akár a győri pellengérről azonos okok is sejthetők. 1743-ban a káptalani mezővárosból szabad királyi várossá lett település magisztrátusa pallosjoga demonstrálása céljából a főtéren Szűz Mária-szobor szomszédságában pellengérré állítottatott. A volt földesúr győri káptalan és a vármegye az 1751-es országgyűlésen a pellengérhez kapcsolódó közérkölcseket és a katolikus vallást sértő tevékenységekre is hivatkozva felszólaltak a város szabad királyi városi rangjának becikkelyezése ellen. Nagy J. 2020c. 497–499.

384 Manetsch 2013. 401.

cédula, a hegyvám és a csőszpénz fizetése alól. 1722-ben a magisztrátus hozzájárult ahhoz is, hogy a kútból a vizet átvezessék a jezsuiták közvetlen közelben álló három épületébe. A Ruppert Mossleithner kőfaragó által elkészített nagy vízmedence és a kutat díszítő, oszlopon álló Loyolai Szent Ignác szobor, Anton Hörger munkája, bizonyára impozáns látványt nyújtott a Szentháromság-oszlop szomszédságában. Schmall Lajos meg nem erősített állítása szerint a kút vörös márványból, pontosabban piszkei vagy süttöi vörös mészkőből készült. A Szentháromság-oszlop szoboralakjaihoz hasonlóan Loyolai Szent Ignác – és mellette angyalok, amennyiben az 1770-es évek felújítása alkalmával renoválást követően valóban az eredeti szoboralakokat helyezték vissza³⁸⁵ – szobra is aranyozott volt, a munkára az idős Wolf Heinrich Bösingert kérték fel tanácsostársai. Erről az első kútról semmilyen ábrázolást nem ismerünk, a 18. század utolsó harmadában készült új kútból kiindulva Zakariás G. Sándor arra a következtetésre jutott, hogy a kutat már eredetileg is víztartálynak szánták, ezért a vízmedencét deszkafedéllel borították. A városháza előtti kút vizének jó minőségét, finom ízét és hűvösségét 1822-ben fontosnak tartotta kiemelni városleírásában Franz Schams.³⁸⁶

A város szakrális életének központi eleme: a Szentháromság-oszlop

Buda, az istenfélő, katolikus város

A plébániatemplom többnyire éjjel-nappal nyitva állt a hívők előtt, ennek megfelelően a városháza mellett a tér másik oldalán álló Nagyboldogasszony-templom a városi nyilvános élet másik fontos színtere volt.³⁸⁷

A 18. század első felében a városi életet, kultúrát, a polgári identitást még messzemenőig meghatározta az egyház és a vallás. A városvezetők – ahogyan mindenki, aki a város alkalmazásában állt – Isten kegyelméből kerültek hivatalba, a munkát eskütétel után kezdhették meg, de a tanácsuléseken sem feledkeztek meg a kezdő imádságról. A város és a hit szoros kapcsolatát jelképezte a számok szimbolikája: a belső tanácsosok tizenketten voltak, mint az apostolok, a külső tanácsosok kétszer tizenketten.³⁸⁸ A vasárnapi, nem ritkán a mindennapi misehallgatás, a nagy egyházi ünnepek hozzátartoztak a városi létehez. A török kiűzését követően az ellenreformáció egyik központjaként újjáépülő Buda magisztrátusának 1696-ban adott hivatali utasításban, felettes szerve, a Budai Kamarai Adminisztráció a tanács legfontosabb céljaként az első pontban felszólította a városatyákat, hogy vezessék istenfélelemre és erényes, Istennek tetsző életre a lakosságot. Elvárták a tanácsosoktól, hogy személyesen példát mutatva buzgón látogassák a vásár- és ünnepnap miséket, s ne hiányozzanak egyetlen nyilvános egyházi szertartásról sem. A város, a polgári identitás és a

385 1773-ban a szobrot a Nagyboldogasszony-templomra helyezték át, majd Máriaremetére került, ahol a szoboralakot Szent László királlyá alakították át. Simon 2017. 67.

386 BFL IV.1002.a 16. köt. 1718. július 27. 262–263.; BFL IV.1019 Nr. 25.; Nagy L. 1975. 47.; Zakariás 1956. 299–301., 314., 318.; Schams 1822. 486.

387 Dülmen 2005b. 66.

388 Az egész német kultúrkörben elterjedt volt, hogy a városok vezető testületeinek létszámát a bibliai számnak tekintett tizenkettőben, ennek felében vagy többszöröseiben szabták meg. Scheutz 2009. 286.

katolikus vallás elválaszthatatlanul szoros kapcsolatát bizonyítják a számadáskönyvek, számadásmellékletek. Évente visszatérő tételek az egyházi-városi ünnepre kiadott összegek. A közreműködő templomi zenészek és a díszlővéseket leadó katonák járandóságukat a város pénztárából kapták. A körmeneteken használt diadalkapukat is a város rendelte, majd fizette. 1707-ben, a háborús események következtében nehéz anyagi helyzetbe került város Johann Kaspar Landtrachtinger festő polgár elismervénye szerint Szentháromság vasárnapjáig (május 17.) 34 nap alatt tartozékokkal (figurákkal együtt) 8 új, festett diadalkaput készített el a segédjével. Munkabérét (52 Ft) a város pénztárából utalták ki, a jezsuitáktól minden munkanapon csak ételt és italt kaptak. A város alkalmazottai, többnyire az éjjeliőrök, részt vettek a körmenetekhez szükséges díszletek (pl. diadalkapu) építésében, őrzésében, vitték a dobokat, a hordozható orgonákat, gyertyákat, állították a májuszákat. A körmeneteken több alkalommal használt tárgyakat (pl. a szentek szobrait szállító kiskocsikat), mint láttuk, a városházán tárolták. Mindig a magisztrátus gondoskodott a városháza előtti tér és a körmenetek útvonalának megtisztításáról. A Szentháromság-oszlop felállítását követően nemcsak a hulladékot hordták el és seprtek, hanem a szobor körül a kockakő között előtüremkedő gyom eltávolításáról sem feledkeztek meg. Négy napszamos, négy teljes napig készítette elő a terepet. A Szentháromság-oszlop szomszédságában álló őrbódéről – pontos funkciója ismeretlen, vélhetően a szobor őrzésére létesítették – sem feledkeztek meg, egy szabóval fehér abaposztóból leplet készítettek, hogy a fából épült őrház látványa ne rontsa el az összhatást.³⁸⁹

Az egyházi pályát választó polgárgyermekek és a Budán felszentelt fiatal papok mindig számíthattak a város segítségére. Példaként a városházán dolgozó, többször említett két festő gyermekeit említjük: Georg Falkoner klarissza apácának állt leányának hozományához a magisztrátus is hozzájárult, Kaspar Landtrachtinger fiának, Peternek pappá avatása utáni első miséjén (*Primitz*) pedig a város fizette a gyertyákat, részben az ebédet, valamint egy ajándék breviáriumot.³⁹⁰ A magisztrátus a vallási buzgalom elősegítésére időnként kegyes olvasmányokat, leggyakrabban katekizmusokat vásárolt, majd osztott szét az egyes városrészek hívői között. 1727-ben a Szentháromság Testvériséget vezető jezsuiták kérésére a magisztrátus szép összegért vásárolt a kultuszt népszerűsítő könyvecskéket a hívők számára. A tanács erőfeszítéseit azonban az egyház képviselői ennek ellenére nem mindig találták elég hatékonynak. 1737-ben ugyanis a jezsuiták rektora arról értesítette a Buda ügyében vizsgálódó gróf Erdődy György kamaraelnököt, hogy a budai köznép egy része nem látogatja elég buzgón a vallásos alkalmakat, nem tartja az ünnepeket. A magisztrátusnak adott új hivatali utasítás ezt orvosolandó a mindennapi misehallgatás érdekében megtiltotta, hogy a Telek-

389 BFL IV.1002.a 24. köt. 1723. december 11. 531.; BFL IV.1006.e 30. köt. 1724. 91., Számadásmellékletek 306. d. 1718. Nr. 448., Nr. 487.; BFL IV.1007.c 40. d. Szentháromság-szobor.; Az őrbódé akár a Szentháromság-szobornál elhelyezett tűzoltóeszközök (közepes fecskendő, 3 kézi fecskendő) tárolására is szolgálhatott, mivel azokat fedett helyen őrizték, az ajtót pedig kulcsra zárták. A tűzoltószerszámok 1724-ben keletkezett felsorolásában a Szentháromság-szobornál kifejezés szerepel, ezért feltételezhetjük, hogy az őrbódénak használt falétesítményről volt szó. Simon 2011. 483.

390 BFL IV.1006.e 40. köt. 1734. fol. 56–57., 43. köt. 1737. fol. 117., 120.

könyvi Hivatal a városházán délelőtt 10 óra előtt kinyisson, továbbá a tanács felelősségévé tette a mesterlegények és inasok templomba kényszerítését.³⁹¹

A Buda örökös plébánosainak megtett jezsuiták és a szabad királyi városi rangját viszszenyert település vezetése között a főkegyúri jog kérdése ugyan folyamatosan vita tárgyát képezte, ebből a városlakók a hétköznapiakban vélhetően nem sokat tudtak, olyan intenzív kapcsolat kötötte össze a városházát a plébániatemplommal és a jezsuitákkal. Tisztújítás, az új polgármester eskütétele elképzelhetetlen volt a plébános, a jezsuiták rendfőnökének közreműködése nélkül, aki az ünnepi szentmisét celebrálta. Húsvét előtt, nagyböjt idején a magisztrátus és a polgárság a jezsuitáknál 40 órás imádságon vett részt, nagycsütörtökön (*Grün Donnerstag*) a jezsuiták rendházában az apostolokat megszemélyesítő tizenkét városi szegényt a lábmosás szertartása után az utolsó vacsorát eljátszva megvendégelték. Az étel-ital költségeit a város állta, ezért az eseményre bizonyára elvárták a magisztrátus tagjait.³⁹² A Wienerisches Diarium 1732-ben közölt rövid tudósítást arról, miként várta húsvét eljövetelét Buda istenfélő városa: „Az elmúlt hét ájtatoskodással telt el. Virágvasárnap a tanács szokás szerint az oltárnál vette át a szentelt ágakat. Csütörtökön a lábmosás ment végbe, amelynél a sekrestyében 12 szegényt vendégeltek meg. Pénteken a szokásos templomi szertartást tartották, amelynél ugyancsak jelen volt a tanács. Vasárnap nagy körmenetet terveztek minden plébániából a Kálvária-hegyre és innen a jezsuita templomba annak emlékére, hogy az 1723. évi tűzvész nem pusztított tovább. A régen várt eső miatt azonban csak a templomokban lehetett az ájtatosságokat megtartani.”³⁹³ Pünkösdkor a magisztrátus és a jezsuiták ismét közösen ünnepeltek minden évben, ehhez hozzátartozott a májusfa, aminek állíttatásáról hagyományosan a város gondoskodott. Előfordult, hogy több májusfát hoztak, az egyik a városháza udvarára került, a másik pedig az előtte lévő térre.³⁹⁴ A városháza nagyterme nemcsak a jezsuiták iskoladrámáinak biztosított helyszínt, hanem esetenként az is előfordult, hogy a magisztrátus a rend jó diákjai között kiosztott jutalmak összegét megtoldotta a város pénztárából.³⁹⁵

A magisztrátus és a város katolikus lakossága nagy megtiszteltetésként élte meg 1714 májusának közepén Keresztély Ágost szász herceg bíboros és esztergomi érsek látogatását, aki egyházi pályára lépése előtt katonaként maga is részt vett Buda visszavívásában. A magyarországi egyház fejét nagy harangzúgás fogadta, trombitaszó és dobpergés közepette a polgárőrök fegyveres sorfala között vonult fel a Várba, ahol nagy egyházi pompával tartot-

391 BFL IV.1006.e 30. köt. 1724. 91., 33. köt. 1727. fol. 39.; Dülmen 2005b. 122–123.; Bónis 1974. 27–28., 32–33., 42.

392 Pünkösdkor a kapucinusoknál vettek részt a budaiak 40 órás imádságon, amit a fent említett alkalomhoz hasonlóan mindig körmenet zárt. Vanossi 1733. 35–36.; BFL IV.1006.e Szamadásmelléletek 1714. 301. d. Nr. 412., 1711. 298. d. Nr. 191 ½, 1718. 303. d. Nr. 428., Főkamarási számadás 31. köt. 1725. 105., 33. köt. 1727. fol. 71.

393 Hanskarl 1938. 47.

394 BFL IV.1006.e Szamadásmelléletek 1718. 303. d. Nr. 444.; Májusfát május első napján és/vagy pünkösdkor állítottak, a szokás tájegységként eltért, közös vonása azonban, hogy elsősorban a fiatalokhoz kötődött. A hatóságok igyekeztek megakadályozni, hogy a szokásnak a szükségesnél több fa essen áldozatul. Úgy tűnik, Budán az egész közösség számára állítottak fákat, arra nincs utalás, hogy az egyes házak udvarában is így tettek volna. Dülmen 2005b. 137.

395 BFL IV.1006.e 48. köt. 1742. fol. 65.

tak misét. Az érsek Budán tartózkodásának négy napja alatt a város két lakomát rendezett tiszteletére, amelynek helyszínéül a várparancsnoktól a szükséges felszereléssel együtt megkapott nagy sátor szolgált. Két és fél borjú, 57 lat marhahús, egy egész őz, közel hatvan tyúk, hat vadkacsa, egy pulyka, néhány fogoly és fűj, valamint különféle dunai halak kerültek az asztalra. A húsféléket spárgával, salátafélékkel és retekkel tálalták, a fogások ízesítéséhez borsot, gyömbért, szerecsendiót, sáfrányt, fahéjat, petrezselymet, rózsacetet használtak. A pisztáciát, mandulát, citromot, cukrot és fahéjat süteményhez használták el. A fogásokhoz 11 akó fehér- és vörösbor, 80 meszely sör, valamint 3 üveg rozsolli (édes likőr) fogyott el. A vendéglátó magisztrátus a díszvendég szórakoztatására mindkét alkalommal zenészeket, köztük tamburásokat hívott. A lakomákon feltálatl étel-ital költségei és a díszmenetben közreműködő, majd az asztalnál játszó zenészek fizetése mintegy 300 forintjába került a városnak. A város és a polgárság a korszakban az esztergomi érsek látogatásához hasonlítható ünnepet nem rendezett. A protestáns hitben nevelkedett, pogányok ellen harcoló katonából katolikus főpappá lett herceg nemcsak a város keresztény kézre kerülése és egyházfői méltósága miatt foglalt el különleges helyet a budai hívek szívében, hanem a középkorban itt őrzött ereklyék visszaszerzésében nyújtott pótolhatatlan segítségével is kivívta magának a szinte uralkodóknak kijáró ünneplést.³⁹⁶

A város életében fordulópontot jelentett a régen vágyott saját plébániatemplom alapkövének letétele, amely egyben békekötést jelentett a város főkegyúri jogát és szabad plébánosválasztási jogát ellenző jezsuita renddel is. 1740. augusztus 1-jén a jezsuiták rektorának közreműködésével tették le az első adományozó, Thoma Raspassani vízivárosi vikárius kívánságának megfelelően Szent Anna tiszteletének szentelt templom alapkövét. Az alapkö mellé elhelyezték Szent Anna, Nepomuki Szent János, Szent Ignác és Xavéri Szent Ferenc ereklyéit, a polgármester 1740-ben vert pénzermét, a városbíró dobozba zárva a budai jezsuiták és a tanácsosok névsorát mellékelte. Az ünnepélyesen beépített alapkövet a beépítés előtt sokan megérintették.³⁹⁷

„A polgárság fogadalmának méltó műve”: a Szentháromság-oszlop

A város és a jezsuiták közötti szoros kapcsolatot erősítette a rend által szorgalmazott Szentháromság-kultusz budai meghonosítása. A rettegett, Isten büntetésének tekintett pestis először 1689-ben érte el a várost, sokak halálát okozva. A korabeli vélekedés szerint a járványt legfeljebb az égiek háríthatták el, így minden más védekezésnél, orvosságnál fontosabbnak tartották a hitet. A budai magisztrátus ezért a jezsuiták biztatására megfogadta, hogy a polgári közösség életében kiemelt szerepet kapnak a Szentháromsághoz kapcsolódó ünnepek, szertartások, s emellett, amint anyagi helyzetük engedi, a bécsi Grabenen álló oszlophoz hasonló Szentháromság-oszlopot emelnek központi helyen, a plébániatemplom és a városháza előtti téren. A Szentháromság tiszteletére rendezett körmenet a pünkösdi utáni vasárnapon

396 Hanskarl 1938. 31.; BFL IV.1006.e Számadásmelléletek 301. d. 1714. Nr. 275–276., Főkamarási számadás 20. köt. 1720. 111.; BFL IV.1002.a 11. köt. 1714. május 10. 581–583.

397 Hanskarl 1938. 42.

Buda egyik legfontosabb ünnepévé vált, a fogadalom második felét, az oszlopot azonban még nem tudták megvalósítani. A következő, előzőnél súlyosabb pestis 1691-ben érte el a várost, további terjedésének fogadalmuk megerősítésével, írásba foglalásával igyekeztek elejét venni. Sőt, ezt azzal egészítették ki, hogy megfogadták, nem tűnnek meg a településükön protestánsokat. A protestánsokat választás elé állították: katolikus hitre térnek vagy elköltöznek. Buda városa – amennyiben összevetjük a városháza építésére szánt költségekkel – jelentős összegeket költött fogadalma teljesítésére. 1692-ben a szobor elkészítésére alig 270 Ft gyűlt össze, míg a kiadásaik meghaladták a 400 Ft-ot. 1693 húsvétjára a helyi Bernardo Feretti kőfaragó elkészítette a szoborcsoport rüsztyjét, aminek munkadíja kedvezményes áron, 100 Ft elengedése után 600 Ft-ot tett ki. Több pénze nem maradt a városnak, így az elkészült rész évekig a városháza egyik használaton kívüli helyiségében várta a folytatást.³⁹⁸ Az oszlop felállításához szükséges pénzalap részére 1697-ben kezdtek el gyűjteni. Városrészenként két köztisztelőben álló polgár kereste fel időről időre a lakókat, hogy adományokat kérjen az oszlop elkészítésére.³⁹⁹ Az itt élő állami hivatalnokok, nemesek, polgárok mellett a legszegényebb katolikus városlakók is adakoztak. A pénz ennek ellenére lassan gyűlt, ezért a magisztrátus a szitkozódókra, verekedőkre és házasságtörőkre kiszabott pénzbírságokat az oszlop javára fordította.⁴⁰⁰ A legkisebb összeget, egy-két krajcárt egy Maria néven feljegyzett cselédlány adta.

Az alapkövet a városháza előtt 1700-ban tették le, a szoborcsoport felszentelésére azonban csak 1706-ban került sor. Az első, a maitól eltérően kinéző Szentháromság-oszlopot már a kezdetektől túlságosan szerénynek ítélték, 1709-ben, az újabb pestis közeledtének hírére a tanács az anyagi áldozatokkal nem törődve, pompásabb, a város rangjához méltóbb szoborcsoport elkészítését határozta el. Ezzel egy időben, Baitz polgármester kezdeményezésére a magisztrátus ígéretet tett arra, hogy havonta litániát tartanak a Szentháromság-oszlop előtt a polgárságért és a városért, előző este pedig a Szűzanya tiszteletére.⁴⁰¹ A magisztrátus írásba foglalt új fogadalmában tíz évre az életében jezsuita rendtag, majd halálát követően a pestiszszentek közé sorolt Xavéri Szent Ferenc oltalmába ajánlotta a várost. Sem az új oszlop terve, sem az új védőszent nem segített, Budát minden korábbinál súlyosabb pestishullám érte el. 1709 és 1713 között több alkalommal egész városrészek kerültek zárlat alá, leghosszabb időre a Tabán. A városháza előtti első Szentháromság-oszlopot 1712-ben Újlakra szállították át, s az ottani templom előtti téren állították fel.⁴⁰²

A második oszlop, Zoltán József szavait idézve „*a jezsuita barokk első nagyszabású kőbevésett budai alkotása*” 3,6 m magas talapzatával, az ebből kiemelkedő 6,7 m felső talapzattól, a 4,1 m magas oszlopból és az ezen álló 2 m magas, Szentháromságot ábrázoló szoborból áll. A hatoldalú talapzat első reliefjének témájával Anton Hörger a pestis eltávolozásáért könyörgő Dávid király alakjával jelképesen Buda város fohászkodását fejezte ki. Az

398 BFL IV.1007.c 40. d. Szentháromság-szobor.

399 1692-ben, a gyűjtés első évében 89 Ft jött össze. Ebből 30 Ft-ot egy nő adott, akit „*eine guette Freundin*” megjelöléssel vettek fel a listára. Böisinger polgármester 15 Ft-ot, a polgárok 6–15 forint közötti összegeket, a szegényebbek 15–30 krajcárt fizettek a gyűjtőknek. IV.1002.uu Bd. 81. Sammelband.

400 Uo.

401 BFL IV.1007.c 40. d. Szentháromság-szobor.

402 Az első Szentháromság-szobor ma is az újlaki templom előtt, a Zsigmond téren áll. Simon 2017. 68.

első relief alatt elhelyezett oltárkőnél tartották a későbbiekben a Szentháromság-litániákat. A második relief a Gellért-hegy jól felismerhető tömbje és a romos város előtt egy pestistől gyötört budai családot jelenít meg. A harmadik dombormű a Szentháromság-oszlop építését és az azon dolgozó mestereket ábrázolja, felettük a budai népért fohászkozó angyalokkal.⁴⁰³ Az új szoborcsoport fő alakpárjait a helyben lakó vezető állami hivatalnok házaspárok fizették, a legtöbb alakot, a talapzatra helyezett tizenöt fős csoportot Johann Kaspar Rupp élelmészeti igazgató finanszírozta. A szabad királyi város részéről Zaunock polgármester, Valentin Werner patikus és Franz Wabler tanácsosok feleségeikkel együtt egy-egy szobor elkészítésének költségeit vállalták. A Szentháromság téren ma is látható nagy szoborcsoportot 1713. június 11-én hálaadás, pompás körmenet és ágyúdörgés közepette szentelte fel a jezsuiták rektora, a nagy ünnepegről még a Wienerisches Diarium is beszámolt.⁴⁰⁴

A Szentháromság-oszlop – rendszerint a városi ünnepek kezdő- és végpontja – eredeti rendeltetése a pestis elleni védelem vagy a járvány elhárítása, majd az ezt követő hálaadás, mint látni fogjuk, a későbbiekben is kiemelt szerepet kapott.⁴⁰⁵ 1735 júniusának első vasárnapján a pestisre emlékezve Szentháromság-ünnepet ültek Budán. A város katolikus gyülekezetei, iskoláinak tanulói és a kegyes testvériségek tagjai a Szentháromság-oszlopnál gyülekeztek, majd a Nagyboldogasszony-templomban tartott nagymisét követően a Vízivárosi kapun keresztül a főörségig és a másik oldalon vissza a városháza elé vonult a körmenet, ahol az oszlop előtt, szabad ég alatt újabb mise és prédikációk következett. A szoborcsoportot Szentháromság ünnepének egész nyolcada alatt éjjel-nappal kivilágította a város. Ez csak az 1730-as évek elején, takarékossági okokból maradt el, de hamarosan ismét felelevenítették a szokást. 1740 nyarán a városi éjjeliőrök éjjel-nappal felügyelték a három nagy lámpást, nappal pedig az ezek mellett égő kicsiket. 1738. augusztus 31-től, amikor az újabb nagy pestishullám már Buda környékét is elérte, vásár- és ünnepnapokon esténként a Nagyboldogasszony-templom erkélyén zenés litániát tartottak, a szobornál pedig a Szentháromság olvasóját imádkozták el.⁴⁰⁶ A pestis mellett más elemi csapások elkerülése érdekében is a Szentháromsághoz imádkoztak és a nevezett szoborcsoportot járták körül. 1731-ben, az 1723-ban történt tűzvész nyomán, a lakosság a Várban raktározott nagy mennyiségű puska- por miatti aggodalmában kérte Szent Donát közbenjárását, hogy az Úr kímélje meg a várost a villámlástól. A Szentháromság-oszlop erejébe vetett hit később sem halványult el, 1763-ban egy kisebb földrengést követően ismét ide gyűltek imádkozni a budaiak.⁴⁰⁷

403 Zoltán 1963. 30.

404 Némethy 1876. 146–147.; Simon 2017. 68.; Géra 2014. 151–152.; Géra 2016. 127., 158., 176–177., 213., 223., 225., 227–228., 231., 233., 239., 241.; Hanskarl 1938. 41.

405 A magisztrátus nem elégedett meg a Szentháromság-oszloppal, hanem 1709-ben az új védőszentnek, Xavéri Szent Ferencnek új oltár emelését ígért a plébániatemplomban. Ennek a fogadalomnak a beváltására azonban 1736-ig kellett várni. Az oltárképek festése, a kőfaragás és az asztalosok munkája a városnak 864 Ft-jába került. BFL IV.1006.e 42. köt. 1736. fol. 69.

406 Zoltán 1963. 32–33.

407 Zoltán 1963. 31–33.

A városháza előtti tér szakrális jellegét a Szentháromság-oszlop felállítását követően senki nem vonhatta kétségbe. A városháza és előtte a Szentháromság-oszlop a Habsburg-reprezentáció mellett egyben a katolikus vallás elsőbbségét is hirdette. Azokban a városokban, ahol a lakók több vallást követtek, kifejezetten fontosnak tartották a szakrális terek elhatárolását és az egyes vallások közötti hierarchia vizuális megjelenítését, egyértelműsítését. A városi ünnepek a nemcsak a hatalmat gyakorló (polgár)közösség összetartozását erősítették, fejezték ki az ott élő kívülállók számára, hanem egyszersmind identitásteremtő szerepet is játszottak.⁴⁰⁸ A céhes rendben felvonuló polgárságot az 1697-ben készített, értékes zászlók vezették fel. A polgárság fehér és virágos néven említett zászlóira Wolf Heinrich Bössinger festett képeket, illetve ő aranyozta be a zászlórudakat.⁴⁰⁹ A budai városháza környékén járó idegen számára a Szentháromság-oszlop, a városházi kápolna tornya és az 1718-ban létesített városi kút tetején elhelyezett, a jezsuitákra utaló Szent Ignác szobor⁴¹⁰ világosan jelezte, hogy itt a katolikus vallást, egyszersmind a Habsburg Birodalom államvallását illeti meg az első hely.

A leírások alapján egyértelmű, hogy az ünnepek szakrális központja a Nagyboldogasszony plébániatemplom és az előtte lévő tér a Szentháromság-oszloppal.⁴¹¹ A többi városrész gyülekezetei ide érkeztek, a fő körmenetre az előkelőségekkel, a magisztrátus tagjaival a Várban került sor, s ez a Szentháromság-oszloptól a Dísz téri főőrséghez a Vízi kapu érintésével vezetett, majd a másik oldalon a Székesfehérvári kaput elérve, az Úri utcán tértek vissza a városháza előtti részre. A rajtuk elhelyezett címer miatt a városkapuk az egész várost, a polgári közösséget jelképezték, elválasztották, de össze is kötötték a belső várost a többi városrészrel. A kapukat olyan szimbolikus erővel bíró tereknek tekintették, ahol egyik világ a másikkal találkozik – ahogyan például a földi világ az égiekkel – ezért a rituálékban mindig fontos szerephez jutottak, ezért álltak meg körmenetek idején mindig a kapuknál imádkozni. Ezzel magyarázható, hogy a szeptember 2-án Budán tartott körmenet a Vár minden kapuját érintette, a Bécsi kaput a Császárrésznél tartott fő események után, visszafelé ejtették útba.⁴¹² A budai egyházi-városi ünnepek sorában az egyetlen kivétel a szeplőtelen fogantatás kihirdetésének helyi ünnepe, mivel ennek kiinduló és végpontja a vízivárosi ferencesek temploma volt, akiknek körében rendkívüli tiszteletnek örvendett. Laikus testvériséget alapítottak a tiszteletére, a templom mellett pedig Immaculata-szobrot emeltek. Az

---

408 Schnettger 2018. 74.; Krischer 2011. 145–147.; A Szentháromság-oszlop és környékének gondozásáért a város felelt. A kisebb-nagyobb javításokat, a kövezet rendben tartását a kurátornak megválasztott egyik belső tanácsos intézte, akinek a Főkamarási Hivatal utalta ki a szükséges összegeket. 1734-ben a szobrok renoválására Johann Georg Mayer tanácsos 91 Ft-ot fizetett ki. Az 1730-as évek végétől a Szentháromság-oszlop környékét már nemcsak ünnepek előtt, hanem havi rendszerességgel takarították. BFL IV.1006.e 39. köt. 1733. fol. 80.; 40. köt. 1734. fol. 62., 44. köt. 1738. fol. 68–70.

409 BFL IV.1006.e Számadásmelléletek 295. d. 1697. Nr. 100–102.

410 A szobrot a város megrendelésére Anton Hörger készítette el 1722-ben. BFL IV.1006.e 28. köt. 1722. fol. 113.

411 Simon 2019. 20–21.

412 Opll 2013. 80., 83., 85.; Simon 2019. 19.

ünnepi körmenet ezen az ünnepen a Vízivárosból indult, de a nagymisére ekkor is a Nagybaldogasszony-templomban került sor.⁴¹³

A Wienerisches Diariumban Buda visszafoglalásának évfordulójáról közölt tudósítások, mivel nagyrituáléről volt szó, szinte minden évben hasonló beszámolót közöltek, az 1732-ben közreadott leírás a következőképpen írta le az ünnepséget: „*Pestről és a Vízivárosból is sokan jöttek az új ferences templom körmenetével fel a várba, ahol a jezsuita templomban Ertl Tobias rektor ünnepi nagymisét mutatott be. Utána körmenetben vonultak a bástyához [az ún. Császárrészhez, ahol elsőként áttörték a keresztények a falat], ahol P. Manseer Ádám S. J. mondott nagy tetszéssel fogadott beszédet a visszafoglalásról és felrepültek a sasok is. Ezután üdvölvésekkel zene mellett áldás volt, majd visszatért a körmenet a zászlóik alatt felállított céhek és a katonaság sorfala között a templomba, ahol hálaadás volt. Másnap gyászmisét mondtak az ostromnál elesettek lelkiüdvéért.*”⁴¹⁴ Ahogyan az idézetből kitűnik, a szeptember 2-án tartott, évente ismétlődő évfordulós ünnepekre, ahogyan a pestis eltávolozásának megünneplésére sem, nem hívták meg közösségként az ortodoxokat, akik egyébként a lakosság mintegy 40%-át alkották. A nem katolikus vallású ortodoxok, örmény katolikusok, a katonasághoz vagy a nemességhez tartozó néhány protestáns (a zsidókkal együtt) legfeljebb külső szemlélőként követhette nyomon az eseményeket, semmilyen módon nem képviseltették magukat, pedig a pestis őket ugyanúgy érintette. A korszakban a csaták emléknapijainak a városokban egyébként legalább olyan erős közösségteremtő erőt tulajdonítottak, mint az ún. eskünapoknak ott, ahol ilyenre sor került.⁴¹⁵ Az ortodox közösség hiánya azért is szembetűnő, mivel ezen az emléknapon a nemesek, a katonaság és a városi polgárság a katolikus városlakókkal közösen ünnepeltek. Az egyházi szertartás után a városban lakó előkelőségek, időnként a magisztrátus tagjai is a várparancsnokhoz kaptak meghívást díszbédre, vélhetően hasonló lakomákat rendeztek a céhek, laikus testvériségek vagy akár magánszemélyek szerte a városban.⁴¹⁶

Az éves ünnepegről készült leírások többsége a katolikus dominancia mellett az egyes nációk közötti hierarchiát is tükrözi, a plébánia- vagyis főtemplomban kizárólag németül prédikáltak, a magyar és a horvát (időnként főként a környékről érkezők számára szlávul-szlóvakul is beszéltek) prédikációk a templomon kívül, szabad ég alatt, esetleg valamelyik külvárosi templomban, ahová kizárólag a helyi közösség járt, hangzottak el. A visszafoglalás évfordulós ünnepein a jezsuita plébános fő prédikációja, az ünnepség egyik fénypontja hasonlóan német nyelvű volt. A város ünnepein megjelentek – és a láthatatlan határvonalon kívül rekedt más vallású nézők – számára a katolikus vallás elsőbbsege mellett a német nyelv kiemelt jelentősége volt a másik fontos üzenet. A jelenlévők számára közösségteremtő erejű városi ünnepeket az ortodox közösség tagjai – joggal – kirekesztésként, a másik felekezet erődemonstrációjaként élték meg. Ez állandó feszültséget okozott, ami időnként olyan jelenetekhez vezetett, mint 1718-ban, amikor az ortodoxok egy csoportja a Gellért-hegyen

413 Simon 2019. 20–21.

414 Hanskarl 1938. 44.

415 Krischer 2011. 140.

416 Hanskarl 1938. 43–45.

álló katolikus feszület előtt táncolt, majd az emiatt méltatlankodó ferences atyát megverte.⁴¹⁷ A magisztrátus példás büntetést szabott ki, a néhány normasértő miatt az egész ortodox közösséget 300 forintra bírságolták azzal, hogy a közösség bíróját vasra verik, amennyiben nem fizetnek. A magisztrátus végül a katolikus papság közbenjárására, hosszas kérlelés után hajlott az összeg csökkentésére, de példa statuálása céljából ragaszkodott a fizetéshez.⁴¹⁸

Állami ünnep – egyházi ünnep – városi népünnepély

A korszak állami ünnepei az uralkodócsalád életének fontos eseményeihez, például névnapokhoz, házasságkötésekhez, kishercegek születéséhez vagy békekötésekhez, győzelmes csatákhoz kötődtek.⁴¹⁹ Az Isten akaratából uralkodó Habsburgok életének fordulópontjait vagy politikai jelentőséggel bíró eseményeket ugyancsak elképzelhetetlennek tartották égi áldás és segítség nélkül, ezért az ünnepség hivatalos része mindig zenés szentmisével kezdődött, Budán katolikus szertartás szerint. A város visszaszerzésének emlékünnepéhez hasonlóan minden társadalmi réteg képviseltette magát. Az egyház mellett fontos szerep jutott a katonaságnak, akik az ágyúlövésekkel, díszlövésekkel jelezték az ünnep fordulópontjait, felvonultak a körmenetben, majd katonai parádét mutattak be az egybegyűlteknek. Az ünnep egyben az egyházi ünnepekhez hasonlóan egyértelműen a fennálló társadalmi hierarchia szemléltetését, megszilárdítását szolgálta. A megjelentek a társadalmi helyzetüknek megfelelő helyet foglalták el a templomban, majd a körmenetben, ezt követően azonban a várparancsnok vagy valamelyik rend lakomájára már csak az előkelők, a város részéről a magisztrátus, esetleg a fontosabb városi hivatalnokok – például az árvaszámtartó – kaptak meghívást. A polgárság – külön céh lakomákról nincs tudomásunk, de nem kizárt, hogy ilyen alkalommal tartottak – és a kiváltságok nélküli városlakók egy része a városháza előtti téren szórakozott. A tűzijátékok, kivilágítások és egyéb attrakciók idejére azonban a nemesek és más előkelőségek is megjelentek. Mint látni fogjuk, ezek az ünnepélyes alkalmak egyszerűen kedvező alkalmat szolgáltattak a régi viták, sehová nem vezető ellenségeskedések rendezésére.

Évente ünnepelték az uralkodó névnapját, amit névadó szentjének ünnepével kötöttek össze. III. Károly király és császár névnapját Boromei Szent Károly napján, november 4-én ünnepelték. Dél előtt a Nagyboldogasszony-templomba gyűltek össze a város előkelőségei a magisztrátussal és a polgárság egy részével, hogy nagymise keretében az uralkodóért imádkozzanak. A városházi kápolna kialakítását követően a magisztrátus a saját kápolnájában is tarttatott zenés, hálaadó misét. Erre rendszerint délután került sor, mivel a jezsuiták miséje után a magisztrátus az előkelőségekkel meghívást kapott zártkörű ebédre, amit többnyire a

417 A Gellért-hegy tetején egyszerűbb feszület állt Szűz Mária és Evangelista Szent János szobraival. A Gellért-hegy katolikus vallásban betöltött fontos szerepére utalva Simon Katalin az országúti Kálvária-hegy kisebb párjának nevezi. Simon 2019. 17–18.

418 BFL IV.1002.a 16. köt. 1718. április 29. 142–143.

419 Johannes Burkhardt ezt a jelenséget az uralkodás személyes jellege mellett az állam intézményesülésének hiányára (*Institutionalisierungsdefizit*) vezeti vissza, ennek következtében a kora újkorban az uralkodódinasztia és az állam elválaszthatatlan egységet képezett. Burkhardt 1997. 516.

várparancsnok rendezett. Arra is volt példa 1726-ban, hogy az uralkodó tiszteletére a vízi-városi ferencesek zenével kísért teológiai vitát tartottak, ahová a város képviselőiben a magisztrátust is elvárták.⁴²⁰ Mária Terézia trónra kerülését követően, 1741-től kezdve október 15-én ünnepelték a királynő névnapját. A hivatalos program – amiről a Wienerisches Diarium az olvasóinak beszámolt – délelőtt 9-kor a jezsuitáknál tartott ünnepi misével kezdődött, majd az ezt követő háromszoros üdvölvéssel zárult.⁴²¹ Buda városa a korábbi hagyományokat követve megtartotta saját városházi szertartását, majd a Városmajorba vonult ki a magisztrátus és a polgárság a katonasággal, illetve a városban lakó előkelőségekkel. A rendhagyó helyszín háttérben az Óbudát birtokló özvegy Zichy grófné és kísérete meghívását sejtethetjük, akivel a város budaörsi szőlőjének bérlete miatt perben állt, az ügyben az Udvari Kamara tanácsosai igyekeztek békét teremteni. A tanács, talán az erre a célra kiadott összeg nagysága (135 Ft) miatt, szükségét érezte a számadásokban magyarázatot fűzni az erre a célra kifizetett tételhez: a várparancsnokkal harmonikus viszonyra törekednek, a grófnéval pedig szeretnének egyezsége jutni, ennek érdekében a szentmise után uzsonnával és kis tűzijátékkal várták a megjelenteket.⁴²²

Az uralkodó halálát követően először gyászünnepséget tartottak, a gyászjelvényekkel megjelent katonaság és hivatalnokok nyilvánosan, a várparancsnok vagy helyettese előtt tettek esküt. 1740-ben, III. Károly halála után például a Dísz téren felvonult katonaság együttesen, három egymást követő napon (október 26–28.) tett ünnepélyes esküt az összegyűlt nézősereg előtt. A december 5-re tervezett gyászünnepet két nappal később tartották meg, mivel a viharos idő miatt nem lehetett átkelni a Dunán. A Nagyboldogasszony-plébániatemplomban ez alkalommal a kalocsai érsek mondta a gyászmisét. „*A templom közepén állították fel a több lépcsőfok magas, képekkel, címerekkel, gyász- s az uralkodói jelvényekkel díszített, feketével bevont és tömérdek gyertyával és oszlopokkal körülvett ravatalt.*”⁴²³ Az egyházi szertartások és a nyilvános eskütétellel egybekötött katonai parádé gondoskodtak arról, hogy a környéken mindenki értesüljön az uralkodó haláláról és az impériumváltásról. Mária Terézia magyar királynővé, majd cseh királlyá koronázását ugyancsak nagymisékkel és körmenetekkel ünnepelték.

A kis főhercegek és főhercegnők születését az alattvalók mindig nagy egyházi pompával ünnepelték, a legnagyobb ünnep azonban a későbbi trónörökösnek járt. III. Károly fiának, Lipót főhercegnek a világra jövetelét 1716-ban ünnepelték. A hálaadással egybekötött nagy-

420 Hanskarl 1938. 26.

421 Hanskarl 1938. 27.

422 „[...] und damit die gute harmonie mit Hr. Excellenz hiesigen Herrn Commendanten Grafen von Styrum, und Gräfin Szicsy forderist in der bißherigen Hotterungs Strittsache in gute außgeglichen wurde, gehaltener Merendam und kleinen Feüer-Werckh.” BFL IV.1006.e 47. köt. 1741. fol. 122.; Zichy Péter özvegye és Buda városa 1733 őszén kötött szerződést a budaörsi szőlő bérletéről, ami után a grófné igényt tartott a kilencedre. A város ezt nem akarta vállalni, válaszul a budai Várban álló Zichy-ház után a polgári terhek megfizetésére szólította fel az óbudai uradalmat birtokló grófnét. Az egyház mellett a vármegye, a Magyar Kamara, stb. is beleavatkozott az ügybe, Erdődy György kamarai elnök közvetítése sem vezetett tartós eredményre, a végeláthatatlan pereskedés mindkét félnek kárára vált, sikerek helyett újabb költségek adódtak, ezért végül annak feladásáról egyeztek meg. ÖStA FHKA HFU 21. Januar 1738 Kt. 1630. fol. 613–618.

423 Hanskarl 1938. 27.; *Castrum doloris*ról, szimbolikus ravatalról volt szó.

mise után körmenet, majd katonai parádé következett. A körmenet és a katonaság a Szentháromság-oszlophoz ért vissza, ahol két gránátos század fogadta az érkezőket a képekkel feldíszített és fehér fáklyákkal kivilágított szoborcsoport mellett. A városházát ugyancsak szépen kidíszítették és megvilágították. Azok sem szomorkodtak, akik nem kaptak meghívást a várparancsnok lakomájára, mivel az egyik tanácsos felhívására a polgárság annyi ételt-italt hordott össze, hogy abból „400 szegényt megvendégeltek és még kétszer annyinak is jutott”. A város pincéjéből tetemes mennyiségű, 17 akó bort osztottak ki a városháza előtti népünnepeken, ahol késő éjszakáig zenéltek, táncoltak.⁴²⁴ Mária Terézia és Lotharingiai Ferenc első fiának, József főhercegnek – a későbbi II. József – születése alkalmából 1741. április 23-án rendeztek Budán hálaadó ünnepet. A jezsuiták plébániatemplomából a váci kanonok által vezetett körmenet reggel 8 órakor indult. A népes körmenet a megszokott útvonalon ment körbe a Várban, a visszatérőknek a plébániatemplomban a jezsuiták miséztek, Berényi Zsigmond pécsi püspök énekelte a Te Deumot, majd harsonával, dobbal, énekkel kísért nagymise következett. Az ünnepségsorozat egyházi része délután 1 órakor az üdvövésekkel fejeződött be. A misék előtt és után a katonaság mellett egyébként a polgárőrség is díszlövészekkel köszöntötte a kis főherceget. A jezsuitáknál rendezett ebédre csak a meghívottak, a nemesek, állami hivatalnokok, katonatisztek, valamint a magisztrátus tagjai mehettek. Délután a városháza lett az események fő helyszíne, amelynek nagytermében a jezsuiták diákjai színművet mutattak be. Alkalomhoz illő témát választottak: a darabban Mercur bejelentette a kis trónörökös születését. A városháza előadásáról kivonulók megcsodálhatták a Szentháromság-oszlop mellett felállított diadalívet, s már várták őket a fehér- és vörösborral kínáló szökőkutak. Sötétedés után a mulatozókat tűzijátékkal és fényjátékkal örvendeztették volna meg, de a nagy szél miatt ezt későbbre halasztották, ettől függetlenül az evés-ivás, táncolás éjszakába nyúlóan folytatódott. Végül május elsején tartották meg a tűzijátékot és a városháza 18 ablakában a fényjátékot. Az ablakokban megjelenő allegorikus képeket, jeleneteket hátulról világították meg, s a városban élő egyik festő felelt az előadásért.⁴²⁵

A politikai kommunikáció sajátos formái: a kis rituálék

A nagy rituálékhoz, például tisztújításhoz, körmenetekhez, ünnepekhez gyakran kapcsolódtak vendégségek, ahová már nem kapott meghívást az egész polgárság, csak a kiválasztottak. A város többször említett legnagyobb össznépi, több társadalmi rétegen átívelő ünnepén, Buda török uralom alóli felszabadításának évfordulóján, szeptember 2-án hagyományosan nagy vendégségekkel fejeződött be a nap. Míg a város népe az utcákon, fogadóknak vagy magánházakban ünnepelt, addig a város előkelőségei, a jezsuiták rektora vagy a budai várparancsnok nagy vacsorát adtak a városban élő állami hivatalnokok, a várparancsnok és tisztjei, valamint a budai magisztrátus részére. A lakomára meghívott különböző rendek kép-

424 Hanskarl 1938. 26.; BFL IV.1007.b Borszámadás 1715. január 1. – 1716. december 31.

425 Hanskarl 1938. 27.; BFL IV.1006.e 47. köt. 1741. fol. 119.

viselői számára a közös lakóhelynél jóval többet jelentett a katolikus egyház iránti elkötelezettségük.⁴²⁶

A tanács a jezsuitákhoz hasonlóan a városban élő más rendek meghívására is elment, illetve visszahívta azokat. Ezek a leginkább ünnepnapokhoz köthető összejövetelek a kölcsönös tisztelet kifejezésén túl alkalmat nyújtottak a közös ügyek megvitatására is. A városházi kápolna megépülését követően – részben talán a jezsuitákkal a főkegyúri jog és a tizedbor kimérése miatti ellentétek álltak a háttérben – a magisztrátus egyre szorosabban fűzte a viszonyt a várbéli ferencesekkel és a karmelitákkal. Az utóbbi rend felügyelete alakult Alamizsnás Szent János Testvériségnek ünnepélyes mise keretében adták át a városházi kápolnát, majd ezt követően nagy lakomán látta vendégül a magisztrátus a rendet és a testvériségbe felvételt nyert polgárokat. A karmelitákkal való kapcsolatot erősítette, hogy miután az atyák Nepomuki Szent János ünnepén a városházán miséztek, ezt követően vendégül látták kolostorukban a magisztrátust. A kapucinusok rendjével a magisztrátus szintén közös étkezések alkalmával tárgyalt.⁴²⁷

Az egyik legköltségesebb lakomát (265 Ft) Buda magisztrátusa Pest, Esztergom és Székesfehérvár városok küldötteinek adta.⁴²⁸ Bevett szokás volt, hogy a hadiadó hátraléka miatt a budai városházára küldött, végrehajtással fenyegető katonákat a magisztrátus úgy térítette jobb belátásra, hogy megvendégelte őket. Az alkudozás a katonákkal rendszerint napokig tartott, ilyenkor a város pénzéből több napig jól tartották őket. 1715-ben 12 katona érkezett eredetileg rekvirálási céllal a városházára, vagyis a katonák jóllaktatása nem kis terhet jelentett.⁴²⁹

Előfordult, hogy a magisztrátus tagjai együtt ebédeltek, ilyen alkalmakról csak a városházi fogadó/kocsma megszűnése után rendelkezünk adatokkal, amikor időnként az egyik korábbi bérlőhöz, az akkor már saját fogadót üzemeltető Thomas Terpin polgárhoz jártak enni. A magisztrátus tagjain kívül más résztvevők is lehettek, erről azonban a források hallgatnak, mindenesetre erre utal, hogy a költségeket a város pénztára állta. Az ebben az időben a Bécsi kapunál megrendezett puskaműves próbán a város képviselői mellett a katonasághoz tartozó személyek vettek részt, akiket az események után a város vendégelt meg étellel-itallal. 1711-ben, amikor a polgárság a háború és a pestis kiváltotta gazdasági válság miatt szervezkedni kezdett, a magisztrátus külső helyszíneken elfogyasztott ebédjei látványosan megszaporodtak. Többször ettek Franz Scharl újlaki és az özvegy Kokall tanácsosné vízivárosi fogadóiban, valamint Wolf Heinrich Bössinger tanácsos házában, ahol kötetlenebb keretek között, ugyanakkor kéretlen fültanúk nélkül tárgyaltak a polgárság megbecsült tagjaival, hogy megnyerjék a támogatásukat. Az 1730-as évek elején, amikor a polgárság és magisztrátus között

426 1713-ban a jezsuitáknál tartott vendégségen feltálatl ételekért a város 80 Ft-ot fizetett. A budai tanácsosok a lakoma sikeréhez 1714-ben a magukkal vitt sörrel járultak hozzá. 1718-ban a várparancsnok lakomájához a legjobbnak tartott sas-hegyi borból 5 akónyit ajánlottak fel. BFL IV.1006.e Számadásmellékletek 1714. 301. d. Nr. 286., 1718. 303. d. Nr. 310., Főkamarási számadások 19. köt. 1713. 154.

427 BFL IV.1006.e 22. köt. 1716. 128.; Vélhetően minden évben sor került a közös ebédre, az 1719-es eseménynek kizárólag azért maradt írásos nyoma, mivel a magisztrátus 15 forinttal hozzájárult a lakoma költségeihez. Ugyanekkora összeget fizettek egyébként a kapucinusoknak is. BFL IV.1002.a 17. köt. 1719. augusztus 19. 315., BFL IV.1006.e Számadásmelléklet 301. d. 1714. Nr. 281., 303. d. 1718. Nr. 313.

428 BFL IV.1006.e 33. köt. 1727. fol. 67.

429 BFL IV.1007.b Borszámadás 1715. január 1. – 1716. december 31.

ismét komoly ellentétek feszültek, újból gyakoribbá váltak a közös ebédek. 1731-ben a város szántóit, a következő évben erdőit mentek ki a tanácsosok a szószólóval és polgárok egy kisebb csoportjával megtekinteni, a hivatalos program végeztével pedig megebédeltek.⁴³⁰ Elég kiadós ebéd lehetett, ha a fűszerekért első alkalommal 6 forintot, a második évben a kétszerezést fizetették. A vendégség költségeit egyébként nem közpénzből állták, hanem a magisztrátus tagjainak költségére ettek-ittak. A magisztrátus tevékenységét vizsgáló biztosok mindkét évben meghallgatásokat tartottak, ezek keretében a polgárokat a tanácsosok és fontosabb városi hivatali betöltők tevékenységéről, esetleges visszaéléseiről faggatták.⁴³¹

A kis rituálék csoportja egyébként nem korlátozódott azokra az alkalmakra, amelyeken a magisztrátus egésze részt vett, ide sorolták többek között a céhek lakomáit, de akár egyes prominens személyek kisgyermekének keresztelőjét is. Ezeknek a rituális elemekkel kísért étkezéseknek a nyilvánossága korlátozott, legfontosabb funkciójuk a rang, a társadalmi presztízs és a megbecsültség közszemlére tétele és megerősítése, valamint a kapcsolatteremtés volt. További különbség a nagy rituálékhoz képest, hogy a meghívottak nem a város többi lakója, hanem a kis zárt, exkluzív körök tagjai felé demonstrálták odatartozásukat. Ezeket a vendégségeket a városi nyilvánosság egyik formájaként is felfoghatjuk, s ebben az értelemben azonosnak tűnnek Erving Goffman és Norbert Elias azon elképzelésével, miszerint a kastélyok zárt világában az arisztokrata társaság saját magának konstruált nyilvánosságot. Ezt később tovább gondolva arra jutottak, hogy az uralkodók rituáléjai és ceremóniái nem minden alattvalónak szóltak, hanem elsősorban a velük egyenrangúaknak, azaz más udvaroknak, ezáltal speciális udvari nyilvánosságot teremtettek. Bár a Habermas-féle értelemben ezek a lakomák nem értelmezhetőek a polgári nyilvánosság speciális, korai megjelenéseként, André Krischer szerint gyakoriságuknál fogva a jelenlévők társadalmában legalább olyan fontos, ha nem fontosabb szerepet tölthettek be, mint például a körmenetek. Kizárólag meghívásos alapon lehetett részt venni ezeken az étkezéseken, amelyek abban is eltértek a polgári nyilvánosság későbbi kedvelt színtereitől, például a kávéházaktól és a szalonoktól, hogy itt nem a kötetlen együttlét volt a hangsúly. A meghívottak szigorú, a társadalmi rendnek megfelelő ülésrendben foglaltak helyet, állandóan meg kellett felelniük a tőlük elvárt írott és íratlan viselkedési normáknak. 1733 decemberében, amikor a tárnoki városok küldöttsége abban a megtiszteltetésben részesítette Budát, hogy a városházájában helyezték el a tárnoki levéltárat, az ünnepélyes eseményt ebéd zárta. A források szerint az ebéden a városok követei beöltözve jelentek meg, vagyis egyértelműen protokoll ebéden vettek részt. A ritualizált, szabott formai keretek között zajló étkezés egyik célja az aktuális politikai kérdések megvitatása volt, az itt elhangzottak azonban rendszerint nem kerültek a szélesebb nyilvánosság elé. A kora újkori városok rituális élete – beleértve a kis és nagy rituálékat is – elsősorban a fennálló társadalmi rend megerősítését szolgálták.⁴³²

430 A város erdőinek hasznosításához csak az 1730-as évek elején fogott hozzá a város, korábban ezekből semmi jövedelmük nem származott. Nagy I. 1957. 78.

431 BFL IV.1002.j 12. d. 1714-ben a városban működő sörmérések kimutatása, BFL IV.1006.e 14. köt. 1706. július 1. – 1709. április 30. 119., 124., 17. köt. 1711. 101–102., 37. köt. 1731. fol. 61., 38. köt. 1732. fol. 68.

432 Krischer 2011. 150–152, 157.; BFL IV.1006.e 39. köt. 1733. fol. 83.

A városi nyilvánosság városházán kívüli színterei

Duna-part: vásárok szárazon és vízen

Kereskedelem, hajózás és kikötőhelyek

A nagy folyamszabályozások előtt a vízi útvonalak nemcsak Magyarországon, hanem az egész kontinensen kiemelt jelentőséggel bírtak. Az ideális város fogalmáról született kora újkori elméleti értekezésekben a várost egyik oldalról folyó szegélyezi, s a település részben hegyoldalra kúszik fel, Buda mindkét feltételnek megfelelt.⁴³³ Az iparosítás előtt azonban a folyók mellett modern értelemben vett, kiépített kikötők nem léteztek, a forrásokban a kikötő (*Hafen*) szó elő sem fordul. A korabeli terminológiát követve kikötőhelyekről beszélhetünk, amely alatt a hajók be és kirakodására használt területet értették. Ennek megfelelően a kikötőhelyek erősen kötődtek egy-egy iparághoz, tevékenységhez vagy logisztikai feladathoz.⁴³⁴ Az idő folyamán a város növekedése, a gazdasági súlypontok eltolódása és a kikötőhelyek iszaposodása miatt ezek gyakran egyik helyről a másikra vándoroltak. A kikötő és folyami hajózás kutatásának másik nehézsége a forrásadottságokból, leginkább azok hiányából következik. A pest-budai kikötőhelyek különböző hatóságok igazgatása alá tartoztak, például a katonaság kötelékében közlekedő hajók az Oberst-Schiffamt alá, amelynek Kriegsarchivban található anyaga a hadsereg folyóhasználatáról nyújthatna információkat, ez azonban néhány kötet kivételével megsemmisült. Buda és Pest magisztrátusai saját hatáskörben a térségben mozgó, katonasághoz és kamarához tartozó nagyszámú vízi járművek miatt nem gondolhattak a hajóforgalom szabályozására.⁴³⁵ A magisztrátusok ezért külön kikötői személyzetet sem tartottak, Pesten például a hajókon árusítóktól a kikötési illetéket, valamint portékáik után a helypénzt ugyanúgy a vásárbíró szedte be, mint a bódékban árulóktól.⁴³⁶ Hajózást befolyásoló kérdésekkel – például elsüllyedt hajók kiemelése – a korai időszakban legfeljebb a Sóhivatal lerakatainak vezetői foglalkoztak. A vízi közlekedés és a hajózás – beleértve a medertisztítást – felügyeletére először 1777-ben (a sójövendelmek 1,5%-át rendelték erre a célra) állítottak fel központi intézményt, a Magyar Kamara és a Helytartótanács közös igazgatása alá tartozó Hajózási Igazgatóságot.⁴³⁷

A pest-budai városkép meghatározó eleme, a Duna hadászati és kereskedelmi jelentősége a török kiűzését követő évszázadban vitán felül állt. A két nagy tájegységet elválasztó folyam révén Pest és Buda számos hazai és országhatáron kívüli kisebb-nagyobb településsel, többek között a császárváros Béccsel, került közvetlen összeköttetésbe. A Gellért-hegy alatt összeszűkülő folyómeder pedig az ókortól kezdve fontos átkelőhelyként funkcionált. „*Buda*

433 Rosseaux 2006. 44.

434 Martin Schmid Béccsel kapcsolatban jegyzi meg, hogy a kora újkorban a Bécsset övező terjedelmes, ún. *Flußlandschaft* egésze provizórikus kikötőhelyként működött. Schmid 2013. 277., 282.

435 ÖStA KA MBeh Obschiff Bücher Bd. 1.

436 Bónis 1974. 144.

437 A pest(-budai) folyamszakasz élére kinevezett kerületi mérnök, korának legnevesebb vízügyi szakembere, Balla Antal azonban az 1775-ös árvíz után főként árvízvédelmi kérdésekkel foglalkozott, az 1795-ben és 1799-ben következő újabb árvizek hatására ez a későbbiekben sem változott. Tóthné 1956. 82.

a legnevezetesebb hely Magyarországon, ahová a jövőben a kamarát és a kormányzatot helyezik és talán idővel az udvar is ide jön, s nem kevésbé a víz vagy a Duna folyam miatt jól lehet kereskedni is.” – indokolta Johann Stephan Werlein 1688-ban küldött jelentésében Buda népszerűségét a letelepedni szándékozók körében.⁴³⁸ Az ostromot követő tűzvész után maradt romok úgyszólván még ki sem hültek, már többen jelezték letelepedési szándékukat. Az első kérelmezők között a legnépesebb csoportot a kereskedők alkották, 1687 januárjában Marco Veronese megnyitotta az első boltot a Várban. A kereskedőcsaládok nemcsak nagy számban szereztek polgárjogot, hanem az első évtizedekben tanácsosként, polgármesterként is nagy befolyással bírtak. A kereskedők távolsági kereskedelemmel foglalkozó csoportja rendszerint nem egyik pillanatról a másikra döntött Pest-Buda mellett, hanem a kereskedőtársasága/családja (pl. Brentano, Cetto, Pistoli) támogatásával érkezett helyi képviselőt alapítani. A Habsburg Birodalomban élő kereskedőtársaságok ugyanis pontosan tudták, milyen előnyük származhat abból, ha emberük az elsők között veti meg a lábát a térségben. Az első budai kereskedők aktív kereskedelmi-családi kapcsolatai az örökös tartományokba (például Bécsbe), a korszakban a kontinens egyik legjelentősebb kereskedelmi központjának számító Nürnbergbe, valamint Itália északi részére vezettek. Pest-Buda az Oszmán Birodalomból érkező luxusárúk fontos végpontja, az onnan hozott déligyümölcsöt, fűszereket, drága kelméket, keleti szőnyeget, finom ötvösmunkákat a rácnak nevezett, etnikailag vegyes csoportot alkotó, Balkánról érkező kereskedők itt adták át német és itáliai kollégáiknak, gyakran kifejezetten ezek megrendelésére dolgoztak. Jó ára volt ezen kívül még a Habsburg Birodalomban is a budai bornak, a két városban állomásozó nagy létszámú katonaság ellátása élelmiszerrel és szükségleti cikkekkel hasonlóan jövedelmező üzletet ígért. A dunai átkelés lehetősége miatt érkezők a nem megfelelő időjárás vagy a katonaság elsőbbsége miatt gyakran az egyik parton rekedtek, egész iparág, fogadók, kocsmák, elárusítóbódék, majd a 18. század végétől ezekhez csatlakozó kávéházak tömege szerveződött a várakozók, átutazók vagy a városokba beszállított katonák elszállásolására, etetésére-itatására, szórakoztatására. A legtöbb ilyen létesítmény a repülőhíd (később az ezt felváltó hajóhíd), valamint az utasforgalmat is bonyolító kikötőhelyek közvetlen szomszédságában működött.⁴³⁹

A 17. század végén és a 18. század elején Buda kereskedelmi jelentősége még megelőzte a szomszédos Pestét, így a hajóforgalom is jóval sűrűbb volt. A Budán kikötött hajók számáról először 1692-ből, a főkamara számadataiból kapunk felvilágosítást, bár azt nem tudjuk meg, milyen méretű és jellegű vízi szállítóeszközöket neveztek hajónak.⁴⁴⁰ Mindenesetre az 1692-ben ezen a jogcímen beszédett 195 Ft 15 krajcár rendkívüli nagyságú, 1694-ben már csak 52 Ft 15 krajcár, a következő évben pedig 17 Ft 45 krajcár folyt be a város kasszájába. A jelentős csökkenés vélhetően az építőanyag-szállítás mértékének visszaesésével hozható kapcsolatba.⁴⁴¹

438 ÖStA FHKA HFU 20. Febr. 1688. Kt. 738. fol. 446.

439 Géra 2014. 282–299.; Dümmerth 1968. 96–99., 266–283.; Simon 2017. 85–87.

440 A csónakok és a kisebb naszádok után nem kellett fizetni. A városnak a kamarai és a katonai hatóságok számára szállított rakományok után sem kellett fizetni, így ezek sem szerepelnek a listában.

441 BFL IV.1006.e Főkamaraesi számadás (1692) 1. köt. 3., (1694) 3. köt. 7., (1695) 4. köt. 6.

Hajóforgalom Budán 1692-ben
(BFL IV.1006.e Főkamarási számadás, 1692 1. köt. 3)

1692	Budán kikötött hajók száma	A kikötői illeték összege
március ⁴⁴²	28	7 Ft
április	68	17 Ft
május	66	16 Ft 30 kr
június	102	25 Ft 30 kr
július	125	31 Ft 15 kr
augusztus	140	35 Ft
szeptember	120	30 Ft
október	77	19 Ft 15 kr
november	55	13 Ft 45 kr

1698 és 1699 között a budai városi vámos feljegyzései szerint 177 hajónak nevezett vízi jármű után fizettek vámot, ezek gyümölcsöt, káposztát és agyagedényeket szállítottak.⁴⁴³ A Dunán érkező szállítmányok ellenőrzésére és a szükséges díjak megfizetésére a Budai Kamarai Adminisztráció a kezdetektől (1692) külön felügyelőt (*Wässerer*) alkalmazott. Később a repülőhídnál kellett megállniuk a hajóknak, mivel a két város közösen fizetett tisztviselője, a hídvámszedő szedte be az elhaladó hajóktól a szokásos illetéket, a mentességet élvezőktől pedig a vámszedőnek és szolgálainak járó borralalót.⁴⁴⁴ A 18. század eleji pestisjárványok idején Budán több alkalommal elrendelt zárlat miatt a vásározók néhány év alatt átszoktak Pestre. 1737-ben Bél Mátyás Budával kapcsolatban a szőlőművelés és a kézműves mesterségek mellett harmadik legnépszerűbb tevékenységként még a kereskedelmet említette, illetve a budai kereskedőket a túlparti városban élőkénél tekintélyesebbnek mondta. Ugyanakkor fontosnak tartotta megjegyezni, hogy a pestiek szomszédsága és a rác kereskedők „nyughatatlansága” erősen korlátozza a budai kereskedők lehetőségeit.⁴⁴⁵

Hajón utazni talán valamivel kényelmesebb lehetett, mint postakocsival, lovon vagy szekéren. Pest-Budáról egyébként egy hónap alatt lehetett hajóval Bécsbe jutni.⁴⁴⁶ Biztonságosabbnak – már ami az utazók testi épségét illeti – legfeljebb abban az időszakban volt tekinthető, amikor a szárazföldi utat választókra török vagy kuruc portyázók, rablók lestek. A források gyakran számolnak be a hajóút alatt megesett kisebb-nagyobb lopásokról, az utasok és a hajószemélyzet közötti elszámolási vitákról. A hajón elveszett vagy eltulajdonított értékek, áruk után a tulajdonosuk kizárólag akkor tarthatott igényt kárpótlásra, ha vesztesé-

442 A gazdasági év március hónapban kezdődött, december és február között a hajóforgalom az időjárás miatt minimálisra csökkent vagy szünetelt.

443 Nagy L. 1975. 114.

444 Oross 2015b. 24.; Bónis 1974. 73.

445 Bácskai 1971. 77.

446 A 19. században a gőzhajók ezt az utat a folyásiránnyal szemben három nap alatt tették meg. Nagy L. 1975. 323.

gét még a kirakodás előtt jelezte a hajó személyzetének, s hitelt érdemlően tudta bizonyítani, hogy az utólag keresett tárgy a felszálláskor vagy berakodáskor még megvolt. Egy 1700-ban tárgyalt budai perben a felperes kárigényét azért utasította el a budai tanács, mivel az utas nem a szabályoknak megfelelően távozott a hajóról. Nem várta meg a hajómestert és a szolgálait, hanem azok távollétében és tudomása nélkül vitette el a poggyászát a fogadójába.⁴⁴⁷ A törvénytörési anyagokból arra következtethetünk, hogy a 18. század első felében uralkodó állapotok a következő évszázad elejére sem változtak, amennyiben hihetünk Ulrich Jasper Seetzen polihisztor 1802-ben lejegyzett sorainak, aki a következőket írta Pestre érkezésükről: „*A kapitányt minden utas kedvelte; jókedve kifogyhatatlan volt, és még a 37–40 ezüstforint veszteség, amit a hajón loptak el tőle, sem szegte jókedvét. A főhadnagyot is megrövidítették 10 ezüstforinttal, egy kézműves legénynek meg az összes készpénzét elvették! Tanulság számunkra, akik szerencsésen megúsztuk mindössze egy pipa elvesztésével.*”⁴⁴⁸

A Víziváros folyóparti vásárterei

A Víziváros elsődleges kereskedelmi központja az ún. alsó vásártér (*Unterer Markt*), a mai Szilágyi Dezső tér volt, ahol a napi és a hetivásárokat tartották. Ezt a vásárteret kezdték el 1687-ben elsőként használni. A tér déli oldalán, egy kis utcában állították fel a mészárszékeket, de a szemközti oldalon, a kenyeresbódék szomszédságában is működtek mészárszékek. A mai Aranyhal utcában állt az Arany Hajó, a városrész legnagyobb fogadója, az ezzel szomszédos telkeken a Budai Kamarai Adminisztráció faraktárat és városi vámházat emelt. A városi vámházzal szemben, a Fő utca túlsó oldalán pedig 1694-ben a Császári Harmincad hivatal kezdett el épülni.⁴⁴⁹ A vásárolóknak és a vízen a városba érkező utazóknak nem kellett messzire menniük, mivel a hajók ki tudtak kötni közvetlenül a tér előtti folyószakaszon.⁴⁵⁰ A 17. század végi és 18. század eleji budai vásár a szárazföldi boltok, bódék és standok mellett a vízen is folytatódott, legálisan árulni azonban a hajókon kizárólag a város engedélyével lehetett. Számos konfliktus adódott abból, hogy a nehezebben tetten érhető vízi árusok vásárnapokon és ünnepnapokon, amikor a céhtagoknak és a városlakóknak megtiltották az árusítást, változatlanul kínálták a portékájukat, katonai markotányosok mértek ételt-italt, zsidók és ortodoxok üzleteltek a katolikusok számára tilalmas időszakokban.⁴⁵¹

A Duna-part irányába enyhén lejtő felső vásártéren (*Oberer Markt*), a mai Batthyány téren az országos vásárokat tartották. Buda városa már 1687-ben kérelmezte országos vásártartás jogát, de az uralkodó csak 1696-ban adta meg az engedélyt évi négy országos vásárra.

447 Bónis 1962. 243–244.

448 Seetzen 2020. 45.

449 Nagy L. 1964. 193–194.; Nagy L. 1975. 23.

450 A Zaiger magyarázata szerint az Arany Hajó fogadó onnan kapta a nevét, hogy „*allezeit darvor in der Danaw sich Schöff befündten*”. Nagy L. 1964. 194.

451 Géra 2016. 38–39; Az alsó vásártér még a 19. század elején is őrizte kiemelt szerepét a parton, ezt tükrözte többek között, hogy itt állt meg a városba érkező postakocsi. Schams Ferenc leírása alapján a legjobbnak számító Arany Hajó vagy a Korona szobáinak kényelme semmiben nem maradt el a pozsonyi és a bécsi fogadókétól. Schams 1822. 391.

Ettől kezdve Budán Vízkeresztkor (január 6.), Szent Adalbert (április 23.), Szent Margit (július 13.) és Szent Mihály (szeptember 29.) napján várták az egész országból a kereskedőket és a vevőket vásárolni.⁴⁵² 1695-ben a telkeket összeírók még úgy látták, hogy a felső vásártér nagy, kényelmes terület, megfelelő országos vásárok rendezésére.⁴⁵³ A vásártartás jogát biztosító kiváltságlevél megszerzését követően azonban megváltozott a városi tanács véleménye, az állatvásárral járó szagra hivatkozva inkább a városfalon kívül, a kórház mögötti területen javasoltak kimérni egy újabb vásárteret, míg a felső vásárteret elsősorban kirakodóvásárok rendezésére tartották alkalmasnak. Ennek következtében a budai országos vásárokat a városon belül két helyszínen rendezték meg. A kirakodóvásárnak használt felső vásártérhez is tartoztak kikötőhelyek, egészen a 18. század végéig őrbódé állt közvetlenül a parton, ahonnan katonai őrszemek felügyelték a folyami közlekedést és a kikötőhelyeket. Állatvásárok céljára a polgári kórház mögötti nagy, üres területet, a mai Bem József tér térségét kérte a magisztrátus a Budai Kamarai Adminisztrációtól. 1697-ben azonban a tanácsosok újabb igénnyel álltak elő, jóval távolabb, a császári mészégetőnél indítványozták még nagyobb vásártér kijelölését. Újabb ötletüket azzal indokolták, hogy a polgári kórház melletti üres telken majorság kialakítását tervezték, amely megkönnyítette volna az intézmény ápolójainak ellátását. A Budai Kamarai Adminisztráció vezetői szóban támogatták a kórházi majorság tervét és az állatvásár távolabbra helyezését, de a vásártér kimérésére soha nem került sor, mivel a helyén elkezdtek házhelyeket és kerteket kiosztani.⁴⁵⁴

Budán a mai Rómer Flóris utca vonalától a mai Margit híd budai hídfőjéig húzódó térséget a 18. század közepén a források fapiacként említik, amelyhez a folyóparton saját kikötőhelyek tartoztak (*Holz- und Schiffmarkt*). A téren kápolna állt, a mai Henger és Tölgyfa utca vonalában azonban ácszerek, faraktárak húzódtak. A mai Bem József tér körül, amelyet a 19. században több alkalommal kirakodó térként (*Ausladungsplatz*) említettek, ugyancsak ácszereket, falerakatokat létesítettek. A hajók ezen a szakaszon is kikötöttek, mivel a hajómalmok kikötőhelyei mellett a hajók kirakodó tereiről is szó esik. A 18. század közepétől rendelkezünk adatokkal arról, hogy a kis kápolna szomszédságában helyezték biztonságba tél idején a molnárcéh öt szárazra vontatott hajómalmát, amiért a céh az ácszér tulajdonosainak éves

452 A pesti vásárok forgalma és a városban a kereskedelem jelentősége a 18. században folyamatosan növekedett, Budáé ezzel szemben egyre hanyatlott. 1734 és 1772 között a pesti vásárokon beszedett helypénzek összege a háromszorosára emelkedett, a kikötő hajóké és tutajoké pedig a nyolcszorosára, ez számszerűsítve 1772-ben 2104 vízi járművet jelentett. 1775-ben a budai magisztrátus kérvényezte az országos vásárok időpontjának megváltoztatását, mivel azok időpontja nem kedvezett a forgalomnak: januárban a Duna rendszerint járhatatlan volt, Szent Margitkor arattak, Szent Mihálykor pedig gyakran szüneteltek. Javaslatainkban azt kérték, hogy a budai országos vásárok időpontját igazítsák a pesti vásárokéhoz. Ettől azt remélték, hogy a szomszédba látogató árusok a budai vásárba is átjönnek. Nagy L. 1975. 112., 118–119.

453 A Zaiger szerint a felső vásártér 67 öl hosszú és 30 öl széles, míg az alsó vásártér 30 öl hosszú és ugyanilyen széles. Nagy L. 1964. 210–211.; C. Harrach 1980–1981. 25.

454 BFL IV.1009.g I. Buda kérvénye a Budai Kamarai Adminisztrációhoz (1696. augusztus 29., 1697. december 7.); Simon 2017. 75.; A 19. század elejére az országos kirakodóvásárookra érkezők száma annyira megnövekedett, hogy a vásár kinőtte a kikötőhelyeket és a felső vásárteret. A Fő utca vonalán egészen délre, a kapucinusok templomáig, északon az Erzsébet-apácák templomáig értek az elárusítóhelyek. Nagy L. 1964. 193.; Nagy L. 1975. 276.

bérleti díjat fizetett.⁴⁵⁵ A leírások alapján ez a térség a raktáraival, ácsstereivel, fészereivel és különféle bódéjaival egyértelműen hátsóudvar jellegű, ipari kikötőhely volt. A török kiűzése után Pest és Buda újjáépítéséhez hatalmas mennyiségű épületfára volt szükség, a város határában elterülő erdők még tűzifából sem minden évben adtak elegendő mennyiséget, így kezdettől nagy jelentőséget tulajdonítottak a fakereskedelemnek. Legolcsóbban és legegyszerűbben vízi úton lehetett fát szállítani Pest-Budára. A faanyag a Duna Bécs feletti szakaszáról, a közeli Dunakanyar erdeiből vagy az észak-magyarországi vármegyék erdeiből érkezett, utóbbi esetben többnyire a Vágon úsztatták le a fát az anyafolyamig.⁴⁵⁶ A fatörzseket összekötötték, tutaj módjára, a tetején rakománnyal úsztatták le a Dunán a testvérvárosokig, majd a parton, közvetlenül a kikötőhely mellett szétszedték, tárolták és a faanyagot részben feldolgozták.⁴⁵⁷ A képi ábrázolások, valamint Schams Ferenc következő évszázadból való leírása azt bizonyítják, hogy a két part között ingázó és az egyéb rakománnyal érkező tutajok még a 19. század első felében is közlekedtek. Utóbbi szerző állítása szerint a Bajorországból és Ausztriából érkező fatörzsek, amennyiben nem közlekedtek tovább délre, a korábbi gyakorlatnak megfelelően az ácssterekre kerültek, építőanyagként szánták vagy felaprították tűzifának. Praktikus okokból ezért mindkét parton a faraktárak, lerakatok és ácssterek a 17. század végétől kezdve egészen a 19. század első feléig a folyópart mentén kaptak helyet.⁴⁵⁸ Ezen a területen végezték el a hajómalmokon és a sérült hajókon, csónakokon a nagyobb javításokat. A hajós mesterség és a fakereskedelem összefonódását számos forrás igazolja.⁴⁵⁹

A tabáni dunai átkelőhely és környéke

A hajók az áruszállítás mellett a személyforgalomban is nagy szerepet játszottak. A folyó két partja közötti átkelés és a távolabbi településekkel összeköttetést teremtő vízi útvonalak rendszerint a legforgalmasabb kikötőhelyeken, a repülőhídnál (később a hajóhídnál) futottak össze. A Tabán (Rácváros) jelentőségét a kezdetektől itt működő, nagy teher és személyi forgalmat bonyolító dunai átkelőhelynek köszönhetette. A repülőhíd (*fliegende Brücke*), tulajdonképpen komp, a folyó sodrásának erejét kihasználva, ingaszerű mozgással jutott el az egyik partról a másikra. Már 1688-ban működött, fontos szerepet játszott a katonaság szállításában. Buda és Pest 1701-ben kapta meg bérbe, közösen fizették és felügyelték a működtetését. Képi ábrázolások és írott források szerint a repülőhíd az első időkben a budai oldalon a Rudas fürdő előtti északi részről indult, majd Pesten, a plébániatemplom déli vé-

455 Simon 2017. 78–79.; Simon 2015–2016. 313–314.

456 ÖStA FHKA HFU 1. Okt. 1687. Kt. 732. fól. 351–353.

457 A budai Várba a Sváb-hegy egyik forrásának vizét bevezető első vízvezeték faigényét a szakemberek 500 szálfára becsülték, amit Liptó vármegyéből rendeltek meg. ÖStA FHKA HFU 25. Apr. 1715. Kt. 1092. fol. 264–265.; A tutajok nagyságára példa, hogy az alkamarási számadások szerint a városi építkezésekhez rendelt két tutajnyi faanyag 49 darab szálfából állt. BFL IV.1007.b Alkamarási számadás 1716. szeptember 25. – 1717. március 31.

458 Schams 1821. 30.

459 Géra–Oross–Simon 2015. 110., 122., 124–125.

génélt ért partot.⁴⁶⁰ A két part közötti átkelésnek megvoltak a maga veszélyei, különösen télen, amikor csak lélekvesztőkön lehetett átjutni egyik városból a másikba. A 18. század első felében, amikor télidőben nem működött a repülőhíd, a két part közötti átkelést tutajokkal és csónakokkal biztosították. Tutajjal a nagyobb járműveket, kocsikat, lovakat és marhákat vitték a túlpartra. A hídvámszedő utasításba kapta (1705), hogy kedden és szombaton álljon készenlétben a tutajával, mivel neki kellett az első kürtjelre átvinnie a másik partra a postakocsit, ha a repülőhíd éppen úton volt.⁴⁶¹

1714-ben a budai tanács délebbre akarta helyezni a repülőhidat, de a pestiek ebbe nem egyeztek bele. Az 1720-as években tolták a repülőhidat valamivel északabbra, a mai Ybl Miklós tér és a pesti Deák Ferenc utca vonalára, a Tabán és a Halászfőváros határára.⁴⁶² A délről és nyugatról érkező országutak és az átkelőhely hatása még a 19. század elején is érvényesült a Tabánban, az átkelőhely északabbra helyezése azonban érezhető forgalomcsökkenést okozott. A hétfői hetivásárok idején, ha a száz évvel korábbi forgatag nem is volt jellemző, mégis Buda ezen városrészében folyt a legintenzívebb kereskedelem. A gabonát szállító, a Dunán felfelé vontatott hajók rakományát például a hajóhíd budai hídfőjéig vitték, ott rakodták ki, hogy ne kelljen szétnyitni a hídelemeket. A vízen hozott sörárpa pedig rögtön a közeli két nagy sörházba került.⁴⁶³

A dunai átkelő közelsége miatt nemcsak vásárnapokon, hanem a hét minden napján nagy volt a nyüzsgés a tabáni folyópart körülbelül a mai Döbrentei térnek megfelelő részén. Ebben a városrészben futottak össze a délről (Pécs felől) és nyugatról (Székesfehérvár felől) érkező országutak, valamint a folyó itteni partján húzódó hajóvontató út.⁴⁶⁴ A későbbi Fehér Sas tér helye a 18. század első felétől kezdve a Tabán fa- és terménypiacaként szolgált.⁴⁶⁵ A térség látogatottságához még az igen népszerű városi fürdő, a Rudas és a magánkézben lévő Rác fürdő közvetlen közelsége, illetve a kicsit távolabb eső, de a katonák körében igen kedvelt Sáros fürdő is nagyban hozzájárult. A Rudastól délre, közvetlenül a folyóparton már a 18. század elején elárusítóbódék sora húzódott, ahol pékárut, húsféléket, szerszámokat kínáltak, illetve a Rác fürdő környékéhez hasonlóan borbélyok várták a betérőket. A Tabánban nemcsak jól lehetett kereskedni, enni-inni, szórakozni, hanem egyben a gyógyulás helye is volt, ahová a szomszéd pesti partról vagy akár nagy távolságokból is érkeztek látogatók, jelentős részük vízi úton. A nagy forgatagban itt tűntek fel a legkevésbé azok, akik tilosban jártak, ők pedig már a 17–18. század fordulóján annyian voltak, hogy időről időre elrendelték a kiűzésüket. A budai várparancsnok beszámolója alapján különösen sok zugárus, zsebmetsző, hamiskártyás és gyanús alak működött a tabáni fürdők környékén. A kiűzés hatálya azokra a prostituáltakra is vonatkozott, akik szintén a fürdőkben és azok környékén, többek között a hajóknál tevékenykedtek. Több tanúkihallgatás szól arról, hogy prostituáltak a hajókra

460 Oross 2015a. 15.; Morvay 1972. 132–133.

461 Bónis 1974. 72–74.

462 1788-ban a repülőhíd még feljebb, a vízivárosi vízmű (a mai Lánchíd vonala) előtti szakaszon közlekedett, ekkor 3–4 lovas szekeret és mintegy 300 utast bírt el. 1767-ben, Albert szász herceg látogatása idején ideiglenesen hajóhidat állítottak fel a repülőhíd helyén. Simon 2017. 109.

463 Nagy L. 1975. 282.; Bevilaqua Borsody 1980–1981. 466.

464 Nagy L. 1975. 282.

465 Simon 2017. 79.

felkészülve utaztak egyik Duna-menti városból a másikba, amíg ismét menekülniük nem kellett.⁴⁶⁶ A városrész előtti szakaszon nagy számban horgonyoztak csónakok, tudjuk meg az 1709-ben keletkezett aktákból, ugyanis sokan szöktek ki a pestiszárlat alá került lakosok csónakjaikkal Ráckeve irányába kereskedni, később pedig tűzifa hiányában csónakjaikat aprították fel tüzelőnek.⁴⁶⁷

A tabáni kikötőnegyednek egészen a törökellenes háborúkat lezáró 1718-as pozsareváci béke megkötéséig védelmi funkciója is volt. A tabáni rácok élén külön főkapitány állt, aki a rendfenntartásért és az őrségért felelt. A főkapitány folyóparton létesített őrházban posztoló emberei felügyelték a repülőhíd forgalmát és a városrészben kikötő hajókat, valamint a Rákóczi-szabadságharc idején figyelték, hogy a kurucok nem próbálnak-e bejutni Budára a folyón felfelé hajózva. A szabadságharc idején felhúzott őrházban rendezték be a Dunán őrző sorkatolók és az utazókat, szállítmányokat ellenőrző rác hajdúk főhadiszállását. Ezek az őrközpontok alaposan kikérdezték és ellenőrizték, kik és honnan érkeztek, mit szállítottak, kifizették-e rendesen az adókat. A Tabánban élő különféle eredetű kereskedők intenzív kapcsolatban álltak az Oszmán Birodalom kereskedőivel, gyakran a városban lakó itáliai és német kereskedő polgárok megrendelésére dolgoztak, ugyanakkor tevékenységük nem kis biztonsági kockázattal járt.⁴⁶⁸

A Halászárváros kamarai kikötőhelye

A halászárvárosi partszakasz kikötőhelyeit a kamarai és a hadihajók számára tartották fenn. Bemutatását indokolja, hogy a történelmi kutatás korábban alig szentelt figyelmet annak, milyen fontos, országos jelentőségű hadiellátó-központ épült fel a Duna mellett. A körülbelül a mai Alagút és a Duna közötti térséget a Provianthaus, a császári élelmiszerraktár hatalmas épülete és az ehhez tartozó létesítmények, többségében raktárak uralták. A raktárak praktikus okokból kerültek a partra, mivel a legtöbb szállítmány vízi úton érkezett. A komplexumban a raktárak mellett többek között két tucat kemencével dolgozó sütödét is kialakítottak, innen látták el kenyérral az összes kamarai alkalmazottat és a katonaságot, de magánszemélyek is vásárolhattak. A sütöde üzemi méreteit érzékelteti az élelmezési tiszt egyik 1708-ban kelt jelentése, miszerint havonta mintegy 600 mázsa lisztből sütöttek.⁴⁶⁹ Az épületben kamarai megrendelésre iparosok dolgoztak, egy részük a családjával együtt itt lakott. Viszonylag gyakran szállítottak lisztet a raktárakba, de az Élelmiszertárhoz tartozott a fentebb álló Császárszármalom, valamint a hajómalmok. A kamarai raktárkomplexum parthoz közeli részére

466 BFL IV.1002.j Wegen Abschaffung der verdächtigen Weibspersonen... 1702; Géra–Oross–Simon 2015. 220., 264.; Bónis 1962. 143., 151.

467 Géra 2016. 9., 15.

468 BFL IV.1002.j Rüdiger Kaspar Keppeler tanúsítványa az őrház értékbecsléséről (1712. május 9.), Határozat a rác bírónak (1710. május 23.).

469 A jelentés szerint 1707 decemberében 5 hajóval 3000 mázsa liszt érkezett Budára, ami a már meglévővel együtt meghaladta a 6000 mázst. Ruepp élelmezési igazgató ezt a mennyiséget tíz havi készletnek becsülte. ÖStA FHKA HFU 23. Febr. 1708. Kt. 1006. fol. 250–257.

emelték ki telelni a hajómalmokat.⁴⁷⁰ A mai Öntőház utca elején állt a császári öntőház, a *Gießhaus* török időkből viszonylag jól megmaradt épülete, amelyről 1686-ban azt írták, hogy 250 lépés hosszú és 15 lépés széles. Az itt öntött ágyúkra és ágyúgolyókra a törökellenes háborúk idején – melynek elsődleges felvonulási útvonala a Duna volt – különösen nagy szüksége volt a hadseregnek. A nyersanyagot, majd az elkészült ágyúkat és hadianyagot vízi úton szállították, ezért települt a létesítmény a folyópart mellé, vélhetően annak olyan szakaszára, ahol kevésbé kellett tartani a kikötőhely iszaposodásától.⁴⁷¹ A források arról nem szólnak, hol kötött ki a császár átvonuló hadiflottája, de az biztos, hogy a budai oldalon, csak feltételezhetjük, hogy vélhetően itt az öntőház előtt, esetleg a tabáni szakaszon. 1693-ban azt írta Bécsből a Belgrád ostromát tervező Haditanács, hogy az ősz közepéig a háború miatt Budán jelentős forgalom, 80–100 hajó várható. A tervezést már tavasszal elkezdték, naponta futottak ki a pest-budai kikötőhelyekről felszerelést, hadi anyagot szállító kamarai és hadihajók.⁴⁷² A Rákóczi-szabadságharc idejéből pedig Buda tanácsülési jegyzőkönyve annyit árul el, hogy három napra 30 ácsot kértek a hadihajók javításához.⁴⁷³

Vásári életképek: multifunkciós piacterek

Az egyes budai piacnapokról, vásárokról ebből a korszakból egyetlen leírás, képi ábrázolás sem maradt. A történettudomány azonban máshol is azzal a paradox helyzettel szembesül, hogy a korabeli emberek egyik legfontosabb hétköznapi kommunikációs terepéről lényegében alig állnak rendelkezésre írott források.⁴⁷⁴ A piac és vásárterek – nemcsak a városháza előtti piactér – jóval többet jelentettek az árucsere egyszerű helyénél. A külön vásári kultúráról beszélő Michaela Fenske meghatározása szerint az országos kirakodó és állatvásárokhöz magától értetődően hozzátartozott a korszakban az evés-ivás, a beszéd, a játék és a gyógyítás, de ugyanakkor mindenféle csalás és hamisítás, zavarkeltés is.⁴⁷⁵

A korszak megkerülhetetlen, elsődleges információs központjaiként működtek, ahol a felettes hatóság, jelen esetben a szabad királyi város, közhírré tétette rendeleteit, hirdetményeit. A piacoknál, vásároknál alkalmasabb helyet nem is találhattak volna, hogy a mindenki számára fontos tudnivalókat minél több emberhez eljuttassák. Dobpergés, tamburaszó, ritkábban trombitafanfár vezette fel a kikiáltót, aki azután hangosan felolvasta a tanácsi hirdetményt, amit egyébként a betűértők számára a városháza kapujára is kiszegeztek. A rendeletek, árszabások mellett ezen az úton hozták nyilvánosságra a városi ünnepek időpontjait, ismertették azok menetét.⁴⁷⁶ A piacokon és a vásárokon azonban nemcsak a hatóság

470 ÖStA FHKA FHU 15. Febr. 1713. Kt. 1067. fol. 438–439.

471 Nagy L. 1964. 199.

472 ÖStA KA MBeh Obschiff Bücher Bd. 1. 41–43., 58–59.

473 Géra 2016. 25.

474 A jobban dokumentált városokban néhol megmaradtak ún. vásári jegyzőkönyvek, amelyekbe szerencsés esetekben a kihágásokat is bejegyezték. Budán semmiféle utalás nincs arra, hogy vezettek volna jegyzőkönyvet. Fenske 2004. 327.

475 Fenske 2004. 337–338.

476 BFL IV.1006.e Főkamarási számadás 31. köt. 1725. 102., 39. köt. 1733. fol. 76.; Scheutz 2004. 319.

kommunikált a helyi lakossággal, hanem a távolról érkezők és a helyiek is itt beszéltek ki az őket érdeklő újdonságokat, eseményeket. A történészek véleménye a látogatók társadalmi hovatartozását illetően már nem ilyen egységes, a régebbi álláspont azt hangsúlyozta, hogy a vásár nemcsak a vidékiek és a helyiek találkozóhelye, egyfajta regionális, országos vásárok idején interregionális információs központ szerepét töltötte be, hanem olyan különleges hely, ahol eltérő rendi-társadalmi hovatartozású emberek kerülhettek egymással kapcsolatba. Ezt a megállapítást azonban mostanában fenntartásokkal kezelik, mivel az újabb esettanulmányok szerint az arisztokraták, vagyonos nemesek csak nagyon ritkán mentek el a vásárra, inkább a megbízottjaikat küldték oda vásárolni. A marginális csoportoknak, például a koldusoknak pedig kifejezetten megtiltották, hogy a vásároztók közé menjenek. A magasabb állásúak szokásai és a korlátozások miatt társadalmi szempontból a piacok és vásárok látogatói korántsem lehettek olyan sokszínűek, mint azt korábban feltételezték. A polgárok bizonyára sokat beszéltek a vásárban a város ügyeiről, például akkor, amikor a tevékenységüket érintő rendeletek, árszabásokat kihirdették. A piacozás befejezését követően az emberek gyakran beültek egy kocsmába, fogadóba, ahol étel-ital, játék mellett folytatták a társalgást. Nem véletlen, hogy a fogadókról szóló fejezetben annyi szó esik majd a vásárookra érkező vendégekről, a vásárnapokon ugyanis minden fogadó, ivó átlag feletti forgalmat bonyolított.⁴⁷⁷

A piaci árusítást és a vásározást a városok a rend biztosítása céljából igyekeztek részletesen szabályozni, valamint ezek betartásáról gondoskodni. A heti piac és az országos vásár egyszersmind a város felettes hatóság mivoltának megjelenítését is szolgálta, ezért nagy gondot fordítottak a rend biztosítására, a várost képviselő tisztviselők, alkalmazottak felvonultatására.⁴⁷⁸ A városon kívülről érkező árusok a hatóság képviselői közül először a kapuőrökkel találkoztak, akik a rendnek megfelelően kikérdezték őket, feljegyezték a nevüket, lakhelyüket, igazolást kértek annak járványmentességéről, megkérdezték jövetelük okát, megnézték a rakományukat. Aki előző este érkezett és több napig maradt, azt következő lépésben a neki szállást biztosító fogadós kérdezte ki. A város rendfenntartásért felelős alkalmazottai, a strázsamester és emberei, az éjjeliőrök és a fertálymesterek, országos vásárokon pedig még a polgárőrség kirendelt tagjai is figyeltek az előírások betartására, például arra, hogy az árusok csak a kijelölt piactereken kínálják portékáikat. Gyakran előfordult, hogy egyesek a piaci helypénz lefizetése helyett a behozott árukkal inkább házaltak. Az említett városi alkalmazottak feladata volt megakadályozni, hogy már a vásárt megelőző este eladjanak mindent a nagy tételben vásárlóknak, a vásári zászló kora reggeli felhúzása előtt ugyanis ezt szigorúan tiltották. A vásári zászló délig lobogott, ez alatt az idő alatt kizárólag kicsiben lehetett vásárolni, az árdragítást, a különféle, vevők elriasztására alkalmas trükköket szigorúan büntették. 12 óra után engedélyezték csak a felvásárlást nagy tételben. A legtöbb tiltás egyébként a kereskedelemmel foglalkozó oszmán alattvalókkal kapcsolatos, akik elvileg nem folytathattak közvetítő kereskedelmet, hanem csak az ún. török árukat kínálhatták. A strázsamesterek, a mértékfelügyelők és a vásárbírók az árszabások betartása mellett az áruk

477 Scheutz 2004. 307., 323–326.; Hoffmann 2001. 80., 85.

478 Scheutz 2004. 325.

minőségét és a mértékek hitelességét ellenőrizték.⁴⁷⁹ A heti és az országos vásár rendszabályai lényegi elemekben nem különböztek, utóbbi felügyeletét méretéből adódóan nagyobb személyzet látta el, ezért tartották szükségesnek bevonni a polgárőrséget a munkába.⁴⁸⁰

A hetivásár és a napi piac kínálata jóval szűkebb volt, mint az országos vásároké, ennek megfelelően a látogatók száma sem közelítette meg a nagy kirakodó- és állatvásárokat. A hetivásárok elsősorban a lakosság napi élelmiszerellátását szolgálták, a közeli falvakból érkező lakosok kínálták portékáikat, elsősorban helybélieknek. A hetivásár jellegéből következik, hogy az árusok többsége, különösen igaz ez az élelmiszert kínálókra, nő volt. A főzéshez a hozzávalók beszerzése hagyományosan női munkának számított, így a vásárlók jelentős része is az ő köreiből került ki. Ezzel szemben az országos vásárokon, főként az állatvásár részen, egyértelműen a férfi nem képviselői jelentek meg nagyobb számban.⁴⁸¹ A budai forrásokban a legtöbb szó azokról a vidéki asszonyokról esik, akiket kenyereskofaként említenek, s mivel kenyérféléiket olcsóbban adták, mint a budai pékcéh tagjai, utóbbiakkal gyakran kerültek összetűzésbe. A kenyereskofák fekete vagy ún. paraszt kenyeret árulhattak, de voltak, akik finomabb pékárut, a leginkább a mai kenyérlángoshoz hasonlító írószészt kínáltak a vevőknek. A vásárbíró hivatali utasítása szerint a hetivásárokon a kenyerek, kenyérfélék, ételek mellett a leggyakrabban nagy tételben előforduló árucikkek a gabonafélék és egyéb termények, a halak, a fa és a széna voltak.

A jóval nagyobb forgalmat ígérő négy országos vásárra nemcsak az egész országból, hanem a határokon kívülről is érkeztek kereskedők, illetve vevők is. A budai vásárokon nagy mennyiségben kínált, Oszmán Birodalomból származó luxuscikkek, például az ötvöscikkek, a fűszerek és déli gyümölcsök, szattyánbőr, jó minőségű macedóniai gyapjú, selymek és más drága kelmék vonzották a bécsi, nürnbergi, prágai kereskedőket, keresztényeket és zsidókat egyaránt. A helyi kézművesek egy része a hetivásárokon is árulta portékáit, az országos vásárok alkalmával azonban jóval többen tették közszemlére termékeiket, közeli és akár egészen távoli településekről csatlakoztak hozzájuk más iparosok. Minden náció talált az ízlésének és az anyagi lehetőségének megfelelő ruhadarabokat, posztót és anyagokat, lábbelit, kínálta az áruját esztergályos, puskaműves, kötélverő, bognárok, szappan- és gyertyafőző, stb. A külön vásártéren tartott állatvásárra pedig az egész országból hoztak állatokat, főként lovakat és marhákat eladni.

Piac és vásártér: a szerencsejátékosok és tolvajok találkahelye, az ítéletvégrehajtás helye

A heti és az országos vásárok többet kínáltak a látogatók számára adás-vételnél, evés-ivásnál. Sokan nem is vásárolni, hanem nézelődni, új híreket megtudni, ismerősökkel találkozni, szórakozni mentek a piacterekre. A mutatványosok produkciói, vagy a részben látványos-

479 Bizonyos termékek hamisítása vagy a súlyok és mértékek manipulációja a hatóságok minden igyekezete ellenére bevett szokás volt, különösen a vásárokon, ahol ezeket a trükköket nehezebben lehetett leleplezni, mint a boltokban. Fenske 2004. 335.

480 Bónis 1974. 76–77., 144–147.; Scheutz 2004. 309.

481 Nagy L. 1975. 112.; Fenske 2004. 336.

ságnak tekintett kezelések, mint a foghúzás megtekintése mellett nagy népszerűségnek örvendtek a szerencsejátékok. Ez annyira így volt, hogy a szerencsejátékokból élők és a szenvedélyes játékosok a fogadók mellett leginkább a vásárokon találták meg számításaikat. A vásári szerencsejátékok tiltására vonatkozó rendelkezések nagy számából és a törvényszéki aktákból arra következtethetünk, hogy a vásárokhöz egész Európában elválaszthatatlanul hozzátartoztak a különféle szerencsejátékok. Ezek egy része nem is a szerencséről, hanem a gyanútlanok pénzének megszerzéséről szólt, művelőik gyakran másféle tisztességtelen pénzszerzési eszközöktől, a zsebmetszéstől, lopástól sem riadtak vissza.⁴⁸² A kapuőrök és a fogadósok kettős kontrolljára nagy szükség volt, a tömeget kihasználva vásárok idején mégis sikerült bejutniuk a városba olyan személyeknek, akiket nem láttak szívesen. 1717-ben Budán több szerencsejátékost sikerült a vásárban letartóztatni, akikről azután kiderült, hogy nemcsak életvitelszerű szerencsejátékosok voltak, hanem egy tolvajbanda tagjai is. A tanúkihallgatások szerint a négy fiatalemberből és egy nőtől álló csoport egy tabáni lakosnál, bizonyos Rácz Györgynél szállt meg, aki főzött, talán engedély nélkül működő fogadós vagy kocsmáros lehetett. Egyébként Ráczról nem derült ki az eljárás során, hogy csak fekvőhelyet és ellátást biztosított-e vagy a banda élén állt. Az Istók nevű fiatalember vallomásaiban először azt mondta, hogy munkát keresni érkezett a vásárba. A két elfogott magyar férfi pedig azt állította, hogy vásárról vásárra utazva kísértették a szerencsét, Budán, Pesten, Gyöngyösön és Komáromban annyit játszottak, hogy a nyereményekből, valamint némi alkalmi munkából megéltek. A két fiatalembert korábban is gyanúsak találták a hatóságok, Miskót a gyöngyösi vásáron egyszer már letartóztatták, a pesti Medárd napi vásár után pedig tolvajként körözték. Ő ezzel szemben határozottan állította, hogy a Pesten szerzett pénzét a vásárban nyerte pozsonyi kockán. A hóhér kínzására azonban mindketten módosították a vallomásukat, megnevezték szabadlábban maradt társaikat, továbbá beismerték, hogy a játék mellett zsebtolvajlással, lopással növelték bevételeiket, női társuk erőssége pedig a kelmelopás volt. Közösösen dolgoztak, a máig kedvelt módszert követve: a tolvaj a zsákmányt gyorsan átadta egyik társának, hogy ne találják meg nála.⁴⁸³

1738-ban a Három Királyok napi vásáron elfogott szlovák férfi sem egyedül dolgozott. A vásári forgatagot kihasználva egy lopott hegedűvel igyekezett a szálláshelyére, de a megkárosított hangszerkészítő neje idejében segítséget hívott. A gyanúsított férfi először igyekezett kimagyarázni magát, bemutatkozott, majd azt állította, hogy a hegedűt a barátja vette, majd őt kérte meg, hogy vigye a fogadóba. Az odasereglett nézők nem hittek neki, egy másik árustól, egy német esztergályos polgártól még egy pofont is kapott, mielőtt a hatóság kezére adták. A tolvajok elrettentése céljából az országos vásárok rendjére a területileg illetékes vízivárosi bíró és esküdtjei vigyáztak. A kisebb értékű lopások esetében a helyszínen, szóban ítéleztek, majd ezt követte a büntetés végrehajtása a vásározók előtt. A gyanúsítottak és a tanúk meghallgatása a büntetés kiszabásával legalább olyan érdeklődésre tartott számot, ha

482 Scheutz 2004. 319., 323.; Fenske 2004. 335–337.; Budán 1740-ben egy spanyol katonát tartóztattak le, aki lopott templomi ezüstöt kínált eladásra. Azzal próbált védekezni, hogy játékszenvedélye miatt nagyon eladósodott, amit gyanús üzletekkel kísérelt meg orvosolni. BFL IV.1014.b Lopott templomi ezüstöt áruló spanyol katona kihallgatása (1740).

483 BFL IV.1014.b Horváth Miskó és Havasi Istók kihallgatása (1717); Scheutz 2004. 321–322.

nem nagyobbra, mint a mutatványosok produkciói. A vízivárosi bíró a tanúk meghallgatását követően, mivel a tényállást hitelt érdemlően bizonyítottak láttá, a törvényszolgával 25 botütést méretett a szlovák hegedűtolvajra, de mivel a gyanúsított nem értett németül, kerestek megbízható tolmácsot, hogy kikérdezzék.⁴⁸⁴ Az ügy valóban több volt egyszeri lopásnál. A szlovák ugyanis egy helyi polgár tolmácsolásával bevallotta, hogy a hegedűt nem is ő, hanem a társa emelte el, neki csak az lett volna a dolga, hogy azt a Fehér Farkas fogadóba vigye. A törvényszolga egyben vásári látványosságként is szolgáló ténykedése nézők tömegeit vonzotta. A báméskodók között volt az egyik budai fegyverkovács felesége, akinek aznap a standjától egy gyöngyökkel kirakott kés tűnt el. A közönség soraiba vegyülve nézték az „előadást” a hegedűtolvaj társai, szerencsétlenségükre a fegyverkovács polgárné felismerte és tolvajként azonosította a másik szlovák férfi feleségét. A jelenlévők társadalmának rituáléja szerint a polgárné nemcsak rámutatott a feltételezett tolvajra, hanem a törvény képviselői elé állva, a gyanúsított szemébe nézve (*ins Gesicht*) hangosan megismételte a vádat. A szlovák asszony, aki vélhetően megijedt a törvényszolga jelenlététől és a megszegyenítő büntetéstől, bevallotta tettét, s elmondta, hogy a kést elvitte a Fehér Farkasba, ahol a fogadósné már talált rá vevőt.⁴⁸⁵

A kisebb súlyú ügyekben eljáró bíró jelenlétét nem kizárólag a csalók és tolvajok nagy száma indokolta, hanem a vásártéren az alkudozással, adásvétellel és a nagy embertömeggel együtt járó felfokozott hangulat tette szükségessé, amely könnyen konfliktus kirobbanásához vezethetett. Egy az áru minőségére tett szerencsétlen megjegyzésből gyorsan becsületsértési ügy vagy akár nagyobb verekedés támadt. A piacon, vásárban nagy számban megforduló fiatal férfiak, mesterlegények, katonák és diákok ugyancsak hajlamosak voltak a rendbontásra. A piactéri rendkívül magas konfliktuspotenciál oda vezetett, hogy miközben mindenki nagyon ügyelt a jó hírére, a felfokozott vásári hangulatban elhangzott sértéseket nem vették olyan komolyan, mintha a nyilvánosság előtt máshol mondták volna. Az esetek többségében a feleket még helyben összebékítette az illetékes albíró, a veszekedők az ismétlődő, vagy szigorúbb megítélés alá eső kijelentések, komolyabb sérülések miatt kerültek a magisztrátus elé, ahol ismét a kibékítésüket tekintették elsődleges célnak.⁴⁸⁶

A vásár miatt Budára sereglő tömeg nyelvi-vallási sokszínűsége szintén könnyen konfliktusok forrásává változhatott. 1737-ben debreceni ökörhajcsárokat és szekereket azal gyanúsítottak, hogy mielőtt hazafelé indultak, katolikus kegyhelyeket gyaláztak meg. A Tabánban, a Rudas fürdő mellett sétálók szentek szobrainak fejét és végtagjait látták az úton heverni. Lakossági bejelentés alapján kezdett vizsgáldni a polgárórség, amelynek tagjai a Gellért-hegy tetejére mentek, mivel felismerték a szobortöredékeket. A református vallású elkövetők a hegy tetején álló szoborcsoport nemrégiben készített Szűz Mária és Mária Magdolna szobrai ledöntötték és Keresztelő Szent János szobrával együtt lefejezték, a végtagjaikat letörték. A Gellért-hegyi kálvária mellett megrongálták a Duna-parton felállított

484 A pellengér a városháza előtt volt, ezt a büntetésformát az országos vásárokon eljáró vízivárosi bíró és esküdtjei nem alkalmazták, helyette az eléjük kerülő tolvajokat 10–30 botütés kiszabásával büntették, amit a törvényszolga vagy a koldusbíró hajtott végre.

485 BFL IV.1014.b A lopással vádolt szlovák Johann Blasek vallomása saját és felesége nevében (1738).

486 Fenske 2004. 337.

új feszületet is, amelyről a pléhperselyt akarták lefeszégetni. A polgárórség a szemtanúk elmondásai alapján a debreceniek nyomába eredt és elfogta őket, majd az ügy súlya miatt átadták őket a katonai főórségnek.⁴⁸⁷

---

487 BFL IV.1014.b A Gellért-hegyen lévő szoborcsoport megrongálása (1737).

Az utca rendje: köztisztaság és közrend

Kereskedelmi és ipari tevékenység közterületen

A kora újkori városokban uralkodó állapotokat a kortárs szemlélők leírásaikban gyakran igen eltérően ábrázolják: egyesek elviselhetetlen mennyiségű szennyről és orrfacsaró bűzről számoltak be, míg mások kövezett, szépen rendben tartott utcákról. Az utazó benyomását számos körülmény befolyásolhatta, hiszen nem volt mindegy, hogy a település melyik részén járt, milyen évszak, időjárás volt, előtte vagy utána sor került-e nagy vásárra, körmenetre, nyilvános ünnepre, esetleg nagyobb mezőgazdasági munkákra. Abban mindenesetre egyetértettek a kortársak, hogy a városi életkörülmények jelentősen eltértek a vidéken tapasztaltaktól. A városok sajátjának tekintett ipari-kereskedelmi tevékenység nemcsak a homlokzatra erősített cégek, a műhelyek, üzletek és bódék nagy számában mutatkozott meg, hanem a mesterek és kereskedők gyakran házuk udvarán, de akár az utca egy részét igénybe véve is dolgoztak.⁴⁸⁸ Ezt a magisztrátus és a céh valamelyest próbálta korlátok közé szorítani. 1719-ben a megkeresztelkedett, töröknek mondott Paul Dorak csizmadiának régi hitéhez való visszatérése elkerülése érdekében engedélyezte a magisztrátus, hogy mindig a háza előtt egyedül, legény nélkül dolgozzon. A tanácsülési határozat természetesnek veszi – legalábbis a Tabánban – az utcán dolgozó iparost, az iszlámról áttért csizmadia vélhetően nem tudta igazolni, hogy az ország szabályainak megfelelően kitanulta a mesterséget, ezért lefoglalták a szerszámait és az árukészletét. A tanácsosok azonban speciális helyzetére tekintettel kontársága ellenére sem tiltották el a kenyérkeresettől.⁴⁸⁹ Bizonyos céhek ezzel szemben egyenesen tiltották, hogy mestereik az utcán dolgozzanak, árulják portékáikat. 1732-ben a harisnyakötők a kiváltságlevelükben foglaltakra hivatkozva kérték ifjú mesterük eltiltását, mivel az a háza előtt, az utcán kínálta termékeit. A tanácsosok türelemre intették a céhet, hiszen a fiatalember anyagi lehetőségei még nem tették lehetővé saját műhely és bolt nyitását, ezért addig kénytelen valahol dolgozni. A magisztrátus döntése alapján arra következtethetünk, hogy széles körben elterjedt lehetett az iparosok termékeinek kipakolása az utcára, elnézésükkel a tömeges feljelentést igyekeztek elkerülni.⁴⁹⁰

A legkomolyabb köztisztasági gondot kezdetektől a mészárosok tevékenysége jelentette. 1691-ben a felettes hatóság sok eredménytelen figyelmeztetés után felszólította a magisztrátust, hogy elrettentő bírság kilátásba helyezésével tiltsa be végleg a kisebb-nagyobb állatok vágását a Várban, illetve az ebből származó melléktermékek pincékben tárolását. A mészárosok a Vízivárosban, közvetlenül a víz mellett vághattak, így a folyó elvitte a vért, a hulladékot és kellemetlen szag sem terjedt a vágóhidak környékén. A mészárszékek után maradt, gazdátlan pincékbe és istállókba rejtett hulladék felkutatására külön biztosokat rendeltek ki, hogy azután ezeket a halmokat földdel vagy oltatlan mésszel letakarhassák. A nyomatókos felszólítás azonban nem vezetett eredményre, jó fél évvel később a kisebb állatok mellett még ökröket is vágtak a Várban, majd azt követően a hulladékot éjszaka a nyílt

488 Dülmen 2005b. 67.

489 BFL IV.1002.a 17. köt. 1719. március 13. 113.

490 BFL IV.1002.a 34. köt. 1732. április 21. fol. 139.

utcára hordták vagy a még romos épületek közé rejtették. A Budai Kamarai Adminisztráció ekkor már azzal fenyegette a tanácsosokat, hogy a járványveszélyre tekintettel katonai segítséget kér a titkos vágások felderítésére és a házakban elrejtett szeméthalmok felkutatására.⁴⁹¹ A budai mészárosceh 1696-ban kiadott céhlevelébe ugyancsak fontosnak tartották belefoglalni, hogy a mesterek a saját házukban nem vághatnak és árulhatnak, csak az arra kijelölt helyeken. A mester a kellemetlen szag miatt a bőrt és fagyút sem tarthatta a lakóházában, ezeket csak a mészárszékeken lehetett eladni.⁴⁹²

A korszakban népszerű miazma tanra vezethető vissza, hogy a városok vezetése mindenképpen igyekezett megóvni a lakosságot a levegőben terjedő apró, káros részecskéktől, amelyektől a betegségeket eredeztették. Az utcák kövezését nem kényelmi vagy esztétikai okokból szorgalmazták, hanem azért, hogy jó idő esetén a szálló por mennyiségét csökkentésük, esős időben pedig elkerüljék a nedves sár hasonlóan fertőzőnek gondolt kigőzölgései kialakulását. A budai kaszárnnyák orvosa, Leopold Neuburger 1703-ban évi 400 forintból és természetbeni juttatásokból álló fizetéséhez megnövekedett terheire hivatkozva további kiegészítésként szálláspénzt kért, többek között azzal érvelt, hogy kénytelen lovat tartani, Pesten ugyanis télen a nagy sár miatt csak lovon lehetett közlekedni.⁴⁹³ Állítása szerint a pesti közállapotok a századforduló idején messze elmaradtak a budai viszonyoktól. A budai magisztrátus időről időre kénytelen volt emlékeztetni a lakosokat a köztisztaság szükségességére és ezzel összefüggésben a betegségek megelőzésének fontosságára. Elsősorban a háztulajdonosok számíthattak bírságra, ha a telkükön és a házuk előtti utcaszakaszon nem tartottak rendet, ott hatalmas szeméthalmok növekedtek.⁴⁹⁴ A bevett szokásokon azonban nehezen lehetett változtatni, az utcák tisztaságával kapcsolatos szabályrendeletek sokasága inkább arra utal, hogy ezek többségét nem nagyon tartották be. Komoly szankciókat legfeljebb pestisveszély idején helyeztek kilátásba, 1692-ben a házuk elé az utcára és térre vizet, szemetet és mindenféle undokságot kiöntő háziasszonyokat és cselédeket pellengérré állítással fenyegették meg. A lakókat ilyenkor arra kötelezték, hogy a házuk előtt a hulladékhegyeket és az oda kihordott trágyát vigyék a városon kívülre.⁴⁹⁵ Ez sem hozta meg a változást, a magisztrátus 1709-ben kelt rendelete alapján még akkor is általános gyakorlat volt a nemkívánatos dolgok utcán kívüli lerakása, kiöntése. Ekkor a magisztrátus a Víziváros és a Horvátváros, valamint a Halászárosban az Élelmiszertár alatt lakó háztulajdonosokat és bérlőket róta meg, mivel azok a trágyát és a hulladékot szinte az ajtó előtt rakták le, esetleg kicsit távolabb vitték az utcán. Az indoklás szerint az említett városrészekben állandóan bűz terjengett, hangsúlyozták, hogy a halmok betegségek melegágyai lehetnek, ezért a későbbi-

491 „Solchem nun nach möglichkeit vorzukommen undt zumahlen es auch gerad wider guette Pollicey undt Ordnung einer Statt schreitet.” BFL IV.1002.b Budai Kamarai Adminisztráció rendelete (1691. március 28., 1691. október 3.).

492 Géra–Kis 2008. 403.

493 Neuburger fizetése pestises években 600 forintra emelkedett, 4 adag *Mundportiont* és 2 adag *Pferdportiont* kapott évente. ÖStA FHKA HFU 10. Dez. 1703. Kt. 974. fol. 103–109.

494 BFL IV.1002.j Edict (1703. február 16.).

495 BFL IV.1009.g Fasc. I. Budai Kamarai Adminisztráció rendelete (1692. június 15.); BFL IV.1002.b Polizey Ordnung (1691. július 16.), Járvány elleni intézkedések (1692. június 13.).

ekre nézve a strázsamester-hadnagy és beosztottjai részéről napi ellenőrzést ígértek.⁴⁹⁶ 1731-ben az Udvari Haditanács a Helytartótanács bevonásával panaszt tett a Magyar Kancellárián a budai magisztrátus ellen az utcák kövezésének rossz állapota és a különösen a vágóhidak környékén jellemző szemét miatt.⁴⁹⁷

A magisztrátus kiemelten figyelt a fürdők környékének tisztasági viszonyaira. A Rudas fürdő vízminőségének megőrzése és a repülőhídon utazók érdekében már a 17. század végén megtiltották az oda települt, sok szennyel, kellemetlen szaggal járó mesterséget űző iparosoknak, főként tímároknak és mészárosoknak, hogy ott dolgozzanak. Felszólították őket, hogy jóval messzebb, elkülönített helyen, a Duna folyásával megegyező irányba építsenek műhelyt, vágóhidat. Az érintett rác mesterek hiába hivatkoztak arra, hogy letelepedésük előtt a telkük és az előtte lévő út mocsaras, lényegében használhatatlan terület volt, amit a Budai Kamarai Adminisztráció ingyen adott nekik azzal a kikötéssel, hogy felszámolják a mocsaras részt és utat csinálnak.⁴⁹⁸

Az utca nyilvánossága és a rendzavaró ifjúság

Az utcák, közterek nyugalmaért a strázsamester és az éjjeliőrök, az 1730-as évektől a polgárőrség, valamint a katonai őrzőegységek felelt. Sötétedés után tisztességes ember, ha nem akadt fontos dolga, nem indult útnak. Az utcai csetepaték és a fogadók, kocsmák látogatóközönségét adó csoportok között jelentős átfedés mutatkozik. Az esetek többségében az érintettek a kocsmákból, fogadókból tartottak a szállásuk felé, amikor belekeveredtek később a törvényszék előtt végződő ügyekbe. Az utcai hangoskodások résztvevői ebből eredően többnyire fiatal emberek, iparoslegények és inasok, diákok. A céhlevelek előírásainak megfelelően az inasok és a legények erkölcsiért a mesterük felelt, az ő kötelessége volt figyelni arra, hogy a fiatalok minél kevesebbet kóboroljanak a sötét utcákon, ne üljenek sokat az ivókban, ne keveredjenek bele semmi törvénytelenbe. A mesternek – és távollétében a nejének – meg kellett büntetnie azokat az inasokat, legényeket, akik engedély nélkül kimaradtak éjszakára. A fiataloknak azonban gyakran a kilátásba helyezett büntetések és az őrzőegységek sem vették el a kedvét az éjszakai kalandozástól. A mészárszékekre vigyázó, ezért nem a mesterük házában alvó székállólegények és inasok kiélvezték átlagosnál nagyobb szabadságukat, csapatokba verődve randalíroztak, hangoskodtak és a lakók számára kellemetlen tréfákat űztek az utcákon. A helyzet annyira eldurvult, hogy 1722-ben a magisztrátus a mestereiket fenyegette büntetéssel, ha nem lépnek fel szigorúan és hatékonyan az éjszakai rendbontások ellen.⁴⁹⁹

Szokásos, fiatal emberek közötti becsületbeli ügynek indult Johann Michael Hacker ácslegény és társai vitája. A három, fejszével felszerelkezett legény este, a kocsmából hazafelé

496 1695-ben a szindikusz az egész városban kihirdette, hogy megbírságozzák azokat, akik a trágyát a kapu mellé hordják ki az utcára. Ekkor azt rendelte, hogy a trágyát vigyék ki a határba és elhagyatott helyeken tegyék le. BFL IV.1006.e Számadásmelléklet 1695. Nr. 47. 112.; BFL IV.1002.j Dekrétum Götz számára (1709. október 31.).

497 ÖStA KA HKR Bd. 626. 1731 Jun Nr. 503. fol. 1090v.

498 BFL IV.1009.g Fasc. XV. Nr. 8.

499 BFL IV.1002.j A magisztrátus a mészároscéhhez (1722. március 10.).

kiáltozni kezdett Hacker ablaka alatt, a vita azonban ordítózásnál tovább nem fajult. Az ágyrajáróként (*Bethgeher*) lakó Hackert ugyanis a háztulajdonos polgár és a neje, valamint a bérlőjük nyugtatgatta. A háziúr neje hallgatott a leginkább, aki sikeresen lecsillapította és elérte, hogy ne menjen ki verekedni. A becsmérlők azonban a következő este ismét visszatértek ocsmányságokat kiabálni, provokálni, a háznép mellett az egész szomszédság, a szomszéd boltos polgár és egy volt polgárőr is végighallgatta Hacker gyalázását, de utóbbi sem maradt a többiek adósa. A három legény szerint a második napon Hacker provokálta őket, azt kiabálva az ablakból, hogy itt jönnek a kémek. Készült az előző nap is fejszével hadonászó társai fogadására, mivel derekára kötött karddal rontott ki az ajtón, amelynek viselésére egyébként nem volt jogosult. Mivel a többiek túlerőben voltak, a verekedés hevében kirántotta a kardját és megsebezte társait. A tanúk érezhetően a velük élő Hacker mellett foglaltak állást, a szomszéd bolt tulajdonosa pedig kifejezetten hangsúlyozta, hogy ez a földre került, azt hitte a többiek agyonverik, valahogyan mégis sikerült felállnia, ekkor húzta ki a kardját. A vallomásokból arra következtetünk, hogy a szomszédok a fiatalemberek becsületbeli ügyeibe nem avatkoztak bele, a sok szemtanú ellenére egyik férfi, a polgárőrség volt tagja sem érezte szükségesnek közbelépni és szétválasztani az egyenlőtlen harcban résztvevő legényeket. Hacker házigazdája a legények ismételt megjelenésekor indult a ferencesek kolostorába, mikor visszaért, még akkor sem volt nyugalom, de nem tett semmit. A szomszéd boltos pedig az ajtóban állva nézte végig a kiáltozástól a három legény megsebzéséig az egészet, mint valami látványosságot.⁵⁰⁰

A fiatalemberek hajlandóságát az utcai virtuskodásra időnként kihasználta a közösség a normasértők megbüntetésére. Az egész Európában elterjedt büntetőrituálék eredetileg kifejezetten a családi erőszak elkövetőinek névtelen figyelmeztetésére szolgáltak. A városokban a szép szóra nem hallgató feleségverők, gyermekbántalmazók, elviselhetetlen szomszédok mellett a kora újkorban elkezdték a hatalmukkal visszaélő, korrupt városi tisztviselőket is büntetőrituálékkal (*Charivari, Katzenmusik*) figyelmeztetni. Mindig lehetett iparoslegényeket, diákokat, fiatalokat találni, akik valami kis italért, pénzért cserébe macskazenét adtak, vagy a házfalon, kerítésen hagyták ott nemtetszésük jeleit.⁵⁰¹ Anélkül szolgáltattak igazságot, szégyenítették meg a nyilvánosság előtt a város rendjét megsértő elkövetőt, hogy a megbízóknak bosszútól kellett volna tartaniuk. 1725-ben a budai tanácsosok sikertelenül próbáltak felderíteni egy büntetőrituáléra utaló esetet. A városrész távolabbi pontján lakó tanúk arról beszéltek, hogy az egyik éjszaka mintegy harminc diák (többen a pesti piaristáktól, de állítólag csak látásból ismerték őket) gyülekezett a Vízivárosban, majd az egyik házhoz mentek bosszantó, trágár dalokat énekelni, becsületsértő szavakat kiabálni és a házigazda állatait kövekkel, botokkal dobálni. Nem tudni, mi lehetett a háztulajdonos Jalofszky puskaműves polgár bűne, de ez akár kapcsolatban állhatott az általa betöltött városi funkciókkal is. A Wolfgang Kaschuba által egyfajta utcai nyilvánosság megtestesítőjeként értelmezett

500 BFL IV.1014.b Johann Michael Hacker ácslegény verekedési ügye (1739).

501 A falusi népi kultúra részeként az össze nem illő párokat, perlekedő házastársakat, a szexuális és erkölcsi normákat átlépőket büntették a gyakran beöltözött, zenét és lármát szolgáltató fiatalok. A városi kultúrában a horizontális kontroll mellett vagy helyett a büntetőrituálék már a vertikális, a magasabban lévők elleni társadalomkritika kifejezői is lehettek. Kaschuba 1992. 253.

büntetőrituálék egyértelműen az érintettek figyelmeztetésére szolgáltak, a résztvevők ezért figyeltek, hogy a bosszúságot leszámítva ne okozzanak személyi sérülést, anyagi kárt.⁵⁰² A Vízivárosban kivonuló fiatal emberek hasonlóan nagyon ügyeltek arra, hogy ne lépjenek az ingatlan területére, nehogy magánlaksértéssel vádolhassák őket. A kihallgatási jegyzőkönyv olvasása közben az az érzésünk, hogy a megszólaló tanúk mintha nem akarták volna azonosítani az elkövetőket. Nem tagadták, hogy történt valami, állították, hogy csak hallottak valamit, de nem láttak senkit, másoktól hallottak a történekről, egyértelműen kitérő válaszokat adtak. Mivel a megszólaló tanúk és a szomszédság semmi konkrétummal nem tudta, vagy inkább nem akarta segíteni a nyomozást, a tanács végül nem indított eljárást. Egy másik polgár néhány nappal később arról számolt be a tanácsnak, hogy este, már sötétedés után a vízivárosi ferencesek templománál látott egy nagy csapat diákot gyülekezni, de nem tudta, hogy mire készültek. A két esetet nem sikerült összekapcsolni, így a jegyzőkönyvvezéssel ez utóbbi is lezárult. Máskor a szomszédoknak szinte mindig volt mondanivalója, valószínűtlen, hogy a puskaművest ért atrocitás idején a közvetlen közel lakók ne lettek volna kíváncsiak a hangzavar okára. Láthatóan a magisztrátus is inkább annyiban hagyta az ügyet, nem rendelt ki biztost, nem kérdezősködtek, talán úgy vélték, a szomszédok ennyivel elintézték, amit kellett.⁵⁰³

Az utcai nyilvánosság ezen megnyilvánulását az érintetteknek nem szabadott figyelmen kívül hagyni. Az 1739-es pestislázadás egyik áldozata, a járványsebész Michael Meisner talán elkerülhette volna szörnyű halálát, ha jobban szorgalmazza a házfalára rajzolt figyelmeztető ábra készítői kilétének kiderítését. Az akasztófa és az „ez csinálja a pestist” felirat egyértelműen jelezte, hogy a Tabán lakói közellenségnek tekintik.⁵⁰⁴

Becsületsértés az utcán és a boltban

A jó hírnév elvesztése szélsőséges esetben az érintett polgárjogának, céhbeli tagságának elvesztésével, biztos egzisztenciájának megszűnésével járt.⁵⁰⁵ A háznép vagy a közvetlen szomszédság előtti sértegetés más megítélés alá esett, mintha az idegen fültanúk jelenlétében hangzott volna el. A közvetlen szomszédság egymás közötti vitáit nem vették olyan komolyan, mint a nyilvános téren elhangzott terhelő szavakat. Utóbbi már alapos kivizsgálást igényelt, különben a pletyka megállíthatatlanul terjedt. A másik rossz hírének keltése komoly következményeket vont maga után, amennyiben ugyanis bebizonyosodott az állítások valótlanága, a nyilvánosan rágalmazó minősített büntetésben részesült, s megkövetésre, a

502 Kaschuba 1992. 255–256.

503 BFL IV.1014.b Diákok csődülete a Vízivárosban (1725).

504 A későbbiekkel kapcsolatban lásd A tabáni tumultus című fejezetet.

505 Lásd például a bigámián ért Johann Georg Gall mészáros esetét, akit, miután polgárjogát és céhtagságát elvesztette, a feleségének mondott asszonnyal együtt kitiltották a városból: Géra 2019. 221–222.; Matthias Gläntzel harisnyakötő polgárfelvételi kérelmét sokadik kihágását követően elutasították, őt pedig kitiltották a városból, a magisztrátus lefoglalta és elárvereztette a házát, hogy többé ne térhessen vissza: Géra 2019. 118., 218.

tanács előtti nyilvános bocsánatkérésre, megalázkodásra kötelezték, mint fentebb láttuk.⁵⁰⁶ A büntetés mértékét több tényező befolyásolta, ezek közül elsőként az elkövetés helyét vizsgálták. Így a becsületsértési ügyek segítségével meghatározhatjuk az egyes nyilvános terek közötti hierarchikus viszonyokat. A legsúlyosabb büntetést a városháza hivatali helyiségeiben – legfőképpen a tanácsteremben – elkövetett becsületsértés vonta maga után. Ezután következett a fogadó, ahol a látogatók döntő többségét alkotó felnőtt korú férfiak társaságában tett kijelentéseknek nagyobb jelentőséget tulajdonítottak, mintha azok az utcán hangzottak volna el. Emiatt a történészek egy része a fogadót minősített nyilvános térként fogja fel. Budán természeti adottságainak köszönhetően speciális térként értelmezhetők a fürdők, ahol a nagy tömeg miatt elsősorban az egyes nációk ellen megfogalmazott sértések jelenthettek komoly veszélyt a közrendre.⁵⁰⁷

A gyanúsnak tekintett elemek kivételével a város mindenki számára megközelíthető utcáin, terein, külterületein, ahol szükségszerűen különböző társadalmi-vagyoni helyzetű emberek találkoztak, számos konfliktus adódott. Egy, a várbéli Szentháromság-oszlopnál lévő őrségnél a szekérével várakozó pesti invalidus rászólt egy városi alkalmazottra (*Stadtknecht*), amiért az túlságosan megközelítette a kocsijával. A városi ember a városháza közvetlen szomszédságában nem tűrhette, hogy egy invalidus katona mondja meg neki, mekkora távolságot hagyjon a két kocsi között. A katona pedig azt nem tűrhette, hogy egy városi alkalmazott semmibe vegye, ezért a közel álló lovat odébb taszította a muskétájával. Erre a városi alkalmazott dühbe jött, szidalmazni kezdte, majd ostorral megütötte az invalidust, mielőtt elhajtott. A történet két szereplője között semmiféle személyes kapcsolat nem volt, előtte soha nem beszéltek, egyenruhájuk alapján azonosították egymást. A katona úgy érezte, a neki járó tiszteletet nem kapta meg, ezért akár tettlegességhez folyamodhat, a város alkalmazottja pedig nem tűrte, hogy még az invalidus is parancsokat adjon neki.⁵⁰⁸

Az utcákon, tereken, vásárokon kialakult konfliktusok hevében mondott becsületsértő kijelentések enyhébb megítélés alá estek. Egymást szidalmazó asszonyok, vitázó mesterek, egymással vetélkedő legények és inasok, katonák szinte hozzá tartoztak az utcaképhez. Az utcát és a piacteret a kortársak olyan terepnek tekintették, ahol a fiatal férfiak viszonylag szabadon próbálgathatták férfiességüket, lejátszhatták egymás közötti hatalmi játszmáikat. A „face-to-face” társadalom polgári-városi vitakultúrája a mainál jóval nagyobb hangerőt tekintett még elfogadottnak, rendszerint a mutogatás, a széles gesztusok sem maradtak el, s a tettlegességet is elnézték, ha a másiknak nem okozott nagyobb fájdalmat és nem szorult utána szakszerű kezelésre.⁵⁰⁹ Kizárólag pofozkodásért, lökdösődésért az utcán még nem jelentettek fel senkit, de még a másik hajának megtépéséért sem, az ügy akkor került bíróság elé, ha ezekhez becsületsértő kifejezések társultak, s ezek a sértett boldogulását veszélyeztették. Aki a város vezető tisztségviselői ellen beszélt, ráadásul a nyílt utcán, az ezzel szemben

506 Dörk 2004. 129.; Bónis 1962. 259.

507 A fürdőket a közösségi élet központjaiként más városokban is nyilvános térnek tekintették, de a budai létesítmények jelentőségét az adta, hogy vendégkörük nem csak a helyiekből került ki. Az Eckher család tulajdonában lévő Császár fürdő nagy kertjével már a 18. század elején megfelelt a század végén a színvonalas fürdőkkel szemben támasztott feltételeknek. Dörk 2004. 131.; Knittler 2000. 79–80.

508 BFL IV.1014.b Johann Lamofsky pesti invalidus kihallgatása (1741).

509 Castan 1992. 494–495., 498–499.; Fenske 2004. 337.; Haldemann 2015. 446.

halmozott, elrettentő nagyságú büntetésre számíthatott. Ezt még maga a polgármester sem kerülhette el. 1703-ban Franz Ignaz Bösiinger a város második emberét, az ellene szervezkedő Ulrich Benedikt Maylin szindikust nevezte az utcán sokak füle hallatára pártütőnek. Ennél súlyosabbat nem nagyon lehetett mondani egy városatyának, így az rögtön Bécsbe, az Udvari Kamarához küldte el panaszlevelét.⁵¹⁰

A boltokat a korabeli felfogás egyértelműen nyilvános térnek tekintette, legalábbis ezt mindig fontosnak tartották kiemelni az ott elhangzott becsületsértési ügyek tárgyalásán. A vásárlás közben beszélgetők nemcsak személyes dolgokról ejtettek szót, hanem városi ügyekről, a polgármester-jelöltek személyéről is csevegtek. 1705-ben a budai kereskedőcéhbe tartozó egyik jelölt boltjában a bolti szolgák a vevők kiszolgálása közben munkaadójuk mellett agitáltak, sőt, a kiszállítások ürügyén ezt gyakran a megrendelők otthonában folytatták. Ezt az egy értékes adatot, továbbá néhány becsületsértési és lopási ügyet leszámítva, azonban nem állnak rendelkezésre olyan források, amelyek segítségével közelebbi képet kaphatnánk a boltokban zajló mindennapokról. Érdekes kutatási téma lehetne például, hogy hogyan viszonyultak egymáshoz az ott megjelenő eltérő társadalmi csoportok tagjai, ezek a társadalmi különbségek tükröződtek-e a térhasználatban. A boltba betérőkről, az ott történelekről azonban tanúvallomások kivételével írásos feljegyzések nem készültek. A bolt ugyan konstruált nyilvános térnek minősült, a maga fizikai valójában azonban a rend fenntartása, a rendzavarók megrovása vagy kitiltása elsődlegesen nem a hatóság, hanem a tulajdonos/bérlő feladata volt. Ez azt jelentette, hogy csak bizonyos ügyek kerültek végül a magisztrátus elé, a normasértések többségét helyben szakcionálták, szóban vagy tetteleg. A bolt urának jogában állt kiutasítani, akár kitiltani a nem megfelelően viselkedőket. A bolthoz köthető becsületsértési ügyek szinte mindegyike hajadon, szolgálatban álló, gyakran árva leányokkal kapcsolatos, akiknek a hírneve különösen sérülékenynek mondható. Amennyiben a jövőben előnyös házasságot akartak kötni, munkaadójuk cáfolatánál többre, a magisztrátus által kiállított, a nevüket egyértelműen tisztázó erkölcsi bizonyítványra volt szükségük. A bolt rendjét felügyelő személy pedig, a fogadósokhoz hasonlóan, példás büntetésben részesült, ha ő sértette meg a társadalmi normákat.⁵¹¹ 1706-ben a Cetto család bolti szolgája – aki ura nevében, annak helyetteseként irányította a boltot – más vevők előtt azt mondta az egyik cselédleánynak, hogy a „kurucok táborában papokkal hempergett”. Kijelentésével nemcsak a leány erkölcsét kérdőjelezte meg, hanem a határban kóborló, állandóan veszélyt jelentő ellenséggel és a protestáns lelkészekkel is kapcsolatba hozta. Az ügy súlyát érzékelteti, hogy a hírre úrnője, egy nemesi származású polgárosszony, vidékről azonnal visszautazott a védelme alatt álló leány nevében feljelentést tenni. A bolti szolgát az asszony útiköltségének (6 tallér) kifizetésére és a Szentháromság-oszlopra 48 forint bírság kifizetésére büntették. Utóbbi összeg a polgárdíj mintegy két és félszeresének felelt meg, egy bolti szolga ezt csak

510 BFL IV.1002.b 1703. június 28.

511 A mészárosok céhlevelének egyik pontja nyomatékosan felhívja a mesterek és legényeik figyelmét a vevőkkel szembeni viselkedés fontosságára: a boltban nem lehettek dacosak vagy mogorvák, mindenkinek meg kellett adni a tiszteletet, különben jelentős bírságra számíhattak. Géra–Kis 2008. 403.

az alkalmazója segítségével, hitelből tudta megfizetni. A magisztrátus egyértelműen elretentésül szabott ki ilyen nagy összeget.⁵¹²

A boltos szavának ugyanakkor, ahogyan a fogadásának is, nagyobb súlya volt, mint a vásárlókének. Ez volt a szerencséje a fiatal cselédlánynak, Franciska Röcklinnek, akit a vízvárosi vásártér egyik boltja előtt vádolt meg egy péterváradi kereskedő neje. A vásáron, piactereken állandó problémát jelentett a lopások nagy száma, a gyakran csoportosan dolgozó tolvajokat az sem riasztotta el, hogy a tetten ért személyeket mindenki előtt megszégyenítették, pellengérré állították, megbotozták. Akit ilyen módon tettek ismertté, annak akkor sem lett volna maradása, ha nem utasítják ki a városból. A péterváradi asszony, miután elveszítette az erszényét a boltban, Franciska Röcklint tolvajnak nevezte. A hangos kiabálásra és a tolvaj szóra pillanatok alatt a bolt elé sereglettek a közelben tartózkodók, akik elfogták a leányt, majd átadták az illetékes vízvárosi bíróságnak. Kisebbséértékű lopás – és a legtöbb piaci-vásári eset ebbe a kategóriába tartozott – rögtön a közeli albíróság elé került, ahol késedelem nélkül, szóban ítéleztek. Franciska Röcklin ügye végül azért került át a városbíróhoz, mert a bolt tulajdonosa kitartott a leány ártatlansága mellett, s erre megesküdt. A leány nyilvános elfogása, tisztességének kétségbe vonása olyan mértékű megszégyenítést jelentett, hogy azt a vízvárosi albíróság nem tudta jóvátenni, csak a magisztrátus. Franciska Röcklin jó hírének visszaállítása mellett a vádaskodó péterváradi asszonyt a tanácsosok pénzbírsággal büntették.⁵¹³

---

512 Lásd részletesen Géra 2019. 76–77.

513 BFL IV.1014.b Franciska Röcklin panasza (1741).

Lövölde és polgárórség

A polgári lövölde: önvédelem, reprezentáció és szórakozás

A polgárjog előnyök mellett kötelezettségekkel is járt, birtokosaitól elvárták, hogy veszély esetén tevékenyen részt vegyenek a város védelmében, legyen szó tűzről vagy hadi eseményekről. A városi polgárok közös védelmi gyakorlatainak egész Európában és Magyarországon régi hagyománya volt.⁵¹⁴ A visszafoglalt városokban még reális veszélynek tekintették a törökök esetleges megjelenését, így a tűzfegyverek ismerete mindenképpen többet jelentett egyszerű időtöltésnél. A lőterek, lövőházak a polgárság számára olyan nyilvános tereket jelentettek, ahol például a fogadóknál jóval bizalmasabb körben, teljesen maguk között vitathatták meg a város ügyeit. Lövöldébe járni és a polgárórség tagjaként fegyverrel felvonulni a közösségi összetartozás érzésének erősítésén túl egyben a polgári reprezentáció egyik legfontosabb megnyilvánulási formájává lényegült. A nemesek és a katonaság kötelekébe tartozók kivételével ugyanis tiltották a közrendűek fegyverviselését, a polgárjoggal rendelkezőket pedig szigorúan szabályozták. A városfalhoz, a város címerét viselő kapukhoz vagy a városi tulajdonban lévő ingatlanokat jelző zászlókhoz – Budán a fürdőkre tűztek ki zászlót – hasonlóan praktikus haszna mellett szimbolikusan is értelmezhető a polgárórség őrjáratozása. Jelenlétükkel mintegy körbekerítették, bejárták, mindenki számára láthatóvá tették a város joghatósága alá eső területet. Ennek Budán különös jelentőséget adott az a tény, hogy a joghatóság kérdése körüli feszültségek a magisztrátus és a várparancsnok között állandósultak.⁵¹⁵

Budán az első lövöldét (*Schiesshaus/Schüßstatt*) viszonylag korán, 1696-ban létesítették a Sánc utca és a későbbi Horvát utca közötti telken. Az újonnan felvett polgároknak egy évig hetente egyszer kötelezően el kellett látogatnia a lőtérre gyakorlatozni. 1701-ben a budai tanács úgy határozott, hogy saját puska és oldalfegyver nélkül ezután senkit nem vesznek fel polgárnak. Pesten, ahol ugyanebben az évben építették először a város lövöldét, ezzel egy időben felszólították a céheket, hogy a mesterek számára vasárnaponként és ünnepnapokon tegyék kötelezővé a céllövészetet, a távolmaradókat pedig büntessék meg.⁵¹⁶ A Rákóczi-szabadságharc éve alatt a polgárok – az öregek és betegek kivételével – a katonai őrjárat mellett

514 Magyarország Habsburgok uralma alatt maradó nyugat-magyarországi és az északi országrészben lévő városaiban a Német-római Birodalom városainak mintájára a 16. századtól kezdve a céhes védelmi rendszerrel párhuzamosan a német ajkú polgárság fertályonként megszervezte a maga védelmi rendszerét. A fegyveres városvédő polgárok egységeinek élén a fertálmesterek álltak, az éves mustrák alkalmával ők ellenőrizték a lőfegyverek állapotát. Molnár 1992. 94–95.

515 Rau 2017. 160.; Lorenz 2006. 204.; Catherine Denys vetette fel a franciaországi Lille példáján azt a hipotézist, hogy a kaszárnyavárosokban a katonaság – megfelelő összeszokási időszakot követően – a magisztrátus támaszaként lépett fel. Ez elsősorban a rendfenntartás területén nyilvánult meg; a város pénzt, fáradtságot takarított meg azzal, hogy az éjjeliórség, a piac- és kapuórség, a záróra ellenőrzésének felügyeletét, a nyilvános események biztosítását, a nyugtalanságok megakadályozását a katonaság részben átvállalta. Denys hipotézise megfontolandó ugyan, de a várparancsnok és a magisztrátus közötti harmonikus együttműködésre a vizsgált időszakban nem volt példa, a katonaság és a polgári lakosság között feszülő súlyos gazdasági-társadalmi ellentétek ezt nem tették lehetővé. Denys 2006. 75–90.

516 Géra–Oross–Simon 2015. 239. (Jk. 1056. sz.); Zoltán 1963. 164–165.

kisegítő őrszolgálatot (*bürgerliche Wacht*) láttak el a városon belül, illetve a határ bizonyos pontjain felállított, mósárágyúval felszerelt őrpontokon.⁵¹⁷ A budai polgárőrség (*bürgerliche Rohr- und Flintenschützen*) parancsnoka ebben az időben a strázsamester-hadnagy, a kapuőrök vezetője volt. A magisztrátus 1703-ban egy katonaviselt polgárt kért fel a tisztség betöltésére, akitől elvárta, hogy a polgári csapatok hadgyakorlatain példát mutasson a többieknek, közülük kitűnjék. Munkáját két káplár segítette. 1711 után, a közvetlen háborús helyzet megszűnését követően sem hagytak fel a polgárok a fegyverhasználat gyakorlásával. 1713-ban a Szentháromság-oszlop lebontott állványzatának felhasználásával a magisztrátus a régi Szegényház utcában új löteret létesített, erre a célra 524 Ft-ot költöttek, ami egy kisebb polgárház értékének felelt meg.⁵¹⁸

A szakirodalom állításával ellentétben a polgárőrség lövöldéje és az ehhez kapcsolódó fegyverhasználat jelentősége Budán a Rákóczi-szabadságharc után sem vesztett jelentőségéből, a polgárok továbbra sem elsősorban szórakozásból jártak lőtéri gyakorlatra. A rendelkezésre álló kevés forrás alapján úgy tűnik, a polgárőrség szerepe fokozatosan felértékelődött: a városi ünnepek elengedhetetlen részévé és a közrend egyik letéteményesévé vált. A polgárőrök rendvédelemben betöltött szerepe a törvényszéki akták segítségével követhető nyomon. A polgári őrzőretra (*Bürgerwacht*) kirendelt helyiek korábban a katonai őrséggel közösen járőröztek, kisegítő feladatokat láttak el. Az 1720-as években egyre többször fordult elő, hogy a katonai őrség helyett a fertálymesterek parancsnoksága alatt a saját lakókörzetükben járőröző polgárőrök érkeztek a helyszínre és fogták el a rendzavarókat. Esténként, ahogyan közeledett a magisztrátus által megjelölt záróra ideje, minden fogadóba, bormérésbe benéztek és figyelmeztették a vendégeket, hogy ideje hazamenni, mert aki nem így tesz, azt fogdába viszik.⁵¹⁹

A polgárőrség a határ városhoz közeli részeit is szemmel tartotta. 1733-ban egy este rajtaütöttek a magánkézben lévő Sonnleütner-féle tégláégető⁵²⁰ munkásain, mindenkit, még az ágyban fekvő sebesült napszámost is elvittek a fogdába. Az ügy négy érintettje tanúvallomásában azt állította, hogy a fertálymester és emberei ok nélkül tartóztatták le őket, ráadásul ütlegelték is, mivel este 22 órakor náluk teljes nyugalom uralkodott, ki beszélgetett, ki aludt a napi munka után, ahogyan máskor. A zene és dorbézolás hangjai nem tőlük, hanem a császári tégláégetőből jöttek, ott zajlott az ivászat, táncolás és nőekkel cicázás.⁵²¹

1736-ban egy nemesi származású zászlós panaszolta be a várparancsnoknál és a magisztrátusnál a polgárőröket. A katonatiszt a fogadóból úgy indult a szállására, ahogyan azt tisztes szándékú embertől elvárták, mivel időközben teljesen besötétedett, egy cselédlány kísérte el és világított neki. A szállása ajtaját zárva találták, ezért leültek beszélgetni a ház előtti padra. Nem sokkal éjfél előtt arra jött a Gellért-hegy alatti utca utolsó házainak irányá-

517 Géra 2009. 205–206. (Jk. 1232. sz.)

518 BFL IV.1002.b 1703. január 26. 142–148.; Géra–Oross–Simon 2015. 370.; Géra 2009. 191. (Jk. 1119. sz.); BFL IV.1006.e 19. köt. 1713. 135–138.

519 BFL IV.1014.b Iparoslegények és diákok verekedése (1741).

520 A Bécsi kapu alatt, a mai Széll Kálmán téren működött. Simon 2017. 84.

521 Ez az égető, amit a budai várparancsnok foglalt le az erődítési munkákra, majd a királyi palota építkezéseihez használták, a mai Széll Kálmán tér nyugati oldalán volt. Simon 2017. 84.; BFL IV.1014.b Johann Ernst Osvaldt és társai vallomása (1733).

ból Thomas Lang Tabánba kirendelt fertálmester a három emberével. A határ Gellért-hegy alatti részének ellenőrzése után lakott területen járőröztek, ekkor vették észre a padon ülő férfit és nőt, utóbbinak odaszóltak, hogy ideje már hazamenni. A katona ezt zokon vette, azt válaszolta, hogy nincs semmi látnivaló, menjenek tovább, különben majd ő mutat nekik utat. Szó szót követett, a hosszú, ún. ugróbottal felfegyverkezett polgárőrök állítólag a kerítés felett odavágtak a katonának, majd bementek, Lang lökdöste, az egyik polgár valahogyan mögé került és a fejére vágott, mire a katona kivonta a kardját. Állítólag hiába mondta, hogy császári tiszt, eszméletlenségig verték, ezt követően a tabáni polgárőrség őrszobájába vitték, ott tért magához, akkor látta, hogy hol van és a kardja is hiányzott. Az eseményekre a zászlós Anton Zehner von Spitzenberg és Thomas Lang igen eltérően emlékezett: az ifjú tiszt szerint már a szóváltás idején sem adták meg a neki járó tiszteletet, Lang egyszerűen „*egy fickónak*” nevezte, egyértelműen a polgárőrök – az ő megfogalmazásában „*amolyan éjjeliőr-félék*” – kezdték a verekedést, akkor is ütötték, amikor a földön fekvő kiabálta, hogy császári tiszt. Lang ezzel szemben azt mondta, hogy a katona kivont karddal fenyegette őket, csak addig ütötték, míg meg nem mondta, hogy tiszt, a ruháját előtte a sötétben nem látták. A tabáni őrszobára pedig úgy került, hogy követte őket, majd erőszakkal rajtuk ütött, erre pedig azért nem emlékszik, mivel túlságosan ittas volt. Nem tudni, kinek a vallomása tükrözte jobban a valóságot. A másnap reggel a katonai főőrségre vitt katonát – ott kapta vissza az erősen megrongálódott kardját a térparancsnoktól – a szemlélő orvosok és felcserrek szerint valóban félholtra verték a polgárőrök, a botok nyomát mindenhol látni lehetett a testén, annyira rosszul volt már a tabáni őrszobán, hogy a felcserrel együtt gyóntatópapot is hívtak hozzá. A zászlós és a katonai hatóságok több hibára rámutattak vizsgálat közben: Lang vallomását szóról szóra megerősítették a társai, az is, aki egyébként nem volt végig jelen. Ez csak úgy volt lehetséges, ha nem elkülönítve hallgatták ki a polgárőröket, hanem Lang vallomását, teljesen szabálytalanul, felolvasták a többieknek, akik ennek tartalmára rábólintottak. Valamiért a cselédlányt, a lehetséges koronatanút sem tartotta szükségesnek meghallgatni a magisztrátus, később azt állították, hogy az a bizonyos Lisl eltűnt, tolvajként keresik. A magisztrátus egyértelműen a polgárőrei pártját fogta, a tények azonban ellenük szóltak, a katonai hatóságok ilyen esetben az elkövetők megbüntetésével mellett fájdalomdíjat (20 tallér), a gyógykezelés árát, a tönkrement egyenruha megtérítését, valamint Zehner fogadóban lábadozással töltött idejének költségeit követelték.⁵²² A két példa alapján a polgárőrök elsődleges feladata a város és az azzal határos területeken a köznyugalom biztosítása, a rendzavarók lefűlése és a közérkölcsök felügyelete volt. Még abba is beleszólhattak, ha a kerítésen belül ült éjszaka egy beszélgető pár. A három-négy főből álló csoportok kardot, fegyvert nem viseltek, annál tapasztaltabban forgatták a botjaikat.

Az 1720-as évtized derekáig országos vásárok idején a magisztrátus a fertálmesterek felügyelete alatt az éjjeliőröket rendelte ki a rend fenntartására, a következő évtized elejére azonban helyüket teljesen átvette a továbbra is a fertálmesterek által irányított polgárőrség.

---

522 BFL IV.1014.b Anton Zehner zászlós megverése (1736). Érdemes megjegyezni, hogy a magisztrátus a polgárőrség presztízsének megőrzésére törekedve hallgatott arról a tényről, hogy az előző évben Lang fertálmestert hivatali visszaélései miatt már feljelentették és figyelmeztették: az őrszoba gyertyáival és tűzfájával üzetelt, a letartozatottakat némi pénzért elengedte. BFL IV.1002.z A Nr. 75.

Már nemcsak a városi ünnepek résztvevői vagy a koszorúlovészetre kilátogató helyi lakosok találkozhattak a fegyvert viselő helyi polgárokkal, hanem a budai országos vásárra érkező idegen piacozók is. Számukra fontos üzenete volt annak a ténynek, hogy a „város szabadságának védelmében” (*Beschützung der Freyheit*) a polgárőrök járőröztek, akik az ott megjelenő idegenek számára láthatóvá tették a szabad királyi város és polgárságának hatalmát.⁵²³ A polgárőrök a vásárokon végzett rendfenntartó munkáért egyébként a magisztrátustól külön fizetséget kaptak. 1732-től a fertálymestereknek fizettek a heti piacok felügyeletéért, már ekkor feltűntek mellettük a polgárőrök, akiknek a szolgálataért a parancsnokaiknak adták át a pénzt.⁵²⁴ A polgárváros megítélése szempontjából rendkívül fontos volt, hogy meg tudják-e védeni a vásárokat a tolvajoktól, szerencsejátékosoktól, hamisítóktól.

Az 1739-es nagy pestis idején a polgárőrség tagjai sem maradhattak ki a járvány elleni védekezésből, „*ez polgári kötelességük*”, figyelmeztette a magisztrátus a vonakodókat.⁵²⁵ A fertálymesterek vezetésével járták lakónegyedük utcáit, házait, gondoskodtak az ott lakók szükségleteiről, összeírták a betegeket, a segítségre szoruló nincsteleneket, a házukban zárlat alá kerülőket, ellenőrizték a megsemmisítésre ítélt holmik égetését, a házak takarítását, figyelték a fosztogatókat. A városba érkezőket vagy az egyik városrészből a másikba igyekvőket bizonyos ellenőrzési pontokon a polgárőrök vizsgálták át. Papírjaik ellenőrzése nélkül katonatisztek sem engedtek be Budára. Az őrség a kocsival érkezők rakományát alaposan átnézte, nehogy ruhaneműket vagy más betegséget terjesztő holmikot hozzanak a településre. A lövöldét a vízivárosi fertőzött lazaretumává, járványkórházává alakították át. Az épület nagyságára kizárólag az ott elhelyezett betegek számából következtethetünk. Az ide került betegek létszáma a legsúlyosabb járvány idején bőven meghaladta a száz főt. Egy alkalommal 156 beteget helyeztek itt el, közülük 26 fő a szabad ég alatt feküdt. A deszkából épült, barakkszerű épület az időjárás ellen sem nyújtott megfelelő védelmet, 1739-es júliusában nagy záporok alkalmával mindent átmedvesített a réseken befolyó víz. Az 1740 márciusának közepén, a járvány megszűnése után kiadott rendeletében a Budai Egészségügyi Bizottság felszólította a budai magisztrátust, hogy a lövölde épületét ne is próbálja kitakarítani, más fából épült létesítményhez hasonlóan az ágyakkal, a berendezéssel és az ott használt ruhaneműkkel együtt égessék porig.⁵²⁶

523 A német kultúrkörben elterjedt jelenségnek számított, hogy a piac/vásár rendjét a polgárőrség felügyelte. Scheutz 2004. 325–326.; Fenske 2004. 333.

524 BFL IV.1006.e 37. köt. 1731. fol. 60., 62., 38. köt. 1732. fol. 63., 65., 41. köt. 1735. fol. 102., 43. köt. 1737. fol. 159.; Az 1732-ben kelt hivatali utasítás szerint Pesten is a polgárőrség látta el a vásárokon a felügyeletet, amely ezért fizetséget kapott. Ez azonban Pesten is újkeletű jelenségnek tekinthető, mivel az erről szóló pontot pótlásként toldották hozzá a korábban szokásos feladatkörök végére. Bónis 1974. 153–154.

525 BFL IV.1002.j Határozat Kaspar Bischoff számára a napi vizitációk ügyében (1739. június 8.).

526 BFL IV.1002.j A lövöldében lévő lazaretum vizitációja (1739. július 8.), A Budai Egészségügyi Bizottság a magisztrátushoz (1740. január 11., 1740. február 24., 1740. március 16.).

A polgárórség a városi ünnepeken

A városban tartott ünnepek leírásai, valamint az ezekhez kapcsolódó költségek elszámolásai mind arra utalnak, hogy a polgárságot, a polgári identitást megtestesítő polgárórség szerepe a Rákóczi-szabadságharcot követő évektől kezdve folyamatosan növekedett. A polgárórség ekkortól kezdve a korábbi évektől eltérően reprezentatív feladatokat is ellátott. Első említésük a városi ünnepeken való szereplésükről 1714-es, amikor felfegyverkezve díszsorfalat álltak a Budára látogató esztergomi érsek tiszteletére. Korábban a díszsorfalat, ahogyan a díszlövéseket is, rendszerint a helyórség kötelékébe tartozók biztosították. Az 1720-as évektől kezdve a város gyakran már nem katonáknak fizetett az ünnepi díszsortűz leadásáért, ezt a szerepet lassanként átvette a polgárórség, amelynek csak a felhasznált puszkaporért, lőszerkért fizetett a város. Ettől kezdve a városlakókat újév alkalmából a katonák mellett a polgárórség is díszlövésekkel köszöntötte.⁵²⁷ Más városokhoz hasonlóan Budán sem maradt el a lövészverseny, amelynek helyi változatát koszorúlovészetnek (*Kränzlschiessen*) nevezték. A források ezekről az alkalmakról nem számolnak be részletesen, de bizonyára itt is nagy nyilvánosság előtt versenyeztek a céllövők, mint más városokban.⁵²⁸ 1723-ban, amikor a versenyt a magyarázat szerint a Budára küldött királyi biztos jelenlétében tartották, az összeg alapján (112 Ft) fényes külsőségek között, nagy mulatsággal egybekötve mutatták be tudásukat a fegyverhez értő polgárok. Az esemény rangos voltát jelzik továbbá a főkamarási számadások visszatérő tételei, az első helyezettnek (1742-től a másodiknak is) járó, a helyi Landtrachtinger nevű festővel készített üveg, talán érem vagy dísztányér ára.⁵²⁹ Bizonyára Budán is sor került a más városokban szokásos éves mustrára, amikor a polgárság minden tagjának fegyverét ellenőrizték, majd ezt követően az összegyűlteket közös lakomán vettek részt. Budáról mustrajegyzőkönyv vagy az éves ellenőrzésre utaló forrás azonban nincs.⁵³⁰

1743-ban hagyta jóvá a magisztrátus a budai polgári lövészek (*bürgerliche Flintenschützen*) szabályzatát, amelynek értelmében a lövölde fenntartását és felügyeletét ez a szervezet vette át.⁵³¹ A magisztrátus felszólítására az akkor már két lovas és három gyalogos századra tagolódott, nációnak szerint is elkülönülő polgárórség a helyórséggel együtt masírozott ki a Pest-Budára látogató uralkodói család üdvözlésére.⁵³² Ekkor vonultak fel először

527 BFL IV.1006.e 31. köt. 1725. fol. 99–100., 40. köt. 1734. fol. 81., 42. köt. 1736. fol. 98., 46. köt. 1740. fol. 127., 47. köt. 1741. fol. 119., 48. köt. 1742. fol. 116.; A karácsonnyal ellentétben az újév inkább világi ünnepnek számított, az evés-ivás mellett hangos kiabálással, puskalövésekkel, egyéb zajokkal igyekeztek elkerülni a gonosz befolyást az ünneplők. Dülmen 2005b. 134.

528 A német kultúrkör szinte minden kisebb-nagyobb városában rendeztek legalább évente lövészversenyeket, amelyek igazi népünnepélynek számítottak. A versenyek többsége nyitott volt, nemesek és nem polgárok is benevezhettek, rendi különbségek nélkül, csak az számított, ki tud pontosabban lőni. Ilyen értelemben a lövészversenyek a társadalom eltérő rétegeit számára alkalmas alkalmat adtak a találkozásra. Dülmen 2005b. 142–143.

529 BFL IV.1006.e 29. köt. 1723. fol. 107., 30. köt. 1724. fol. 93., 95., 31. köt. 1725. fol. 79., 48. köt. 1742. fol. 116.

530 Molnár 1992. 95.

531 BFL IV.1002.a 46. köt. 1743. április 5. 115–116.

532 A 18. században a polgárórség más városokban is lovas és gyalogos egységekből állt, rendszerint nációnak szerint elkülönülve. Egerben 1725-ben már külön alakulatba tömörültek a német és a magyar polgárok.

katonai alakzatban, egyenruhában és a számukra készített zászlók alatt, ezért a királyi család érkezése előtt főpróbát tartottak. A gyakorlat olyan nagy figyelmet kapott, hogy erről még a Wienerisches Diarium is tudósított: „*A császári és királyi felségek látogatására való tekintettel a polgárság is katonai gyakorlatokon vesz részt. [Július] 15-én érkeztek meg a szükséges zászlók. Reggel 6-kor gyülekeztek a gyakorlótéren, innen vonultak a Várba, ahol a városházánál átvették zászlóikat és zeneszóval indultak a következő sorrendben: elől a magyar lovasság egy százada, utána a tüzérek százada, ezt követte két gyalogos század, végül a lovas rácok. Mivel azonban a polgárság még nem vonult ki együttesen, ezért előbb próbát tartottak, amelyet a parancsnok is megszemlélt. Azután az előbbi rendben vonultak vissza a Várba, sok néző jelenlétében és a városházánál lerakták jelvényeiket.*”⁵³³

A magyarországi városok 18. századi történetében minőségi változás Mária Terézia és II. József uralkodása alatt következett be. A Rákóczi-szabadságharc óta a leginkább a polgári önreprezentáció szempontjából fontos, önkéntes alapon szerveződő polgárőrségekkel a harctérre vezényelt helyőrségi alakulatokat pótolták. Budán II. József uralkodása alatt, 1789-ben a helyőrséget az Oszmán Birodalommal közös határszakaszra rendelték ki, helyüket a Helytartótanács rendeletére az egyenruhás vadászszázaddá alakult budai lövészegylet vette át.⁵³⁴

1750-ben Pécssett (1780-tól szabad királyi város) a polgárság német, magyar és horvát (illír) egységeket alakított. Molnár 1992. 99–100.

533 Hanskarl 1938. 28.

534 Molnár 1992. 101.

**A közösségi kommunikáció elsődleges színtere:
a sokoldalú fogadó és kocsmá**

A térbeli fordulat és a fogadók kutatása

A Spatial Turn a történeti kutatások előterébe hozta a fogadókat, amelyek a kora újkori Európában legalább olyan jelentőséggel bírtak, mint az információ hagyományos központjainak tartott városházák, templomok és piacok. Az 1980-as évtized végéig a fogadók témájához elsősorban a céhszabályozás, az iparfelügyelet szempontjából közelítettek. Ennek hatására a hagyományos történetírás a fogadókat kifejezetten olyan létesítményekként mutatta be, ahol a férfitársaság volt a meghatározó, illetve ahol a társadalom alsóbb rétegei töltötték az idejüket, azaz a népi kultúra fontos megjelenési terepeként értelmezték. Ezzel szemben a témához a térbeli fordulat felől közelítő Beat Kümin egyértelműen bizonyította, hogy történész elődei részben tévúton jártak. A korabeli fogadók jelentőségét ugyanis az adta, hogy minden társadalmi réteg, a koldustól a nemesig, ráadásul férfiak és nők egyaránt, látogathatták. Kevés hasonló hely akadt a városokban, ahol ennyire eltérő háttérű emberek találkozhattak, kerülhettek kapcsolatba egymással.⁵³⁵ A helybéliek mellett rendszeresen feltűntek átutazók, az étel-ital, tánc és játékok mellett azért is szívesen jártak oda, hogy a világ dolgairól beszéljenek. A városfalon kívüli hírekre kíváncsi helybéliek, a katonai toborzók vagy a munkaerő után kutató idegenek mind megtalálták a számításaikat a fogadókban. A szállást kérő nemesek, arisztokraták gyakran érkeztek a feleségükkel, női hozzátartozóikkal, cselédekkel, a fogadósné – amennyiben nem bérlő volt – férje polgárjoga miatt csak köztisztviselőként álló, tisztességes asszony lehetett. Az a 19. századi viszonyok alapján felállított hipotézis, miszerint a fogadók a prostitúció melegágyai lettek volna, ahová tisztességes nők nem tehettek be a lábukat, a kora újkorra nézve már megdőlt.⁵³⁶ A szinte az egész várost megmozgató események, tisztújítások, egyházi és állami ünnepek, de az egy-egy céhbe tömörült polgároknak korlátozódo kisebb események is – a hivatalos, formális részt követően rendszerint késő este, ha már nem eleve ott rendezték – a fogadókban végződtek. A tanácsosok a város szempontjából fontos személyeket szívesen hívták meg ebédelni-vacsorázni, ugyancsak a fogadókban a mai fogadóórákhoz hasonlóan a városlakók odaülhettek a magisztrátus tagjai mellé, elmondhatták ügyes-bajos dolgaikat. A tanács elé csak meghatározott témákkal mehettek, oda nem illő, de a számukra azért fontos ügyeket nem adhattak elő a tanácsüléseken. Ugyanakkor a magisztrátus munkájával elégedetlen polgárok is leginkább fogadókban ültek össze a város ügyeiről beszélni. A fogadók hivatalos események helyszínei is lehettek: a tárnoki városok Budán tartott tizenhárom ülést – egy kivételével – a vízivárosi Három Nyúl, majd a Fehér Kereszt fogadókban tartották. A kora újkori város fogadói, ivói a közös polgári kultúra számára fontos értéket képviselő, kiemelt jelentőségű helyszínek voltak.⁵³⁷

535 1732-ben a Belgrádból Pozsony felé utazó Lotharingiai Ferenc herceg, Mária Terézia későbbi hitvese a budai Fehér Hattyúban szállt meg. 1746-ban a Konstantinápolyba utazó angol követ kíséretével az Arany Ökör fogadóban töltött el néhány éjszakát. Hanskarl 1938. 35., 30.

536 Kümin 2013. 92., 98–99.

537 Nagy L. 1975. 182.; May 2019. 11., 79.

A fogadók a helyi kommunikáció és információáramlás megkerülhetetlen központjaiként működtek. A törvényszéki akták tanúvallomásai alapján, ha két ember – egyikük akár nő is lehetett – nem ismerte annyira a másikat, hogy az otthonába hívja meg egy pohár bor mellett beszélgetni, akkor erre legalkalmasabbnak egy fogadót, kocsmát tartottak. Az utcán egymást szimpatikusnak találó fiatalember és cselédlány ugyancsak a fogadóba ülhetett be ismerkedni.⁵³⁸ A fogadó közösségi találkozóhely jellegét mindennél jobban mutatja egy 1716-ban történt gyilkossági ügy előzménye. Egyik vasárnap a Várban vendégségbe induló napszámos és vincellér házaspár egy felbőszült katonával találkozott az utcán, aki a vincellér Csék Mártont kivont karddal fenyegette. A katonát ekkor sikerült leszerelni, de később sem tűnt barátságosabbnak, amikor a napszámos hazaindult. Utóbbi megkérdezte, hogy miért haragszik ennyire, mire azt a választ kapta, hogy rá nem haragszik, Csékkal van a baja, akinek két társával együtt még aznap meg kell halnia. A kijelentés fenyegető tartalma miatt az okokra a napszámos is kíváncsi volt, ezért úgy határoztak, hogy az ügyet egy közeli fogadóban, bor mellett fogják megbeszélni. Alig mentek húsz lépést, váratlanul összetalálkoztak Csékkal, a katona bajonettel rontott neki, de a napszámos barátja először még leszerelte, barátját pedig haza küldte. A barát kénytelen volt visszaadni a katona bajonettjét, ha nem akart nagy bajba kerülni, az pedig futva beérte Cséket és agyonszúrta.⁵³⁹

A törvényszéki akták, a fogadók mindennapjainak legrészletesebb forrásai, nemcsak a konfliktusokról, a bíró és az esküdtek előtt végződő eseményekről szolgáltatnak adatokat, hanem például a látogatók társadalmi háttérének, életkorának megvilágítását is segítik. A legtöbb esetpaté, az esetek zöme vasárnap történt, a legtöbb ember ezen a napon látogatta a fogadókat, kocsmákat. Ezt a különféle ünnepnapok – karácsony második napja, Szent Mihály napja, pünköshétfő stb. – követik, az egyházi ünnepek a délelőtti misehallgatás és körmenetek után délután vagy este sokak számára ezekben a létesítményekben értek véget.⁵⁴⁰ Hétköznapokon a látogatók száma jóval mérsékeltebb lehetett, legalábbis ekkor elenyésző számú vita durvult el annyira, hogy feljelentéssel végződjön. Érdekes megvizsgálni a konfliktusokban aktívan és passzívan, vagyis tanúként résztvevők társadalmi állását, családi állapotát és életkorát. Ezek szerint a budai fogadóba magasabb társadalmi állású személyek leginkább átutazóként tértek be, polgárokat sem nagyon találni, legfeljebb vasárnap, ünnepnap. A fogadóban többnyire azok időztek, akiknek nem volt saját háza, lakása, azaz a katonák mellett elsősorban napszámosok, mesterlegények és inasok alkották a közönséget, akiknek többsége a 20–30 éves korosztályhoz tartozott, és szinte mind nőtlenek voltak. Családi állapotuk azzal is összefüggésbe hozható, hogy az inasok és legények, fiatal napszámosok anyagi helyzete nem tette lehetővé önálló háztartás alapítását és a házasságkötést. A

538 BFL IV.1014.b Maria Ursula kihallgatása (1736).

539 BFL IV.1014.b Csék Márton megölése (1716).

540 1724 húsvét vasárnapjának délutánján a városban sétálgató két tanácsos betért egy újonnan megnyitott katonai joghatóság alá tartozó italmérésbe körülnézni. A fából készült házacská, inkább bódé tele volt vendéggel, őket is megkínálták sörrel. A két tanácsos később jelentette, hogy az italmérés a valóságban nem a várparancsnok telkére, hanem a városéra épült. BFL IV.1002.a 25. köt. 1724. április 17. 161–162.

céhekbe tartozó mesterek, akik egyszersmind a polgárjogúak közé tartoztak és házasságban éltek, jóval ritkábban, többnyire meghatározott céllal látogattak el a helyi fogadóba. Ők napközben tértek be enni-inni, beszélgetni, az esti, késő esti időszámban nekik ott tartózkodni nem illett.⁵⁴¹ A céhek igyekeztek megakadályozni, hogy a mestereik túl sok időt töltsenek el a fogadóban, ahol könnyen veszélybe kerülhetett a jó hírnevük. A vásárok mellett ugyanis a fogadók, kocsmák a különféle szerencsejátékok fellegvárainak számítottak, mások táncolni jártak oda.⁵⁴² Áruklódó adat, hogy a budai mészárosceh kiváltságlevele három pontban is nyomatékosan tiltotta a legényeknek és a mestereknek a szerencsejátékokat. Az egyik pont kifejezetten azzal foglalkozott, mi történjék akkor, ha a legény eljátszotta a mestere rábízott pénzét.⁵⁴³ A több órás, sokszor dorbézolássá fajuló táncot és a nagy ivászatokat sem tartották összeegyeztethetőnek az istenfélő, erényes polgár imázsával. A fogadó, bár vendégeinek többségét egyértelműen a férfiak alkották, a nők elől sem volt elzárva, így a női alkalmazottak mellett mindenféle rendű nők felbukkantak, köztük időnként kétes erkölcsűek is.⁵⁴⁴ Sok kísértés leelkedett ezeken a helyeken a tisztas polgárokra, ráadásul sok pénzébe került, ha valamelyikük a fogadók, kocsmák rabjává vált. A Thoma Raspassani vízivárosi vikárius személyével elégedetlen magisztrátus az esztergomi érseknek azt írta, hogy papjuk olyan sok időt tölt fogadóban, mintha nem lenne saját háza.⁵⁴⁵

Az intézmény kiemelt szerepét tükrözi a fogadókra vonatkozó normatív szabályok nagy száma, s a különféle rituáléknak – például a pohárköszöntőké – is kiforrott rendje volt. Közösségi központként pedig a fogadó hozzájárulhatott a helyi politikai elit hatalmának stabilizálásához, ugyanakkor gyakran éppen innen indultak ki a magisztrátus ellen irányuló mozgalmak is.⁵⁴⁶ Az alábbiakban a fogadók multifunkcionalitását, a helyi közösségi életben betöltött szerepét igyekszünk a források segítségével budai viszonylatban bemutatni.

---

541 A legkésőbbi időpont, amikor a törvényszék elé került ügyben két polgárjogú is érintett volt, este 20 óra. BFL IV.1014.b A polgármester házában sértegető katonai prófosz (1741).

542 A tánc a kora újkori ember egyik kedvenc időtöltése volt: táncoltak otthon, a munkát megszakítva kicsit táncoltak, fogadóban, nyilvános ünnepeken, az utcán, de még a templomban is táncoltak, ha úgy adódott. Életkortól, nemtől, társadalmi helyzettől és vagyontól függetlenül mindenki szívesen táncolt. Dülmen 2005b. 129.

543 Egy 1741-ben gyanús személyként letartóztatott fiatalembertől, aki városról városra járva koldult, azt akarták megtudni, hogy szerencsejátékos-e, s amennyiben igen, melyik budai fogadóban játszott. Választ erre a kérdésre nem adott. BFL IV.1014.b Adam Neuhauser kihallgatása (1741); Géra–Kis 2008. 405–406.

544 A városi fogadók a polgárok asszonyai, leányai számára a 18. században még illendő tartózkodási helyként szolgáltak, ha úgy adódott. Egyes városokban bizonyos időpontokban lehetett ott varróórát tartani vagy akár árusítani. Hess 1993. 36.

545 Susanne Rau Lyon bírósági aktáinak vizsgálata során a fogadók látogatóival kapcsolatban a budai tapasztalatokkal megegyező véleményre jutott. Rau 2014. 374–374.; BFL IV.1002.ff 1708. március 29., április 19.

546 Kümin 2004. 76., 78., 95–96.; Krug-Richter 2004. 104–106.

Ahogy fentebb láttuk a tanácsosok is szívesen választották a fogadókat városházán kívüli politizálásuk helyszínékként, értelemszerűen nem az esti órákban. A fogadót ugyanis a városháza és a templom mellett a *res publica* ókori hagyományokra visszavezethető alapintézményeként tartották számon. Ennek megfelelően a korabeli emberek számára a fogadó többet jelentett vendéglátással összekapcsolt kulturális-társasági helyszínnél, helyi közösségi terrekként, központokként működtek, ahol a szimbolikus kommunikációnak hasonlóan fontos szerep jutott. Utóbbi részeként értelmezhetjük már azt is, hogy a hatóságok engedélyével működő fogadókat a vendégek számára kitett cégér jelezte. A polgárok házában kialakított ideiglenes bormérések, ahol két hétig kínálhatták a szőlőjükben termelt bort, ugyancsak kiakasztott jellel hívták fel a potenciális vendégek figyelmét ideiglenesen működő vendéglátóegységeikre, amely jelzett időszakokra nyilvános hellyé vált. A fogadók, kocsmaik kiemelt találkozóhely jellegét tükrözi, hogy a hatóságok szabályrendeletek sokaságával igyekeztek ellenőrzésük alatt tartani a látogatókat. Az italmérés a városban állomásozó nagy létszámú katonaság, a fürdővendégek és a sok átutazó miatt jól jövedelmező üzletnek számított, ami azzal járt, hogy a katonasághoz tartozók mellett sok engedély nélküli kocsmák is működtek. Ezek vonzerejét az jelentette, hogy a kocsmáros és a vendégek is úgy érezték, őket a szabályrendeletek nem kötik, például a záróra sem kell tekintettel lenniük. Az emberek gyakran összeültek esténként magánházaknál, ahol szomszédok, távoli ismerősök, sőt alkalmi ismerősök is együtt töltötték az időt, ezért rendkívül nehéz volt bizonyítani, ha valaki illegális kocsmát működtetett. Itt az engedélyezett fogadókhöz, ivókhoz hasonló szabályokat nem kellett betartani, ezért a vendégek, ha arra került sor, a vendéglátó mellett tanúskodtak. Az engedély nélküli italmérést gyakran a szomszédság leplezte le, akiket közvetlenül zavart az éjszakai jövés-menés, mulatozás zaja. Tipikus eset a halászárosi Paul Burgeré, aki ellen a városrész lakói tettek bejelentést a gyakori hangoskodás, éjszakai táncolás miatt. Burgert a magisztrátus figyelmeztette, hogy a polgárjog megszerzése nélkül nem mérhet italt, ez utóbbi nem sikerült bizonyítani, nyughatatlan életére és az éjszakai nyugalom megzavarására hivatkozva mégis példás büntetésben, 12 tallér bírságban részesült.⁵⁴⁷

A fogadó maga épített elemként – ez a művészettörténet feladata – és szociális interakciók által létrehozott sokfunkciós, konstruált térként egyaránt felfogható. A fogadót, ivót általában úgy alakították ki, hogy a vendégek a ház bejárati kapuján befordulva rögtön betérhessenek enni-inni. A tulajdonképpeni fogadószoza vagy ivó szomszédságában alakították ki a konyhát, illetve a közvetlen közelben vezetett le egy lépcső a pincébe, ahonnan az italokat kérésre, frissen hozta fel a fogadós. A fogadószoza mellett általában vegyes rendeltetésű – raktározásra és alvásra használt – kamrák kaptak helyet. A tehetősebb vendégek számára kialakított vendégszobák a földszint jövés-menésétől, zajától valamivel távolabb eső emeleten húzódtak. Ez azonban nem azt jelenti, hogy csak az erre kijelölt szobákban szállásoltak el vendégeket. A kevésbé pénzes átutazók a fogadószoza padjain, a földön, a szomszédos kamrákban, az istállóban, időjárástól függően a szénapadláson vagy a kocsiszí-

---

547 BFL IV.1002.a 16. köt. 1718. október 21. 348. p.

neekben hajtották álomra a fejüket. Utóbbi megoldás legfeljebb a mai ember számára tűnik kényelmetlennek, egy vándoréveit töltő inasnak vagy legénynek a mesterénél sem jutott külön alvóhely, mint ún. „ágnak való hely” a bolt vagy a műhely sarkában. A már többször említett, a Bösinger család tulajdonában lévő vízivárosi Arany Sas fogadó vendégek számára fenntartott része a földszinten, a bejárati kapu mellett nyíló ivóból, az ezzel szomszédos konyhából, pincéből, az emeleten a Duna felé néző három egymást követő szobából, istállóból és két szénapajtából állt, a bérlő fogadós a fogadószoza melletti belső, boltozott szobában lakott a családjával.⁵⁴⁸ Az Arany Sast a magisztrátus 1701-ben kiadott rendelete alapján a kisebb fogadók közé sorolták, szigorú értelemben fogadónak ugyanis csak azt az intézményt lehetett nevezni, amelynek legalább három vendégszobája volt és legkevesebb nyolc lovat el lehetett helyezni az istállójában. A közepes nagyságú fogadóban négy szobát és tizenkét ló számára megfelelő istállót írtak elő. A nagy fogadók, ilyen volt Bösingerék Három Nyúl fogadója, legalább hat szobát tartottak fent az utazók számára és ehhez tizennyolc lovat befogadó istálló tartozott. A Víziváros legnagyobb fogadója a különösen a hajósok és hajón utazók körében népszerű Horgony volt, amely a mai Szent Anna templom területén működött, amíg 1724-ben a város meg nem vásárolta a későbbi templom és plébánia számára. A Horgony ivója a földszinten kapott helyet, de az emeletén a szobák mellett kialakítottak egy nagy tánctermet, valamint játékra és étkezésre alkalmas külön szobákat rendeztek be azok számára, akik nem akartak másokkal együtt lent szórakozni és meg tudták fizetni a nyugalmaikat. Az emeleti szobák a nyilvános térben zártkörű, ún. exkluzív nyilvánosságot kiszolgáló rendezvényteremként is működtek. Budán olyan rendbontás nem történt a céhes összejöveteleken, amit saját körükön belül ne tudtak volna megoldani, ezért csak feltételezzük, hogy az európai mintát követve ezekben az emeleti szobákban tartották a céhüléseket, a céhekhez köthető lakomákat, esküvőket. A rangosabb átutazókhoz hasonlóan a vagyonos távolsági kereskedők is előnyben részesítették a külön szobákat, bizonyos társaságok pedig az éves vásárok alkalmával – ez lehetett spontán is – találkoztak, ilyenkor a szórakozás mellett rendszerint üzleti ügyekkel foglalkoztak, ám mivel ezek egy része a gyanús kategóriába tartozhatott, nem feltétlenül vágytak a kelleténél több fültnúrára.⁵⁴⁹ A fogadók tulajdonosai a betérő vendégek mellett azok állatainak elszállásolására is felkészültek, nagy istállók, szénapajta vagy fészter, kocsiszín épültek az udvar körül. A polgárházakénál tágasabb gazdasági udvarban a fogadósok a más házakénál jelentősebb állatállományt tartottak, hogy legyen mit felszolgálni a vendégeknek. A Három Királyokhoz címzett négyszobás fogadó 1698-ban elhunyt tulajdonosának vagyonelejtára alapján az előkelő vendégek asztalára rögtön kerülhetett finom falat, akár pulyka is, amiből hat darabot írtak össze az udvarban. Ezen kívül 6 disznó, 6 liba, 9 kacska és 20 tyúk tartozott a fogadó állatállományához. Az elszállásolt állatok és a fogadó gazdasági udvara megkívánta külön szolgálak, lovászok alkalmazását, akik számára

548 BFL IV.1014.b Johann Georg Zellniger fogadóbérlő panasza (1716).

549 A kis fogadók után évi 12 tallér, a közepesek után 18 tallér, a nagyok után pedig 24 tallér cégéradót fizettek. A méretbeli különbségeket érzékelteti a bérlési díj: az Arany Sast évi 170 Ft-ért adták bérbe, a Három Nyúl fogadót 600 Ft-ért. Géra–Oross–Simon 2015. 245. (Jk. 1065. sz.); BFL IV.1002.b A cégéradó fizetésére vonatkozó szabályozás (1701. június 17.); BFL IV.1002.z A Nr. 747.; Schoen 1930. 36.; Rau 2014. 379–383.

rendszerint külön lakhelyet alakítottak ki az állatok közelében. A Három Királyokban például az istálló feletti kis szobában lakott a lovász.⁵⁵⁰

A nagy telekre épült, tágas udvarral rendelkező, központi elhelyezkedésű, ráadásul nyilvános vendéglátóegységnek számító fogadóknál alkalmasabbat el sem lehetett képzelni a tűzvédelmet szolgáló nagyobb eszközök, lajtoskocsik, fecskendők tárolására. Egy 1741-ben tárgyalt bírósági ügy alapján a tűzoltáshoz használt kocsi elkészülése olyan jelentőséggel bírt, hogy az emberek kisebb csoportokban elmentek a Baitz család fogadójába ezt megnézni, a helyiek, például a verekedésbe keveredett szappanfőző-legény és társai mellett egy idegen is velük ment. A tűzrendészeti szabályrendelet egyébként a fogadósok kötelességévé tette, hogy ügyeljenek a náluk megforduló vendégekre, a szolgáltnak pedig egyenesen tiltsák meg a pipázást, dohányzást.⁵⁵¹

1720-ban Budán tizenhárom, városi szabályrendeletnek megfelelő fogadó működött, a többi italmérésre jogosult, gyakran ugyancsak fogadónak nevezett létesítmény, beleértve a városházán működő italmérést is, a valóságban kocsmá volt.⁵⁵² A kora újkorban egyébként elképzelhetetlennek tartották volna, hogy az asztalokat az utcára vagy a térre rakják ki, részben azért mert ezt az éjszakai nyugalmat – elvileg – nagyra becsülő szomszédok nehezményezték volna, részben pedig az utcán terjengő szagok miatt, a trágya mellett minden hulladékot oda hordtak ki, sőt, mesterek is dolgoztak kint nagy zajt csapva, s gyakran tovább növelve a kint uralkodó bűzt. A miazma tan uralta korban az emberek inkább a külső hatástól védettebb, belső teret részesítették előnyben. Budán is voltak, főként a kaszárnnyák szomszédságában és a tabáni dunai átkelő közelében olyan egyszerű helyek, amelyek inkább bódék voltak, de ezeket, amennyiben hihetünk a budai várparancsnok ítéletének, kétes helyeknek tartották, ha vetek is ott ételt-italt, gyorsan tovább álltak, nem időztek ott órákon át, mint a fogadóknál.

A fogadók nemcsak jól látható térbeli határok között működtek, hanem a falakhoz hasonló időbeli korlátozások szabták meg a vendéglátás kereteit. Vasár- és ünnepnapokon a misék, istentiszteletek alatt lényegében az egész kontinensen zárva kellett tartani a fogadókat és a különféle ivókat, hogy az emberek a templom helyett ne a kocsmát válasszák. A nevezett intézmények nyitvatartásának szabott időhöz kötése kora újkori jelenség, ezt csak a 16. századtól kezdve tartották fontosnak pontosan szabályozni, amikor a városokban az időkezelést új alapokra helyezték. Ez általában azt jelentette, hogy a nevezett napokon 8 és 12, majd 14 órától az esti vacsérnyé végéig nem nyithatták ki a vendéglátóhelyeket.⁵⁵³ A nem keresztény vagy nem a többségi vallást követő üzemeltetők azonban gyakran úgy érezték, rájuk nem vonatkoznak a katolikus szertartásokhoz kötődő korlátozások. Budán az ortodoxok és a zsidók igyekeztek kijátszani ezt a rendelkezést. Az esti nyitva tartás részben évszaktól függött.⁵⁵⁴ A városatyák hiába figyelmeztették időről időre a fogadók, kocsmák látogatóit, ezt rendre figyelmen kívül hagyták. 1723-ban például kifejezetten a vízivárosi

550 BFL IV.1009.g Fasc. I. A Három Királyok fogadásának vagyoneleltára (1698).

551 Simon 2011. 484.; BFL IV.1014.b Szappanfőző-legények verekedése Baitzék fogadójában (1741).

552 Pásztor 1936. 319.

553 Rau 2014. 369–370.

554 A jobb forrásadottságokkal rendelkező városok esetében a fogadók, kocsmák látogatottsága és az évszakok változása közötti összefüggések is nyomon követhetők. A nyári hónapokban, júniustól augusztus végéig, jelentősen csökkent a betérő vendégek száma, majd szeptembertől kezdve meredek emelkedés-

mulatozások beszüntetésére szólította fel a magisztrátus – vélhetően nem véletlenül – a katonák beszállásolásáért felelős kvártélymestert, hogy a fertálymesterekkel és az éjjeliőrökkel, valamint a katonai őrzéssel együttműködve, fokozottabban ellenőrizték a nevezett városrész fogadóit, kocsmáit. Évszaktól függően télen 20 óra, nyáron 21 óra után megtiltották a magisztrátus által előre nem engedélyezett hegedülést és a táncolást. Ahol pedig ilyen „illetlenség” történt, ott a mulatságot a hatósági emberek szétkergették, majd másnap bejelentést tettek a fogadós és a résztvevők ellen a városbírónál. 1737-ben mind a téli, mind a nyári záróra egy órával későbbre került. Utóbbi összefüggésbe hozható a városi ember életritmusának megváltozásával, többek között az étkezési szokások átalakulásával. A reggelizési szokása dr. Lorenz Stocker orvos szerint a század elején már Budán sem volt ismeretlen, ezzel párhuzamosan az ebéd és a vacsora, valamint a lefekvés ideje is későbbre tolódott. Egy másik lehetséges okként Susanne Rau a kora újkorban elharapódzó játékszenvedélyt nevezi meg, ami Buda esetében ugyancsak megalapozottnak tűnik, a kései fogadóbeli csetepaték résztvevőinek többsége a szerencsejátékok miatt ment oda.⁵⁵⁵ A városi magisztrátusok és az egyházak hiába próbálták rendészeti úton vagy a bűnösök kiprédikálásával visszaszorítani az éjszakázást és a szerencsejátékokat, ez láthatóan nem sikerült. A fogadók korai zárórája egyre életszerűtlenebbé vált, annyira nem illeszkedett az átalakuló városi életritmushoz, hogy azon egy-két óra engedmény sem változtatott. Miért mentek volna el az emberek a fogadókból, kocsmákból, mikor számukra még korai volt az este? Két polgár törvényszék előtt végződött tréfálgatása ügyében felvett vallomások alapján júliusban este 21 óra körül még sokan voltak a Duna-parton. A későbbi sértett, Matthias Schöndorfer éppen akkor vásárolt meg egy hajót pozsonyi hajósoktól. Egy magyar ember azonnal Péterváradra akart indulni, ezért megszólította a sértettet és a pozsonyi hajósokat is. Ezt hallván ment oda az arra járó Karl Aichmayer serfőző polgár, aki azzal kezdett tréfálgatni, hogy Schöndorfert hajósmesternek szólította, majd elkezdte unszolni, hogy szállítson neki az új hajójával fát. A felperes már unta, hogy a kárára tréfálgatnak, felszólította Aichmayert, hogy hagyja békén, különben feljelenti. Erre a serfőző azzal próbálta kiengesztelni, hogy meghívta egy borra a közeli fogadóba. Elindultak, Schöndorfer sem maradt a másik adósa, ő meg azzal tréfálgatott, hogy Aichmayer savanyú sört főz. Utóbbi még kevésbé értette a tréfát: amint befordultak a sarkon, botjával jól fejbeverte a másikat.⁵⁵⁶ A polgárházakban sem szakadt vége a társasági életnek, szomszédok, barátok, lakótársak és beszállásolt katonák gyakran éjfélig, esetleg tovább ültek együtt a háziúr lakrészében, nyáron az udvaron.⁵⁵⁷

---

nek indult. A szeptember, a november, a március és a május voltak a legnagyobb forgalmat bonyolító hónapok. Rau 2014. 370–371.

555 Rau 2014. 372–373.; Richard van Dülmen is kiemeli, hogy a városi emberek a kora újkorban késő estig, gyakran éjszakába nyúlóan aktívak voltak, az esti órákban főként társasági életet éltek. Gyakran a játék hozta őket össze: játszottak az utcán, otthon, de mindenekelőtt a fogadóknak, kocsmáknak. Kugli, golyó, kártya, kocka – minden társadalmi rétegnek megvoltak a kedvencei. A felettes hatóságok és az egyház hasztalanul igyekezett a „játék ördögét” legyőzni, sokakon eluralkodott a játékszenvedély. Dülmen 2005b. 121., 127.

556 BFL IV.1014.b Matthias Schöndorfer megverése (1741).

557 BFL IV.1002.j Rendelet Nattermann kvártélymester számára (1723. szeptember 17.); Bónis 1974. 92.; Rau 2014. 372–373.

Az 1723-ban kiadott rendelet úgy is értelmezhető, hogy a magisztrátus rendeletében megadott záróra után a hangos mulatásnak kellett véget vetni. A fogadósok a törvényszéki vallomások tanúsága szerint pontosan így tettek, a zárórát inkább egyfajta ajánlásként fogták fel, mindig voltak náluk olyan személyek, akik később még órákig maradhattak, ha nem csaptak nagy zajt. A fogadósok a házuk lakóinak, a közvetlen közelben lakóknak és a törzsvendégeknek, valamint a beszállásolt katonák egy-egy csoportjának megengedték, hogy zárás után az ivóban üljenek. A magisztrátus az 1730-as években jóval szigorúbban állt hozzá a záróra kérdéséhez, a rendelkezés betartását a polgárőrök ellenőrizték, akik az ellenszegülőket azonnal letartóztatták és a fogdába vitték.⁵⁵⁸ Ennek ellenére előfordult, hogy a fogadós tudtával, vagy akár akarata ellenére, néhány vendég nem vett tudomást a záróráról. Joseph Jordan városi zenész 1731-ben a Matthy tímár házában működő fogadóba ment karácsony második napján, ahol másokkal diókkal játszott több órán keresztül, körülbelül éjfélig. A végén a fogadóson kívül már csak ő és a tímár egyik legénye tartózkodott ott, amikor megérkezett az egyik tímárinas, aki igen haragudott a ház urának fiára, s azt mondta, legszívesebben teljes erejéből az ajtó mögé vágná. Jordan próbálta nyugtatgatni, de szó szót követett, az inas már azzal vádolta a zenészt, hogy ő a fiú apja, mire egymásnak ugrottak, a legény is beszállt a harcba. Jordan kimenekült az utcára, de a kalapját a fogadóban felejtette. Egy órával később tért vissza, a gyertyák már nem égtek, csak a tűz világított, amint belépett, a legény és az inas ismét elkezdtek ütni. Jordan kirántotta a kardját és életveszélyesen megsebesítette a fején az inast. Utóbbi másnap felkereste a zenészt, s azt ígérte, nem tesz feljelentést, ha fizet neki. Jordan ehelyett maga tett feljelentést, de az életveszélyes fejszéb miatt a sebészek költségén kívül fájdalomdíjat és bírságot is fizetnie kellett, több napot fogdában töltött, pénzbírság terhe mellett kitiltották a Matthy-házból és annak utcájából. A mai olvasóban is felmerül a kérdés, miért volt ilyen későn a zenész a fogadóban. Jordan vallomásában ezt érezhetően igyekezett indokolni, mikor azt mondta, hogy megkeresztelkedett zsidó, aki ráadásul árva, rokonai nincsenek, csak patrónusai, vélhetően ezek közé tartozott Matthy tímár. Azt a látszatot próbálta kelteni, mintha nem szerencsejátékosként, hanem a házigazda patronáltjaként lett volna ott jelen, vagyis a fogadó a zárórát követően már nem kifejezetten nyilvános térként üzemelt, hanem csak úgy, mint más házigazdánál a lakószoba, ahová esetenként a barátok, szomszédok is beülhettek. A fogadó nyilvános tere azonban a záróra után sem lényegült át, jól mutatja ezt, hogy a Matthy család tagjai nem itt gyűltek össze, ha még egyáltalán ilyen késői órán ébren voltak. Érdekes, hogy ilyen esetekben a magisztrátus nem járt utána tüzetesebben – legalábbis ennek írásbeli nyoma nem maradt – hogyan lehettek nem a házban lakó vendégek ilyen sok órával a zárás után a fogadóknak, kocsmáknak.⁵⁵⁹

A fogadósok hatósági előírásokat felülíró eljárása akár gazdasági okokra is visszavezethető, a későn érkező vendégektől, különösen a katonáktól talán magasabb árat lehetett kérni.

558 A strázsamester 1737-ben kelt utasítása szerint a strázsamesternek is kötelessége volt az éjjeliőrökkel ellenőrizni a záróra betartását a fogadóknak, kocsmáknak. Az ott talált helyiek névsorát másnap bejelentették a városhírnöknek, az idegeneket fogdába vitték, a katonákkal semmit nem tehettek. A hivatali utasítás ellenére a törvényszéki iratokban kizárólag a fogadókat ellenőrző polgárőrökről és az őket vezető fertálmesterekről esik szó, úgy tűnik a strázsamester idejét ekkor már erősen lekötötték városházi feladatai. Bónis 1974. 93.

559 BFL IV.1014.b Joseph Jordan verekedési ügye (1731).

Egyeseket barátságból vagy szánalomból nem utasítottak el, ha a fogadóba jöttek melegedni, gyertyafénynél enni-inni, bizonyos társadalmi csoportok pedig egyszerűen nem akarták elfogadni, hogy polgárok ajtót mutatnak nekik, amikor ők mulatni akarnak. Így járt Johann Georg Hueber várbéli fogadós, akinél négy mészárosinas, egy kovácslegény és három kapás tartózkodott még, amikor megjelent a fertálmester az embereivel és mindenkit távozásra szólított fel, mire a vendégek állítólag szedelőzködni kezdtek. A polgárörök távozását követően a jezsuitáknál tanuló diákok érkeztek, akik hoztak magukkal hegedűt és nagy mulatságot akartak csapni. A fogadós hiába mondta nekik, hogy már bezárt, nem adhat ki több bort, a diákok erőszakkal benyomultak az ajtón, ráadásul hangosan ordítottak magyarul, amit a többi jelenlévő nem értett. Néhány mészárosinas állítólag visszafordult a fogadósnak segíteni, de ezen a ponton – vélhetően szándékosan – igen homályosan fogalmaznak a meghallgatott tanúk. A vallomástévők igyekeztek kikerülni azt a kérdést, hogy akkor ők még a fogadóban voltak-e vagy elindultak haza. A konfliktus rekonstruálása alapján úgy tűnik, hogy az ivóban voltak, ezért ragaszkodhattak a diákok ahhoz, hogy őket is szolgálják ki. Az egyik mészárosinast pofon vágta egy diák, erre a vendégek és a diákok egymásnak estek. A randalírozó diákok közül kettőt sikerült bezárni a szomszéd szobába, mikor a polgárórság betoppant, a diákok kiugráltak a kerítés felett az utcára. A város szabályait figyelmen kívül hagyó diákokat a polgárörök a vízivárosi szállásukig üldözték, útközben többször összetűzésbe keveredtek, végül ötöt-hatot elvittek a fogdába. A diákok – köztük számos nemesi születésű – életkoruknál fogva, ha fizettek nekik néhány italt, könnyen kaphatóak voltak csínyekre, szívesen bosszantották a városlakókat akár nyilvános helyszínen. Nem véletlenül mondta a társait fenyegető ácslegény, hogy bármikor fizethet ötven diákot ellenfelei kigúnyolására és móresre tanítására.⁵⁶⁰ A város szabályrendeleteit nem tisztelő rendzavarók egyik jól körülhatárolható csoportját mindenestre a Budán és Pesten tanuló diákok alkották. Érthető, hogy Hueber nem örült a nála megjelenő, reakcióik alapján már nem teljesen józan diákok érkezésének. A fogadóst, aki a tanács bizalmát élvezte, ebben az esetben sem vonták felelősségre a záróra után nála tartózkodó nem kevés vendég miatt.⁵⁶¹

A fogadó, a magisztrátus ellen szervezkedő polgárok gyülekezőhelye

A kis rituálékról szóló fejezetben említett, a város részéről fogadóban megrendezett lakomákon, ebédeken a magisztrátus tagjai nem magánemberként, hanem hivatali minőségben vettek részt. A magisztrátus tagjainak és a városi alkalmazottaknak, amennyiben magánem-

560 BFL IV.1014.b Verekedő diákok Johann Georg Hueber várbéli fogadójában (1741), Johann Mihal Hacker ácslegény kihallgatása (1739).

561 Pesten a magyar jurátus ifjúság gyakran okozott felfordulást a város utcáin, a fogadóknak vagy a vásáron. 1776 farsangján az egyik vendéglőben táncos mulatságot tartó polgárokra váratlanul rárontottak a jurátus ifjak, kövekkel bedobták az ablakokat, benyomultak az elsötétült épületbe, ahol dulakodni, verekedni kezdtek. Az egyébként máshol iszogató, ünneplő ifjak azon dühödtek fel, hogy két társukat a fogadós által örnek felfogadott katonák csak azzal a feltétellel engedték volna be mulatni, ha megveszik a belépőt és átadják megőrzésre a kardjukat. A fiatal nemesek számára ez elfogadhatatlan sértés volt, úgy határoztak, erővel tanítják móresre a német polgárokat. Thallóczy 1879. 66.

berként és nem a város képviselőjében jelentek meg a fogadóban, jól meg kellett fontolniuk, hogy milyen információkat adnak ki a városi ügyekről. Nem vették jó néven, ha a város emberei túl sokat beszéltek hivatali tevékenységükről. A szomszédos Óbudán az esküdtek a hivatali időt követően átmentek a szomszédos ivóba, ahol az ott időzők füle hallatára kitárgyalták a folyamatban lévő bírósági ügyeket. A beszélgetésbe gyakran a fültanúk is bekapcsolódtak, időnként hangos veszekedéssé, verekedéssé fajultak az események, ezért pénzbüntetést helyeztek kilátásba a hivatali ügyek részleteit kifecsegők számára.⁵⁶² De hol beszéltek a legtöbbet a polgárok, városlakók a város ügyeiről, hol fejlődtek a sör-bor mellett kialakult spontán eszmecserek magisztrátus elleni szervezkedésekké? A fogadókban, a délutáni és kora esti órákban.

Budán városrészenként több fogadó működött egész évben (az időszakos borméréseket nem számítjuk), így könnyen találhattak olyan létesítményt, ahol a tulajdonos vagy a bérlő nem szívelte a tanácsosokat és körüket. A magisztrátussal szemben eredményesen fellépni, „ellenyilvánosságot” (*Gegenöffentlichkeit*) szervezni az oligarchikus berendezkedésű városokban egyébként komoly nehézségekbe ütközött. A legalkalmasabb erre a célra egy fogadó volt, ahol a szükségesnél nagyobb feltűnés nélkül gyűlhetek össze a városvezetés kritikussai. Az is előfordult, hogy maga a fogadós kezdte helyteleníteni a magisztrátus tetteit, ezzel bátorítva a többieket. A fogadósok egyfajta közvetítő szerepet tölthettek be, mivel munkájuk során megtanulták, melyik társadalmi réteggel milyen szabályok szerint kell érintkezni. Gyakran az elsők között hallotta az új híreket, s ezeket a vidékieknek és a helyieknek egyaránt ő adta tovább. Vendégeiről tudta, hogy kik és honnan, milyen szándékkal érkeztek. A pestis behurcolásának megakadályozása érdekében ellenőriznie kellett, hogy a szállást kérő rendelkezik-e menlevéllel, amely igazolja, hogy járványmentes területről jött. A fogadósok egyenesen kötelessége volt kikérdeznie a nála éjszakázókat, majd adataikat tovább kellett adnia az erről a magisztrátus felé jelentést készítő kapuőrnek. A magisztrátusok mindenhol igyekeztek ellenőrzésük alatt tartani a fogadókat, leginkább azért, mivel azokban az ellenállás és a csetepaték potenciális fészkeit látták.⁵⁶³

A budai polgárok, a hatóságokhoz eljuttatott írásbeli panaszai tanúsága szerint figyelemmel kísérték a város anyagi helyzetét, a magisztrátus és a fontosabb tisztviselők tevékenységét, sokat beszéltek a város ügyeiről. A magisztrátus megítélése szerint túlságosan sokat, így 1703-ban tanácsi határozatban tiltották meg, hogy a polgárok közügyekkel (*die publica*) foglalkozzanak. Egyszersmind a polgárok egymás közti beszélgetését, szervezkedését, gyűlésezését hasonlóan nemkívánatosnak tartották. Döntésüket azzal indokolták, hogy a polgárok pártoskodásából (*factiones*) a tanács tekintélyvesztése (*Exautorizierung*) és általános bizonytalanság következik.⁵⁶⁴ A városházán dolgozók túlkapásainak listázása, a felettes hatóságoknak benyújtott segélykérő levelek megfogalmazása egyértelműen arra utal, hogy a polgárok nem kizárólag egymás között szervezkedtek, hanem a velük össze-

562 Simon 2020. 193.; A pesti tanácsosok is előszeretettel beszéltek a városházán kívül a tanácsüléseken történekekről, ezért 1731-ben a királyi biztos felszólította őket, hogy alkossanak statútumot ennek tiltásáról. Bónis 1974. 99.

563 Igel 2010. 167.; Kümin 2013. 98., 101.; Rau 2014. 374.; BFL IV.1002.a 24. köt. 1723. június 14. 247.

564 Géra–Oross–Simon 2015. 121. (Jk. 1646. sz.)

dolgozó egy-két tanácsoson, városi alkalmazotton kívül sikerült más hozzáértőket, állami hivatalnokokat bevonniuk. Az ő segítségük, tanácsaik azonban nem lettek volna elegendőek ahhoz, hogy a polgárok hangját Bécsben vagy Pozsonyban meghallják. A felettes hatóságokat kizárólag írásban tudták elérni, ehhez azonban megkívánták a kommunikáció írásbeli szabályainak maximális betartását. A helyes megszólítás, a polgároktól elvárt hangvétel, az érvelés szabályai olyan iskolázottságot, ügyintézési jártasságot kívántak meg, amivel még a tanultabb polgárok sem mindig rendelkeztek. Egy-egy beadvány megírásához szakértő segítségére volt szükség, ennek költségeit pedig a polgárok adták össze. 1703-ban ennek megakadályozására tiltotta meg a magisztrátus a polgárok „egymás közötti pénzkivetéseit”.⁵⁶⁵ A későbbi, 1710-es évek elején indult polgári szervezkedéseket a helyben élő állami tisztviselők más, személyes okból kezdték el támogatni. A Budai Kamarai Adminisztráció felszámolása miatt az állásukat veszített kamarai alkalmazottak családjukkal egyetemben átmenetileg nehéz helyzetbe kerültek, amiért a szabad királyi kiváltságokért kiálló magisztrátust hibáztatták. Johann Christoph Zennegg, az utolsó kamarai adminisztrátor, kamarai felügyelőként, jelentősen redukált létszámú hivatalával helyben maradt, rendszerint őt küldték ki királyi biztosként a városi tisztújításokra. Hogy az uralkodó városokkal kapcsolatos új irányelveit jó hivatalnokként meggyőződésből követte-e, esetleg ebben szerepet játszott-e a magisztrátussal szembeni bosszúvágy, azt utólag eldönteni nem lehet. Mindenesetre a magisztrátus tevékenységét kifogásoló polgárok számíhattak szakértő segítségére. 1711-ben, 1713-ban és 1715-ben a polgárság pontokba foglalt panaszait bizonyára hosszas előkészítő munka, megbeszélés, egyeztetés előzte meg, mire a magisztrátus elé állhattak kéréseikkel. 1711-ben a helyzet súlyos mivoltát jelzi, hogy a magisztrátus még saját működési rendjének szabályozására is hajlandónak bizonyult. A polgárság a magisztrátus ellenes szervezkedését nem tarthatta a városháza épületében, csak azon kívül, ráadásul saját maguk védelmében arra kellett törekedniük, hogy minél kevesebb írásos nyoma maradjon a szervezkedésüknek. Az idősebbek emlékeztek még a volt vízivárosi bíró Johann Sprenger fürdős vagy Franz Banovszky von Banov, Franz Ignaz Bössinger támogatóinak meghurcolására, bebörtönzésére titkos szervezkedés és valótlanosságokat tartalmazó iratok hatóságokhoz küldése miatt. Sprengert a városnak tett korábbi szolgálatai és hajlott kora, Banovszkyt a nemessége sem mentette meg a fogdától. A polgárok megbeszélését és a felettes hatóságok nézőpontjából hasonlóan büntetendő titkos szervezkedéseket, valamint az ezekből kifejlődő, veszélyes tumultusokat igen kevés választotta el egymástól. Leginkább ezzel magyarázhatjuk, hogy a polgárok gyűléseiről írott forrásaink csak kivételes esetben állnak rendelkezésre, akkor, ha ott olyan incidens történt, amit azután a magisztrátus kivizsgált.

1722-ben a polgárságot a magisztrátus egyéb visszaélései és a város növekvő adósságalománán túl a szószóló választásának kérdése foglalkoztatta. A magisztrátus a saját jelöltjét, a városházán gyakran foglalkoztatott és törvényszéki ülnökként állandóan a város pénzén

---

565 1723-ban Matthy és Pauer, az akkori polgári ellenállás fő szervezői személyesen utaztak el Bécsbe, de az ottani hivatalokban egy tímárt és egy mézáróst még akkor sem láttak szívesen, ha polgártársaik nevében érkeztek. Míg őket különböző ügyekkel be sem engedték, addig az utca túloldaláról azt látták, hogy a budai szindikus és a tanácsosok előtt nyitva áll az ajtó, őket fogadják. Géra–Oross–Simon 2015. 121. (Jk. 1646. sz.); Géra 2014. 107.

elő bizalmasát, Johann Kaspar Landtrachtingert akarta a polgárságra erőltetni. A polgárság nagyobb része ezzel szemben úgy vélte, hogy a németek mellett a magyar és horvát polgárok is kaphatnának ügyeik képviselőjére saját szószólót, aki ráadásul csak a magisztrátustól független jelölt lehetett. A polgárság meg is választotta – ismeretlen helyszínen, de a városházán kívül – a három nációt képviselő szószólókat, ezt azonban a magisztrátus visszautasította és ragaszkodott a saját jelöltjéhez. Ebben a feszült hangulatban a polgárok a magyarok szószólójának megválasztott Wilhelm Matthy fogadójában gyülekeztek. Az összegyűltek, polgárok és érdeklődők olyan sokan voltak, hogy nem fértek el az épületben, hanem az udvarban és a ház előtti Duna-parton is álltak. Az esetnek kizárólag azért maradt írásos nyoma, mivel egy a letartóztatására küldött városi emberek elől menekülő pesti személy a tömegbe szaladva igyekezett lerázni üldözőit. A menekülő fia úgy próbált segíteni, hogy azt kiabálta, a budaiak ártatlan embert akarnak lefogatni. A feszült hangulatban lévő polgárok a menekülő segítségére siettek és az őt üldöző budai éjjeliőrökre támadtak, akiken a magisztrátus vélt vagy valós bűneit kérték számon. Nem mindenki elégedett meg szóbeli sértegetéssel, ütlegelni kezdték a két városi alkalmazottat, gyorsan lincshangulat alakult ki. A polgárság fogadóban tárgyaló hangadói csak később értesültek az eseményekről, a lármára mentek ki, Wilhelm Matthy öccse, Johann Jakob kiment, de hasztalanul próbálta megnyugtatni a tömeget. Hiába mondta, hogy az éjjeliőrök ártatlanok, csak parancsot teljesítenek, nem tehetnek semmiről. A folyóparti csetepaté hírére újabb rendfenntartók érkeztek, akik végül az ifjú Matthy-t vitték el a fogdába. A magisztrátus őt vádolta meg lázadás előkészítésével, fivére és sógora végül a Bécsi Udvari Kamara közbenjárásával szabadította ki. A Matthy család jelentős anyagi kárt szenvedett, az ifjú tímármester hatóságilag bezáratott műhelyében 87 lóbőr és 350 borjúbőr ment a letartóztatása alatt tönkre. A környékbeli vargák és csizmadiák is aggódtak, hogy a közelgő országos vásárra honnan veszik majd a bőrt a portékáikhoz.⁵⁶⁶

A Matthy család vízivárosi fogadójában és környékén történtek alapján minden kétséget kizáróan megállapíthatjuk, hogy a helyi várospolitikai kérdések valóban tömegeket mozgattak meg. Érthetővé válik, miért kérte éppen 1722-ben a polgárság a magisztrátust a három, várossal munkaviszonyban nem álló szószóló engedélyezésén túl arra, hogy biztosítsanak nekik külön helyiséget a városházán. Ezt ugyan a felettes hatóságok kifejezett kívánságára sem sikerült elérniük, pedig elrendelték, hogy a polgárság kapjon saját hivatali szobát, ugyanakkor az 1722-ben lejátszódó események hatására a polgároknak megtiltották a városházán kívüli politikai célú összejöveteleket.⁵⁶⁷ A királyi biztos hatására 1723-tól a város pénztárából évi meghatározott összeget utaltak ki a polgárság nevében eljáró szószólónak. Ebből az összegből béreltek a szószóló számára szobát, hivatali helyiséget – talán éppen egy fogadóban⁵⁶⁸ –, ahol a polgárok nyugodt körülmények között felkereshették. A szószóló már nem kényszerült rá, hogy saját vagyonából fizesse a polgárság ügyében tett utakat, a

566 BFL IV.1002.uu 44. d. A polgárság panasza a tanács ellen 1722.

567 1727-ben az uralkodó a polgárság minden politikai jellegű összejöveteletét előzetes tanácsi engedélyhez kötötte. Gárdonyi 1945. 214., 216.

568 A Habsburg Birodalom délnyugati területein a városok gyakran létesítettek a fogadókban ún. közösségi szobát (*kommunale Stuben*), ahol egy előljáró (*Stubenmeister*) felügyelete alatt szabályozott keretek között megvitathatták lakóhelyük politikai kérdéseit vagy társasági-kulturális rendezvényeket tarthattak. Kümin 2004. 86.

postaköltséget stb., a magisztrátus is kénytelen volt elismerni a városházán kívül működő képviselőket. A polgárság sem Budán, sem Pesten nem kapott olyan szobát a városházán, ahol magukban tárgyalhattak volna, így a politizáló polgárok számára továbbra is a fogadók biztosítottak helyszínt. Az 1722-es budaihoz hasonló események játszódtak le 1764-ben Pesten. Az egyik tanácsos túl fiatal, ráadásul erősen rövidlátó unokaöccsének tanácsossá választása miatt a választópolgárság a Három Mórhoz címzett fogadóban gyűlt össze, ahol a beszélgetésen túl aláírásokat gyűjtöttek a tiltakozók. A választópolgárokat a magisztrátus tevékenységének kivizsgálására kiküldött királyi biztos által hozott intézkedések sem tudták lecsillapítani. Az indulatok 1769-ben a borilleték miatt ismét felszínre törtek, az elégedetlen polgárok ismét a Három Mórban ülészttek, aláírásokat és a beadvány költségeire pénzt gyűjtöttek. A magisztrátus, saját védelmében, tumultus szervezésével vádolta meg a résztvevőket és ennek felszámolásához segítséget kért.⁵⁶⁹ Igazat adhatunk Hans-Werner Hahn azon megállapításának, hogy a behatárolt számú családból kikerült, oligarchikus jellegű magisztrátusok által uralt városokhoz – a magyar szabad királyi városok és a német-római birodalmi városok többsége ide sorolható – a polgári tiltakozás többé-kevésbé hozzátartozott, ennek módját az ott élők generációról generációra örökítették, vagyis az a polgári kultúra részét képezte.⁵⁷⁰

Társadalmi rétegek találkozásából eredő konfliktusok, kvázi hatóságként eljáró fogadósok

Az európai kultúra alapintézménye, a fogadó helyet biztosított a különböző társadalmi és vagyoni helyzetű emberek találkozására, ez azonban a behatárolt térben, különösen alkohol hatására, gyakran felszínre hozta a feszültségeket, s szóbeli inzultushoz, rosszabb esetben verekedéshez, gyilkossághoz vezetett. A kortársak is tudatában voltak annak, hogy a fogadók a konfliktusok melegágyai, ezért a magisztrátusok igyekeztek ezeket a létesítményeket ellenőrzés alatt tartani, a szállóvendégekről listát készíttetni, hogy később nyomon követhessék őket. A magisztrátus – első vonalban a fogadós – felelőssége volt továbbá, hogy a fogadóban mulatozókat lehetőség szerint féken tartsa, ne veszélyeztessék a kialakult istenfélő, jámbor város képet.⁵⁷¹ Budán, más városokhoz hasonlóan, a fogadósoknak kellett szemmel tartani a betérőket és jelenteni a közrendet veszélyeztető személyeket. Elég volt, ha a fogadós a nála poharazókat gyanúsaknak találta, feljelentése alapján ezek a személyek gyorsan fogdába ke-

rültek. A gyermekei és felesége halála után magára maradt, sánta Jakob Bartali, báró Sándor Mihály embere koldusként járta az országot, Budára a Kéményseprő kápolna miatt érkezett, ahol miséket hallgatott. A hívők egyike a misét követően meghívta pálinkázni, ezt követően

569 Nagy L. 1975. 174.

570 Hahn 1991. 37–38.

571 A fogadótulajdonosok és bérlők, csaposok, pincérek társadalmi helyzetéről, életkörülményeiről lásd részletesen Géra 2014. 301–311.

másokkal egy fogadóba tért be beszélgetni, borozni, itt tartóztatták le a fogadósne bejelentése alapján. Mivel ártatlannak bizonyult, később elengedték, bár a városból elküldték. Adam Neuhauser, az ausztriai születésű kertész állítólag egy használtan vásárolt nadrágtól kapott franciabetegséget (szifilisz), amelynek a tünetei már látszottak rajta. Betegsége miatt már nem tudott dolgozni, nem is alkalmazta volna senki, ezért koldusnak állt. Két hete tartózkodott Budán, amikor lefoglák a Vár egyik fogadjában, ahol megszállt. A koldulás és a betegsége külön-külön elegendő lett volna a kiutasításához, ezen kívül tiltott szerencsejátékkal gyanúsították. Rosszabbul jártak azok, akikre nemcsak ráhívták a fogadóban az őrzőket, hanem még meg is verték őket, mint a pesti lakos Johann Fuchst. Utóbbi békésen italozott, amikor a budai Fehér Lámpában tartózkodó vörös- és fehértímárok ismeretlenként őt vádolták meg egy bőrnadrág ellopásával. A fogadósne megpofozta, majd egy tímár segítségével a hatóságok érkezéséig visszatartotta; mint kiderült, teljesen ártatlanul alázták meg mindenki előtt. Nyilvános térként a fogadó mindenki előtt nyitva állt, mégis voltak a társadalom peremére szorult csoportok, például koldusok, prostituáltak, csalók és szerencsejátékosok, bűnözőnek nézett személyek, akiket nem láttak ott – sem a városban máshol – szívesen.⁵⁷² A vízivárosi Elefánt fogadósának neje férje távollétében tudta meg, hogy a náluk lakó leszerelt katona 200 Ft-ot lopott el, majd sietve távozott a városból. Az asszony követte a tolvaj nyomát, a kocsisok elmondták neki, hogy Vörösvár felé távozott. Erre a fogadósne elrohant az embereivel a postaállomásra kocsit bérelni, majd egy vörösvári fogadóban rajtaütöttek az oda betért egykori katonán, összekötötték és visszahozták Budára, ahol átadták a magisztrátusnak. A példákban egyértelműen kirajzolódik, hogy a fogadós – beleértve a feleségét – a hatóságokkal együttműködve, lényegében félig-meddig hatósági feladatokat látott el. Mint látni fogjuk, a fogadósok kvázi hatóság szerepükkel időnként visszaéltek, éppen ők voltak azok, akik prostituáltakat, tolvajokat bűjtettek vagy gyanús üzletekbe bonyolódtak. Italmérésre és fogadó üzemeltetésére ezért a városok magisztrátusa csak polgárjogú személynek adott engedélyt, mivel polgár – elvileg – csak feddhetetlen erkölcsű személy lehetett. Ez azonban nem jelentett garanciát semmire.⁵⁷³

A fogadósok számára nem kevés problémát okozott a különböző társadalmi rétegekhez tartozó vendégek között kiobbant konfliktusok kezelése. Gyors helyzetértékelés, jó kommunikációs készség nélkül maguk is könnyen bajba kerülhettek. Ha kellően rátermettnek bizonyultak, az gyakran megóvta a helybélieket a nagyobb bosszúságtól. A fogadós, és gyakran a családfő távollétében ezzel megbízott felesége, először mindig igyekezett békítő szavakkal lecsendesíteni a feleket, a vita eldurvulása ugyanis nemcsak intézményük jóhírét veszélyeztette, hanem tetemes anyagi kárral járhatott, amit nem térített meg nekik senki. Fegyverrel a nemesek és a katonák mentek a fogadóba, az egyszerű emberek, ha nem pusztá kézzel estek egymásnak, kitörték a székek, padok lábait, hogy fegyverhez jussanak. Emiatt, a városházi fogadóhoz hasonlóan, a padok egy részét inkább a földhöz és a falhoz szegezték, a nagy asztal pedig olyan súlyos volt, hogy csak több ember együttes erejével lehetett megmozdítani.

572 BFL IV.1014.b Jakob Bartali koldus kihallgatása (1738); Adam Neuhauser kihallgatása (1741); Johann Fuchs pesti lakos panasza (1719); Rau 2014. 373.

573 BFL IV.1014.b Johann Weißbeck panasza (1719); Krug-Richter 2004. 106–109.; Tlustý 2001. 158–161.

1718 egyik vasárnapján Andreas Kornfail újlaki fogadójába, ami egyáltalán nem számított felkapott helynek, betértek a Konstantinápolyba utazó angol követ alkalmazásában állók. Meglátták az ott ülő hajósokat, szőlőműveseket és külön követségi asztalt követeltek azzal, hogy „sintérlegényekkel” nem ülnek egy asztalhoz inni. A helyiek, akiket a belépők a tisztességes társadalmon kívül élő, sintérmunkát is végző hóhérhoz hasonlítottak, nem hagyták szó nélkül a becsületsértést. A szóváltásra érkezett meg a követséghez tartozó vadász, aki előzetes figyelmeztetés nélkül ütlegelni kezdte botjával a hajósokat, kapásokat, majd a nyúzókéssel vagdalkozva többeket megsebesített. A fogadó bérlőjének közbeavatkozása mentette meg a helyzetet, aki kicsavarta a vadász kezéből a botot és a kést, majd a rendbontót az újlaki bíróhoz vitette a fogdába. A vadász csak egy negyedórát töltött el a bírónál, mivel az kénytelen volt őt elengedni, ezt követően visszatért a fogadóba a társaihoz. Ott a vadász fennhangon szidta Buda összes bíróját és polgárát. Szerencsére a fogadás számított erre, a helyieket hazaküldte, nehogy később a dolgok elfajuljanak és ők járjanak rosszul. Buda városa valóban nem tehetett többet a követ kíséretében utazó vadász ellen, mint hogy jegyzőkönyvbe foglalták a fogadót bérlő Schindler vallomását, vélhetően azért, hogy a csetepatéba bonyolódó helyieknek ne legyen ebből később baja. Az inzultus másnapján ugyanis a követség egyik tagja azt kiabálta Schindler arcába, hogy a nagyságos tábornok – a követet vendéglátó várparancsnok – majd mindenkit agyonlövet, aki a csetepaté részese volt.⁵⁷⁴

Az élet számos területén előnyt élveztek azok, akik a katonaság kötelékébe tartoztak, ha például civillel kerültek összetűzésbe, rendszerint tettükhöz mértén enyhe büntetést kaptak. Ennek tudatában, valamint fegyverrel az oldalukon, számtalan alkalommal visszaéltek a helyzetükkel. A beszállásolás, a katonai iparosok keltette előnytelen verseny, a hadiadó és az egyéb rendkívüli terhek állandó feszültséget keltettek a civilek és a katonák között, amit utóbbiak arrogáns viselkedése tovább fokozott. Nem csoda, hogy a fogadóknak kialakuló csetepaték jelentős részében gyakran voltak katonák a főszereplők. Előfordult az is, hogy a sértett helybeliek utólag elégtételt vettek a katonán. 1732-ben az egyik tabáni fogadóba tért be két muskétás táncolni. A fogadóban mások, mesterlegények és napszámosok már táncoltak, a katonák azonban azt akarták, hogy a muzsikások nekik játszanak. A 20 esztendő fiatalabb muskétás különösen türelmetlennek bizonyult, megpróbálta lekérni az egyik táncoló partnernőjét, majd a visszautasítást egy nagy pofonnal fogadta. A fogadás közvetítési próbált, mondta a muskétásnak, hogy kicsit várjanak, mivel a táncolók már előre kifizették a zenészeket, a megpofozottnak pedig azt javasolta, menjen inkább el. Utóbbi így is cselekedett, de nem azért, mert el akarta kerülni a bajt. Lesben állt egy fahasábbal az ajtón kívül és várta a katonát, aki társával jó két órán keresztül táncolt és italozott. Amint a muskétás kilépett a fogadóból, fejbe vágta, de annak semmi baja nem lett, ekkor 7-8 ember rontott rá, akik ökölrel és pálcával agyba-főbe verték, míg eszméletlenül össze nem esett. Magához térve visszatért a fogadóba, ahol ellátták és kihívták a polgárőrséget. A katona személyleírása alapján nem sokkal később a polgárőrök letartóztatták Elias Baumgartner szücslegényt, ő azonban csak annyit vallott be, hogy a helyszínen volt, mivel aznap este táncolni támadt kedve. A megszólaltatott tanúk, helyi mesterlegények és napszámosok, illetve Csap Mátyás

---

574 BFL IV.1014.b Johann Georg Schindler fogadóbérlő vallomása (1718).

fogadós mind azt vallották, hogy nem Baumgartner volt az elkövető, hanem név szerint nem ismert budafoki serfőzöt és társait, pesti mesterlegényeket és napszámosokat gyanúsítottak. Ilyen esetekben a legkényesebb helyzetbe a fogadós került, nem véletlen, hogy Csap Mátyás a klasszikus választ adta arra a kérdésre, hogyan is zajlott a fogadóban az első incidens: nem látott semmit, mivel éppen akkor ment le italért a pincébe. A verekedést szervező személyére vonatkozó találgatások alapján felmerül a gyanú, hogy szándékosan próbálták meg elterelni a gyanút a helyi Baumgartnerről, mivel jogosnak tartották, hogy végre valaki helyretett egy katonát. A helyszín választása egyébként Csapnak kedvezett, mivel az ajtó előtt, az utcán verték össze a hetvenkedő muskétást, az ott történekmért őt már nem vonhatták felelősségre, a küszöb ugyanis ebben az esetben egyértelmű térbeli választóvonalat jelentett.⁵⁷⁵

Újlakon, a Dunához közeli Fehér Farkasban egy évtizeddel később ugyancsak azon verekedtek össze délután 16 órakor a vendégek, hogy kinek a nótáját játszik a zenészek. A táncolni akaró fuvaroslegények egyike a korsóját emelgetve fenyegette a zenészeket, ha nem kezdenek neki muzsikálni, azt a fejükhöz vágja. A másik asztalnál ivó és hasonlóan táncolni vágyó katonák örvezetője erre felpattant és széttörte a követelőző legény fején a korsóját, emberei pedig a szablyáikat kivonva rárontottak a fuvaroslegényekre, akik menekülőre fogták. Az egyik fuvaroslegény mellett komolyabban megsérült a sörház egyik inasa is. Az örvezető állítólag azért támadt a fuvaroslegényre, mert nem tűrhette, hogy egy „semmirekellő” (*Pfefferling*), „ilyen paraszt fickó” (*der solche Bauern Kerl*) elrontsa az ő katonamulatságukat. Az esetnek ezzel még nem volt teljesen vége, az örvezető ugyanis estére kiszabadult a fogdából, megleste a hazafelé tartó fogadóst, elmondta mindennek, amiért az a katonai örjáratért küldetett. A katona másik sérelme az volt, hogy intézkedés közben a fogadós a többi vendég füle hallatára mindenféle rablóknak, sintéreknek nevezte a katonákat, márpedig ők nem tűrhetik az ilyen istentelen szavakat. Többször megütötte bottal, majd a szablyájával sújtott felé. A fogadós akkor tudott elmenekülni, amikor a fegyver elől elugorva az nagy erővel a földbe csapódott és időbe telt kihúzni.⁵⁷⁶

A polgármester házában lévő fogadóban az ott tartózkodó vendégeket ellenőrizni betérő katonai örjárat prófoszának sértett büszkesége miatt került fogdába minden vendég. Közelsége miatt ide jártak a katonai szertárból a katonák és a szolgák, rajtuk kívül szabómesterek és legények ültek még ott este 20 órakor egy-egy pohár ital mellett. A prófosz kockázás közben érte tetten katonatársait, akik azzal védekeztek, hogy minimális tétben, 1 krajcárban játszottak. Az örjárat vezetője felszólította őket a civilekkel együtt, hogy menjenek haza, különben majd ő csinál nekik szabad estét, majd elindult társaival kifelé. A fogadó vendégei zúgolódni kezdtek, a szabók azon morogtak, hogy nekik a prófosz ne parancsoljon, különösen ne a polgármester házában. Valaki, talán egy katona szájából elhangzott az is, hogy ha még az előző várparancsnok⁵⁷⁷ irányítana, már mindenki a fogdában ülne. Ezt a kijelentést a

575 BFL IV.1014.b Elias Baumgartner szücslegény elfogása (1732); A fogadó küszöbének szerepéről és szimbolikus jeletéséről lásd Rau 2014. 376–377.

576 BFL IV.1014.b Verekedés a Fehér Farkasban (1741).

577 Johann Anton Nothelffer a valóságban budai alparancsnok volt, kérelhetlenségéről, civilekkel szemben tanúsított türelmetlenségéről vált hírhedt. A városi magisztrátus a legtöbb sérelmet vele kapcsolatban jelentette a felettes hatóságok felé. A magisztrátus joghatóságát megsértve fogadót nyitott a szállásául kijelölt házában. Nagy J. 2017. 12.

nyitott ablakon keresztül meghallotta a prófosz is, aki őriöngve visszavezényelte az embereit a fogadóba. A fogadós hiába kiáltott oda a feleségének, hogy zárja be az ajtót, nem voltak elég gyorsak. Az őriöngat visszatért és a szabómestereket a legényekkel együtt elvitték. Közben a prófosz többször elmondta, hogy őt nem érdekli a polgármester, neki az még a saját házában sem parancsol. A fogadós és a letartóztatott vendégek vallomásukban azt állították, semmi nem indokolta a civilek letartóztatását, nem ők kockáztak, hanem a katonák, ráadásul a részükről a katonákkal szemben nem hangzott el semmi tiszteletlenség.⁵⁷⁸

Fogadós a bajban: hetvenkedő katonák és hősködő legények között

Az előző példákából is egyértelmű, milyen nehéz helyzetbe került a fogadós, ha katonák és civilek estek egymásnak. Amennyiben elkötelezte magát az egyik fél mellett, számíthatott a másik neheztelésére, bosszújára. A fogadóstól elsősorban azt várták a hatóságok, hogy lehetőleg szép szóval próbálja jobb belátásra bírni a feleket, ha ez nem vezetett eredményre, akkor válassza szét őket és akadályozza meg a komolyabb sérülést. A vallomások alapján mind a fogadósok, mind a nejeik – ha nem a pincébe menekültek – valóban igyekeztek csillapítani a feleket: az egyszerűbb embereket határozottan távozásra szólították fel, a katonákat pedig kedveskedve kérlelték, de őket nem állt jogukban elküldeni. Könnyen úgy járhattak a katonáknak ajtót mutató fogadósok, mint a tabáni ortodox Demeter Nenadovics, aki három hangoskodót, egy diákot, a vele latinul ordítózó káplárt és annak közlegény társát elküldte, mivel azok jelenet rendeztek miközben semmit nem fogyasztottak. A két katona távozása előtt még a földre lökte a fogadóst, de ezt nem tartották elegendőnek, hamarosan visszatértek őt társukkal és a katonai őrségre vitték. Ott tiszteletlensége miatt a polgárjogú halász Nenadovicsra, mint valami jobbágyra 55 botütést mértek, utána napokig fel sem tudott kelni, ráadásul az ellátása költségeit ugyancsak vele fizették a katonák.⁵⁷⁹ 1718 farsangjának utolsó napján a Hans Michael Reitter házában lévő fogadóban nagy vígaság volt, mészároslegények, serfőző- és szabólegények ittak együtt a helyőrséghez tartozó katonákkal. Két ittas serfőzőlegény a három katonával tréfálkozott, arra próbálták rávenni őket, hogy a mustrairnok terítse egyikük vállára a kabátját és adja neki a fegyverét. Közben a kabát a földre esett, a legények elvették a hasonlóan ittas katona kardját, akinek a kárára szórakoztak. Az egyre durvább tréfálkozás verekedéssé fajult, a két serfőzőlegény székklákkal csúnyán összeverte a három katonát. Nemcsak a két verekedős legényt büntették meg, hanem Kaspar Elßner fogadóbérlőt is, méghozzá példásan, a magyarázat szerint azért, hogy ügyéből mások is okuljanak. Mivel érdemelte ki Elßner a megvert katonák nyilvános, megalázkodással egybekötött megkövetését (*öffentliche demüthige Abbit*) és a nyolcnapnyi, jól látható, nyilvános helyen, vasban végzendő kényszermunkát? Meggondolatlan, könnyelmű és tiszteletlen beszéddel, a várparancsnokra és a katonaságra tett sértő megjegyzéseivel

578 BFL IV.1014.b A polgármester házában sértegető katonai prófosz (1741).

579 Nenadovics elbeszélését tanúként megerősítette az ivóban tartózkodó 25 éves, nőtlen köszörüs, egy 17 éves szabóinas, valamint egy 18 éves szabólegény. BFL IV.1014.b Demeter Nenadovics megverése (1736).

magá is hozzájárult az események eldurulásához, ráadásul a fogadós a verekedés idején igyekezett lehetőleg nem mutatkozni.⁵⁸⁰ Elßnerrel ellentétben a Winckler házaspár mindkét tagja, a férjénél jóval fiatalabb (23 éves) asszony is tudta, hogy mi a fogadós teendője, ha csetepaté támad. 1716-ban a fiatalasszony felügyelte a fogadót, a férje már fent aludt, amikor két különböző ezredből való katona valamiért egymásnak esett. Susanna asszony a cselédek rémült kiáltására, miszerint ezek itt agyonütik egymást, a szomszédos kamrából az ivóba rohant, ahol szóval próbált hatni a verekedőkre („*Umb Gottes Willen, meine liebe Leüthen, waß hebt ihr an.*”, „*Pfuy, schämet euch, waß...*”), egyiknek a nyomaték kedvéért a karjára legyintett, majd közéjük állt. Ez sem segített, a Regal-ezred tamburása már egy kitört széklábbal verte a másik ezred gránátosát, ezért az asszony a férjéért és a katonai őrzőjáratért küldetett. Johann Ignaz (von) Winckler maga is katonaként, hadnagyi rangban szolgált korábban, így nem jelentett neki nehézséget emberei segítségével megfékezni a két verekedőt. Olyan katonaviselt személyként, aki elérte a hadnagyi rangot, a vendégként betérő katonák máshogyan viszonyultak hozzá, mint a nem közülük való fogadósokhoz. A fején komolyan megsérült gránátost felvitték a fogadósék lakásába, ahol az asszony ellátta, közben kedvesen beszélt hozzá és kifaggatta a történetekről. Társát az előtérben a férje tartotta szóval, aki ugyancsak igen barátságosan („*Guter Freund!*”) kérdezte ki a helyőrségi tamburást, míg a katonai őrség meg nem érkezett értük. Az ekkor már Johann Ignaz Winckler kezébe került fogadó a fiatalasszonnyal – Franz Kokall városi vámos és belső tanácsos leányával – került a leszerelt hadnagyhoz, s azonos azzal a létesítménnyel, ami özvegy Kokallnéhoz tartozott, s a magisztrátus tagjai gyakran vittek oda enni-inni vendégeket vagy ők tartottak munkaebédeket. Winckler, akinek egyik sógornője Krempel tanácsos fiához ment hozzá, bizonyíthatóan jó viszonyt alakított ki a magisztrátussal, ennek köszönhető, hogy anyósa halálát követően sikerült sógornőjével szemben megszereznie a Kokall-házat, majd felvették törvényszéki esküdtnek.⁵⁸¹ Az emberekről sokat tudó, a konfliktusok kezelésében jártas fogadósok a pozíciójukat övező társadalmi megbecsülésen túl gyakran kaptak fontos városi tisztségeket, akár a magisztrátusba is bekerülhettek. A Vanossi és társai törvénytelenégei ellen felszólaló szószóló, Franz Georg Krammerlauf 1715-ben kádárként és kocsmárosként szerzett polgárjogot, 1723-ban külső tanácsosnak választották, majd 1729-ben törvényszéki ülnök, 1730-ban pedig a polgárság szószólója lett. Paradox módon a polgárság érdekeit képviselő kocsmáros-fogadós nagypapa unokája, a magyar nemességet szerzett és a családnevet magyarosító Kalmárfy Ignác az utókor emlékezetében Vanossihoz hasonló botrányhősként, a korrupt városi hivatalnok szinonimájaként vált ismertté.⁵⁸²

580 BFL IV.1014.b Verekedés a Reitter-házban lévő fogadóban (1718).

581 BFL IV.1014.b Johann Winckler vallomása (1716); Johann Ignaz (von) Winckler feleségéről, megromlott házasságáról és sógornőiről, második nejről és gyermekeiről lásd részletesen Géra 2019. 33., 69., 85., 155–156.

582 Kalmárfy Ignác apja még kitanulta a kádármesterséget, de elsősorban szőlőbirtokai jövedelmeiből élt. 1752 és 1777 között a város alkamarásaként dolgozott. Az 1790-ben nemesített Kalmárfy Ignác budai bíró az 1796 és 1812 közötti országgyűléseken többször felszólalt a magyar nyelvhasználat bevezetése ellen, köztudottan az udvar besúgójaként vett részt a diétákon. Schmall 1899. 271., 310.; Nagy J. 2020b. 407., 427.

gera.eleonora_13_22

Betegápolás és hagyatéki ügyintézés a fogadóban

Egész Európában elvárás volt a fogadók üzemeltetőivel szemben, hogy amennyiben úgy adódik, gondoskodjanak a hozzájuk betérő utazók gyógyíttatásáról, ápolásáról.⁵⁸³ Budán a gyógyfürdők miatt ennek kiemelt jelentőséget tulajdonítottak, a fürdő- és a gyógyturizmus összefonódott a fogadókkal. Az 1730-as évek elején a fürdővendégek igényeire hivatkozva a városnak sikerült elérnie, hogy a Rudas szomszédságában álló, ekkor már városi tulajdonú Zöld Szőlőfürdő fogadót a – Császár fürdő és a Király fürdő között álló – Fehér Lóhoz címzett létesítménnyel együtt mentesítették a katonai beszállásolás kötelezettsége alól.⁵⁸⁴ A fürdőkhoz tartozó vagy a szomszédságukban létesült fogadók láthatóan felkészülten fogadták a hosszabb kúrára érkező, speciális ellátást igénylő szállóvendégeket. Társadalmi és anyagi helyzettől, valamint a betegség súlyosságától függött, hogy ki gondoskodott a páciens fürdőről kívüli ápolásáról. Lehetett a beteg ápolója maga a fogadós is, ők ugyanis a már említett Wincklernéhez hasonlóan nemcsak a csetepatékban megsérülteknek nyújtottak elsősegélyt, hanem a náluk megszállók ápolásáról, illetve a betegellátás megszervezéséről is gondoskodtak. A fogadós és a neki segédkező cselédnők helyett, ha a beteg anyagi helyzete megengedte, hívhattak hozzá tapasztalati tudással rendelkező, szegény özvegyasszonyt magánápolónak, ennél többre került felfogadni a professzionálisabb ápolást nyújtó bábákat, akik gyakran a fürdős utasításait követték. A legmagasabb bérért az egyik fürdős fivére vállalt magánápolást.⁵⁸⁵ A polgári kórház befogadóképessége igen korlátozott volt, nem helybéli lakosokat legfeljebb kivételes esetben vettek fel, ezért a betegen magukra maradt, nem teljesen nincstelenek ellátásáról rendszerint a fogadóban gondoskodtak. Az eszéki születésű, katolikus rácnak mondott Johann Fiegenschuh a kötélverést jött kitanulni a Tabánba, amikor 1729-ben súlyosan megbetegedett. Szegény mesterlegényként kevés ruhanyomán kívül alig volt valami vagyonkája, a céhben sem talált pártfogóra, aki befogadta volna, így „idegen és szegény betegként” került a Rác fürdővel szomszédos egyik fogadóba. Itt betegeskedett nyolc hétig, ahol vállalták, hogy részben hitelbe gyógyíttatják. A fürdőkúra, a szíverősítők és más orvosságok nem használtak, az iparoslegény végrendelkezett, majd nem sokkal ezután elhunyt. Végakaratóból tudjuk, hogy a fogadós az étel-ital, szobatakarítás mellett külön összeget kért a kéthónapos ápolásért, ezekhez jött még a beteget látogató fürdős munkadíja és a gyógyszerek ára, továbbá a temetési költségek, összesen 65 Ft. A fiatalembert nem tekintették teljesen nincstelennek, az apja eszéki polgár és kötélverő-mester volt, ezért a fogadós remélhette, hogy az általa megelőlegezett összegeket előbb-utóbb megtéríti az eszéki rokonság.⁵⁸⁶

---

583 Kümin 2004. 87.

584 Vanossi 1733. 47–48.

585 A budai fürdősnékről lásd Géra 2019. 116.; A budai helyzet nem példa nélküli, a kérdés kutatását azonban máshol is nehezíti az a tény, hogy a fürdősök, seborvosok céheinek dokumentumai kizárólag a céhes mester, a férj kötelességeivel foglalkoztak, a gyógyító tevékenységbe besegítő feleségről nem tesznek említést. Egy-egy életrajzi adat ellenben arra utal, hogy a fürdősök leányai, asszonyai egész Európában komoly szaktudásra tehetek szert a család férfi tagjai mellett. BFL IV.1002.y A I. Nr. 1708., Nr.1805., Nr. 2942., BFL IV.1002.z Nr. 716.; Wunder 1992. 143.; Schmözl-Häberlein 2012. 208.

586 BFL IV.1002.uu Nr. 132.

A Császársban fürdőzni nem lehetett olcsó mulatság – tudjuk meg egy 1728-ban, néhány órával a megérkezése után elhunyt szlavóniai sóellenőr hagyatéki leltárából. Johann Wenzel Kauzi von Dietersbach, az eszéki sóhivatal ellenőre ugyanis mintegy 200 forintnak megfelelő körmöci arannyal az erszényében indult a budai fürdőkúrára, amiért helyben már kisebb házat lehetett vásárolni, illetve az összeg megegyezett a polgárlányok szerényebb hozományával. A hagyaték érdekessége, hogy képet kaphatunk arról, mit tartottak szükségesnek magukkal hozni a tehetősebb vendégek. A vélhetően súlyos beteg hivatalnok április közepén érkezett Budára saját fogatán, amit a kocsisa hajtott. Holmiját egy nagy utazóládában és a kocsira szerelt ládában szállította. A sok ruhanemű (köztük rókaprémmel szegett, zöld bunda), az úriemberek számára nélkülözhetetlen kiegészítők, mint a paróka, a púder, a dohánytartó szelence, a sétatálcá, az ezüst cipőcsatok vagy gombok, a finom bőrkesztyű, a több pár selyemharisnya mind arra utal, hogy gyógyulás közben sem akart lemondani a társasági életről. Puska és kard nélkül senki, különösen előkelő nem indult útnak abban az időben. Az egész kontinensen sokat panaszkodtak az utazók a korabeli fogadóknak uralkodó viszonyokra, ezért, aki megtehetette, előre gondoskodott arról, hogy ne kelljen élőködőkkel megosztania a fekhelyét. Von Dietersbach így magával vitte a szalmazsákját, különféle takarókat és párnákat, bőven ágynemű-huzatokat, a hét durvább szövetből készült lepedőre és a törülközőkre talán a fürdőkúra során lehetett volna szüksége. A fogadóban a saját asztal-
neműit tervezte használni, asztalterítők mellett fehér és fekete szalvétákat, hat óntányért, ezüst evőeszközöket, gyertyatartót, teáskannát, két kávéscsészét tálcával és cukortartót cukorral, fűszertartó dobozkat, egy dobozban pedig üvegflaskából álló készletet vitt. Láthatóan arra készült, hogy meghív magához másokat. Nem kizárólag pihenést tervezett, mivel az úti író-készlete mellett magával vitte a hivatala összes kiadásáról vezetett könyvet, más füzeteket, könyvelés vezetésére használt kalendáriumokat, valamint egyéb hivatali aktákat, iratokat. Halála után a pesti és a mohácsi sóhivatalok minél előbb igyekeztek visszaszerezni a hivataluk működéséhez elengedhetetlen dokumentumokat. Bizonyára a munkájához kellett az a német nyelvű, kódexnek mondott könyv, amely Csehországról, Morvaországról és Sziléziáról szólt. Von Dietersbach megérkezése után nem sokkal elhunyt, helyben nem éltek rokonai, özvegye pedig csak június végén érkezett a városba, így a szokásnak megfelelően a vendéglátó fürdős-fogadótulajdonos kötelezettségei közé tartozott az elhunyt eltemettetése és a költségek megelőlegezése, valamint a hagyatéki eljárás elindítása. A haláleset bejelentését követően kiküldött tanácsi biztosok részletes leltárt készítettek az ingóságokról, majd lepecsételték a ládákat, ezeket azonban a fogattal együtt az örökös megérkezéséig a fogadónak kellett őriznie.⁵⁸⁷

Az elhunytak hagyatékának megőrzése mellett a katonatisztek, akiknek a kaszárnyák helyett a jobb fogadóknak tudták biztosítani a rangjuknak megfelelő szállást, elvárták, hogy poggyászukat, az értékeiket tartalmazó ládákat, de akár a kocsijukat és néhány lovukat, hosszú időn át megőrizték a fogadósok. A Császár fürdővel átellenben lévő Fekete Sas fogadó külön szolgáltatásként meghatározott összegért lehetővé tette, hogy a fürdőzni érkező tehe-

---

587 BFL IV.1002.z A Nr. 562.

tős vendégek a kocsijaikat és a lovaikat a náluk lévő kocsiszínben és istállóban állomásoztathassák.⁵⁸⁸

Beszállásolt katonák a fogadókban

A fürdőkúrára érkezők mellett a beszállásolt katonák alkották a fogadóban hosszú ideig tartózkodók másik jól körülhatárolható csoportját. A tömegszállás jellegű, egyébként a város pénzén fenntartott kaszárnyák a gyakran családjukkal és háznépükkel utazó tisztek igényeinek nem feleltek meg, ezért őket a városban helyezték el. A főhadbiztos pontosan előírta a magisztrátus számára, hogy az egyes rendfokozatokhoz legalább milyen nagyságú lakást köteles biztosítani. Alezredesnek négy, kapitánynak három, zászlósnak és hadnagynak legalább egy szoba – azaz télen fűthető helyiség – járt, valamint a lovaiknak, ökreiknek külön férőhely az istállóban, kocsijaiknak, szekereiknek pedig fedett kocsiszín.⁵⁸⁹ Ilyen tágas szállást azonban polgárházakban alig lehetett találni, a magisztrátus tagjai sem laktak három szobánál többet, nagy házaikban boltokat, fogadót, műhelyeket és kisebb lakrészeket alakítottak ki, ezek bérleti díjai a családok bevételeinek állandó részét képezték. A magas rangú tisztek elszállásolására legalkalmasabbnak a fogadók tűntek, ami egyébként kontinens-szerte bevett gyakorlat volt.⁵⁹⁰ Johann Georg Zellnigernek, a fentebb bemutatott kisebb vízivárosi Arany Sas fogadó bérlőjének 1716-ban benyújtott panaszából érthetjük meg igazán, milyen terhet jelentettek számára a beszállásolt katonák, akiknek elhelyezéséért a valós szobaárnál jóval szerényebb összeget kapott, rendszerint nagy késéssel. Már a beadványa megfogalmazása is árulkodó: hét hónapig egy kapitány tartotta megszállva a fogadó mindhárom emeleti vendégszobáját és az istálló egy részét, utána két szobát, a konyhát és a teljes istállót egy mérnök-alezredes rendelkezésére kellett bocsátania, az egyik szobában pedig egy hónapig egy káplár lakott. A kapitánnyal érkező katonai mészáros ráadásul az udvaron, az istálló szomszédságában ideiglenesen mészárszéket létesített. A katonai mészárosok a céhbe tömörült mészáros polgároknál jóval olcsóbban árultak, ráadásul egy vízivárosi ház és fogadó udvarán nagy állatokat vágni ellentmondott minden városi rendszabálynak, amire egyébként maga a várparancsnok is nagyon figyelt. A fogadókban hosszabb ideig lakó katonák sem bizonyultak alkalmazkodóbbnak, mint az alkalmanként betérők, jelen esetben nemcsak a fogadós háznépét félemlítették meg, ha úgy tartotta kedvük, hanem az ivóba betérő helyi lakosokat is inzultálták, mire a törzsvendégek a sok hónap alatt elmaradoztak. A beszállásoltak rendszerint a berendezésre sem vigyáztak, év végére a bérlő 330 Ft-ra becsülte az ingóságokban esett kárt. Hiába fizetett ki 170 Ft bérleti díjat, létesítményét csak korlátozottan tudta használni, ráadásul családjával, szolgálival majdnem egy évig a katonák állandó vegzálásának volt kitéve. Zellniger ügyével közel azonos időben tárgyalta a magisztrátus Martin Straub szakács és fogadós polgár hagyatéki ügyét, aki többek között a katonai be-

588 Simon 2017. 88.

589 BFL IV.1002.j 1712. január 3.

590 Kümin 2004. 102.

szállások miatt annyira eladósodott, hogy 850 Ft adósságának levonása után két leánya alig 250 Ft-on osztozkodott, ami polgárgyermek számára igen soványka örökség volt.⁵⁹¹

1718-ban került a tanács elé Thomas Terpin fogadós panasza, aki a vízivárosi Arany Hajót működtette, ő még a fentebbi két fogadósnál is nagyobb károkat szenvedett el, mivel Maximilian Ludwig von Regal tábornok, budai várparancsnok négy teljes évre lefoglalta tágas istállóit a lovai, ökrei és egyéb jószágai számára. Regal ide telepítette állataival együtt a kaszárnya mézárósát, aki az udvarban – a ház népének megrökönyödésére – ideiglenes mézárószéket állított fel. Az a két év volt a legnehezebb, amikor a fogadós lakrészén kívül a teljes házat megszállva tartották a katonák, akik ráadásul komoly anyagi kárt okoztak. A legnagyobb bosszúságot az állatokkal érkező ökörhajcsárok okozták, akik nem elégedtek meg az istállóval és az udvarral, hanem a konyhától az ivóig és a fogadós lakrészéig mindenütt felbukkantak és rendkívül tiszteletlenül viselkedtek. Terpin sem járt jobban, mint a másik két fogadós, a néhány év alatt fogadójából teljesen elmaradtak a civil vendégek.⁵⁹²

Pestisjárvány idején a fogadókban szállást kérők személyét minden korábbinál szigorúbben ellenőrizték. A városba az ellenőrzőpontokon csak azokat engedték be, akik igazolni tudták, hogy nem fertőzött helyről érkeztek és egészségesek. Ezt követően a fogadós felelt a vendégekért, neki is érdekében állt megelőzni a tömeges fertőzést a házában, akkor ugyanis háznépével együtt hosszú időre zárlat alá került, bevétel nélkül maradt. Ennél is rosszabb esetben a fogadóját átmenetileg veszteglőháznak vagy járványkórháznak nevezték ki, mint például a Baitz-féle majorság fogadóját. A járványveszély, de még a zárlat idején sem maradt abba a katonák vezénylése, ugyanakkor őket is jóval szigorúbben ellenőrizték. A Császár fürdő melletti ellenőrzőpont közelében álló Fehér Ló fogadót, amelyet járványmentes időben kizárólag a fürdővendégeknek tartottak fenn, a Budai Egészségügyi Bizottság a városba érkező katonák számára jelölte ki várakozóhelynek. A fogadó egyik különtermében, étel-ital mellett kellett még a tiszteknek is megvárniuk, amíg dokumentumaikat a fertálymester a Várban, a várparancsnok hivatalában ellenőriztette. A katonák sérelmezték, hogy a polgárőrség várakozásra szólítja fel őket, a fogadóbeli kényelmes körülmények sem feledezték velük, hogy polgárok utasítgatják őket. Előfordult, hogy a polgárőrségnek a Kórház kapunál posztoló katonai őrségtől kellett segítséget kérnie, hogy a zárlaton erőszakkal áttörő társaikat megállásra bírják. A katonák a város kényelmes fogadói között számon tartott Fehér Lóba nem akartak betérni, a Várban és a Vízivárosban pedig a pestistől félve a magánházaiknál nem akartak maradni, inkább a fogadókba költöztek volna. A városiak a sokat utazó, számos emberrel érintkező katonáktól kifejezetten tartottak. A zsúfolt kaszárnyákban szinte állandóan jelen volt a pestis, ezen még a glacison, az erődítési területen felhúzott három barakk-épület sem segített számottevően, ezért a tisztek, és aki tudott, biztonságosabb helyekre, a fogadókba vágyott. Az erőszaktól sem riadtak vissza, a Savoyai-ezred dragonyosai 1739 elején több fogadót szabályosan elfoglaltak.⁵⁹³

591 BFL IV.1014.b Johann Georg Zellniger fogadóberlő panasza (1716); BFL IV.1002.j 1716. július 9.

592 BFL IV.1006.e Számadásmelléletek 1718. Nr. 357.

593 BFL IV.1002.j Budai Egészségügyi Bizottság a magisztrátushoz (1740. január 11.); ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 704. 1739 Febr. Nr. 963. fol. 679.

Tisztességes üzlettől az orgazdaságig és a prostitúcióig

Az alkalmi munkát kereső idegenek gyakran a fogadóknak (vagy a vásárokon) próbáltak szerencsét, többnyire a fogadós segítségével. A magisztrátus a zsidók számára nem engedte meg, hogy a polgárok házában megszálljanak, boltot nyithassanak, ezért ők fogadóba költöztek, és ott üzleteltek. A sokszor említett Franz Ignaz Bössinger polgármester özvegye 1713-ban egy megkeresztelt zsidónál zálogosította el ezüst evőeszközkészletét, aki áttérése miatt ugyan már tevékenykedhetett volna magánháznál, mégis inkább egy fogadóban várta az ügyfeleket. A csapos talán tanúként is részt vett az ügyletben, mivel évekkel később valamást tett a zálogba adott tárgyakról és az ezekért kapott összegről. A fogadósok és fogadónék gyakran maguk is adtak-vettek ezt-azt, részint azért, mert a szállásért, ellátásért a kor szokása szerint pénz helyett elfogadtak természetbeni fizetséget. Előfordult, hogy később kiderült, a fizetségként átadott tárgy lopásból származott. 1738-ban a Három Királyok napi vásáron elfogtak egy szlovák férfit, aki a tömeget kihasználva hegedűt lopott. A törvényszolga 25 botütést mért rá, ezt követően derült ki, hogy nem egyedül dolgozott, vele volt egy társa, valamint a felesége, akit egy kés ellopásával gyanúsított egy polgárné. A szlovák bevallotta a tettét, s elmondta, hogy a kést elvitte a Fehér Farkasba, ahol a fogadóné már talált rá vevőt. Egy másik lopással vádolt személy a keresett holmikat – használt ruhadarabokat és két pakli ún. basa dohányt – ugyancsak egy fogadónénak adta át, aki rögtön értékesítette azokat. Nehéz eldönteni, vajon a fogadóné tudta-e a tárgyak kétes eredetéről vagy csak egyszerűen segíteni akartak néhány szegényen, ezért elfogadták, amit adtak. A jegyzőkönyvek mindenestre nem utalnak arra, hogy a fogadónékat megvádolták volna.⁵⁹⁴

Arra is akad példa, amikor a fogadós házaspár tudatosan törvénytelen ügyletekbe bonyolódott. Az egyik fogadós pár a náluk gyakran megforduló hajósokkal üzletelt titokban, a folyón csempészett sótömböket adták-vették, amíg a Mariazellbe zarándokló szomszédasszonyuk cselédlánya ki nem leste őket. A dezertálásra készülő katonák a fogadóknak találtak legkönnyebben olyan személyeket, akik információval, vagy akár ennél többel is segítettek a szökésükben. A Sprenger-féle fürdőbe betérő katonák terveit az italok kitöltése közben akaratlanul kihallgató fogadós állítólag azt mondta a fiatal embereknek, hogy nem érdemes messze menni, sok itt a határban a szőlő, ott könnyű elrejtőzni, ha pedig kicsit tudnak németül, könnyen találnak munkát, egy darabig meghúzhatják magukat itt. Két katona még aznap megfogadta a tanácsot, harmadik társuk köszönetképpen, a fogyasztásuk fejében elhozta a katonakabátjukat. Ezt a fogadóné rögtön el akarta adta egy zsidó ismerősének, de az szombat lévén nem jöhetett. A dezertőrök nyomát kutató katonák gyorsan eljutottak a fogadóba, ahol megtalálták az elrejtett egyenruhákat, így a fogadós párt letartóztatták.⁵⁹⁵

A fogadó és a kocsmák, legalábbis a vendégek fogadására használt ivó, tisztességes helynek számított, az átutazó nők vagy a ritkán a férjüket elkísérő asszonyok, egy-egy fiatalemberrel

594 BFL IV.1014.b Horváth Miskó és Havasi Istók kínvallatása (1717), Bössingerné zálogügye (1716), A lopással vádolt szlovák Johann Blasek vallomása saját és felesége nevében (1738), Jakob Stauber tolvaj vallomása (1740).

595 BFL IV.1014.b Albert Peisser hajóslegény letartóztatása (1740), Lorenz Pittner fogadós és neje letartóztatása (1740).

megengedett keretek között ismerkedő cselédlány alkalmanként beülhetett egy pohár itallra vagy ételre. Az ivó olyan nyilvános hely volt, ahol mindig többen ültek, ott tartózkodott a fogadós és a neje, valamint az ő háznépük. Az ivóba betérő fiatal nők és férfiak mások szeme előtt időztek egymás társaságában, időnként ugyan túlzottan belemelegedtek a táncba, a férfiak hajba kaptak egy-egy táncosnő miatt, de ez még igen távol állt a prostitúciótól. 1718-ban a Tabánban verekedésbe keveredett spanyol hadnagy és egy helyi serfőzőlegény konfliktusa is abból alakult ki, hogy a katonának megtetszett a legény táncpartnere. A fiatalember megmondta a nő után érdeklődő katonának, hogy rá se nézzen, a nő nemsokára az ő asszonya, szeretője lesz.⁵⁹⁶ A tabáni Johann Jung fogadós felesége is nagy táncos volt, szívesen ropta a katonákkal, különösen egy örvezetővel, aki ráadásul időnként még az ölébe is ültette. A fogadós számára kezdett kínossá válni az asszony és a katona túlzottan szívélyes kapcsolata, így figyelmeztette a nejét, hogy ezt ne csinálják. A fogadósné erre azt felelte, majd a katona ellátja a férje baját. Így is történt, Szent Mihály napján az örvezető leküldte söréert a fogadóst a pincébe, majd visszafelé rátört a lépcsőn és keresztülszúrta az egyik karját. A fogadós jajgatására sem húzta ki a kardját a sebből, hanem még mélyebbre dőfte. Arra gyanakodtak, hogy a fogadósné bízatta fel a katonát és vonta be házastársi vitájukba. Az asszony tagadott, az eset idején az ivóban táncolt, ezért nem látott semmit.⁵⁹⁷ Más esetekből tudjuk, hogy a korabeli polgárok a fejüket csóválták ugyan, ha valaki más asszonyát ölelgette, a cselédlányt vagy más asszonyt az ölébe ültetett, de ezt nem feltétlenül tekintették erkölcstelenségnek, sőt a férfi részéről egyenesen a virtushoz tartozott.⁵⁹⁸

Ettől függetlenül a prostitúció mégis felbukkan a fogadókkal, kocsmákkal összefüggésben, de a törvényszék elé került esetek – szinte mind csecsemőgyilkosság gyanújával indult – egyike sem az ivóhoz, hanem az ennél távolabb eső istállóhoz, szénapajtához vagy a cselédek kamráihoz köthető.⁵⁹⁹ Olyan helyekhez, ahová a vendégek többsége cél nélkül már nem ment. A fogadó ezen hátsó traktusa egyfajta szürke zónaként működött, egy-egy (vagy több) éjszakára befogadtak ide ismert prostituáltakat, illetve ide menekültek azok a leányok, akik hajadonként teherbe estek, majd nem volt hová menniük. A Pfalzból való Strittinger Anna Mariát például a leány mellett kiálló fogadós és fogadósné úgy fogadta be mosónőnek, hogy tudtak a terhességéről. A 25 éves leány öt éve szolgált budai polgárházaknál, korábban semmi rosszat nem tett, egy vincellér ígért neki házasságot, tőle esett teherbe, mire a férfi elment a városból, a leányanyát pedig munkaadója nem tűrte meg a házában. Cselédlányként és mosónőként nem került a vendégek szeme elé, a fogadósék szánalomból fogadták be, mivel tudták, hogy tisztos polgárházakhoz átmenetileg nem mehet. A fogadósné a túl korán vajúdni kezdett fiatal nőhöz bábát is hívatott, aki igazolta, hogy a gyermek fejletlen volt, születésekor azonnal megkeresztelte, utána csak néhány pillanatig élt. A fogadósné és a bába vallomása elég volt ahhoz, hogy a leányt felmentsék, bár jó hírének ellenére örökre

596 BFL IV.1014.b Egy spanyol hadnagy verekedése a darmstadti sörház serfőzőlegényével (1718).

597 BFL IV.1014.b Johann Jung tabáni fogadós feljelentése (1735).

598 Géra 2019. 142.

599 A prostitúció budai megítéléséről és az ezzel kapcsolatos intézkedésekről lásd részletesen Géra 2019. 234–241.

folt esett.⁶⁰⁰ A fogadóhoz köthető esetek jelentős részében nehéz eldönteni, hogy a házasságon kívül teherbe esett leány miért is került a fogadóba. Felmerül a gyanú, hogy az említett Strittinger Annához hasonlóan házassági ígérettel törbe csalt, majd magukra maradt leányok máshol nem kaphattak munkát, így kerültek egy fogadóba, ezért tűnik kiugróan magasnak a fogadókban csecsemőgyilkossággal vádolt nők száma. Ők azonban, bár a közvélemény megbélyegezte őket, a valóságban nem prostitúcióból éltek.⁶⁰¹

Más fogadóban szülő nők, akik bevallották mesterségüket, azt mondták, a fogadóban megkönnyörültek rajtuk, ezért megengedték, hogy a szénában hajtsák álomra a fejüket, ott hirtelen törtek rájuk a szülési fájdalmak.⁶⁰² Ezek a vallomások azt a látszatot keltik, mintha kivételesen engedték volna őket a fogadó területére. A fürdőkről szóló, később következő fejezetben idézett ügyek azonban cáfolják ezt, egyértelmű, hogy a prostituáltak a fogadósok tudtával tartózkodtak a fogadóban. Az 1711-ben a vízivárosi Arany Hajóban pestis gyanújával elhunyt vizsgálata során legalábbis senki nem kifogásolta a prostituáltak gyógyászati célú alkalmazását, nem csodálkozott azon, hogy a pozsonyi képfaragó legény így próbált megszabadulni a „szervezetében pangó mindennemű felgyülemlett nedvektől”.⁶⁰³

---

600 BFL IV.1014.b Strittinger Anna Maria (1732), hasonló volt még a von Bössinger ezredesné fogadójában történt eset, ahol a szobalányként dolgozó cselédleány ágynemű alatt talált gyermekének nyakára többször rá volt tekeredve a köldökzsinór, a csecsemő vélhetően természetes halállal halt meg. BFL IV.1014.b Von Bössingerné szobalányának gyermekölési ügye (1715).

601 Rau 2014. 374–375.; Vélhetően a pékinastól állítólag ugyancsak házassági ígéret után teherbe esett Elisabeth Sellin sem prostituált volt, csak egy meggondolatlan fiatal leány. Mikor elérkezett az ideje, a fogadósne felismerte a helyzetet és a szénásfészerbe küldte, ahol utána maga segítette világra a kisgyermeket, akit szépen elláttak. A gyermek két hét után meghalt, a fogadósne kiállt a letartóztatott cselédleánya mellett, igazolta, hogy gondozta a gyermeket, nem hanyagolta el. A leányról kiderült, hogy ausztriai szülőhelyén már egészen fiatalon gyermeke született, akit a fivére nevelt. BFL IV.1014.b Elisabeth Sellin gyermekölési ügye (1742).

602 Géra–Oross–Simon 2015. 268–269. (Jk. 1232. sz.)

603 BFL IV.1002.uu A Nr. 57.

Gyógykúra, társasági élet, társadalmi feszültségek: a budai gyógyfürdők

A budai fürdő kultúra újjáéledése

Buda hőforrásai, a területén a középkorban és a törökök uralma alatt virágzó fürdő kultúra a visszafoglalás után sem merült feledésbe.⁶⁰⁴ A keleti fürdő kultúra eltűnt Budáról, a helyette kialakult azonban hasonlóan sokszínű. A nyugat-európai mintának megfelelően hazánkban is a fürdőzési szokások átalakulását figyelhetjük meg: a fürdőket leginkább gyógyvizek lelőhelyeinél alakították ki, előtérbe kerültek a különféle, szakember által felügyelt kúrák. Sokáig tartotta magát az a nézet, hogy a kora újkori Magyarország törökök által meg nem szállt részén a fürdőzés szokását fenntartásokkal kezelték. Ezt a megállapítást részben a kortárs orvosok e kérdésben megfogalmazott szélsőségesen eltérő véleményeire alapozták. A legújabb kutatások azonban éppen a korábbi megállapítás ellenkezőjére jutottak.⁶⁰⁵ A császári seregekbe besorozott katonák és az őket követők többsége vélhetően nem érdeklődött az orvostudomány kérdései iránt, útirajzokat sem olvastak a hódoltság alá került városról, inkább hallomásból értesülhetett a budai hőforrások csodálatos hatásáról, így ők már az ostrom alatt kipróbálták a később Császár fürdőnek nevezett vizet. A sebesült katonák azzal sem törődtek, hogy az épületekből a hadi események következtében csak romok maradtak. Az ostrom vége felé a keresztény katonák már a vízben kúrálták magukat, amikor megjelent az Udvari Kamara kiküldött képviselője, Johann Stephan Werlein későbbi kamarai inspektor, aki már ekkor a város helyreállításának költségeiről és a jövőben várható bevételek arányáról készített számadásokat. A budai ingatlanok hasznosítása azonban nemcsak őt foglalkoztatta, hanem a vállalkozó kedvű magánbefektetőket is. Werlein azonnal felismerte a fürdők jelentőségét, amikor meglátta a gyógyvizekben időző tömegeket.⁶⁰⁶

A romos, tűzvész pusztította városba 1686. szeptember 2-án vonultak be a császári seregek, még az ősz folyamán felmérték a fürdők állapotát, december első napjaiban pedig megérkeztek az első igénylések az Udvari Kamara bécsi hivatalába. Nemesek, egyházi személyek, katonatisztek az uralkodónak tett szolgálataik fejében kérelmezték a nagy haszonnal kecsegtető ingatlanok tulajdonjogát. Werlein gyors közbelépése azonban megakadályozta, hogy a Kamara számára biztos bevételt ígérő öt fürdő mindegyike magánkézbe kerüljön, kérelmezőkből ugyanis nem volt hiány.⁶⁰⁷ Buda városa hosszú csatározások árán, a 18. század fordulóján tudta megszerezni a Rudast, a többi fürdő magánkézben maradt, ennek ellenére fontos szerepet töltöttek be a város életében.⁶⁰⁸ A fürdőkúrára érkező, eltérő társadalmi állású és vagyoni helyzetű vendégek elszállásolása, ellátása, gyógyítása, kezelése és szórakoztatása sokak állandó megélhetését biztosította.

604 Kósa 1999. 7–8.

605 Lásd például Kósa 1999. 7–9.; Várkonyi 2009. 66–73.; Kincses 1997. 17–48.

606 ÖStA FHKA HFU 14. Jan. 1687. Kt. 720. fol. 216–233.

607 BFL IV.1002.uu Nr. 223.

608 A legkorábban városi kezelésbe került és ezért Polgár fürdő (*Burgerbad*) néven is ismert Rudas fürdő további elnevezéséről, történetéről lásd részletesen Simon 2017. 191.

A kortárs dr. Lorenz Stocker budai városi és katonaoorvos a tudományos érdeklődés felkeltése mellett egyértelműen a vendégcsalogatás szándékával írta meg a budai hévizeket részletesen ismertető könyvecskéjét, a hazai balneológia máig sokat hivatkozott egyik korai művét, a *Thermographia Budensis*-t. A szerző nem véletlenül hasonlította a budai hévizeket a Bibliában említett (János 5:2.) különleges tóhoz, a Jeruzsálem falai előtt hullámzó gyógyító erejű állóvízhez, a keresztény világban fogalommá vált Bethesdához, ahol a parton öt csarnoknak mondott tulajdonképpeni kórházban reméltek enyhülést betegségeikre a különféle panaszokkal érkező szenvedők.⁶⁰⁹ Az 1721-ben Bécsben megjelent könyvecske kiadásának költségeit még a szerző fizette, a második kiadást azonban már Buda magisztrátusa szorgalmazta, egyértelműen vendégcsalogatás céljából. 1729-ben, az országgyűlési ülésszak végén, Buda városának követei átnyújtották az újabb kiadást báró Laffert Ferdinánd Antalnak, a Magyar Kamara alelnökének, valamint munkatársának, Hunyady József kamarai tanácsosnak.⁶¹⁰ Néhány évvel később, 1733-ban, ismét a magisztrátus megbízásából és költségén, a szindikus Franz Vanossi neve alatt jelent meg az első, a várost népszerűsítő, német nyelvű kiadvány. Ebben Buda története és a város leírása keretként szolgál, a hangsúly – Stocker művére támaszkodva – a fürdőkön, a város legfőbb vonzerején volt. A szerző (mai szemszögből inkább átdolgozó) elődjénél közérthetőbb módon, elsősorban a laikus érdeklődők számára latin helyett német nyelven ismertette a budai gyógyvizekben rejlő lehetőségeket és a kúrák menetét.⁶¹¹ Ekkorra a fürdők forgalma már jó ideje jelentősnek mondható, sőt, visszatérő vendégek, Vanossi megnevezésével „*Badliebhaber*”-ek is előfordultak. Ezt az állítást erősíti a jezsuita Michael Bonbardus, aki már jóval korábban, 1718-ban azt írta a budai gyógyvizekről, hogy a szomszédos országokban annyira ismertek, hogy egyes kortársak a város nevét a német „*baden*” fürödni szóból eredeztették.⁶¹² A Császár fürdő tulajdonosa, a tanácsos Johann Eckher, majd 1709-ben bekövetkezett halálát követően özvegyének második férje, Franz Wenzel Banovsky von Banov, a Savoyai-ezred korábbi provizora Buda legszínvonalasabb fürdőjévé fejlesztették a fürdőt, ahová tehető vendégek érkeztek gyógyulni. Eckher, Banovsky, majd az 1716-tól irányító Johann Michael Eckher rácsáfoltak Kurz adminisztrátor 17. század végén tett azon megjegyzésére, miszerint a Császár fürdő túl távol esik a városközponttól, az emberek nem fognak olyan messze menni, ha válogathatnak a közelebbi fürdők közül, ezért javasolta, hogy a Budai Kamarai Adminisztráció szabaduljon ettől a veszteséges létesítménytől.⁶¹³ Az új tulajdonosok a fürdő fekvéséből előnyt kovácsoltak, az igényes vendégek nagyobb nyugalomra leltek itt a tágas, szép kertben.⁶¹⁴ 1724-ben, a

609 „*Felix itaque Bethsaida Buda!*” Stocker 1721. 3.

610 Nagy J. 2020a. 42.

611 A város 800 példányban rendelte meg a köteteket 45 Ft-ért a budai Nottenstein nyomdásznál. BFL IV.1006.e 39. köt. 1733. fol. 75.

612 Bonbardus 1718. 50.

613 Az ifjabb Eckher igyekezett minél sokoldalúbban kihasználni a természet adta lehetőségeket, a fürdőből kifolyó vizet sem hagyta veszni, hanem 1717-ben a Dunához közeli torkolatánál kallómalmot létesített. ÖStA FHK A HFU 21. März 1724 – 31. März 1724. Kt. 1277. fol. 770–785.

614 Sem Johann Michaelnek, sem az öccsének nem maradt leszármazottja, így az idős fürdőtulajdonos Johann Michael és felesége – a tanácsos Werner patikus leánya – 1754-ben eladta a fürdőt báró Vécsey Ferencnek. A magisztrátus azonban sérelmezte, hogy az új tulajdonos nemesi rangja miatt a fürdő kikerült a város joghatósága alól, ezért hosszú pereskedésbe kezdett. BFL IV.1002.uu A Nr. 128., 651., 50.

Császár fürdő és a Császár-malom vízhasználatról szóló vitájában egy korábbi vendég, von Schmerling udvari kamarai tanácsos hálából felajánlotta, hogy a két évvel korábbi, eredményes fürdőkúráért cserébe képviseli saját hivatalával szemben az Eckher család érdekeit Bécsben.⁶¹⁵

Maria Sophia Kautzhammer 1728-ban Alsó-Bajorországból érkezett gyógyíttatni magát. A fiatal nő azt mondta, hogy a budai fürdőt tartotta utolsó reményének, ami nem tűnik túlzásnak, tekintve, hogy hajadonként ekkora utat vállalt. A források szerint sovány arcú, fekete hajú és szemű, ún. fekete epe betegségben szenvedő Maria Sophia 1729-ben már közel egy éve kúráltatta magát Budán, a gyógykezelés használhatott, mivel az anyai öröksége kiadásához kérte a helyi magisztrátus közreműködését, hogy tovább maradhasson a városban. A leány orvos apja bizonyára olvasta Lorenz Stocker fürdőismertetőjét vagy Bécsben hallotta a budai vizek hírért, mivel lánya kúrája idején a császárvárosban tartózkodott.⁶¹⁶

Nem tudjuk, pontosan melyik gyógyvizet vagy gyógyvizeket próbálta ki, de néhány éves itt tartózkodása alatt a budai fürdők rajongójává vált a veterán Phillipe de Langlet ezredes, aki 1697-ben, a zentai csatában elveszítette az egyik karját. Három éven át helyettesítette a távollévő budai várparancsnokot, majd utóbbi halálát követően később maga is pályázott a várparancsnoki állásra. 34 éves szolgálatának fontosabb állomásai és érdemei felsorolását követően azzal érvelt, hogy számos sérülésére jó hatást gyakorolt a budai gyógyvíz, ezért szívesen maradna.⁶¹⁷ Egy másik pályázó, a Murány ostrománál súlyos sebet szerzett Franz Karl Laimbruch von Epurg ezredes azt írta, hogy sebe miatt helyezték Munkács várába. Ott hallott a budai fürdőről, s úgy vélte, azok még többet segítenének neki. Gróf Johann Wilhelm von Abensperg und Traun a magyarországi és az itáliai hadszíntéren harcolt, ugyancsak a fürdők miatt, gyógyíthatatlan sebesüléseit jött volna várparancsnokként kúrálni Budára. Egy negyedik pályázó, Savoyai Eugén herceg közeli ismerőse, a spanyol Philipp de la Marre báró hasonló indoklással pályázta meg az állást. A pályázatok alapján a Habsburg Birodalom magas rangú tisztjei jól ismerték a budai gyógyvizek hatását.⁶¹⁸ Az Udvari Haditanács előtt sem maradt ismeretlen a budai fürdők gyógyereje, ugyanis az uralkodót 1682 óta szolgáló Ferdinand Joseph Ech hadnagyot az itáliai hadszíntéren (Luzzara) elszenvedett súlyos sérülése miatt („*hierdurch anzufrischen*”) – elveszítette az egyik lábát – helyezték át a budai helyőrséghez.⁶¹⁹ A tisztek mellett a közkatonáknak sem kellett nélkülözniük a gyógyító vizeket, mivel a katonaság rendszeresen küldött budai kúrára betegeket.⁶²⁰ 1717-

---

d. 1–9., 16–17., 21–24., 31., 33–34., 44.; BFL IV.1002.y A I. 95.; BFL IV.1002.ff 1. d. 1708. március 29., augusztus 24.; BFL IV.1002.uu Nr. 139.

615 ÖStA FHKA HFU 27. März 1724. Kt. 1277. fol. 770–824.

616 BFL IV.1014.b 10. d. Sophia Kautzhammer (1729. április 26.).

617 „*als zeit wehrenden alda führenden Commando wargenommen, daß die verhandene warme baäder wegen meiner villen Blessuren meiner gesundheit sehr angedeylich seynd.*” ÖStA KA HKR Akten Mai 1714. Nr. 155.

618 ÖStA KA HKR Akten Mai 1714. Nr. 155.

619 ÖStA FHKA HFU 22. März 1703. Kt. 961. fol. 509–510.; Később kapitány rangot kapott, a budai helyőrség tiszti rangsorában a várparancsnok és a térparancsnok után következett, még az 1720-as évtized elején is Budán élt. ÖStA KA HKR Akten (Expedi) Okt. 1722. Nr. 380.

620 Az 1716-ban beszállásolt és fürdőkúrára Budán elhelyezett katonák kimutatását lásd Géra 2011. 421–424.

ben Regal budai várparancsnok azt írta Bécsbe az Udvari Haditanácsnak, hogy megegyeztek a Sáros fürdő tulajdonosával, Christian Hölblinggel, hogy 2000 forintért megveszik a fürdőt minden tartozékával együtt katonai invalidusház céljára. Az adásvételről vélhetően mégsem született egyezség, mert nem sokkal később a városi magisztrátus jelentkezett be a fürdőért. Mindkét esetben Johann Höbling közvetített, aki nemcsak a tanácsosokkal ápolt jó viszonyt, hanem ő irányította a kaszárnya és az erődítményrendszer felújítási munkálatait. A fürdő ügyeit a helyben lakó építőmester intézte, 1719-ben például közel 1000 forintért vásárolt építőanyagot a fürdő és a boltok renoválásához. A bécsi Höbling 1721-ben Johannra ruházta a tulajdonjogát.⁶²¹ A Sáros fürdő katonai kézbe vétele ekkor nem valósult meg, de a beteg katonák körében Buda mit sem veszített népszerűségéből. Olyan nagy számban érkeztek, hogy 1728-ban a város országgyűlési sérelmei között említi, hogy a katonák időről időre szabályosan megszállják a helyi fürdőket és fizetni sem akarnak.⁶²² A beteg közkatonák a század második felében is nagy számban gyógyultak a Sáros fürdőben, amit a század végén ezért sokan *Militärspitalbad* néven ismertek. A katonaság azonban csak 1793–1794-ben épített a fürdő szomszédságában egy fogadót, ami nyáron a tabáni kórház részlegeként, lábadozóházként működött, ahol a fürdőkúrára érkező beteg katonákat elszállásolták, télen pedig kaszárnyaként szolgált.⁶²³

A katonaság mellett az egyházak képviselői sem mondtak le a budai vizek jótéteményeiről, a jezsuiták rendháza például rendszeresen fogadott fürdőkúrára szoruló rendtársakat.⁶²⁴ Az ortodox rácok életében a fürdésnek és a tisztálkodásnak vallási okokból nagyobb jelentősége volt, ezért minden életkorban látogatták. Egy 1736-ban kelt törvényszéki akta tanúsága szerint a gyógyvizek hatásait a zsidóknak sem kellett nélkülözniük, ha vallomásukban nem is mondtak igazat, mégis fontos megjegyezni, hogy az 1730-as évek derekán letartóztatott sziléziai és morvaországi zsidók tudták, hogy a város a fürdőiről és a kúráiról híres. Egyikük, a már idős embernek számító Jakob Lebl azt mondta, hogy szülőföldjéről Belgrádba indult dolgozni, de megállt Budán a fürdők miatt. Ezek hatását jól ismerte, mivel két évtizeddel korábban itt dolgozott, katonai egyenruhákat varrt a bajor ezrednek. Akkor fogták le, amikor a kúra végeztével kiköltözött a Sáros fürdő melletti fogadóból. Ezzel egy időben vettek őrizetbe az utcán három húszas éveiben járó zsidó fiatalembert, akiket Lebl társainak tartottak. A hatóságok gyanúsak vélték, amiért a Tabánban szálltak meg, és nem a többi zsidónál, lehetőleg Óbudán kerestek szállást. Mindegyikük azt válaszolta, hogy fürdőzni érkezett, egészen egyedül töltötte a napot a gyógyvízben, de a kúra annyira kifárasztotta őket, hogy nem tudtak volna a nap végén felgyalogolni Óbudára, ezért szálltak meg a közelben.⁶²⁵ A budai fürdők vizétől a szegény vándortól a bécsi hivatalnok nemesig eltérő társadalmi réteghez tartozó személyek reméltek gyógyulást. Stocker (és Vanossi) munkájának közismertségét mutatja, hogy a 18. század utolsó harmadában az itáliai szerzetes Domenico Sestini kifejezetten ennek a kötetnek a hatására látogatott el Budára. A valóság azonban nem

621 ÖStA FHKA HFU Prot. Exp. März 1717. Nr. 261. fol. 409.; Simon 2017. 192.; BFL IV.1002.uu Nr. 223.

622 Nagy J. 2020a. 33.

623 Simon 2017. 27., 90–91.

624 OSZK, Kézirattár Fol. Lat. 3440. passim.

625 BFL IV.1014.b Letartóztatott zsidók kihallgatási jegyzőkönyve (1736).

egészen felelt meg annak a patetikus gyógyközpontnak, ahogyan ezeket a létesítményeket a két kötet ábrázolta. A fürdők ugyanis betegek és egészséges számára a tisztálkodás és a gyógyítás mellett szórakozóhelyként, a társasági élet fontos színtereként működtek, de akár más, szokatlan funkcióknak is teret adhattak.⁶²⁶

Fürdőélet: a gyógykúrától a prostitúcióig

A fürdőkúrákat a szakemberek elsősorban 18 és 70 év közötti férfiaknak és nőknek ajánlották. Lorenz Stocker, miután látta, hogy a rácok bizonyos napokon, különösen ünnepek idején, az egészen kicsi gyermekeket is magukkal vitték a meleg vízbe, s az aggastyánok is mentek, ezért fürdős-sebész felügyelete mellett egyik korosztályt sem tiltotta el a budai vizek élvezetétől.⁶²⁷ A gyógykúrára lehetőség szerint a tavaszi vagy az őszi hónapokban került sor, s harminc napnál tovább nem ajánlották. Az eredményes kúra kifejezetten fürdős-sebész ellenőrzése mellett folyt. A betegnek első lépésként nem szabadott elfeledkeznie arról, hogy a gyógyuláshoz Isten áldását kell kérnie, ezt a fürdőkben lévő kápolnában is megtehetette. A fürdővendégek számára alapította egy bosnyák ferences a Sáros fürdőnél a Szeplőtelen Fogantatás-kápolnát (1723–1727), ahol sokszor a fürdőzni érkező papok miséztek. A Császár fürdőben Eckherék Nepomuki Szent Jánosnak szentelt kápolnát állíttattak, de a fürdőn kívül, a közelben is volt Segítő Szűz Máriának ajánlott kápolna.⁶²⁸ Az égiek segítségül hívása után következett a találkozás a fürdőssel, aki a vízbe mártózás előtt gondoskodott a test külső-belső megtisztításáról (érvágással, hashajtóval), szükség esetén diétát írt elő, s felügyelte az ivókúrát. A vendégeket a kedvezőbb hatás érdekében a vízbe merülés előtt balzsamokkal dörzsölték be. A budai gyógyvizeket a fáradt test és szellem frissítésén kívül ízületi panaszok, köszvény, epe- és májbetegségek, egyéb emésztőrendszeri zavarok, kólika, vizeletbetegség, kiszáradásos tünetek, bőr- és szembetegségek, gyulladással járó folyamatok, szülési fájdalmak kezelésére vélték megfelelőnek.⁶²⁹

A Rác fürdőről írják, hogy Pergassi kapitány idejében a Tabán egyik igazgatási központjaként is szolgált. Itt kellett ugyanis felkeresni a külváros katonai parancsnokát, aki időnként teljesen önkényesen járt el és szedett be pénzeket. A fürdőlétesítményben zárták fogdába azokat, akiket ő vagy a tabáni rácok bírái lefogattak. A leírás alapján a fürdőket általában kert vette körül, ahol kültéri medencékben is lehetett időzni. A fürdőjéből meggazdagodott Pergassi kapitány létesítményében (a mai Rác fürdő) például hat medencét alakítottak ki, a szállóvendégeket csinosnak mondott szobákban helyezték el. A mai Rudasban egy közös nagymedence és hat kisebb várta a vendégeket, a betegek itt és a szomszédos nagy fogadóban lakhattak.

A fürdőlétesítményekben a szobák mellett italmérés, boltok és istálló szolgált a betérők kényelmét. A források a budai fürdőket gyógyító intézményekként próbálják láttatni, ennek

626 Lásd bővebben Géra 2020.

627 Vanossi 1733. 65.

628 Simon 2017. 64.

629 Vanossi 1733. 45–86.; Stocker 1721. 58–98., 58–153.

ellenére köztudott, hogy egészséges személyek és kifejezetten szórakozni vágyók is látogatták e korabeli vigalmi negyedeket.⁶³⁰ A fürdők tulajdonjogához vagy a bérleti szerződéshez rendszerint járt a bor- és sörmérés joga, ami főleg a városban állomásozó nagy létszámú katonaság miatt számított jó üzletnek.⁶³¹

A fürdőkben egyébként nem volt nehéz szemérmetlenül viselkedni, mivel jó esetben a férfiak egy kis kötényt kötöttek az ágyékuk elé, a nők pedig vászoningben mentek a vízbe. Mindkét nem körében annyira gyakorivá vált a meztelen fürdőzés, hogy 1713-ban a magisztrátus a fürdősök kötelességévé tette ezek megakadályozását, valamint az erkölcstelen viselkedés visszaszorítását. Az ifjúság megrontása, a káromkodás inkább csak kihágásnak tűnt az ennél jóval szigorúbb megítélés alá eső meztelenkedéshez vagy a gyanúsnak mondott éjszakai fürdözésekhez képest, ezek beszüntetésére kifejezetten felszólították a fürdősöket. Hiába ígért segítséget a szabálysértőkkel szemben a városrész bírójának személyében a rendelet, legfeljebb átmeneti hatása lehetett, az 1770-es években ide látogató Domenico Sestini hasonló tapasztalatokról számolt be, nagy csalódást jelentett számára az, amit Stocker leírásához képest itt talált.⁶³² Egy prostituátnak nézett pesti asszony beadványában találhatunk utalást arra, hogyan talált egymásra az örömlány és a kuncsaftja: a férfi a nemi szervét mutogatta és pénzt kínált. Ebben az esetben a próbálkozó férfi a fürdőszolga ismerőse volt, aki nem lépett közbe, vagyis az ilyen üzletek az ő tudomásával kötöttek.⁶³³ Úgy tűnik, egy pozsonyi képfaragó-legény esetében az örömlány szolgáltatása a kúra részét képezte. Az ő esete egyébként több szempontból is figyelmet érdemel. A testen keletkezett kelések miatt pestisgyanúsnak vélték, ezért bizottság vizsgálta ki az ügyét, amely tanúk segítségével rekonstruálta az elhunyt itt töltött utolsó napjait. Amikor ápolásra szorult, szállásadójának neje, a vízivárosi Arany Hajó fogadósnéja és a magánápolást is vállaló bába gondoskodtak róla. A korabeli felfogás szerint a gyógyulást a szervezetben található káros anyagok kiűzésétől remélték, így a legtöbb gyógymód részét képezték a különféle tisztító eljárások: a fürdőkúra, a beöntés, a vízhajtók, az izzasztószeres és az érvágás. A pozsonyi legény jóval szokatlanabb módon próbálta meg testéből eltávolítani a mérgeket. A tanúk elmondása szerint gyakori fürdőlátogatással és örömlányok segítségével igyekezett megtisztítani szervezetét. Ezt érdekes módon sem a tanúk, sem a hallgatóság, sem a szakértőnek felkért fürdősök és az orvos Lorenz Stocker nem tartották különösnek.⁶³⁴ Hasonló módon szemet hunytak a tanácsosok egy másik esetben, amikor a helyzet mindenki számára egyértelmű lehetett. Állítólag egy katonától teherbe esett, hajadon nő Pestről átjött Budára, hogy fürdőzzön. Lorenz Stocker könyvecskéjéből azonban tudjuk, hogy várandós nőknek nem ajánlották a budai meleg vizeket, legfeljebb felügyelet mellett, kivételes esetben. A nő nem akart visszamenni Pestre, hanem Budán maradt, ahol sehol sem fogadták be, végül az egyik fogadó szolgálója könyörült meg rajta, mikor megengedte neki, hogy az istállóban éjszakázzon. Egyik éjjel

630 Géra 2016. 32.

631 A Császár fürdőt Johann Eckher 1701-ben a fürdőhöz tartozó bor- és sörmérés jogával, valamint egy nagy pincével együtt vásárolta meg. ÖStA FHKA HFU 27. März 1724. Kt. 1277. fol. 786–787.

632 BFL IV.1002.j Fürdöpátens (1713. június 28.).

633 BFL 1014.b Maria Elisabetha Fünckhin feljelentése (1741).

634 BFL IV.1002.uu Nr. 57.; A testnedvek eltávolítására irányuló bevettebb eljárásokról lásd összefoglalóan Krász 2005. 1074.

megszülte gyermekét, de az állítása szerint halva született. Az ügyben folytatott eljárás során egyszer sem tértek ki arra, hogy a nő miből élt, kizárólag a csecsemő halálának körülményeit vizsgálták. A leírásból nyilvánvaló, hogy a várandós nő örömlány volt, aki a budai fürdőkben és fogadóknál folytatta tevékenységét.⁶³⁵

A fürdő, a társadalmi konfliktusok színtere

A város ortodox lakói vallási okokból a más vallású helyieknél jóval gyakrabban, heti rendszerességgel tisztálkodtak a fürdőkben. A németekkel érkező nyugat-európai és a balkáni-ortodox fürdőkultúra nem mindig feszültségektől mentes találkozási az oszmán építészek tervezte kulisszák között sajátos világot alakított ki, amire sok utazó volt kíváncsi. A városlakók közötti társadalmi feszültségek mértékét jelzi azonban, milyen kevés kellett ahhoz, hogy a magát sértve érző egyik közösség egységesen a sértegető ellen forduljon. Budán, ahol mindenki megtalálhatta az igényeinek és anyagi lehetőségeinek megfelelő fürdőt, a sokak esetében heti rendszerességgel a vízben eltöltött idő a társas érintkezés legalább olyan fontos terepévé avatta ezeket az intézményeket, mint a piac és a kocsmák. Ezt támasztja alá, hogy az ivókhoz, kocsmákhoz hasonlóan a fürdőkben összegyűlt embertömegben is gyorsan elfajulhattak a dolgok és a végén az ügy feljelentéssel, letartóztatással végződött. Legalább két fürdőről, a Rác fürdőről és a Rudasról tudjuk, hogy egy szobát fogdaként használtak, oda zárták be átmenetileg a hangoskodókat, verekedőket, amíg az illetékes strázsamester vagy a rácok bírái ezeket el nem vezették.⁶³⁶ Az események gyors kulminálódásához, extrém esetben akár a városon belüli társadalmi-szociális problémák felszínre kerüléséhez vezethetett, hogy a fürdőhelyi nyilvánosság jóval szélesebb volt, mint a kocsmáké: a gyermek és serdülő fiúktól az aggastyánokig, több generációt érintett, ráadásul gyakran keveredtek a társadalmi rétegek és a nációk. A vitákba a női családtagok ugyancsak gyakran belekeveredtek, mivel a férfikkal együtt érkeztek és távoztak, ráadásul a medencékben bizonyos helyeken csak deszkafal választotta el őket egymástól, ez alatt a férfiak időnként átúsztak. Nem csoda, hogy a törvényszék elé került fürdőbeli csetepaték jelentős része igazi tömegjelenet volt.

Szokványos esetnek tarthatják a kortársak annak az újlaki rácoknak a történetét, akinek a heti tisztálkodását egyik haragosa feltűnése zavarta meg. 1726 tavaszán Wizkoviz és német szomszédja, egyben barátja, szombat délután, ahogyan a források szerint mindig szokták, feleségeikkel, gyermekeikkel és édesanyjukkal együtt elindultak a Császár fürdőbe. Ott öszszetalálkoztak Matthias Eggermannal, aki a feleségével együtt valamiért régóta haragudott a rác és a német napszámosra, valamint azok munkaadójára. Eggermann sértéseit igyekeztek nem felvenni, még azt is eltűrték, hogy a nevezett kiment a vízből és átkutatta a ruháikat. Később kiderült, hogy megitta az összes borukat, amit magukkal vittek, a ruháikat pedig sárral és mocsokkal kente be. Mivel a rác és barátja továbbra sem hagyta magát felbosszantani, az ekkor már erősen ittas Eggermann beugrott a medencébe, majd a víz alatt átúsztott a nők részlegébe, ahol Wizkoviz és barátja női családtagjait „illetlenül tapogatta”. Ezt már a fürdő-

635 BFL IV.1014.b Von Bösingerné szobalányának gyermekölési ügye (1715).

636 BFL IV.1002.uu Nr. 455.

slegények sem hagyták annyiban, kihajították a szabályszegőt. A jegyzőkönyv szavait idézve bottal verték ki („mit dem Stockh tractirt undt auß dem Baad getrüben”) a létesítményből. Ő azonban megvárta, amíg a két család hazaindult, majd a nyílt utcán jól összeverte a rácot, a nőket pedig sárral dobálta meg. Közben az kiabálta, hogy „Téged, te rác el kellene űzni az asszonnyal és a gyerekekkel együtt Újlakról.”⁶³⁷ Egyértelműen magán jellegű konfliktusról volt szó, mivel azonban a támadó hangsúlyozta a másik rác mivoltát és a családjával együtt történő elűzését, utóbbi kijelentést a tanács külön is fontosnak tartotta megvizsgálni, amikor az ügyben közvetlenül érintett tizenkét személyt meghallgatta.

1730 augusztusában egy szegény szabóinas rossz ingének elveszett gombjai, továbbá néhány meggondolatlan mondat következtében a közrendet fenyegető tumultus alakult ki a Tabánban, ezért a magisztrátus azonnal intézkedett, már másnap kihallgatták a tanúkat, majd szokatlan gyorsasággal, napokon belül megszületett az ítélet. Egy a Rudasban fürdőző céhes inas elveszítette a gombjait, ezek megtalálójának 2 dénárt ígért. Hamarosan jelentkezett a gombokkal néhány rác fiú, akik kérték a jutalmat, az inas azonban nem akarta beváltani az ígérteit. A hangosan méltatlankodó fiúkhoz más rác vendégek is csatlakoztak, számonkérték az inason az adott szavát. A kiabálásra megjelent az egyik fürdőslegény, aki a céhes inas pártjára állt, átvizsgálta a két rác fiú levetett ruháját, azt állítva, hogy másoktól lopnak, majd „megtalálóként” pénzt kérnek a károsultaktól. Innen az indulatok hevében gyorsan eljutott odáig, hogy minden rác tolvaj. Erre egyre több rác, köztük polgárjogúak, kelt a fiúk védelmére, akik egyébként tabáni polgárok serdülő fiai voltak. Megjelent a másik fürdőslegény, majd a fürdőt bérlő Anton Christen, utóbbi inkább olaj volt a tűzre. A tabáni ortodox rác polgárok jogaikra hivatkozva elégtételt követeltek, amiért a közösségüket hazug csalónak és tolvajnak nevezték és ennek megfelelően bántak velük. Christen a jogait emlegető rá-coknak azzal vágott vissza, hogy ismeri a „fajtájukat”, szeretik a zavarkeltést, mert olyankor sokan meglóghatnak a fürdődíj kifizetése nélkül. Az indulatok fokozódtak, nem tudni, ki kezdte valójában a lökdösődést, de a tanúk és a magisztrátus utólagos következtetése szerint a fürdőbérlő lehetett, aki ráadásul a fiúk védelmére siető rác védett polgárt taszította odébb, mire a két botokkal érkező fürdőslegény is csatlakozott hozzá. A meglökött Peter Dimicset és két másik polgár fiát az áristomba vitték, ahol állítólag korbáccsal fenyegették, majd durván kilökték a fürdő, a város tulajdonában lévő Rudas kapuján. Az események akkora felháborodást keltettek a városrészben, hogy a fürdőben lévő rácok hívására mások is jöttek kintről segíteni, ellepték az udvart, olyan fenyegetően léptek fel, hogy Christen lovon menekült a hátsó kijáraton át. A kiabáló tömeget csak a megérkező ortodox rácbíró tudta lecsendesíteni, aki másnap feljelentést tett a magisztrátusnál. A tanácsosok a rácok körében köztudottan népszerűtlen Anton Christent marasztalták el, aki – vélhetően a magisztrátus megrökönyödésére – az ítélet feletti értetlenségének újabb beadványban adott hangot. „[...] Mert a rácokban semmi tisztelet nincs sem a fürdő, sem irántam, s bizony az embereim mellett sem lehetek biztonságban a fürdőben, ezért mondtam nekik [a rácoknak], hogy tudniuk

---

637 „Du Ratz mann soll dich mit Weib und Kindern von der Neustift hinweg iagen.” BFL IV.1014.b Franz Wizkoviz és Gregor Proränschütz Matthias Eggermann ellen (1726).

kell, a fürdő a városhoz tartozik, ezáltal ők a város ellenére tesznek.”⁶³⁸ – magyarázkodott. Hiába mondta, hogy ismeri ezeket a rác fiúkat, akik gyakran jönnek, átnézik a vízben lévő holmiját a padokon, végigpásztázzák a földet és az ott felejtett, gazdátlan dolgokat magukkal viszik. Christen a rácok hálátlansága felett érzett csalódásának hangot adva zárta a levelét, akikkel állítása szerint ő a pestis idején (1709–1710) sok és nagy jót tett. A tanácsosok között az idősebbek bizonyára nagyon csodálkoztak a záró sorokon, mivel emlékeztek, amikor visszaélései miatt Christent felmentették a járványorvosi tisztségéből, a rácokkal addigra már odáig jutott, hogy őt és az embereit kövel dobálták, válogatott szitkokat szórtak rájuk amerre jártak a Tabánban.⁶³⁹

A kezdetben katonai joghatóság alá tartozó ortodox rácok később a városi magisztrátus fennhatósága alá kerültek, az uralkodó kiváltságlevélben biztosította számukra a saját öngazgatást és vallásuk zavartalan gyakorlását. A város ezzel szemben az ortodox céheket igyekezett a német céheknek alárendelni, a közösséget emellett rendkívüli adókkal és egyéb kötelezettségekkel terhelte. Rendszerint nekik rótták fel a pestis behurcolását, külvárosukat, a Tabánt helyezték a legszigorúbb zárlat alá, s a járvány miatt a Gellért-hegytől délre történő áttelepítésük is felmerült. A rácok legnagyobb sérelme mégis a polgárjog volt, a város az uralkodó kérése ellenére sem ismerte el teljes jogú polgárnak a nem katolikus vallásúakat. Az ortodox rácok számára létesített védett polgári státus ugyanis csak a saját közösségükön belül biztosított jogokat. 1723 után, amikor a tűzvészt követően erre a legnagyobb esélyt látták, több tehetős ortodox rác fordult egyedi kérelemmel a magisztrátushoz, majd a közösség egésze próbálkozott vallásváltás nélkül a katolikusokkal egyenrangú, teljes polgárjoghoz jutni, de nem jártak sikerrel, a magisztrátus a kérésüket minden esetben elutasította.⁶⁴⁰ Az adósságcsapdába került Buda 1725-ben ismét a rácok megadóztatásával próbált pénzhez jutni, felújította a védelmi pénz (*Schutzgeld*) szedését, amivel 1700-ban hagyott fel a város. Ezt az összeget máshol a nem polgári jogállású városlakóktól szedték, ebből kifolyólag a rácok úgy érezték, őket a város zsellérként kezeli. 1727-ben az uralkodó kamarai rendelettel törvénytelennek minősítette Buda eljárását, ennek ellenére az adónemet nem törölték el. A közösség másik nagy sérelme a kvártélypénz volt, aminek összegéből a beszállásolt házak tulajdonosainak fizettek szálláspénzt, illetve ebből térítették meg a károkat.⁶⁴¹ A rác közösség és védett polgárai ezért igen érzékenyen reagáltak a becsületüket, védett polgári mivoltukat megkérdőjelező kijelentésekre, gesztusokra. Korabeli felfogás szerint a társadalmi rend és a tisztesség között szoros összefüggést feltételeztek, ezért az egyénnek maga és a családja érdekében nap mint nap a tisztessége megőrzésére kellett törekednie.⁶⁴² A lopással vádolt nevezett tabáni rác fiatalokat még néhány év elválasztotta ugyan a nagykorúságtól, de védett

638 „[...] weil die Räzen gar keinen respect weder dem bad, noch mir geben, ja daß ich von ihnen nebst meinen Leithen nicht sicher im bad seye, daher ihnen meldete, daß sie wissen sollen, daß das Bad der Statt gehörig, mithin sie mit der Statt zuthun haben würden.” BFL IV.1014.b Peter Dimics és társai Anton Christen ellen (1730).

639 BFL IV.1014.b Peter Dimics és társai Anton Christen ellen (1730); Géra 2016. 251.

640 BFL IV.1002.a 24. köt. 1723. június 14. 255–256.

641 Nagy I. 1957. 71.

642 Dülmen 2005a. 7–9., 194–217.; Schmidt-Voges 2015a. 6–8., 12.; Rublack 1998. 277.; Dinges 1989. 410., 431., 434.; Bónis 1962. 247–260.

polgárok fiai voltak, családfőként az apjuk felett értük.⁶⁴³ A jogilag még nem nagykorú fiúk apjának, férfi hozzátartozóinak, esetleges céhbeli társainak ilyen esetben kötelességük volt képviselni a fiúk érdekeit, visszautasítani az alaptalan vádaskodást. Azt pedig, hogy a fürdő-slegények felnőtt védett polgárokat lökdössenek, őrizetbe vegyenek, majd korbáccsal fenye-gessenek hasonlóan megengedhetetlen dolognak minősült, mivel a városi társadalom hierar-chiájában a védett polgár az egyszerű városlakó fürdő-slegény, lényegében szolga felett állt. A helyzetet súlyosbította a sokszor elismételt, általánosító kijelentés a rácok tolvaj termé-szetéről, ez bizony megkívánta, hogy az egész közösség elégtételt követeljen.⁶⁴⁴ A közrend védelmében a budai magisztrátus nemcsak testületük vagy az egyes tanácsosok, más városi tisztségviselők tisztességének kétségbe vonását kezelte minősített esetként, hanem hasonló szigorral járt el akkor is, ha valamelyik városban élő náció egészének tisztességét vonták kétségbe. A magisztrátus, mielőtt az egész városban elszabadultak volna az indulatok, rend-kívül gyorsan és alaposan kivizsgálta, hogy a „közösség elleni izgatás” megvalósult-e, minél előbb igyekezett visszaállítani a nyugalmat. Még azokra is büntetést szabott ki, akik meg-gondolatlanul – például alkohol hatására – valamelyik náció ellen beszéltek. Így járt például az az esztergomi magyar huszár, aki az egyik vízivárosi kocsmában lerészegedve a budai németeket, majd az öt szóban figyelmeztető rácokat kezdte el válogatott magyar szitkokkal illetni. Megúsztta volna az ügyet annyival, mint a többi részeg katona, azaz a kocsmárosné kidobathatta volna az ajtó elé józanodni, ő azonban az utcán is megállás nélkül, fennhangon szidalmazta a budai németeket és a rácokat, így végül a katonai őrszobán fejezte be a napot, majd felelnie kellett a két náció becsmérléséért.⁶⁴⁵

A fürdőhelyi nyilvánosságban gyökerező veszélyhelyzetnek a magisztrátus úgy próbálta elejét venni, hogy a városi fürdők bérleti szerződéseiben felettes hatóságként haladéktalan és hatékony segítségnyújtást ígért. Ugyanakkor kötelezték a fürdőbérlet, hogy viselkedjen udvariasan, határozottan, de nem durván és ingerülten a vendégekkel szemben, nehogy okot adjon veszekedésre vagy akár verekedésre.⁶⁴⁶

---

643 Bizonyos jelek arra utalnak, hogy a rácok a nagykorúság kérdéséhez a németeknél rugalmasabban álltak hozzá, az apa korai halála esetén a korához képest érett fiatalembereket előbb nagykorúsíthatták vagy gyám helyett pártfogót állítottak mellé, aki tanácsadóként segítette. Géra 2019. 184–185.

644 A tolvaj szó becsületsértő mivoltáról lásd Bónis 1962. 248.

645 BFL IV.1014.b Feljelentés egy szitkozódó esztergomi huszár ellen (1729).

646 BFL IV.1002.uu Nr. 67. (1751. november 22., 1754. március 8.)

A közrend és az erkölcsök önkéntes őrei: a szomszédok

Szomszédok, bérlők, lakótársak

A kora újkori városi ember számára a városnegyed (*Viertel*), a gyülekezet és a szomszédság voltak az elsődleges referenciakeretek, ezekre hivatkozott, ha magát és másokat el akart helyezni a városi térben, majd ehhez legkisebb egységként kapcsolódott a ház.⁶⁴⁷ Releváns források hiányában a szomszédság szerepének, jelentőségének kutatása Európa más részeihez hasonlóan komoly nehézségekbe ütközik.⁶⁴⁸ A telekkönyvekből, adónyilvántartásokból megismerhetjük a háztulajdonosok, bérlők nevét, rendi hovatartozását, következtethetünk társadalmi-vagyoni helyzetükre, a szomszédság mindennapjairól azonban ezekből a nyilvántartásokból alig tudunk meg valamit. A városokban, így Budán is, ahol nem mindenkinek laktak rokonai, a horizontális kapcsolatoknak kifejezetten fontos szerepe volt. Az egyes hálózatok között sok volt az átfedés, a szomszédban lakók gyakran rokonok voltak, azonos céhhez tartoztak, összekötötte őket a polgári státus, a közös munkaadó, a gyülekezet és az ehhez kapcsolódó kegyes testvériségek, de akár a barátság, komaság is. A felsoroltak közül a polgárok közötti szolidaritás és a céhtagok együttműködése követhető nyomon a legegyszerűbben, mivel ezek közvetlenül a magisztrátus felügyelete alá tartoztak. A szomszédokat, mint az események közeli megfigyelőit, esetleg részeseit, felkérhette a tanács tanúnak, kezesnek vagy gyámnak. Ilyenkor ebben a minőségben említik őket a források. A kortársak számára egyébként fontosabb információ volt, hogy a felkért személy rendelkezett-e polgárjoggal, mint az, hogy a szomszédban lakott. Bizonyos esetekben a szomszédság tényét vélhetően azért nem tartják szükségesnek külön hangsúlyozni, mert az akkoriban köztudomásúnak számított. Egy-egy tanácsosról, polgármesterről, ismert iparosról vagy botrányhősről minden helybéli tudta, hogy hol lakik, kik a közvetlen szomszédai.

A szomszéd kifejezés használata némileg különbözött a maitól, mivel ez alatt nem az egy házban lakókat, hanem az utcában, a téren, vagyis a térben közel álló házakban élőket értették. A háztulajdonos (*Hausvater*) fedele alatt kisebb-nagyobb lakásokban – gyakran egyetlen szobáért, kamráért fizettek – élőket következetesen bérlőknek vagy lakóknak hívták, nem szomszédoknak.⁶⁴⁹ A bérlők felett ugyan a ház ura nem gyakorolt fenyítő jogot, mint a háztartásához tartozó cselédek, szolgák felett, a köztük lévő szerződéses viszony mégis kizárta az egyenrangú kapcsolatot. Ez még abban az esetben is így volt, ha a bérlő a tulajdonossal azonos társadalmi csoporthoz tartozott, például maga is polgárjoggal rendelkezett. Johann Gebhard mészáros házában bérelt szobát Matthias Neümeister szabó a nejével. A bérleti díjért bekopogtató mészárosné, mivel gyanította, hogy bérlőik a folyosón tárolt fájukat tüzelik, benézett a kályhába. A szabóné azt nem tagadta, hogy a házigazdáék fáját égetik, inkább azon háborodott fel, hogy a mészárosné be merészelt nézni a kályhájukba. A mészárosné szóvá tette a koszt is a szobában, illetve jelezte, hogy lumpen életükkel zavarják a ház nyugalma. Neümeister szabó hazatérését követően lerohant a főbérlőkhöz, s

647 Piltz 2016. 146.

648 Piltz 2016. 148.

649 Schmidt-Voges 2015c. 228–229.

előbb a várandós asszonyt, majd a lármára elősiető férjet verte meg. A polgárjog és a céhes tagság előfeltétele volt a saját tulajdonú ház, de ettől időnként a magisztrátus átmenetileg eltekintett, ezzel magyarázható, hogy az egyik polgár a másik bérlője lett. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a bérletben lakó polgár a házigazdával azonos jogokat élvezett volna. A magisztrátus ennek megfelelően járt el, a háziak fizikai bántalmazását és sértegetését a szokásos módon büntették, a tulajdonos felügyeleti jogát kétségbe vonó szabó házaspárt pedig azonnali kiköltözésre szólították fel. Hangsúlyozták, hogy a ház urának és a nevében eljáró feleségének tűzrendészeti okokból jogában áll akár a kályhába is belenézni, továbbá a szoba állapotát és a bérlők házban élők nyugalma veszélyeztető életmódját számon kérni.⁶⁵⁰ A háziúr állandó feladatai közé tartozott máshol is a tűzvédelmi szabályok betartatása az ingatlan területén, pestisjárvány idején pedig neki kellett gondoskodnia a betegek bejelentéséről, elkülönítéséről, a fertőzött helyiségek lezárásáról, majd takarításáról. 1739 májusában a magisztrátus egyenesen halállal fenyegette azokat a háztulajdonosokat, akik a náluk naponta kopogtató hatósági személyeknek nem jelentették be rögtön az új fertőzötteket. Később a náluk lakó koldusokról, betegség miatt jövedelem nélkül maradt rászoruló személyekről is beszámoltatták őket. Kötelességüket csak úgy teljesíthették, ha joguk volt a házukban lévő bérletekbe bemenni és az ott lakókat ellenőrizni.⁶⁵¹

Az Otto Brunner által 1970-ben felállított „nagy háztartáscsalád” (*große Haushaltfamilie*) hipotézise – amelynek létezését egyébként a későbbi statisztikai elemzések sem erősítették meg hitelt érdemlően – a korabeli nyomtatott, normatív irodalmon, elsősorban az életvezetési tanácsadókon alapult, ám az ún. *Hausvaterliteratur* megállapításai, szerepideáljai nemcsak a nagycsalád mítoszát tartották fenn, hanem tévútra vitték a házastársakról és a családról alkotott elképzeléseket is. A korabeli tanácsadó irodalom szerzői például túlságosan hangsúlyozták a családfő patriarchális hatalmát és a feleség alárendeltségét. Brunner elméletében kiemelt jelentőséget kapott a ház és a háztulajdonos patriarchális hatalma.⁶⁵² A háztulajdonos családfő szinte abszolút hatalmát nézete szerint a premodern társadalomban legfeljebb a magisztrátus korlátozhatta. Brunner a családfő görögöktől eredeztetett patriarchális teljhatalmának megtörését a felvilágosult abszolutizmussal hozta összefüggésbe, amikor az állam a családban/házban élők feletti ellenőrzési jog egy részét saját felügyelete alá vonta. Ezt az állítást azonban – a feleség alárendeltségéhez hasonlóan – a levéltári források, a mikrotörténeti nézőpont bekapcsolása cáfolja. A legjobb példa erre a katonai beszállásolás, mivel a hadsereg tagjainak beköltözése a polgárházakba többnyire kifejezetten a tulajdonosok, lakók akarata ellen történt. A hatósági kényszer alkalmazása rögtön megkérdőjelezi a tulajdonos polgár patriarchális hatalmának sérthetlenségét. A tulajdonosnak el kellett tűrnie a házába, otthonába beköltöztetett nemkívánt vendégeket még akkor is, ha emiatt anyagi kár vagy egyéb kellemetlenség, atrocitás érte őt és a háznépét.⁶⁵³ Jó példa erre Joseph Niederkircher budai polgár esete, aki a jó szomszédi viszony megőrzése érdekében próbálta meg jobb belátásra bírni a nála szórakozó katonákat, amiért azok csúnyán összeverték. A

650 BFL IV.1014.b Matthias Neümeister és Johann Gebhard vitája (1729).

651 BFL IV.1002.a 41. köt. 1739. május 21. fol. 89v.–90.

652 Roeck 2011. 98–99.; Hahn 2015. 47.

653 Eibach 2004. 184–186.

katonák egyik este Niederkircher házának udvarán kugliztak, majd a már nem egészen józan társaság a szabályos játék helyett izgalmasabbnak tartotta a szomszéd udvart határoló kőfal felett áthajigálni a nagy bábukat, hátha látatlanban eltalálnak valamit, valakit. A szomszéd ház tulajdonosának neje férje legényeivel és a bérlőivel 20 óra tájban békésen vacsorázva az udvaron üldögélt, amikor az asszony feje mellett egymás után két nagy kuglibábú repült el. Erre átmentek szólni Niederkirchernek, hogy a ház uraként intézkedjen. Ő kiment a 6-7 fős katonatársasághoz megkérni őket, hogy szabályosan játszanak, ne dobálják át a bábukat a szomszédba, mivel az igen veszélyes, valakinek baja eshet. A katonákat nem hatotta meg az érvelés, szidalmazni kezdték a ház urát, majd mikor az újabb dobásra készülő katona kezéből kiütötte a bábút, mindannyian kivonták a kardjukat. Niederkirchert ütötték, fojtogatták, levonszolták a lépcsőn, s talán meg is ölték volna az egyenruhások, ha a ház lakói és a lármára átszaladó szomszédok nem tudják megmenteni. Katonák ellen nem sokat tehettek, a nők hangosan sikoltoztak, a szenteket hívták segítségül, a férfiak pedig igyekeztek a házigazdát kiszabadítani és elrejteni. Niederkircher lakói, cselédei és a szomszédai mind tanúsították, hogy a ház ura udvariasan, kellő tisztelettel szólt a katonákhoz, de hiába mondta nekik, hogy a szomszéd nem köteles a balesetveszélyes játékot túrni, ebből neki fog baja származni, süket fülekre talált. Niederkircher esete nem egyedülálló a beszállásolt katonák számára a háztulajdonos személye sem volt sérthetetlen, sem a háziak, sem a szomszédok nyugalmaival nem foglalkoztak.⁶⁵⁴

Mindent látó szomszédság

A szomszédság a közbiztonság, a társadalmi gondoskodás és a konfliktuskezelés szintjén fontos szerepet játszott a városokban. Németalföldön, például Leidenben és Gentben erre való tekintettel a szomszédságok választmányokat állítottak fel, amelyek költségeik fedezésére ellátmányt kaptak a magisztrátusoktól. A német kultúrkörben inkább a szomszédság spontán önszerveződéséről beszélhetünk, nem kaptak hatósági jogkört. Ebből következik, hogy a szomszédságról nem folytattak teoretikus diskurzusokat, mint a polgársággal kapcsolatban (pl. pax, concordia, res publica), az olyan praktikus kérdések kerültek előtérbe, mint az árvákról való gondoskodás vagy a vízelvezetés.⁶⁵⁵ A magisztrátus ennél komolyabb szerephez vészhelyzetben – a Rákóczi-szabadságharc idején – juttatta a budai szomszédokat. 1703-ban a magisztrátus tizenkét pontba foglalt nyilvános állásfoglalásban biztosította az uralkodót a város hűségéről. A hivatalos állásfoglalás a lakosok számára egyben zsinórmértékként, figyelmeztetésként is szolgált, mivel világossá tette, hogy mi vár azokra, akik a kurucok oldalára állnak vagy kurucbarátság gyanújába keverednek. Az egyes városrészekben német nyelven terjesztett és kiszegezett hirdetmény utolsó pontja az előljárók mellett a szomszédok kötelességévé tette, hogy az egyes pontokat lefordítsák és részletesen elmagyarázzák azoknak, akik tudomásuk szerint nem értenek elég jól németül, esetleg nem elég iskolázottak a szankciók pontos megértéséhez. A szabadságharc ideje alatt nemcsak azt figyelték a

654 BFL IV.1014.b Joseph Niederkircher megverése (1720).

655 Piltz 2016. 154–156.

szomszédok, hogy ki hanyagolja el a vallását, marad távol indokolatlanul a szentmisékről és a körmenetekről, de a másik uralkodóhűségére is figyelniük kellett. A tanács nem elégedett meg az általános érvényű hirdetménnyel, egy név szerint említett horvátvárosi magyar kurucokhoz való átállását követően összehívták a városrész polgárjog nélküli magyar lakosait, majd nyilvános esküre kötelezték őket. Az egymás szomszédságában élő magyar közösséget arra kényszerítették, hogy a rituálénak megfelelően ujjukat feltartva esküvel fogadjanak hűséget az uralkodónak, ráadásul vállaljanak kezességet egymásért, valamint külön János Ferencért, aki ugyan felesküdt, a magisztrátus mégsem bízott hűségében. Az eskünapokra emlékeztető szertartás lényege ebben az esetben nem a közösségi érzés erősítése volt, hanem a horvátvárosi magyarok kollektív megfélemlítése, elrettentése a kurucokhoz szökéstől vagy a város elárulásától.⁶⁵⁶ A budai magisztrátus csak a Rákóczi-szabadságharc idején kezelte a szomszédokat kvázi intézményként, a szomszédok alapvetően egymás családi életét tartották szemmel, s avatkoztak bele közvetve vagy közvetlenül.

A szomszéd, akire mindig lehet számítani

Utalásokból következtethetünk a szomszédság együttműködésének korabeli jelentőségére, ami részben szociális hálóként is működött. A lakásviszonyok sem tették lehetővé, hogy az egy házban, szomszédos házban élők modern értelemben vett intim szférát alakítsanak ki maguknak, még a házaspárok is ritkán maradtak kettesben. Az emberek az elzárkózást, a titkolózást természetellenesnek, gyanúsnak tartották, valami súlyos normasértést sejtettek a háttérben.⁶⁵⁷ A házhoz hozzátartozott a nyitott kapu és ajtó, egyedül a haragosokat nem látták szívesen. A ház lakóinak élete a mai viszonyokhoz képest sokkal láthatóbb, hallhatóbb volt. Jó időben természetesnek tekintették a nyitott ajtókat, ablakokat, ami egyébként nem jelentette azt, hogy engedély nélkül be lehetett lépni más lakásába. Az egyes családok, háztartások élete részben mások előtt zajlott, s időnként a lakótársak, szomszédok is bekapcsolódtak a perpatvarokba. Ehhez nem kellett feltétlenül átmenni, rendszerint inkább átkiabáltak, időnként véleményük kifejezéseként át is dobáltak dolgokat, de ez már nem képezte a normális kommunikáció részét.⁶⁵⁸ Ha valaki előtt bezárták a kaput vagy az ajtót, esetleg szóban tiltották meg neki a belépést, az egyértelmű jelzésnek számított, az ellenszegülőköt magánlaksértés vádjával felelősségre vonták.⁶⁵⁹ Az emberek szívesen töltötték az estét egymásnál, tulajdonos, bérlő, cseléd, beszállásolt katona, eltérő társadalmi helyzetű és korú szomszédok, gyakran mind közös asztalnál beszélgettek, poharaztak. Úgy tűnik, a szomszé-

656 BFL 1002.uu 49. d. 1703. október 7.; Géra 2009. 134. (Jk. 588. sz.)

657 Dülmen 2005a. 52.

658 Eibach 2004. 187.

659 Bónis 1962. 158.; A törvényszék súlyosbító körülménynek tekintette, ha valaki a tulajdonosok/lakók távollétében, azok bezárt ajtaját-ablakát feltörve jutott be a lakásba rabolni. 30 nyilvános botlásra ítélték és tíz évre kitiltották azt a stockeraui 17 éves polgárleányt, aki a falon keresztül mászva bejutott egy tabáni ház udvarára, ahol mindent zárva talált, ezért betörte az ablakot. A házban fejszével feltörte az értékeket rejtő ládát, s a pénz mellett női ruhákat, vásznat lopott. A megszégyenítő büntetéstől polgári születése és életkora sem mentette meg. BFL IV.1014.b Anna Maria Schachinger lopási ügye (1724).

dok és a lakótársak házon kívül is szívesen voltak együtt, például közösen indultak fürdőzni. Előfordultak ugyan szomszédpercek, károkozás a másik ingatlanában, a telekhatár vitatása, s egy-két évtizedeken átívelő állóháborúra is láttunk példát, de a források döntő többsége a szomszédok együttműködéséről, egymás segítéséről, kölcsönös támogatásáról szól. Özvegy férfiak és nők előszeretettel házasodtak meg újra a szomszédból. Hasonlóan praktikus okokból gyakran valamelyik polgárjogú szomszédot kérték meg gyámnak, aki így közelről szemmel tarthatta az árva/félarva nevelését. A teljesen árva, rokoni támogatás nélkül maradt, szegény gyermekeket szinte törvényszerűen az őket legjobban ismerő szomszédok fogadták be és gondozták addig, amíg önálló keresővé nem válhattak. A szülők előszeretettel adták szolgálni, mesterséget tanulni gyermekeiket a szomszédokhoz.

Örökösödési ügyek rendezésénél ugyancsak célszerű volt tanúként felkérni a mindent látó, halló szomszédokat, akiknek a vallomása döntő lehetett a vérrokonok vitájában. Bűnesetek kivizsgálásánál sem mulasztották el alaposan kikérdezni a szomszédokat, akiket a cselédleánál, alkalmazotknál, bérlőknél szavahihetőbbnek tartottak. A két fejszecsapással éjszaka a saját házában megölt Ignaz Fierlinger újlaki polgár meggyilkolása ügyében tartott vizsgálat során az elhunyt felesége a szomszédok megerősítésének köszönhette, hogy nem őt vádolták meg a tett elkövetésével. Aznap éjszaka az áldozaton kívül csak a felesége és a 14 éves árva cselédleányuk tartózkodott a házban. A cselédleány csak németül értett, ezért nem tudta pontosan megmondani, hogy a házigazda az előző két alkalommal mit beszélt „rácul” a tett elkövetésével gyanúsított gyertyaárussal. A leány azon a bizonyos estén sem látott semmit, a másik szobában aludt, asszonya sikoltozásától annyira megrémült, hogy kiugrott az ablakon a kertbe, majd a szomszédba menekült, hamarosan a ház asszonya is követte. Fierlingerné állítása szerint arra ébredtek fel, hogy valaki az értékeiket tartalmazó ládájukban kutat. A férj először azt hitte, a felesége nyitotta ki a ládát, meg is kérdezte, mit keres, mire az azt válaszolta, hogy az ágyában fekszik. Erre nagyon megrémültek, az asszony kiáltozva-sikoltozva kirohant segítséget hozni a szomszédságból. A szomszédban lakó férfiak mentek vissza először házba, ahol senkit nem találtak, csak a házigazda holtteste hevert a földön. A férfi szomszédok intézkedtek, hívták a polgárőrséget, az asszonyok pedig gondjukba vették és éjszakára befogadták a síró Fierlingernét és cselédleányát. A szomszédok támogatása nélkül a feleség vált volna az első számú gyanúsítottá, mivel ő látta utoljára élve a férjét. A szomszédok azonban egybehangzóan tanúsították, hogy a 66 éves Fierlinger és 24 éves neje, aki korábban már férjnél volt Belgrádban, békés emberek voltak, szépen éltek együtt. Kizártnak tartották, hogy a fiatalasszony végzett volna a férjével, ráadásul ilyen brutálisan, fejszével. Elmondták továbbá, hogy a házaspárt vendégszeretetükről ismerték, sokan jártak hozzájuk. Fierlingerné a sötétben nem látott mást, csak egy árnyat a ládánál, de a pár nappal korábban náluk megfordult rácot nevezte meg lehetséges elkövetőként. Három alkalommal járt náluk az a rác szappanfőző és gyertyaöntő, aki házalóként gyertyát, rakit árult. A házigazda a vásárlás mellett a házalót minden alkalommal meghívta az asztalához enni-inni. A meg nem nevezett házaló iránti közvetlenség oka az volt, hogy Fierlinger nemcsak beszélte a délszláv nyelvet, onnan választott magának feleséget, hanem szorosabb szálakkal kötődött Belgrádkhoz. Mikor a rác elmondta, hogy néhány hete érkezett Belgrádból, Fierlinger beszélgetni invitálta, hogy az ottani dolgokról meséljen. Egyik szombatn Fierlingerek vacsorázni készültek, mikor a rác megérkezett. Jó másfél órát beszélgettek az asztalnál a családfővel szerbül, elszaladt az

idő, a rác aggodalmaskodott, hogy mire Újlakról a Tabánba ér, akár többször is belefuthat a polgárórségbe. A házigazda, bár a felesége ennek nem örült, felajánlotta, hogy aludjon náluk a másik szobában.⁶⁶⁰ Fierlinger és a házaló nyugovóra tértek, de a ház asszonya még sokáig beszélgetett a konyhában három óbudai ismerőssel, akik vacsora után jöttek át sörözni. A cselédleány és a feleség gyanúja szerint a rác ekkor kémlelte ki az ajtó résén keresztül, hogy a láda kulcsát lefekvés előtt a párna alá teszik a háziak.⁶⁶¹ A szomszédok azonnali segítsége, támogatása a hatóságok előtt megmentette az özvegyet attól, hogy kilátástalan helyzetbe kerüljön. A törvényszék elé került ügyekben soha nem maradhatott el a szomszédok meghallgatása, akiknek a vallomása, mint ebben az esetben is, perdöntő lehetett.

A szomszédoktól elvárták, hogy veszély esetén egymás segítségére siessenek. Előfordult, hogy tévesen mérték fel a helyzetet és valaki súlyosan megsérült, esetleg meghalt, ilyen esetekben a ház urát védő szomszédot – bár a letartóztatást, tárgyalást, meghurcolást nem kerülhette el – halálbüntetés helyett rendszerint felmentették, legfeljebb pénzbírságot kellett fizetnie. Amennyiben a házigazda támadója súlyos sérülést szerzett, legfeljebb a gyógyítása költségeit fizették ki a segítségére siető szomszédokkal még abban az esetben is, ha a támadó katona volt.⁶⁶²

Láthatatlan kontroll: a bántalmazott asszony és gyermek érdekében közbelépő szomszédság

A női családtagok az egymásnak nyújtott támogatáson túl gyakran a szomszédasszonyok társaságában beszéltek ki életük örömet-bánatát, megmondták egymásnak a véleményüket, nem ritkán civakodtak, kirekesztették a normasértőket. Talán nem túlzás a szomszédasszonyok házon belüli vagy udvari/utcai összejövele és a férfiak kedvenc nyilvános kibeszélő terepe, a fogadó ivója vagy a kocsmá között párhuzamot vonni.⁶⁶³ A szomszédok esetenként nemcsak a házasságközvetítésbe vagy a gyermeknevelésbe segítettek be, hanem jellemzően az önkéntes erkölcsrendészi szerepkört sem hanyagolták el.⁶⁶⁴ A normasértők – házasságtörők, paráználkodók, anyjukat ütlegetők, gyermekeiket elhanyagolók – számíthattak rá, hogy a szomszédok előbb-utóbb beavatkoznak valamilyen módon. Ha nem sikerült helyben, egymás között rendezni a dolgot, a megátalkodott szomszéd lelkére beszélni, akkor voltak más lehetőségek: büntetőrituálé vagy a normasértő bejelentése.

660 Egy idegen varga kihallgatása során értetlenségét fejezte ki letartóztatása miatt, mivel állítása szerint szállásadójáról, Hackerin asszonyról köztudomású, hogy a házában a szegény emberek mindig kapnak enni-inni, de akár szállást is. Azt, hogy néhány éjszakát a férj távollétében a Hacker-házban töltött az asszony vendégszeretete miatt, egyáltalán nem tartották gyanúsának. A bíró elfogadta az érvelést, a vargát végül nem gyanúsították meg semmivel, de azért felszólították, hogy két héten belül hagyja el Budát. Az eset megerősíti, hogy voltak Fierlingerékhez hasonlóan vendégszerető emberek, akik szívesen fogadták az ajtajukon kopogatókat, akár a szegényeket is. A városlakók, a városba érkező idegenek pontosan tudták, kinek az ajtaján kopogtassanak, ha segítségre szorultak. BFL IV.1014.b Johann Riesenwedl kihallgatása (1738).

661 BFL IV.1014.b Ignaz Fierlinger újlaki polgár meggyilkolása (1740).

662 Bónis 1962. 137–138.; Géra 2009. 199. (Jk. 1180. sz.)

663 Gestrich 2003. 643.

664 Sälter 2006. 111–112.

A család, a háznép, a szomszédok és az ismerősök, rendszerint pontosan tudták, éppen milyen viszonyban vannak a házastársak, kik nem nevelik illendően a gyermekeiket vagy bántalmazzák idős szüleiket. Más családi életébe azonban kívülállók csak mérsékelten avatkozhattak bele, így a szomszédság a durva házastársi vitákat többnyire passzív szemlélőként, egyfajta közönségként hallgatta, nézte végig, a pletykálkodáson túl érdemi segítséget nem nagyon nyújtott. Legfeljebb akkor léphettek közbe aktívan, tettekkel, ha az események extrém módon elfajultak, valaki életveszélybe került. A saját boldogulásukat féltő idősebb cselédek, legények gyakran békítőként kapcsolódtak be a családi viszályokba, ami nem jelentette azt, hogy ne foglaltak volna állást valamelyik fél mellett. A sokszor távol élő rokonság ugyanis legfeljebb elhúzódó konfliktusok esetén tudott eredményesen beavatkozni, ami a szomszédok befolyását erősítette. Leginkább őket zavarták az eldurvult házastársi viták, a kellemetlen, hangos szomszédság.⁶⁶⁵ A szomszédok segítőkészségének mégis voltak bizonyos határai, szép szóval, rábeszéléssel, a bántalmazott befogadásával és elrejtésével igyekeztek megfigyelői státuszban maradni. A szomszédság különösen az asszonyok, gyermekek számára bírt kiemelt jelentőséggel, a családon kívül leginkább ebből a körből remélhettek gyors segítséget. A részegen erőszakossá váló, hírhedt Johann Rost bognár neje sok éven keresztül menekült gyermekeivel együtt az éjszaka közepén férje elől, rendszerint a szomszédok fogadták be őket. Azt még a hírhedt bognár sem kockáztatta, hogy más polgár házába bemenjen tovább veszekedni az asszonyával. A menekülő családtagok elrejtése egyértelmű jelzés volt a közelben lakók részéről azzal kapcsolatban, hogy kinek az oldalán állnak. Ugyanakkor a szomszédok mindig próbálták kerülni a nyílt állásfoglalást, beavatkozást, helyette a házastársak megbékítésére, a közvetítésre, a helyzet normalizálására törekedtek.⁶⁶⁶ Johann Rostot és feleségét az egyházzal együtt a magisztrátus is hasztalan próbálta kibékíteni. A saját érdekükben közelebről meg nem nevezett szomszédok végül a hét év körüli fiúcska miatt tettek bejelentést a tanácsnál. Úgy érezték, a gyermek érdekében fel kell szólalniuk, mivel ő nem képes megvédeni magát. A bognár érthetetlen okból, talán kakukkfiókának tartotta, leányaival ellentétben a kisfiával még a többiekénél is rosszabbul bánt. Elűzte a háztól, így a kis Pascal az utcán és a környékbeli falvakban csavargott, koldult. A gyermek a szomszédok odafigyelésének köszönhetően, hogy a tanács határozatban szólította fel Rostot atyai kötelességeire, fia keresztény szellemiségű nevelésére. A szomszédok tehettek bejelentést a Rost-fiú érdekében, mivel a kora újkorban a gyermeknevelést nem tekintették teljesen a családok belügyének, hiszen ahogyan a források érvelésében elhangzott, a családanyák és családapák a keresztény gyülekezet következő nemzedékének tagjaiért feleltek, azaz a közösségért dolgoztak.⁶⁶⁷

1730-ban egy budai születésű polgárlány megsegítésére fogott össze a közösség, vélhetően a szomszédok, ismerősök, akik naponta hallották, látták, mi is történt a férj, az irhás Johann Michael Orthner polgár lakásában, udvarában. Lucia visszataszító betegségben szenvedett, a források franciakórra (szifilisz), nemi betegségekre utalnak, amit a kortársak nagy szégyennek, az erkölcstelen életvitel egyértelmű jelének tekintettek. A tanács a közvéleke-

665 Lutz 2006. 352–353., 368–369; Rublack 1998. 295–298.; Dülmen 2005a. 52., 55.; Westphal–Schmidt-Voges–Baumann 2011. 127.

666 Schmidt-Voges 2015c. 267–268.

667 Lásd Géra 2019. 149–152.; Eibach 2004. 193.

dés hatására („*Man hat auß allgemeinen Reden des Volckhs*”) letartóztatta az irhás korábbi cselédjét, aki a gyanú szerint a szeretője volt és talán tőle szült gyermeket. A férfi egy másik gyanús életűnek mondott nővel állítólag vadházasságban élt. Az ügy érdekessége, hogy mint Rost kisfia esetében, csak a korábbi cselédleány személyével kapcsolatban hallgattak ki beidézett, megnevezett tanúkat, Orthner és felesége hangos és rossz házassága („*miteinander in lauter Uneinigkeit ja sehr üblen Ehe gelebet*”) köztudomású volt, mások sokat beszéltek róla. Szokatlan, bizonyára a névtelen bejelentőket védő eljárás, hogy ilyen súlyú ügyben meg nem nevezett személyek tettek vallomást. A közösség állásfoglalását a tanúk helyett egy városi hivatalnok – vagyis hivatalos személy –, egyben távoli rokon, a vásárbíró Johann Karl Stubner képviselte a törvényszék előtt. Stubnernek városi alkalmazotti státusa bizonyos fokig védelmet nyújtott, amennyiben Orthner őt kezdte volna el szidalmazni, fizikailag bántalmazni, hivatali személy elleni sértésért, erőszakért minősített büntetés várt volna rá. A vásárbíró a polgárok közösségének nevében biztosította a tanácsot, hogy Luciát kisgyermek kora óta ismerik, tisztességes nő, aki a házassága előtt teljesen egészséges volt, a franciakórt kizárólag a férjétől kaphatta el, akinek második szeretője köztudottan ebben a betegségben szenved. A Lucia mellett kiállók kérték a gyanús életű szerető kiűzését a városból, illetve azt, hogy férje megfelelően gondoskodjék a szerencsétlen feleségről, a tanács atyaként álljon mellette. Férfiként és polgárként az irhás megmenekült a megszegényítő büntetéstől, nagy összegű pénzbírsággal (12 tallér) sújtották, a cselédleány ezzel szemben hosszú hónapokat töltött rossz körülmények között a fogdában, a másik asszonyt pedig örökre kiűzték Budáról.⁶⁶⁸ A szóbeszéd és a közvélekedés elkülönítése mindig komoly problémát jelentett, ezen segítettek a városi alkalmazottak, az ő személyük már garanciát jelentett arra, hogy nem holmi pletyka hatására indított eljárást a magisztrátus. A szóbeszédet, különösen a rosszindulatú pletykálkodást, az egyházi tanítások hatására megvetették, ettől a közvélekedés leginkább abban különbözött, hogy nem feltételezés állt mögötte, hanem olyan megállapítás, amelynek valóságtartalmáról hosszú időn keresztül, sokan és többször meggyőződtek. A normasértés megszüntetésére vágyók, hogy a rágalmozás vádját elkerüljék, mondandójukat többnyire indirekt módon, informális keretek között hozták a hatóságok tudomására, például úgy, hogy egy városi alkalmazottat tettek meg szószólónak.⁶⁶⁹

Elviselhetetlen szomszédság: a notórius rendzavarók

Többnyire senki nem akarta magára haragítani az erőszakos természetű szomszédot, ráadásul más dolog volt fülelni és leskelődni, mint valakinek a lakásába hivatlanul betörni rendet tenni, az utóbbinak ugyanis komoly jogi következményei lehettek. 1735-ben a budai Horvátváros egyik háza előtt a közvetlen szomszédból és az utcából mintegy száz fős tömeg verődött össze, a bezárt kapu előtt tanakodtak, hogy mit tegyenek. A zárt kapu a kor emberének számára egyértelmű jelzés volt, a tulajdonos engedélye nélkül belépő magánlaksértés miatt bíróság elé kerül. A házból valóságos csatazaj hallatszott, egy férfi egyre kétségbeesettebben

668 BFL IV.1014.b Johann Michael Orthner ügye (1730).

669 Schwerhoff 2011. 82–83.

segítségért kiáltozott, egy női hang pedig az ismételte, hogy megöli. A szomszédok féltek, hogy a férj belehal a bántalmazásba, de nem merték erőszakkal kinyitni a kaput és bemenni, csak kiáltoztak, hogy hagyják abba, nyissák ki a kaput. Nem jutott eszükbe az őrjáratért vagy a strázsamesterért, esetleg más hatósági személyért küldeni. A férj szerencséjére véletlenül arra járt Franz Kramer, a polgárság szószólója, aki többször bekiabált az asszonynak, hogy engedje be őket, de nem kapott választ, a bántalmazott pedig egyre hangosabban jajgatott. Kramer erre kért egy fejszét, és a hatóság embereként betörte a kaput, szinte az utolsó pillanatban, mivel a férj már kékre-zöldre verve a földön feküdt, alig volt magánál. Annyira rosszul volt, hogy azonnal elvitték a szegényházba ápolni, nejét pedig a strázsamesterhez kísérték. Hitvesölés kísérlete miatt folytattak eljárást az asszony ellen, aki a törvényszék előtt megjelenve rögtön feljelentette a szószólót, amiért erőszakkal behatolt a házába. Georg Valenta, a férj azonban gyorsan tisztázta, mivel őrangyalának nevezte Kramert, aki nélkül állítása szerint még aznap meghalt volna.

Valenta az asszony iszákos természetű második férje volt, aki gyakran már reggel lerészegedett. Aznap egy betérő vendéggel italoztak, s közben levertek egy félig teli boroskanocsót. Ezt a férfi mostohaanyja meg akarta mondani az anyjának, erre Valenta verni kezdte. A leány sikoltozására berontott az asszony, kitépte a férfi kezéből a leányt („*es ist dein Stieftochter und ein armes Weibl*”), és üvölni kezdett, amiért részegségében mindent eltör. A férfi eközben azt találta mondani, hogy az ő feladata a családban büntetni. Az asszony ettől a mondattól jött igazán dühbe, ekkor kezdte el keményen ütlegelni a férjét. A házat és minden ingóságát ugyanis ő hozta a házasságba, második férje a sok részegeskedéssel pedig csak pazarolta az ő és az első házasságából való gyermekei javait. A nő a már földön fekvő, védekezni nem tudó Valentát tovább ütötte, rúgta, s közben azt mondta neki, hogy tartsa a száját, ne csináljon botrányt.

Az asszony azzal védekezett a bíróság előtt, hogy a férfi aznap már háromszor rontott rá kivont karddal, ebben az esetben is először csak védekezett, mert a férfi fojtogatta. Kamasz leánya mellett a kisfiát is féltette a mostohaapától. Az utóbbi mesélt el egy esetet, amikor egy asztalnál evett a gyerekekkel, akinek a szájába adott egy nagy gombócot. Az asszony bejött, ordítva a gyerekekhez ugrott, kivette a szájából a gombócot, és kivitte a konyhába. A megkérdezett tanúk, különösen a közeli szomszédok mind azt állították, hogy Valenta és a neje, de még a leány is elviselhetetlen emberek, akik ok nélkül belekötöttek másokba, inzultáltak, megverték azokat az arra járókat, akik nem tetszettek nekik. Egy héttel a kapu betörése előtt egyik este az asszony és a leánya állítólag olyan kiáltozást csaptak, hogy az egész szomszédság kiugrott az ágyból, összeszaladtak, azt hitték tűz van, meg kell védeni a várost. A majdnem hitvesöléssé fajult férjverés ürügyére hivatkozva az utcában lakó tizenöt családfő petícióban kérte, hogy a tanács távolítsa el a zűrös családot. Valentáék esete ugyanis jóval többről szólt, mint családi erőszakról, az egész utca nyugalalmát veszélyeztető notórius rendezavaróként nevezték meg őket. A tanács a „*szomszédság nyugalma érdekében*” a Telekhivatallal felbecsültette és elárvereztette a házat, az asszonynak meghagyták, hogy költözzön másik utcába, Valentát pedig a szegényházban helyezték el.⁶⁷⁰

---

670 BFL IV.1014.b Glaserin oder s.g. Slavakin (1735).

A hosszú időn keresztül folyó, súlyos normasértés rendezése egyébként a szomszédságnak is érdekében állt, mivel nyugalomuk megzavarása mellett az ő tisztességüket is veszélyeztette a hangos, hírhedt szomszédság. A tanács ilyen esetekben – egyértelműen a szomszédok védelmében – a bejelentők nevét nem hozta nyilvánosságra. Mint Valenta példáján láttuk, az utcában lakó családfők közös petícióban kérték a kellemetlen szomszédok elköltöztetését. Megoldásként szóba jöhetett még, hogy egy városi hivatalnok képviselte a névtelen bejelentőket, akinek az agresszorral szemben némi védelmet nyújtott a pozíciója. A hatósági személy megjelenése és beavatkozása megszüntette azt az ambivalens helyzetet, amely szerint a szomszédok családon belüli erőszak ellen védelmező kontrollja könnyen magánlaksértéssé vált.⁶⁷¹

A társadalmi különbség mint a szomszédok összefogásának korlátozója

A szomszédság összefogása a védtelen családtagjait bántalmazó normasértő ellen nem minden esetben jelentett elegendő visszatartó erőt, még abban az esetben sem, ha a közösség véleményét egy városi tisztviselő közvetítette a magisztrátus felé. A szomszédság a társadalmi tekintetben felettük álló renitens személlyel szemben csak korlátozott eredményeket érhetett el. Az első tanácsosok közé választott, birodalmi nemes családból származó Tobias Krempel tanácsos fia, Georg Wilhelm, apjához hasonlóan heves természetéről vált ismertté Budán. A bécsi egyetemen baccalaureátust szerzett fiatalemberre, ha nem botrányhősként szerzett volna magának nevet, olyan városi karrier várt volna, mint apja politikai szövetségeseinek, Friedrich Sauttermeisternek a fiára, akit a tanácsosi tisztség mellett városbíróvá, majd sok éven keresztül polgármesterré választottak. A helyi polgárok tanult fiai előnyt élveztek más pályázókhoz képest, így lett Tobias Krempel céhbeli társa, Georg Klingelmayer Joseph nevű jogvégzett fia belső tanácsos és jegyző, 1741 és 1748 között Buda tárnokszéki ülnöke, 1751-ben országgyűlési követe, 1755-től kezdve tíz évig városbíró, 1768-tól a haláláig, 1783-ig pedig polgármester.⁶⁷² Az idős Klingelmayer egyszerű pék polgár volt, sem nemesi ranggal, sem Krempelékhez mérhető nagyságú vagyonnal nem rendelkezett, az ő fia mégis mindazt elérte, amire egy polgár fia képes volt, az ifjabb Krempel ellenben városi tisztség közelébe sem került. A magyarázatot Georg Wilhelm Krempel habitusában és az emberek róla alkotott véleményében kell keresni.

Az ifjabb Krempel ugyanis rendre megsértette a polgári normákat, amivel sikerült elérnie, hogy származása, neveltetése és szép vagyona ellenére a forrásokot idézve „*az egész közösségben rosszul csengett a neve*”. Apja halálát követően több alkalommal megverte az anyját, akinek örökrészéhez való jogát vitatta, mivel az bántalmazó apjától törvényesen külön élt. Utóbbi egyébként nem jelentette azt, hogy a külön háztartásba költöző házastárs elveszítette volna az örökségrészét, főként mivel az asszonynak köztudottan férje erőszakos természete, állandó bántalmazása miatt kellett a közös otthonból távoznia. Tobias Krempel tanácsos halála után az özvegy visszaköltözött régi otthonába, amit a fia nehezményezett. Ami ezután történt, azt a szomszédok sem hagyhatták szó nélkül. Az egyik szomszédasz-

671 Schmidt-Voges 2015b. 423., 429.; Schmidt-Voges 2015c. 284–285.

672 Nagy J. 2017. 11.

szony, egy nagy tekintéllyel rendelkező üveges polgár neje, hajlandó volt tanúsítani, hogy az ifjabbik Krempel a szomszédság szeme láttára a házuk udvarán agyba-főbe verte az édesanyját. Más azonban nem mert vallomást tenni, csak ez az egy polgárné, aki abban bízott, hogy férje jogállása, esetleg testi ereje és habitusa, megvédi. Az idős Krempel asszony először a tanácsnak könyörgött, hogy mentse meg a saját fiától, de ez nem vezetett tartós eredményre, így végül kihasználta, hogy értelmiségi fia nem tartott igényt apja mesterjogára, s hajdani férje céhéből választott magának második férjet, a tekintélyes Nikolaus Mertz pék egyik legényét, aki eljárt a nevében és védelmet nyújtott neki utolsó éveiben.

Georg Wilhelm Krempel ezt követően 1715-ben, egy májusi éjszakán ittasan, felfegyverkezve megjelent anyja házának ajtaja előtt és bebocsájtást követelt. Ordított, szidalmazta az anyját és annak második férjét, verte és rúgta az ajtót, felébresztve ezzel az egész szomszédságot. Az asszony állítólag annyira szégyellte magát, hogy a fia megzavarta az utca éjszakai nyugalma, hogy végül beengedte, hátha a házban sikerül szép szavakkal lecsillapítania. Nem így történt, már az ajtóban, mások szeme láttára lökdösni kezdte az idős nőt, szinte örületben nyomult be a szobába, ahol a második férj ágát keresztülszúrta karddal, majd darabokra szaggatta az ágyneműt. Ezután az ifjú Krempel a hozzá békítően beszélő második férjnek rontott kivont kardjával és flintájával. Nem tudni, végül kik és hogyan fékeztek meg az őrtöngő Georg Wilhelmot, de bizonyára nem a rábeszélés segített, hanem inkább a névtelenségben maradó szomszédok. Az eset azonban nagy feltűnést, felháborodást keltett, legalábbis erről árulkodnak a tanácsra jellemző tárgyilagosság helyett használt olyan kifejezések, mint a „köznyugalom zavarója” (*„derselbe tanquam publicae tranquillitatis turbator”*), ezzel szemben az anyával és második férjével kapcsolatban kiemelik, mennyire szégyelltek magukat az éjszakai botrány miatt a szomszédok előtt, milyen fontosnak tekintették az illendőséget. Ahogyan egy korábbi fejezetben láttuk, az éjszakai hangoskodás az utcákon az egészen fiatalokra, mesterlegényekre, inasokra és diákokra, esetleg még katonákra volt jellemző, a polgári normákkal az ilyen éjszakai jelenetek nem fértek össze. Az ifjabb Krempel ráadásul a vér szerinti anyjával szemben sem tanúsított tiszteletet. Johann Hanß, a második férj a házassággal mester- és polgárjogot szerzett, felesége jogán pedig annak életében a ház urává lett, így amikor a mostohafiú benyomult az ajtón, majd fegyverrel a házigazdára támadt, több ponton komolyan megsértette a polgári normákat, a tanácsosok megítélése szerint szigorúan büntetendő tettek sorát hajtotta végre. Először rendkívül magas összegű pénzbírságot szabtak ki Georg Wilhelmre, az összeget azonban később ismeretlen megfontolásból – talán közbenjártak érte – törölték, beérték szigorú megrovással, illetve azzal, hogy amennyiben ez megismétlődik, a törvényszék elé idézik. Az ifjabb Krempel bizonyára birodalmi nemességének, családi kapcsolatainak és elhunyt apja tekintélyének köszönhette, hogy ilyen botrányt követően nem vesztette el a polgárjogát, nem tiltották ki a városból, ám rosszul csengő neve miatt mások igyekeztek kerülni a vele való érintkezést. A közösség a tanácsos fiát formális keretek között nem vonhatta kérdőre, társadalmi állása miatt a Valetta-féle ügy megoldásához hasonló szóba sem jöhetett, ezért más módon, közmegvetéssel, a városi hivatalokból való teljes kizárással büntették.⁶⁷³

673 BFL IV.1014.b Ifj. Krempel verekedési ügye (1714); Géra 2019. 166.; BFL IV.1002.j Georg Wilhelm Krempel éjszakai rendezésének kivizsgálása (1715. május 15.).

**A város rendjének felbomlása:
az 1739-es tabáni tumultus és következményei**

Nincstelenek és jog nélküliek lázadása?

Nagy Lajos a tabáni pestislázadás néven ismertté vált tragikus eseménysort a Budapest történetét feldolgozó nagy monográfiában a jobbágyok és a céhlegények mozgalmával együtt, a soroksári jobbágyok lázadását követően, a jogokkal nem rendelkezők felkelései közé sorolva tárgyalja.⁶⁷⁴ Nagy Lajos értelmezése tévedésen alapul, a hangadók polgárjogúak és védett polgárok, illetve ezek fiatal felnőtt fia, a polgárjog potenciális várományosai voltak. Az eseményekre a *Magyar orvosi emlékek* című gyűjteményes kötetében röviden kitérő Magyar-Kossa Gyula azon állítása, miszerint a tabáni katolikus bíró a fürdős védelmére kelt volna és közvetíteni próbált, de nem tudott, sőt őt is megverték, ugyancsak tévedés.⁶⁷⁵ A tabáni katolikus bíró a város egyik tisztségviselőjeként ugyanis két esküdtjével együtt aktívan részt vett Meisner fürdős és a szakácsnője meglincselésében, amiért az első között tartóztatták le, majd később elítélték. Az események a Tabánban eszkalálódtak, de mint látni fogjuk, az engedetlenség szárai magasabb szintre, a városházára vezettek, s a lakosság más városrészekben sem engedelmeskedett ellenkezés nélkül. A magyar nyelvű szakirodalom, Magyar-Kossa Gyula forrásközlése alapján az 1739-es pestislázadást máig kizárólag a Tabánban lakókhoz, s leginkább a rácokhoz köti.⁶⁷⁶ Nenad Ninković és Goran Vasin angol nyelven megjelent tanulmánya az egyetlen, amelyben a szerzők a tabáni pópa a távollévő budai ortodox püspöknek, Vasilije Dimitrijevićnek küldött levelei alapján felvetik, a felkelés talán nem is a Rácvárosból indult ki. Nikolaj Milovanović azt írta felettesének a pestislázadással kapcsolatban, hogy nem világos, hol és hogyan kezdődött a felkelés, de gyorsan elérte a Tabánt. Tagadta, hogy a tabáni ortodoxoknak köze lett volna a tabáni véres eseményekhez, ezt az utóbbi kijelentést egyébként a püspök kételkedéssel fogadta. Kétségeinek jogos voltát később az ügyben lefolytatott vizsgálat igazolta.⁶⁷⁷ A felettes hatóságok, majd a megregulázott

674 „A jobbágymozgalmak és a céhlegények mozgalmi a XVIII. században tulajdonképpen a jognélküliek mozgalmi voltak, miként az volt az 1739. március 20-án [helyesen 19-én] kirobbant tabáni felkelés is, amelynek több halálos áldozata lett.” Nagy L. 1975. 154.

675 Magyar-Kossa 1929. I. 126–127.; A Magyar-Kossa-féle téves információt többen átvették, máig megtalálható a történeti szakirodalomban. Lásd például Tóth G. 1995. 776.; A művészettörténész Horler Miklós az egyetlen, aki az ügygel kapcsolatban tett egy mondatában helyesen értelmezte a felkelés lényegét, mivel ő forrásként Johann Ferdinand Miller 1760-ban megjelent kötetét használta, így tőle átvéve írta a későbbi Szarvas térről, az egykori piactérről a következőket: „a hivatalos egészségvédelem közegei elleni gyilkos bujtogatók kivégzésének színhelye is 1740-ben”. Valójában Horler állítása is pontosításra szorul, Miller más forrásoknak megfelelően arról írt, hogy a vizsgálat helyén két elkövető fejét halála után kerékre tűzték, majd a testüket kerékbe törték. A vizsgálatot a járványveszélyre tekintettel az idő nagyobb részében a piactéren felállított nagy sátorban tartották. Horler 1955. 708.; Miller 1760. 148.

676 Tóth G. Péter is ezen munka alapján írja, hogy Budán a lakosság, különösen a rácok, gúnyolták és megverték a pestisorvosokat. Tóth G. 1995. 776.

677 Ninković–Vasin 2016. 43.

magisztrátus közbelépésének köszönhetően a többi városrészben sikerült kezdeti szakaszban elfojtani a polgári engedetlenség újabb megnyilvánulásait.

A pestisjárvány pusztításának mértéke számos tényezőtől függött, ezek egyikének tekinthetjük az idejében bevezetett és következetesen véghezvitt hatósági intézkedéseket. A polgármester és a magisztrátus több tagjának járványtagadó nézetei bizonyára hozzájárultak ahhoz, hogy más szabad királyi városokhoz képest Budán rendkívül sok áldozatot szedett a járvány. Míg Budán mintegy 6000 fő – a Helytartótanács felé 5865 elhunytat jelentettek be – halt bele a pestisbe, addig a szomszédos Pesten 620 halálesetet jegyeztek fel; a budai adatok a lakosság számához viszonyítva is kiugróan magasak a balparti városhoz képest.⁶⁷⁸ Nem véletlen, hogy a vesztegzárakat megsértőket agyonlövésével, akasztással fenyegették; a járvány elleni védekezés korabeli szakértői, orvosok és magas rangú hivatalnokok maguk is látták, hogy ahol óvintézkedéseikkel szemben nagy az ellenállás, ott a járvány előbb-utóbb elszabadul, ennek következménye pedig a pestishalottak magas száma lesz. A rend és a pestis kapcsolatát a következőképpen foglalja össze Michel Foucault francia filozófus: „*A pestis, mint a rendetlenség valóságos, egyszersmind képzeletbeli formája orvosi és politikai összefüggésben van a fegyelemmel. A fegyelmező rendelkezések mögött a »fertőzés«, a pestis, lázadások, bűncselekmények, csavargás, szökések, felbukkanó, majd feltűnő, rendetlenségben élő és meghaló emberek kísértenek. [...] Az emberek közötti határozott és bináris felosztás helyett megköveteli a többszörös elválasztásokat, az egyéniesített elosztásokat, a felügyelet és az ellenőrzés mélységében való megszervezését, a hatalom fokozását és szétágazását.*”⁶⁷⁹ A tabáni pestislázadás drámai eseményei egy este alatt történtek, de a járvány és következményei még évekig meghatározták a város lakóinak életét.

A pestis Budára érkezése

Az első pestisgócpon 1737 decemberében alakult ki néhány dél-erdélyi faluban, a járvány innen fokozatosan áterjedt egész Erdélyre. A pestis az Oszmán Birodalom felől érkezett a Habsburgok uralta területekre, behurcolásában fontos szerepet játszottak az újabb törökellenes háborúba kiküldött keresztény csapatok. Az 1709–1710-es előző pestis elleni védekezés során használt metódusokat vették elő, de a járvány ennek ellenére az ország közepe felé húzódott. A Helytartótanács keretében 1738. szeptember 3-án állandó Egészségügyi Bizottságot (*Commissio Sanitatis*) állítottak fel, amely véleményével, tanácsaival segítette az eredményes védekezést. Az Egészségügyi Bizottság élén az esztergomi érsek – távollétében a *judex curiae* – állt, tagjai a Helytartótanács tanácsosai közül kerültek ki, mindössze egyetlen orvost hívtak meg a testületbe. Utóbbi tény egyben annak jele, hogy az orvosok nem tudták igazán hatékonyan kezelni a pestist, a járvány ellen jóval eredményesebbnek bizonyultak a

678 A tabáni ortodox gyülekezetnek 621 hívője hunyt el pestisben. Ninković–Vasin 2016. 45.; Dávid Zoltán számításai szerint 1736 és 1744 között az egész országban 240 996 fő halt bele a járványba, a Helytartótanács 197 289 főt tartott nyilván pestishalottként. Dávid Zoltán ugyanakkor megjegyzi, hogy a valóságban vélhetően ennél jóval több esetről lehetett szó. Dávid 1973. 87., 89., 91., 93.

679 Foucault 1990. 271.

szigorú rendészeti intézkedések, a fertőzött emberek, városok, vidékek lehetőleg minél szigorúbb elkülönítése. 1738 novemberében az uralkodó elrendelte, hogy minden törvényhatóságban kötelezően állítsanak fel egészségügyi bizottságokat, amelyek, ha még nem érte el a környéket a pestis, figyelték a gyanús eseteket, megakadályozták, hogy a fertőzött területekről ellenőrzés, karantén nélkül emberek, illetve a betegség terjesztésére alkalmas áruk a területekre érkezzenek. Az egészségügyi bizottságok hatáskörébe tartozott a betegek ellátására alkalmas intézmények és a szükséges készletek beszerzésének ellenőrzése. Az első gyanús esetek, halálesetek regisztrálását követően szinte azonnal rendkívül szigorú intézkedéseket vezettek be, a település egésze vagy egy jól körülhatárolható része vesztégzár alá került.⁶⁸⁰

A pestis az uralkodó egészségügyi bizottságok kötelező felállításáról szóló rendeletével egy időben, 1738 novemberében érte el Budát, elsőként ismét a Tabánt.⁶⁸¹ A rácok – ortodoxok és katolikusok – közül sokan intenzív kereskedelmi kapcsolatot ápoltak az Oszmán Birodalom fennhatósága alá tartozó kereskedőkkel, így nem csoda, hogy a pestis 1709-ben és 1738-ban is valószínűleg az ő közvetítésükkel jelent meg Budán.⁶⁸² A közhangulat ismét a rácok ellen fordult. A miazma tan mellett a másik uralkodó nézet, amit az orvosok egy része is osztott, az ún. contagium elmélet volt. Követői azt vallották, hogy a betegség okozója a személyes érintkezés. Az 1720-as, kiugróan sok halálos áldozattal járó marseilles-i pestis tapasztalatai után a miazma tan helyett egyre inkább ez a vélekedés került előtérbe. Az állatok – a férgektől és sáskáktól a kutyáig – a contagium hordozóiként kerültek gyanúba, ennek tulajdonítható, hogy a Helytartótanács Egészségügyi Bizottságának egyik első rendelete a kóborló ebek lelövéséről szólt. Bizonyos embereket, csoportokat is felelőssé tettek a pestis széthurcolásáért, főként azokat, akik állandó jövés-menésükkel egyik helyről a másikra vihették a betegséget.⁶⁸³ A katonaság vonulása és a nyomukban járó pestis összefüggését a budaiak már a Rákóczi-szabadságharc végén megtapasztalták, a civil lakosság és a pestis terjesztésével vádolt katonaság közötti viszony járvány idején részben ezért vált még a szokásosnál is feszültebbé. A budai magisztrátus és a közhangulat a katonákkal szemben nem mert nyíltan fellépni, a rácokkal, különösen az ortodox vallásúakkal szemben azonban igen.⁶⁸⁴ 1710-ben a budai tanácsosok a járványveszélyre hivatkozva a rácok elköltöztetését kérvényezték a Magyar Kancellárián és az Udvari Haditanácsnál. A későbbi pestisveszély

680 Tóth G. 1995. 755., 770.; Dávid 1973. 81.; Gortvay 1953. 104.; Felhő–Vörös 1961. 114.

681 Johann Ferdinand Miller szerint a pestis 1738 októberének végén tűnt fel a városban. Miller 1760. 147.; A járvány terjedéséről Pest-Pilis-Solt vármegyében lásd Schramek 2014.

682 A 18. század előtt a pestis rendszerint északról, Lengyelország felől vagy nyugatról, az örökös tartományok irányából érte el Magyarországot. Európa északi és nyugati részein azonban a nagy pestisjárványok a 18. századra megszűntek, ettől kezdve az újabb járványok az Oszmán Birodalomból, a Balkán felől érkeztek hazánkba. Az utolsó igazán nagy országos járvány éppen az 1739-ben kezdődő volt. Tóth G. 1995. 758–762.

683 Ulbricht 2004. 113–117.; Tóth G. 1995. 776.

684 Érdekes, hogy pestis idején a középkor óta gyakran a zsidókat tették meg bűnbaknak és üldözték őket. Buda magisztrátusa a zsidók feletti joghatóság miatt és a közösség kiűzése érdekében kemény csatákat vívott a hatóságokkal és a helybéli zsidókkal, az 1709–1710-es pestis idején, majd azt követően néhány évig azonban csak mérsékelten foglalkoztak a kérdéssel. A városi lazarétumba is felvettek zsidókat, akiket a jezsuiták elmondásuk szerint keresztény hitre térítettek. Az 1739-es pestisjárvány idején sem hozták összefüggésbe a városban élő zsidóságot a pestissel, legalábbis a magisztrátus erről a források-

elhárítására hivatkozva a Gellért-hegy déli lábához, az anyatelepüléstől biztos távolságba akarták áttelepíteni a rácokat.⁶⁸⁵ Jelenlétük gazdasági hasznáról nem akartak lemondani, de biztonságos távolságban akarták tudni a kollektív bűnösnek nyilvánított közösséget. A javasolt helyszín kiválasztásában a tapasztalatairól később könyvet író dr. Lorenz Stocker budai katona- és városi orvos útmutatásait követték. Ő a miazma tanban foglaltaknak megfelelően azt hangsúlyozta, hogy a pestises betegek elhelyezésekor nem elég a városon kívüli szabad területet kijelölni, hanem tekintettel kell lenni az uralkodó széljárásra, hogy a betegek által használt levegő és káros kigőzölgései lehetőleg ne szálljanak az egészséges lakosság felé. Javaslatának megfelelően az első budai lazaretumot és veszteglőházat, majd később a nagyobb másodikat – szomszédságában a zsidók pestiskórházával – biztonságosnak vélt helyen, a Duna Gellért-hegy alatti egyik kis szigetén, majd a Gellért-hegy déli lábánál, a parton állították fel.⁶⁸⁶ Az uralkodó északnyugati szélnek köszönhetően a város lakossága így védve volt a pestisben szenvedők miazmáitól, de szükség esetén maga a hegy is védelmet nyújtott a fertőzés terjesztése szempontjából legveszélyesebbnek tartott déli szélről.⁶⁸⁷ 1738-ban a városi lazaretum még a három évtizeddel korábban kijelölt helyen, a Gellért-hegy déli lábánál, a Sáros fürdőtől nem messze volt.

A Helytartótanács 1738. október 7-én kelt rendelete alapján a Habsburg Birodalomban pestis idején követett eljárásrendnek megfelelően felállt a Budai Egészségügyi Bizottság (*Ofner Sanitäts Commission*), amelynek elnöki tisztségét a budai várparancsnok töltötte be. A bizottság tanácskozásain a várparancsnok (vagy helyettese), a hadbiztos, a hadbíró, a Magyar Kamara helyi képviselője, a jezsuiták rektora, esetleg egy-két orvos, valamint a magisztrátus képviselőjében néhány fő vett részt. A magisztrátus jogkörét átmenetileg csorbító vegyes bizottságokkal a kormányzati szervek megpróbálták elejét venni, hogy a városuk gazdasági érdekeit védő városatyák eltitkolják a járványt. A kortársak is pontosan tudták, hogy a pestis miatt lezárt városok a gazdasági vetélkedésben rendszerint alulmaradtak, elhúzódó járvány esetén kereskedelmi szerepüket könnyen elveszíthették, amiből a legközelebb eső – az 1709–1710-es járvány idején Pest – szerencsésebb települések húzhattak hasznot.⁶⁸⁸ A pestis feltűnése nem érte készületlenül Budát, a vegyes bizottság még annak megérkezése előtt megkezdte működését.

1738. november 29-én a Tabánban feltűnt haláleseteket követően szinte azonnal zárlat alá került a város. Ebben az első hullámban viszonylag kevesen haltak meg, a legtöbben – 27 fő – a tabáni ortodox gyülekezet tagjai közül, de nem biztos, hogy mindenki a pestis áldozatává vált. A következő év januárjában már alig néhány megbetegedés fordult elő, az

---

ban egyetlen esetben sem tett említést. OSZK, Kézirattár Fol. Lat. 3440. 138.; Nagy 1975. 137.; Lásd a zsidók helyzetéről még Géra 2014. 76–77.

685 ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 463. 1710. Apr. Nr. 90. fol. 348., Nr. 140. fol. 357.; Korábban éppen a városi magisztrátus járt közben annak érdekében, hogy a Budai Kamarai Adminisztráció ne telepítse át a Kiskunságba és Pestre a tabáni rácokat. Nagy L. 1959. 80.

686 Géra 2016. 56.; Simon 2017. 115.

687 Ulbricht 2004. 117.

688 A vármegyében több településen (például Izsák, Kecskemét) próbálkoztak a járvány eltitkolásával. Schramek 2014. 159.; Felhő–Vörös 1961. 523.; Az 1709–1710-es járvány idején működő vegyes bizottság tagjait lásd Géra 2016. 17–18.; Boyens 2004. 297., 301–303.

is mind a Tabánban, ezért ennek kivételével a város többi részében feloldották a zárlatot. A Tabánban február elején házról házra járva ellenőrizték az emberek egészségügyi állapotát, nem találtak eltitkolt betegeket, ezért február közepén itt is eltörölték a zárlatot.⁶⁸⁹ A szokásoknak megfelelően ortodoxok, katolikusok a városrész templomaiban hálát adtak Istennek megmenekülésükért. A zárlat feloldását követően azonban a járvány ismét erőre kapott, Nikolaj Milovanović ortodox pap – néhány hónappal később maga is pestisben hunyt el – már február utolsó hetében azt írta a püspökének, hogy a korábban pestisben elhaltak családtagjai között egyre több a gyanús megbetegedés. Február utolsó napjaiban újra kiadták a rendeletet arról, hogy menlevél nélkül senki nem hagyhatja el Budát, a lakókat pedig felszólították, hogy lehetőség szerint ne keveredjenek más városrészek lakóival. Milovanović arról számolt be, hogy közössége tagjainak tartalékai elfogytak, alig maradt élelmiszerük és tűzifájuk, ráadásul sokan éltek kereskedelemből, illetve a határban lévő szőlőkből. A téli hidegben az embereket otthon maradásra bírni könnyebb volt, mint tavasszal, amikor mindenki elindult volna a földekre, a határba.⁶⁹⁰ Úgy tűnt, a Tabán kivételével sikerült elfojtani a pestist Budán. Ez azonban csak a látszat volt, amit a magisztrátus akart elhitetni a felettes hatóságokkal. Március első napjaiban a Tabánban ismét fellángolt a járvány, de pár nap különbséggel más városrészekben is egész házakat fertőzött meg a pestis. A magisztrátus kizárólag a gócpontnak mondott Tabánt helyezte vesztegzár alá, illetve megismételte a fertőzöttek ruha- és ágyneműinek kötelező összegyűjtéséről és elégetéséről kiadott előző évi rendeletét, de ennél többet nem igazán tett. A Budai Egészségügyi Bizottság már 1739. március 7-én Bécsbe küldött jelentésében hanyagsággal vádolta a magisztrátust, amely önös érdekeit előtérbe helyezve veszélybe sodorja a várost.⁶⁹¹ Buda többi részének lakói magukon viselték a pestises város stigmáját, mint láttuk, menlevél nélkül nem utazhattak el, a települések egy részén még akkor sem látták őket szívesen, ha a veszteglőházban eltöltött hosszú heteket követően kénytelenek voltak beengedni őket. A más városrészekben lakók a Tabánban élőknek, különösen a rácoknak, és főként az ortodoxoknak, nemcsak azt vetették a szemükre, hogy behurcolták a pestist, hanem azt is, hogy az ő fegyelmezetlenségük miatt képtelenség elfojtani azt, mivel rendre megsértik a korlátozó rendelkezéseket.⁶⁹²

689 ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 704. 1739. Jan. Nr. 1039. fol. 272., Nr. 1074. fol. 278, Febr. Nr. 615. fol. 551.

690 Ninković–Vasin 2016. 42–43.

691 A jelentésben kiemelve írják a következőket: „[...] wegen Nachlässigkeit dieses Magistrats, welcher aus eigen Nutz die vor Augen schwebende Gefahr immer verachtet, welches Gott gnädig verhüten wolle, ein grösseres Übel ausbrechen möchte, diese Commission außer Veranthwortung gestellet zu sein [...]” BFL IV.1002.j A Budai Egészségügyi Bizottság jelentése a Bécsi Udvari Egészségügyi Bizottságnak (1739. március 7.).

692 ÖStA HHStA Ung. Akt. Allg. Akt. Fasc. 248. (1740)

A tabáni tumultus

1739. március 19-én⁶⁹³ a járványszolgáknak is nevezett beteghordók az előírásnak megfelelően délután három körül visszamentek egy lazarétumba szállított beteg házába össze-szedni, majd elégetni a pestises által használt ruhákat, ágyneműket. A ruha- és ágyneműk a szegény emberek számára igen sokat jelentettek, a fertőzött felesége kétségbeesésében nagy jajveszékelésbe kezdett, s azt ordította, hogy a járványszolgák mindenükből ki akarják forgatni a családját, kirabolják a házat. Kiáltozására először a szomszédok futottak össze, néhány polgár, a többség azonban asszonyokból állt. A mintegy húsz főből álló női csoport kint lármázott, három német polgár ment be a szobába, ahol a három járványszolga próbált dolgozni. A hangnem bizonyára inkább ellenséges volt, mint barátságos, a polgárok rossz néven vették, hogy a polgárjoggal nem rendelkező, a járványszolgák káplárjaként fegyvert viselő Urbán Ferenc és két embere, bár a társadalmi hierarchiában alattuk állnak, nem adnak a szavukra és a munkájukat végzik. A veszekedés a ház előtt folytatódott, ahová időközben egyre nagyobb tömeg – tanúk 50–100 főre becsülték – gyűlt, az életüket féltő Urbán pisztolyával figyelmeztetésül a levegőbe akart lőni. Talán meglökhették, ezért találta a lövedék arcon a korábban a házba rendet tenni belépő három német polgár egyikét. Paul Friedel azonban csak könnyebben sérült meg, társai ráronthattak Urbánra, aki kardjával védekezett. A másik két polgár közül Matthias Schuller csak könnyebb sebet kapott, a mellkason szúrt Johann Feüerabend sebén azonban már látszott, hogy súlyos. A csetepaté zajára megjelenő katonák gyorsan feloszlatták a tömeget, de ezzel az események még nem értek véget. A sebesültek híre gyorsan körbejárta a városrészt. Az események a piactérhez közel pattantak ki, ez is gyorsította a hírek terjedését. Állítólag a csődülettől megrémült asszonyok kezdtek el terjeszteni, hogy a járványszolgák a katonákkal együtt a tabáni polgárokat, védett polgárokat kiirtani érkeztek.⁶⁹⁴ A városrész csendben forrongott, megindult a szervezkedés. Szokatlan időben, este nyolckor megszólalt a tabáni katolikus templom⁶⁹⁵ harangja, ez volt a jel a beavatottak számára, akik felfegyverkezve azonnal elindultak a Duna-part irányába. Mások úgy vélték, a harang vészhelyzet miatt szólalt meg, őket a segítőkészség vagy a kíváncsiság vitte ki az utcákra.

A tömeg Franz Michael Meisner járványsebésznek kinevezett fürdő-s Gellért-hegy alatt kijelölt szállása felé vonult. A helyiek között is akadtak szép számmal olyan összeesküvésle-mélet-hívők, akiknek szilárd meggyőződése volt, hogy a pestist maguk a sebészek, fürdő-sök,

693 A tabáni lázadás napjával kapcsolatban bizonytalanságra ad okot, hogy a hivatalos vizsgálati dokumentumokban március 19. és március 21. szerepel, erre az ellentmondásra a kihallgatás közben nem figyeltek fel. Mivel a magisztrátus március 21-én rendelte ki az ügy felderítésére tanácsai biztosait, illetve a Meisner hagyatékát intéző Budai Egészségügyi Bizottság is ezt a korábbi dátumot írja, ezt tartjuk valószínűbbnek. ÖStA FHKA HFU 14. Mai 1739. Kt. 1667. fol. 623–628.; ÖStA HHStA Ung. Akt. Allg. Akt. Fasc. 248. (1740) fol. 1-33.; BFL IV.1002.j Franz Anton Nimmer jelentése a Bécsi Udvari Egészségügyi Bizottságnak (1739. március 28.), A Budai Egészségügyi Bizottság intézkedése Franz Michael Meisner végrendeletének ügyében (1739. április 8.); BFL IV.1002.a 41. köt. 1739. március 21. fol. 66.

694 ÖStA HHStA Ung. Akt. Allg. Akt. Fasc. 248. (1740) fol.15., 25.

695 Alexandria-i Szent Katalin-templom, amelyben a plébánosi jogokat a vízivárosi bosnyák ferencesek birtokolták. Simon 2017. 60–61.

orvosok okozták.⁶⁹⁶ Az egybehangzó vallomások szerint kétharmad részt katolikus rácokból és németekből, harmadrészt magyarokból, ortodoxokból, szlovákokból álló embertömeg, amelyben sokan polgárjogúak, védett polgárok voltak, este fél kilenc tájban szabályosan ostrom alá vette Meisner kis házát, aki a szakácsnőjével bezárkózott, megpróbálták eltorlaszolni az ajtót, hogy megakadályozzák a hívatlan vendégek benyomulását. A fürdős lakásába az általa 150 fő körülire becsült tömegből először egy karóval, szablyával és pisztollyal felfegyverkezett fiatal kapás jutott be hasonlóan felfegyverkezett társaival. A később halála előtt még sommás vallomást tévő Meisner és a szakácsnője egybehangzó vallomása szerint szabályos lincselés zajlott, mindkettőjüket kirángatták az utcára, a földre lökték. Meisner próbált segítséget kérni az ugyancsak fegyverrel érkező tabáni katolikus rácbírótól és két esküdtjétől, akiket arra kért, teremtsenek békét. Ezek állítólag meg sem hallgatták, inkább a többiekhez csatlakoztak. Az idős szakácsné ruháját a későbbi vizsgálat szerint maga a tabáni katolikus rácbíró tépte le, majd botjával ütlegelte a nőt, aki később a fürdőshöz hasonlóan belehalt a bántalmazásba. Meisnert a közel állók ugyancsak szidalmazták, ütötték, rúgták, ahol érték, a távolabb lévők kövekkel dobálták. Már alig volt magánál, amikor vonszolni kezdték a főúton a városból kifelé, a karddal súlyosan megsebesített Feüerabend háza előtt ismét bántalmazni kezdték, majd tovább húzták a Sáros fürdő irányába. A résztvevőket leginkább az egyik délután megsebesült polgár tüzelte szóban, de rajta kívül mások is voltak szép számban, akik a szóbeli gyalázkodásnál nem mentek tovább. Egy Horváth Pál (Paul) nevű hajóvontató és Abraham Antonovich találták ki, hogy kövezzék meg Meisnert, majd dobják a Dunába és fojtsák vízbe. A folyóig nem jutottak el, Meisnert a Sáros fürdő vízlevezető árkába lökték, és miután az nem mozdult, egy nagy követ helyeztek a mellkasára, hogy biztosan elmerüljön. A fürdős halottnak tette magát, a tömeg pedig elvonult. A Sáros fürdőnél álló örök a rács mögül végignézték az eseményeket, de a résztvevők nagy száma miatt nem mertek közbeavatkozni, később azonban ők nevezték meg az elkövetőket. A tömeg, miután úgy vélték, végeztek Meisnerrel, a járványszolgák szállása felé vette az útját. Itt is ostrom alá vették az épületet, szabályos hajsztát indítottak a menekülők után, közülük három főt kegyetlenül agyonverték az utcán, kettőt súlyosan megsebesítettek, ők később belehaltak a bántalmazásba. Az már csak ráadás volt, hogy a lakhelyükön sem ablak, sem kályha, sem bútor nem maradt épségben, mindent apró darabokra törtek.⁶⁹⁷

Már éjszaka, háromnegyed tizenkettő volt, amikor a lazarétumban szolgálatban lévő Lucas ferences atya értesült a történekről, ő utasította az öröket, hogy segítsenek kihúzni a vízből a fürdős Meisnert. Meglepve tapasztalták, hogy Meisner még él, az atya azonnal biztonságba helyezte, feladta neki az utolsó kenetet, gondoskodott az ápolásáról. A súlyos állapotban lévő, a Sáros fürdőben fekvő fürdöst a vallomástételét megelőző napon felkereste a két tabáni katolikus esküdt, Bauer pékmester és Steiner lakatosmester mások társaságában, hogy rávegyék, ne vádolja be az elkövetőket, ne akarjon bosszút állni. Hozzátették, hogy ezt fogja tanácsolni a magisztrátus által az ügy kivizsgálására rendelt biztos is.⁶⁹⁸ Utóbbi kijelen-

696 Tóth G. 1995. 776–777.

697 ÖStA HStA Ung. Akt. Allg. Akt. Fasc. 248. (1740) fol. 16–17., fol. 19.

698 BFL IV.1002.j Franz Anton Nimmer jelentése a Bécsi Udvari Egészségügyi Bizottságnak (1739. március 28.); ÖStA FHKa HFU 14. Mai 1739. Kt. 1667. fol. 623–628.

tés sejtetni engedi, hogy a felkelés kirobbanásához talán nem csak alulról jövő impulzusok vezettek. Meisner tizenhat napig szenvedett, 1739. április 3-án hunyt el.⁶⁹⁹

*Az erőszak és az elszabaduló járvány háttere:
járványtagadó városatyák, engedetlen polgárok*

Meisner egy héttel megtámadása előtt írásban jelentést tett a Budai Egészségügyi Bizottságnak az őt érő folyamatos fenyegetésekről, a sok becsületsértő kifejezésről, amit kiabálnak neki. Gyakran ordították neki, hogy „*itt lesz véged a Rácvárosban*”.⁷⁰⁰ A lakosokat a rác-bíróknak és a magisztrátusnak kellett volna rendre utasítania, de ők nem tettek semmit. A tabáni pestislázadást az események súlyára tekintettel katonai-kancelláriai vegyes bizottság vizsgálta ki, a vallomások – például dr. Joseph Schuster szavai – a kezdetektől arra utaltak, hogy bizonyos mértékig a magisztrátus egyes tagjai is érintettek lehetek az indulatok elszabadulásában. Schuster doktor a tabáni felkelés előtt öt nappal, március 14-én jelentésében már beszámolt arról a felettes hatóságoknak, hogy felkereste két tanácsos, a szószóló és néhány polgár, akik az új megbetegedések eltitkolására akarták rábírní. Előbb kérlelték, majd burkoltan fenyegették, igyekeztek rávenni, hogy kollégáival állítsák azt, Budán nincs járvány. Azt mondták, az orvosok csak nagy költséget jelentenek a városnak, ami egyébként kidobott pénz.⁷⁰¹ Schuster értelmiségiként próbált érvelni, hangsúlyozta, érti a dolgát, az egyetemen tanult, hallgassanak rá, jót akar az embereknek. A „tanulni” szó erőteljes reakciót váltott ki a megjelent polgárokból, akik polgári büszkeségükben sértve érezve magukat hangsúlyozták, bizony pékként, képfaragóként és mészárosként ők hasonlóan sokat tanultak, őket egy orvos ne leckéztesse. Azt is sérelmezték, hogy az orvosok, sebészek a városban ideoda küldözgetik őket. Az orvost felkereső csoport tagjai nagyon vigyáztak a szavaikra, semmi becsületsértő nem hangzott el a szájukból, de a sok „ej-ej”, „na-na”, „vigyázzon magára az úr” kijelentésnél, egyéb burkolt fenyegetéseknél többet mondtak a gesztusok nyelvén az orvoshoz egyre közelebb nyomuló emberek. Schuster határozott fellépésű sebész kollégájának megjelenését követően a polgárok küldöttsége távozott. Schuster a Budai Egészségügyi Bizottságnak rögtön jelentette az incidenst, s a többi orvos és sebész nevében felszólalva megírta: nem érzik biztonságban magukat Budán.⁷⁰² Schuster doktor talán jobb kapcsolatot ápolt a helyiekkel, őt ugyanis a tumultus előtt nem sokkal figyelmeztette a nála dolgozó fiú és néhány a szállására betérő helyi.⁷⁰³ Szolgája egy szlovák asszonnyal és annak a férjével együtt előre megmondta: aznap este megkövezik és a Dunába vetik a kutya Meisnert.

699 Franz Michael Meisner Bambergben született, egy ottani tanácsos fiaként. BFL IV.1002.j A Budai Egészségügyi Bizottság intézkedése Franz Michael Meisner végrendeletének ügyében (1739. április 8.).

700 ÖStA HHStA Ung. Akt. Allg. Akt. Fasc. 248. (1740) fol. 14v.

701 Meisnert többek között azzal is vádolta a lakosság, hogy járványsebészként hasznot húz a pestisből. ÖStA HHStA Ung. Akt. Allg. Akt. Fasc. 248. (1740) fol. 14v.

702 BFL IV.1002.j Dr. Joseph Schuster beszámolója a Budai Egészségügyi Bizottságnak (1739. március 14.).

703 Schuster és Classen, a két Budára kirendelt orvos 1739 februárjának első napjaiban fogott hozzá a munkához. BFL IV.1002.j A Budai Egészségügyi Bizottság jelentése a Bécsi Udvari Egészségügyi Bizottságnak (1739. március 7.).

Schuster rögtön értesítette Meisnert, sőt, üzenetében a lelkére kötötte, hogy zárkózzon be és szerezzen fegyvert.⁷⁰⁴ Schuster említést tett egy korábbi figyelmeztetésről – ezt mások vallomása is megerősítette – akkor Meisner házának falára egy szlovák akasztófát rajzolt, s társa beleírta, hogy Meisner oda való, mivel ő idézi elő a pestist. Az orvos vallomásából egyértelműen kiderül, hogy Meisner megtámadása nem spontán megmozdulás volt, hanem előre eltervezett akció. A kihallgatások során használt kérdőpontok többek között arra keresték a választ, hogy kik voltak a valódi szervezők, vezetők, egyedül Meisnert akarták-e megkövezni vagy ez a sor várt-e a többi járványorvosra, járványsebészre is? Ezekre a kérdésekre azonban nem igazán kaptak egyértelmű válaszokat. Meisner volt az első, akit 1738 decemberében a tabáni lazarétumba küldtek, az emberek őt ismerték, az orvosok feleltek ugyanis járvány idején az egészségügyi igazgatásért, ők összegezték a betegszám alakulásáról érkező jelentéseket, tartották a kapcsolatot a felettes hatóságokkal. Az első vonalban nem ők gyógyítottak, hanem a fürdős-sebészek, az orvosok kizárólag magánbetegeket vállalták, így legfeljebb a tehetős családok beteg hozzátartozói találkozhattak velük.⁷⁰⁵ Johann Michael Röcklin császári hadi sebész ugyancsak arról beszélt később, hogy a Tabánba kirendelt Meisner többször beszámolt neki az ellene irányuló, mindennapos nyilvános sértegetésekről. Azt mondta, naponta halálos veszélynek kitéve dolgozik, mivel a helyiek őt tartják a pestis okának. Röcklin hasonló tapasztalatokat szerzett a tanácsosokkal, mint a kollégái, hiába győzködte őket arról, hogy ismét itt a pestis, nem akartak hinni neki.⁷⁰⁶ A vizsgálat során felvett tanúvallomások szerint már január első napjaiban, amikor csak a Tabán volt lezárva, városszerte sok gyanús haláleset történt, ám a gócpontokat nem sikerült felderíteni, az egyes városrészek egymást, de leginkább a rácokat hibáztatták. Az egyik sebész azonnal jelentette Perger polgármesternek, hogy a Vízivárosban pestis jeleit mutató személyekkel találkozott az utcán, s kérte, haladék nélkül intézkedjen. Perger erre levelet küldött Meisnernek és két, a fertőzöttek lelki gondozását végző papnak, hogy tanúsítsák, minden rendben, Budán nincs járvány.⁷⁰⁷ Röcklin is tapasztalta a Budai Egészségügyi Bizottság ülésein a magisztrátus vonakodását, a szükséges intézkedéseket többszöri felszólításra sem rendelték el.⁷⁰⁸

A budai felkelésnek híre ment az országban, a kecskeméti járványorvos Meisner sorsán okulva óvott a különösen népszerűtlen intézkedések bevezetésétől, nehogy az ő városában

704 Meisner a kollégájától kölcsönzött egy pár pisztolyt, de az a tumultus idején elveszett. Árát később, Meisner hagyatékának rendezésekor térítették meg eredeti tulajdonosának. BFL IV.1002.j A Budai Egészségügyi Bizottság intézkedése Franz Michael Meisner végrendeletének ügyében (1739. április 8.).

705 ÖStA FHKA HFU 14. Mai 1739. Kt. 1667. fol. 623–628.; Az 1709–1710-es járvány idején a népharag ugyancsak a betegek tömegével találkozó Daniel Wilffersheimb sebészre és a még pályakezdő ifjú fürdősre, Anton Christenre irányult. Utóbbit nemcsak szidalmazták a tabáni lakosok, hanem időnként kövekkel dobálták. Dr. Lorenz Stocker elleni súlyos atrocitásról feljegyzés nem készült, ő a beteg katonatisztek és a tanácsosok családtagjait kezelte, ő gyógyította például Baitz polgármester mostohaleányát, akinek betegségét egy darabig titkolta a magisztrátus előtt. Az eset miatt nemcsak a polgármestert kényszerültek felfüggeszteni, hanem a tanácsulást is ideiglenesen a városbíró házában tartották. Géra 2016. 18–19.

706 BFL IV.1002.j Johann Michael Röcklin császári hadi sebész vallomása (1739. augusztus 21.).

707 BFL IV.1002.j A Budára delegált Udvari Vizsgáló Bizottság jelentése (1739. szeptember 18.).

708 BFL IV.1002.j Johann Michael Röcklin császári hadi sebész vallomása (1739. augusztus 21.).

megismétlődjön a „tabáni casus”. A budai magisztrátus ellenben nem vonta le a megfelelő következtetéseket, a hangadók, a polgármester és szűkebb köre, nem változtattak járványtagadó beállítottságukon. Szövetségesre találtak a budai születésű polgárfiú Anton Spazierer fürdős-sebészben, aki komolyan összeveszett kollégáival, miután azok emlékeztették őt esküjére.⁷⁰⁹ Levelében – ennek keltezése Röcklin szerint 1739. április 29. – azt írta magyarázatként, hogy ő sem a magisztrátust, sem a polgárságot nem akarja szerencsétlenségbe taszítani a járványhelyzet elismerésével. A hadi sebész ekkor már arról számolt be, hogy mivel a pestisfertőzött házakat nem mindig zárták le, a halottak napokig a házakban heverték, a betegek látszáma pedig ugrásszerűen növekszik.⁷¹⁰

Egy héttel később, május 6-án a Budai Egészségügyi Bizottság ülésén az orvosok, Schuster és Nicoletti hangsúlyozták, hogy a járvány több hete feltartóztatás nélkül terjed, a horvátvárosi utcákban és az Országút városrészben rövid idő alatt különösen sokan betegedtek meg. Döbbenettel tapasztalták, hogy az országos tiltás ellenére a magisztrátus megengedte néhány fürdőben a fürdözést, ezek egyike – nem meglepő módon – a tanácsos Johann Michael Eckher tulajdonában lévő Császár fürdő volt. Perger polgármester az egészségügyi szakemberek minden tényfeltáró jelentését figyelmen kívül hagyta. Nem akart tudomást venni a járványról, mondván, hogy fél a szükséges óvintézkedések bevezetésének költségeitől, nem akarja újabb adósságokkal terhelni a várost, illetve a polgárokat sem fosztja meg újabb zárlattal a mindennapi betevőjüktől. Az Országút és Horvátváros városrészekkel kapcsolatban Perger azt mondta, ott többségében szegények laknak, ha zárlat alá kerülnének, nem lesz, aki a szőlőkben dolgozzon, azok műveletlenül maradnak. Úgy érvelt, a zárlat mind a polgárokat, mind az említett városrészek lakóit megfosztaná bevételi forrásaiktól, az éhségtől és a szükségtől halnának meg, mivel a téli készleteik már elfogytak. Utóbbi kijelentést komolyan vették a polgárok, mivel a húshiányt maguk is tapasztalták. Az élelmiszerek és a tűzifa ára rendkívül megemelkedett, mivel a Budai Egészségügyi Bizottság még a télen megtiltotta, hogy bármit behozzanak a Buda környéki falvakból. Az ellátási nehézségek és az alapvető élelmiszerek magas ára még a pestisnél is nagyobb félelemmel töltötte el a lakosságot. Perger és két társa a közhangulat enyhítése érdekében elutazott néhány napra vágómarhát vásárolni a városnak. Erre egyébként a felettes hatóságoktól nem kaptak engedélyt, a helyi egészségügyi bizottságot sem tájékoztatták, akik bizonyára figyelmeztették volna őket a halaszthatatlan elintéznivalókról szóló rendeletre. Távollétük idejére nem jelöltek ki helyettest, így hivatalból a legidősebb tanácsos, Lorenz Johann Schultz fogott hozzá a sürgős ügyek intézéséhez, többek között megfelelő létszámú egészségügyi személyzet toborzásához. A magisztrátus korábban rendszertelenül fizette az orvosokat, sebészeket, a betegek lelkigondozására kirendelt papokat, akiknek a felettes hatóságok által előre megállapított fizetség járt. A magisztrátus által alkalmazott járvány- és egészségügyi személyzet nevetségesen alacsony bért kapott, ha egyáltalán fizettek nekik valamit, s alig vettek fel néhány főt. A magisztrátus hozzáállását tükrözte a járványügyi igazgatásba kirendelt városi megbízottak

709 Spazierer azzal védekezett a Nádasdy-féle bizottság előtt, hogy a feleségével és a gyermekeivel zsarolták meg. Állítólag a tanácsosok közül Bernucca a boltjába hívatta, ahol szidalmazta, fenyegette, ha nem működik együtt a magisztrátussal. MNL OL X 8565 tk. 28231. Anton Spazierer vallomása (s. d.).

710 BFL IV.1002.j Johann Michael Röcklin császári hadi sebész vallomása (1739. augusztus 21.).

hasonló hozzáállása: miután nem igazán ellenőrizték őket, rendkívül hanyagul végezték a munkájukat. A felettes hatóságok rendeleteit és a Budai Egészségügyi Bizottságba kirendelt szakértők véleményét rendre mellőző magisztrátus rendet nélkülöző városigazgatása súlyos következményekkel járt. A korlátozó intézkedések hiánya, az elégtelen személyzet és a magisztrátus rossz példáját követő, a szakemberek szavára semmit nem adó, sőt, őket ellenségnek tekintő lakosság nemtörődömsége a járvány hirtelen berobbanásához vezetett. A holtak 4-5 napig heverték a házakban, mivel nem volt, aki elszállítsa őket. A sok napja temetésre váró halottakra a városlakók is figyelmeztették Pergert, de ő erre sem tett semmit. Egy Vízivárosban kikötött hajón tíz napig feküdtek pestishalottak, mivel a polgármester többszöri felszólításra sem reagált, végül a Budai Egészségügyi Bizottság megparancsolta a járványszolgáknak, hogy a hajót vigyék a Gellért-hegy alatti szakaszra, ahol gyűjtsák fel a testekkel együtt. A Horvátvárosban a bomló testek rettenetes szagáról számoltak be, a sok halott között időnként elhagyott, de élő, segítségre szoruló gyermekeket találtak, az utcákat elborította a szemét, ami részben a fertőzött házakból kihordott, rendesen el nem égetett halmok után maradt. Többen azzal vádolták meg a polgármestert, hogy a pestishalottak eltemetetéséért külön pénzt szedett, a halálból csinált pénzt.⁷¹¹

A Bécsi Udvari Egészségügyi Bizottság haladéktalanul intézkedett, az 1739. május 6-án kelt királyi parancsnak megfelelően, három nappal később kiadott határozatában a járvány tagadása, az egészségügyi intézmények elhanyagolása, a temetetlenül fekvő holtak és a temetésekben való nyereszkesedés, valamint a pestis ezekből fakadó gyors terjedése miatt elmarasztalta és azonnali hatállyal felmentette tisztségéből Perger budai polgármestert, aki május 13-tól, a dokumentum átvételének napjától szigorított házi őrizetbe került.⁷¹² Ezt a vizsgálat szempontjából nem tartották elegendőnek, így néhány nap múlva a katonaság vette át az őrzését, július közepén azonban visszakerült a polgárság felügyelete alá, ismét házi őrizetbe. A felmentett polgármester a magisztrátustól várt támogatást, tagadta, hogy szándékosan várt volna a halottak eltemetésével, hogy utána a tulajdonosoktól, rokonoktól pénzt szedhessen. Azt állította, egyedül tanácsostársától, Sauttermeisterrel kapott pénzt, akinek a majorságában mindenki meghalt, mivel a járványszolgák többsége meghalt, így ő fogadott embereket a temetésre, hogy mielőbb a földbe kerüljenek. Azt várta tanácsostársaitól, hogy tanúsítsák, az emberek nem engedelmessé váltak neki, a holttestek miatt pedig állítása szerint köznevetesség tárgyává vált. A magisztrátus élére megbízott polgármesternek a legidősebb tanácsost, Schultzot nevezték ki, aki már korábban is rögtön kihirdette a tőle várt rendeleteket. 1739. május 20-án pedig a gyorsan emelkedő betegszámokra tekintettel ismét kihirdette az egész város lezárását.⁷¹³

711 BFL IV.1002.j A Budai Egészségügyi Bizottság jelentése (1739. május 6.), Joseph Lindner jelentése a Rochusgasséból (1739. május 4.), Kivonat az Egészségügyi Bizottság jegyzőkönyvéből (1739. május 13.), Dr. Schuster jelentése (1739. május 3.), Anton Spazierer jelentése (1739. április 26.).

712 A vármegyei perceptor Horányi Gábornak azért kellett felelnie, mivel Páty községben eltitkolta a járványt. Schramek 2014. 179.

713 BFL IV.1002.j Kivonat a Bécsi Udvari Egészségügyi Bizottság határozatából (1739. május 9.), A Budai Egészségügyi Bizottság határozata (1739. május 13.), Perger válasza a felettes hatóság határozatára a magisztrátusnak (1739. május 14.); BFL IV.1002.d Nr. 269.; BFL IV.1002.a 41. köt. 1739. július 9. fol. 114., 1739. május 25. fol. 90v.

A felettes hatóságok a vészterhes időkben nem akarták megbénítani a városvezetést, ráadásul a városra nehezedő adminisztratív terhek is a többszörösükre növekedtek, ezért fokozatosan vonták kérdőre a járványtagadás gyanújába került tanácsosokat. Perger után, augusztus elején Anton Christen városbíró-t küldték házi őrizetbe szerepének tisztázásáig, helyébe Anton Cetto tanácsost nevezték ki.⁷¹⁴ Egy időre Joseph Emanuel Sauttermeister és Johann Sebastian Dillmann is felfüggesztették, ők azonban nem kerültek őrizetbe. Nevüket szeptember elejére tisztázták, így 1739. szeptember 7-én ismét elfoglalhatták helyüket a tanácsüléseken, a helyettes városbírói posztot pedig Cettótól rövid időre az idős, tapasztalt Dillmann tanácsos vette át.⁷¹⁵ A magisztrátus két biztos pontja 1739 nehéz nyarán a hatóságok bizalmát élvező, határozott Schultz megbízott polgármester és Peter Bernucca tanácsos volt. Utóbbi itáliai származású vagyonos kereskedő volt, aki rendkívül sokat tett a városi közösségért, kapcsolatait mozgósítva több száz vágómarhát szerzett, saját költségén, a városnak hitelezve vásznat vásárolt a lazarétum betegeinek. A felettes hatóságok akkor kezdték Christennel a gyanúba került tanácsosok átvilágítását, amikor a magisztrátusnak láthatóan sikerült úrrá lennie a Tabánban még mindig tapasztalható általános nyugtalanságon. Ismét a katolikus rácok közössége elégedetlenkedett, amihez hozzájárult, hogy az új bírójuk a pestis áldozatává vált. Erre a tanács megparancsolta nekik, hogy válasszanak másik alkalmas bírót, egyébként pedig maradjanak csendben és egységben.

1739 júliusának közepén Újlakon kezdtek el nyugtalankodni a lakosok, a vezetők itt is a polgárok közül kerültek ki. Két polgár nyíltan a járványellenes intézkedések és az újlaki bíróság ellen beszélt, szervezkedett. Az újlaki bíró rögtön jelentette az ügyet, a magisztrátus pedig elrendelte a nagyhangúak haladék nélküli letartóztatását, sőt, mások okulására vasra verette őket, majd tanácsi biztosként kiküldte a városi ügyészt a vizsgálat lefolytatására. A külvárosi bíróságon szóban intézték az ügyeket, de az ügy súlya miatt („*weilen der Sach sehr suspect vorkommet*”) mindent írásba foglaltak. A kihallgatások során hamar kiderült, hogy a tabáni tumultusból kiindulva talán eltúlozták az újlaki eseményeket, ami a valóságban nem nagyon lehetett több két nagyhangú polgár nyilvános hőzöngésénél. Miután a tanúkihallgatások során egyre világosabbá vált, hogy talán túlzásba estek, a felettes hatóságok elég stabilnak tartották a helyzetet Christen letartóztatására.⁷¹⁶

A magisztrátus mindenesetre igyekezett ebben a nehéz helyzetben a polgárok támogatását megnyerni, ezért a fontosabb döntések meghozataláról szóló tanácsülésekre behívtak néhány nagy befolyással bíró polgárt vagy előzetesen egyeztettek velük a kijelölt tanácsi biztosok. Ilyen fontos eseménynek számított például az 1739-es évi szünet lebonyolításának

714 BFL IV.1002.a 41. köt. 1739. augusztus 14. fol. 133v., Christen kihallgatása: 1739. augusztus 28. fol. 140v., Christen a magisztrátus közbenjárására engedélyt kapott, hogy szeptemberben kaució ellenében szüneteltesse és intézhesse gazdasága ügyeit: 1739. szeptember 19. fol. 155.

715 BFL IV.1002.a 41. köt. 1739. szeptember 7. fol. 149.

716 BFL IV.1002.a 41. köt. 1739. június 18. fol. 106v., 1739. június 11. fol. 103., 1739. július 17. fol. 118., 1739. július 20. fol. 121v., Az ügygel kapcsolatban következetesen az *Aufruhr* kifejezést használták, a két polgárt pedig elkövetőnek (*Verbrecher*) nevezték. Az ügy súlyát vélhetően a tabáni tumultus miatt eltúlozták, valójában semmi komolyat nem tudtak rábizonyítani a két polgárra. Egyiküket hét hetes fogság után elengedték, mivel nem volt, aki a feleségéről és a kisgyermekéről gondoskodjék. 1739. augusztus 31. fol. 143.

megszervezése, majd októberben a város juhnyájának felszámolásáról szóló döntés. Utóbbi témáról – mivel a járványhelyzet lehetővé tette – a teljes polgárság jelenlétében született határozat, mivel fa hiányában a fertőzött holmik elégetésére felhasználták a juhoknak szánt szénát, amit csak drága pénzen lehetett volna pótolni, ezért inkább eladták az állatokat. Ezt követően a tüzelő hiányának enyhítése érdekében a város erdejének kiméréséről szavazott a közösség, ez a döntés azonban szavazattöbbséggel született, a tanácsosok közül ketten nemmel voksoltak. Az erdőkből a háztulajdonos polgároknak utaltak ki fejenként 3 öl erdőt, alapból ennyit kaptak a tanácsosok is, amennyiben gyermekeik voltak, ehhez további 5 öl járt nekik.⁷¹⁷

A járvány elleni védekezés eredményessége erősen függött az egészségügyi bizottságok élén álló katonai parancsnokok hozzáállásától. A budai magisztrátust felelősségre vonták, ugyanakkor írásban egyetlen helyen maradt nyoma annak, hogy a Budai Egészségügyi Bizottságot vezető várparancsnok felelősségének kérdése felmerült. Miért nem lépett fel szigorúbban, az egészségügyi személyzet bejelentései alapján miért nem indított azonnal vizsgálatot és büntette meg a fenyegetőző polgárokat? – vetette fel az ügyben eljáró Nádasdy-féle vegyesbizottság. Konkrét példaként említik, hogy még Jörger várparancsnok idejében, 1738. október 10-én a Budai Egészségügyi Bizottság, bár tudott a fertőzés terjedéséről, bécsi felettese kifejezett parancsára sem rendelte el rögtön a város lezárását, a Földvári Egészségügyi Bizottság tudakozó levelére pedig azt írta, hogy a budai pestisbetegekről szóló hírek nem többek alaptalan híreszteléseknél. A Budán állomásozó katonaságot a civilekhez hasonlóan súlyosan érintette a járvány, a betegek egy részét nem tudták elhelyezni, ők ezért a város vízivárosi ideiglenes járványkórházaiba kerültek. 1738 decemberében – Jörger budai várparancsnok is meghalt – halálának oka nem ismert –, a következő év elejétől a helyére kinevezett ideiglenes parancsnok, a helyben állomásozó Leopold von Haßlinger szinte állandóan betegeskedett. A budai magisztrátus láthatóan nem tartott az ideiglenes parancsnoktól, ez a tény bizonyára szerepet játszott abban, hogy tartósan ellenszegült és megpróbálta eltitkolni a járványt. Haßlinger leváltásában a betegségén kívül bizonyára szerepet játszott a Nádasdy-féle bizottság azon állásfoglalása is, miszerint a katonai hatóságok határozott és gyors fellépésével elkerülhető lett volna a tabáni felkelés. Ez a helyzet 1739 júliusában, a korábban említett erőskezü ideiglenes parancsnok, Joseph von Nothelffer ezredes kinevezésével alapjaiban változott.⁷¹⁸

1740 elején a Budai Egészségügyi Bizottság a vízivárosi járványbiztosítást és a városrészekben tanácsi részületeket tartó Eckher és Rütz tanácsosokat vonta felelősségre, akiket az új betegek eltitkolásával, valamint lazarétumba szállításának elmulasztásával vádoltak. A két tanácsos gyorsan tisztázta magát, egyetlen beteg polgárról volt szó, akinek nem volt szüksége szállításra, a saját lábán is be tudott volna menni a lazarétumba, így erre szólították

717 BFL IV.1002.a 41. köt. 1739. augusztus 23. fol. 137., 1739. október 14. fol. 181–181v.

718 Haßlinger 1739 végén hunyt el. ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 704. 1739. Jan. Nr. 1174. fol. 298., Bd. 706. 1739. Jul. Nr. 531. fol. 2167., Bd. 708. 1739. Dez. Nr. 1984. fol. 3704.; MNL OL X 8565 tk. 28231. Pontok (s. d.); Pest városa már 1739 januárjában jelezte a felettes hatóságok felé, hogy a katonaság és a Budai Egészségügyi Bizottság nem jár el elég körültekintően, illetékteleneknek is kiad átkelési engedélyt a Duna túlsópartjára. Schramek 2014. 157.

fel. Nem gondolták, hogy nem megy be. A háznépét a veszteglőházba irányították, a lakóházban egy várandós nő maradt, ő is elkülönítve.⁷¹⁹

Emberek a pestis hálójában: a fertőzött ház, a lazarétum és a veszteglőház fogságában

„A leprást kivetik, [...] a pestiseseket aprólékos, taktikus hálóba fogják.” – írta Michel Foucault összefoglalóan a pestis elleni intézkedésekről.⁷²⁰ A Habsburg Birodalom járvány elleni védekezésének alapelveit Hans Saltzmann von Steier, I. Ferdinánd későbbi udvari orvosa és a bécsi egyetem rektora dolgozta ki az 1510-ben kitört brassói pestis tapasztalatainak felhasználásával. A korábbi, főként a bezárkózáson alapuló védekezési rendszer helyett elsősorban a vesztegzárak és veszteglőházak felállításával a kizárást helyezi előtérbe. A középkorban alkalmazott, elsősorban a lepra ellen hatékony bináris szétválasztás (egészséges – beteg, helyi – idegen) helyett, amelyet a közösségek társadalmi kontrollja működtetett, a külső, állami kontroll vált uralkodóvá. A zárlat kimondását, a vesztegzár pontos határvonalait, illetve a lakosság egyéb elkülönítésére vonatkozó szabályokat a felettes hatóságok rendeletekkel szabályozták. Leginkább azért, hogy ezek kevésbé függjenek a pillanatnyi helyi érdekektől. Ez a felülről irányított védelmi stratégia azonban – éppen a helyi érdekek háttérbe szorítása miatt – számos konfliktushoz vezetett. Az őrhelyekre és a vesztegzár határára kirendelt katonaság valóban kevésbé volt részrehajló, mint a polgárőrség, ugyanakkor a katonaság és a civil lakosság közötti egyéb feszültségek vészhelyzetben még erőteljesebben kiéleződtek.⁷²¹ A betegek vagy a velük egy légtérben lakók elkülönítésének, pestiskórházba vagy veszteglőházba szállításának megvoltak a korlátai, például az intézményekben csak bizonyos számú személy tartózkodhatott. A fizikai korlátok mellett ugyanakkor társadalmi korlátok is léteztek, a város tehetősebb tagjait nem lehetett ezekbe az intézményekbe kényszeríteni, ahol az alattuk állókkal keveredhetek volna. Állandó feszültséget okozott, hogy a magasabb társadalmi állású, vagyonosabb embereket az otthonukban helyezték zárlat alá, míg a szegényeket, nemtől és életkortól függetlenül, akár erővel is ezekre a helyekre kényszerítették. A kortársak, akik számára a pestis generációs tapasztalatot jelentett, pontosan tudták, milyen szörnyű körülmények várják szeretteiket a pestiskórházakban vagy a veszteglőházakban, ezért mindent megtettek azért, hogy azok ne kerüljenek oda. Ők is tudatában voltak annak, hogy a betegek gyógyítására csak korlátozott lehetőségek állnak rendelkezésre, ezek az intézmények elsősorban nem is gyógyításra, hanem a betegek elkülönítésére szolgáltak.⁷²²

Schultz polgármester Perger mulasztásait nem tudta teljesen pótolni, a tomboló járvány közepén még tisztességes fizetségért sem nagyon lehetett megfelelő személyzetet találni a járványellenes intézkedések végrehajtására és a betegek ellátására. Gyakran a polgárokat is emlékeztetni kellett „polgári kötelességeikre”, vagyis arra, hogy vészhelyzetben nem vonhatják ki magukat a munkából. A fertálmesterrel és a vízivárosi kirendelt biztossal, a kö-

719 BFL IV.1002.j A Budai Egészségügyi Bizottság a magisztrátushoz (1740. január 11.).

720 Foucault 1990. 271.

721 Tóth G. 1995. 770–772.

722 Dávid 1973. 83–84.; Boyens 2004. 304–307., 313–318.; Ulbricht 2004. 99–100.

télverő Kaspar Bischoffal a polgárőrség két-két tagja kéthetes váltásban járta végig naponta a házakat, hogy az új betegeket, otthon meghalt személyeket felmérjék.⁷²³ A sok beteg miatt nem lehetett minden házat zárlat alá helyezni, ennek ellenőrzésére, a zárolt házban maradt emberek ellátására nem jutott elég ember, ezért úgy döntöttek, ezt az intézkedést csak azokban a házakban vezetik be, ahol meghalt valaki. Bizonyos épületeket még ebben az esetben sem lehetett teljesen lezárni, ilyen volt például a vízivárosi Arany Hajó, amit a sok bejárata, fogadója és boltjai miatt képtelenség lett volna őrizni. Itt csak azokat a lakosokat, boltokat helyezték zár alá, ahol meghalt valaki. Az egészséges lakók az épület fertőzés által nem érintett részébe költöztek át és külön kijáratokat használhattak. A szomszédság számára a betegek házait az őrség jól láthatóan, az ajtóra festett fehér kereszttel jelölte meg, a fekete kereszt pedig mindenkinek tudtára adta, hogy a házban valaki meghalt pestisben, oda belépni tilos.⁷²⁴

A budai magisztrátus számára azonban a legnagyobb kihívást az egészségügyi intézményi háttér elhanyagolásának orvoslása jelentette. A Budai Egészségügyi Bizottság 1739. július 11-én egyenesen azt írta a magisztrátusnak: „*láthatják, milyen rendetlenség (Unordnung) támad abból, ha a betegellátást biztosító intézményekre nem áldoznak semmit*”.⁷²⁵ A lazarétumokban uralkodó tragikus állapotokra először ismét az orvos dr. Joseph Schuster és a katonasághoz tartozó orvosok, sebészek hívták fel a hatóságok figyelmét. A tabáni tumultus miatt mintegy büntetésképpen magára hagyott, hosszú hónapokig szakmai irányítás nélkül vegetáló tabáni közösség járványkórházában uralkodtak a legszörnyűbb állapotok. Az ortodox gyülekezet papja nehezményezte püspökénél, hogy őket nem gyógyítja senki, ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy a városrészben a korábbi előítéletek még érezhetőek voltak. Nem hiába kellett felszólítani a tabáni albíroságokat és a lakosságot, hogy éjjel-nappal biztosítsanak szabad közlekedést Schuster doktornak. Egyedül ebben a városrészben helyeztek kilátásba kivégzést azoknak, akik bármilyen módon akadályozzák munkájukban a járványszolgákat. A Vízivárosból hajóval vitték a Gellért-hegy alatt kijelölt pestistemetőbe az elhunytakat, ezeknek a hajóknak a mozgását a tabáni folyószakaszon akadályozni próbálták. A magisztrátus ezért, illetve a vízi úton kereskedni ki-bejáró tabáni lakosok miatt, különböző időperiódusokban még azt is megtiltotta, hogy a helyiek a folyópartra menjenek.⁷²⁶ A tabáni pestiskórházban a személyzet hiányát azzal próbálták enyhíteni, hogy összevonták a lazarétumot és a gyanúsak vélt, de tüneteket nem mutató személyek tartózkodására szolgáló veszteglőházat. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az egészségeseket és a betegeket összekeverték. Az épület annyira megtelt, hogy még a konyhában is feküdtek. Utóbbi

723 BFL IV.1002.j Dekrétum Kaspar Bischof számára (1739. június 8.).

724 Ritkán, de előfordult, hogy a háztulajdonos pestisfertőzött cselédjét egyszerűen kirakta a házából az utcára és sorsára hagyta, hogy a ház ajtajára ne kerüljön megkülönböztető jelzés. BFL IV.1002.j Határozat a házak zárolásáról (1739. június 2.), Az Arany Hajó vizitációja (1739. június 6.), Tanácsi határozat (s. d.); MNL OL X 8565 tk. 28230. Johann Georg Treü sebész jelentése (1739. július 8.).

725 BFL IV.1002.j A Budai Egészségügyi Bizottság a magisztrátushoz (1739. július 11.); Ezt a kijelentést dr. Joseph Schuster jelentése váltotta ki, amelyben a következőket írta a tabáni járványkórházról: „*Es gehet alles über und über in der volligen Confussion.*” BFL IV.1002.j Dr. Joseph Schuster jelentése a tabáni lazarétumról (1739. július 11.).

726 BFL IV.1002.j Határozat a tabáni rácbíróknak (1739. június 6., s. d.).

egyébként nem igazán lehetett rendeltetésszerűen használni, mivel az épület megfelelő átalakítására már nem jutott idő, olyan gyorsan érkeztek a betegek. Ápolószemélyzet nem volt, egyetlen asszony, akit eredetileg szakácsnőnek vettek fel, csinált mindent: takarított, ápolt, sőt laikusként felnyitotta a keléseket, mert nem tudta elnézni mások szenvedését, ha maradt ideje és volt miből, akkor főzött. A nem sokkal korábban az intézmény élére állított sebész maga is haldoklott, ezért ideiglenesen, egyéb kötelességei mellett Schuster doktor vállalta a tabáni lazaretum felügyeletét. Azt kérte, legalább egy fürdőszobát szerezzenek, aki állandóan ott tartózkodik.⁷²⁷

Schuster kollégája, dr. Johann Gerhard Classen és az Eckher tanácsossal vizitáló katonáorvosok beszámolója alapján a vízivárosi lazaretumban sem uralkodtak sokkal jobb körülmények. A sok beteg miatt egy járványkórház nem tudta kiszolgálni az egész várost, ráadásul igyekeztek minél inkább elkülönülni a gócpontnak tartott Tabántól, annak ellenére, hogy ebben az időben már az egész város egybefüggő gócponttá vált. A Perger polgármesterége idején elmaradt előkészületek miatt csak a meglévő épületek közül lehetett választani, a polgári lövölde területén nem lakott senki, így azt vették igénybe járványkórház céljaira. A deszkalécekből ácsolt épület azonban még nyár közepén sem nyújtott kellő védelmet a betegeknek, mármint akinek jutott hely az épületben és nem a szabad ég alatt feküdt. 156 betegből 26-an a szabad ég alá kerültek, vélhetően ők voltak azok, akiknek ágy sem jutott.⁷²⁸ A gyakori záporok, viharok idején a réseken mindenhol befolyt a víz, volt, amikor annyira ömlött, hogy a gyógyítást, a betegek kötözését is szüneteltetni kényszerültek. A deszkaépületben a nyári melegben is szenvedtek, akkor a hőségtől. A járványszolgák a zsúfoltságra hivatkozva nem takarítottak, ezért a létesítmény területén rettenetes bűz terjengett. A nők és a férfiak elkülönítését meg sem próbálták, a járványszolgák gyakran molesztálták a fiatalabb nőket. Erre a sok emberre összesen két, lábadozó betegápoló jutott. A betegek és az ott dolgozók élelemben is szűkölködtek, nem mindenki tudott enni, de a napi 50 zsemle, 13 vekni kenyér, fél mázsa körüli marhahús, időnként fél birka igen kevésnek bizonyult.⁷²⁹ Az új polgármester vezette magisztrátus tanult a korábbi hibákból, azonnal kiküldte biztosait a lazaretumok felmérésére, a két tabáni bírót – rögtön áthárítva a felelősség egy részét – pedig felszólította a betegek jobb ellátására, a spórolás beszüntetésére.⁷³⁰ A magisztrátus maradéktalanul végrehajtotta a Budai Egészségügyi Bizottság és a szakemberek javaslatait. Elsőként kitakarították Baitz özvegy polgármesterné majorját, ahol a lakóépület mellett még egy fogadó is állt, valamint a városból elküldött volt Vanossi polgármester feleségének majorságát is. Ezeket a lövöldében lévő lazaretum fiókéintézményeiként működtették. Elrendelték, hogy ezentúl a betegeket lehetőleg az ágyukkal együtt vigyék a pestiskórházba, s csak a halottak

727 BFL IV.1002.j Dr. Joseph Schuster jelentése a tabáni lazaretumról (1739. július 11.).

728 1739. július 2-án 422 beteget tartottak nyilván a városban, ekkor a Lövölde épületében és az átmenetileg lazaretumnak kinevezett Pösenbacher-majorban 205 beteget ápoltak, vagyis a vízivárosi járványkórházban egy héttel korábban a zsúfoltság még nagyobb lehetett. MNL OL X 8565 tk. 28230. Kimutatás a betegek számáról (1739. július 2.).

729 BFL IV.1002.j Eckher tanácsos, egy ezredorvos és katonai sebész vizitációja a lövöldében lévő lazaretumban (1739. július 8.), Dr. Johann Gerhard Classen jelentése a vízivárosi lazaretumról (1739. július 11.).

730 BFL IV.1002.j A budai magisztrátus határozata (1739. július 12.)

ágyát égensék el, a többit tisztítsák meg, másnak még jó lehet. Újabb ápolók felvételét határozták el, illetve szigorúan megkövetelték a lazarétum naponkénti takarítását. A magisztrátus a női és a férfi betegek haladéktalan elkülönítéséről is rendelkezett, a járványszolgákat pedig megfenyegették, az erkölcstelenséggel kapcsolatos ügyeket kivizsgálják, s akit elmarasztalnak, arra komoly büntetés vár. A magisztrátus iránti bizalom erősítése érdekében rögtön le tartóztattak néhány járványszolgát, akiket a fertőzöttek, elhunytak meglopásával vádoltak.⁷³¹

A fertőzöttekkel egy légtérben lakó tünetmentes személyeket vagy a városon kívülről Budára érkezőket – ilyen ebben az időszakban elvétve akadt – meghatározott időre a veszteglőházban, a Városmajorban, helyezték el. A pestiskórházhoz hasonlóan ez is őrzött létesítmény volt, a betegek a határidő letelte előtt nem hagyhatták el. 1739. július 11-én, az orvos Classen vizitációjának idején 70 főt tartottak itt, akik beszámoltak az őket ért, de nem részletezett számos igazságtalanságról. Leginkább az éhségre panaszkodtak, két ünnepnapra például a sok ember alig 3 font zsírt kapott, pedig mindenki egészséges volt és evett volna, ha lett volna mit.⁷³²

A pestis hálójában: egészségesek a zárlat alá került városban

Járvány idején az egészséges vagy már szerencsésen felgyógyult személyek sem élhették úgy az életüket, mint korábban. A rendkívüli helyzet sokakat teljesen megfosztott bevételétől, a földeket, szőlőket művelték is, meg nem is. Az iparosok, kereskedők bevételei hasonlóan drasztikusan csökkentek. A nélkülözők a magisztrátustól vagy az uralkodótól várták a segítséget. A magisztrátus a korábbi napszámosok, bérmunkások, de még az iparosok egy részének számára is átmenetileg állást kínált a járvány elleni védekezésben. A polgárokat rendszerint biztosként állították egy-egy feladatra kirendelt csoport élére. A tisztasági vagy a füstölőbiztos például azt felügyelte, hogy a járványszolgák elégetnek-e minden fertőzőnek vélt ruhadarabot, kifüstölték-e rendszeren az érintett lakóhelyiségeket, forró ecet gőzével megtisztították-e az ott talált dokumentumokat. Felügyeletük alá tartoztak a takarítást végző asszonyok, akik a bútorokat erős lúggal mosták le. Más pénzkereseti lehetőség nem nagyon adódott, ennek ellenére az ilyen közvetlen járványveszélynek kitett munkák nem bizonyultak népszerűnek. A lakosok óvatossága érthető, a tizenhárom, takarításra felvett asszony közül négy élte túl a járványt, a füstölést napszámba végző négy férfi közül egy maradt életben. A közvetlen veszélynek kitett munkakörökben dolgozóknak, még ha nem is mutattak tüneteket, akkor is többé-kevésbé el kellett szeparálódniuk a szeretteiktől. A járványkórházak és veszteglőházak dolgozói, az orvosi személyzet és a járványszolgák az adott intézményekben vagy külön szállásokon, másoktól biztos távolságban laktak. Ha a városban jártak, megkülönböztető jelek viselésére kötelezték őket, hogy a velük találkozók időben kikerülhessék őket. Az orvosok fehér botot vittek, a végén fehér kereszttel, másoknak a mellkasára varrtak

731 BFL IV.1002.j A Budai Egészségügyi Bizottság jelentése (1739. július 15.); BFL IV.1002.a 41. köt. 1739. július 13. fol. 115v.

732 MNL OL X 8565 tk. 28230 Kimutatás a betegek számáról (1739. július 2.); BFL IV.1002.j Dr. Johann Gerhard Classen jelentése a vízivárosi lazarétumról (1739. július 11.).

vörös vagy kék keresztet. A fertőzésnek nem kitett, de nélkülözhetetlen munkakörben dolgozóktól, például a vízfordásra felfogadott asszonyoktól is elvárta a város, hogy a családjukat elhagyva, tartsák a távolságot más helyiektől.⁷³³

A városrészben élő koldusok, más időkben is támogatásra szoruló szegények teljes ellátását a pestises időszakban a szomszédok és a fertály lakói helyett a helyi közösségtől teljesen a magisztrátus, majd az uralkodó vette át. A királyi rendeletben foglaltaknak megfelelően betiltották a koldulást az utcákon, tereken, házról házra járva vagy a templomok előtt sem lehetett kéregetni. A koldusokat, a közösség tisztességes szegényeit, illetve az átmenetileg – például házuk vesztégyár alá kerülése miatt – jövedelem nélkül maradt egyéb rászorulókat a fertálmester írta össze a mellé kirendelt polgárokkal, hogy napidíjat és valamennyi kenyeret kapjanak.⁷³⁴ A szőlőket a város nem hanyagolhatta el, az átmenetileg gazda nélkül maradt szőlőskertekre a hegyszomszédok, ismerősök felügyeltek. A túlságosan szigorú zárlatok egészségesek számára legtöbb megpróbáltatást jelentő kísérő jelensége többnyire az élelmiszerhiány volt. 1739 júniusára az egész városban rendkívül súlyossá vált a helyzet, az emberek a táplálkozás két alappillérenek tekintett gabona és a marhahús hiányát élték meg a legnehezebben.⁷³⁵ 1739 nyarának közepén a magisztrátus úgy határozott, hogy az egyes városrészekben lakók eltérő időpontokban – a Vár lakosai hétfőn és csütörtökön délelőtt – egy-egy fél napra kimehetnek körülnézni, a legfontosabb munkákat elvégezni. A hosszú zárlat miatt az élelmiszer, a takarmány vagy a tűzifa pótlását sem lehetett hatóságilag, a vármegye és a katonaság közreműködésével biztosítani, ezért más megoldást kerestek. A Várban lakók tehetős személyeknek a külvárosokban majorsága, a határban szántóföldje volt. Nekik, illetve más egészséges várbéli lakóknak ezért megengedték, hogy a külvárosokba menjenek és a járványmentes majorokból élelmiszereket, például szárnyasokat, zabot, fát, szénát és vizet hozzanak. Halálbüntetéssel fenyegették azonban azokat, akik a járvány terjesztésére alkalmas ruha- és ágyneműket, gyapjút, stb. próbáltak meg bevinni.⁷³⁶

A városlakók, különösen az egészségesek számára, az egyik legnagyobb megpróbáltatást a szokásos intenzív kommunikáció jelentős beszűkülése jelentette. A jelenlévők társadalmában, amikor az emberek többsége szóban értesült a hírekről, a járványhelyzet kihirdetése egyben azt vetítette elő számukra, hogy hosszabb-rövidebb ideig teljes vagy részleges elszigeteltségben kell élniük akkor is, ha családjukkal, háznépükkel együtt nem fertőződnek meg. Fürdő, templom, fogadó, piac, a legfontosabb közösségi találkozóhelyek bezártak, esetleg kedvezőbb betegszám mellett szigorú korlátozásokkal működtek. Felsőbb utasításra a magisztrátus a városon belüli kapcsolatokat is igyekezett korlátozni, hogy elkerüljék a városrészek lakóinak találkozását, keveredését. Magánházaknál legfeljebb engedéllyel, in-

733 BFL IV.1002.j Takarítószemélyzet a Várban, a Vízivárosban és az Országúton; BFL IV.1002.a 41. köt. 1739. július 13. fol. 116., 1739. augusztus 7. fol. 132v.

734 BFL IV.1002.j Kimutatások városrészenként a koldusokról és más rászorulókról (1739. június 11.); A rászorulókat az uralkodótól napi 3 krajcárt és kenyeret kaptak az Élelmiszertárból, a budai szegények ellátásának költségeit az Udvari Kamara heti 3000–4000 forintra becsülte. ÖStA FHKA HFU 14. Mai 1739. Kt. 1667. fol. 629–631., 22. Mai 1739. Kt. 1667. fol. 894–895.

735 ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 706. 1739 Jun. Nr. 317. fol. 1859.

736 BFL IV.1002.j A magisztrátus határozata a Várban lakók számára (1739. július 16.).

dokolt esetben lehetett összejönni, de a zenélést, s különösen a táncot szigorúan tiltották.⁷³⁷ A szőlőben vagy a határban nem futhattak össze, de a hetivásárokon is csak bizonyos városrészek lakói találkozhattak. A Vár és a Tabán lakói szombat délelőtt a Fehérvári kapu előtt vásárolhattak, az Országútról és Újlakról szerdán és szombaton Óbudára mehettek piacozni, a vízivárosiak szerdánként a Szent Xavér kápolna mellett, a téглаégetőnél szerezheték be, amire szükségük volt.⁷³⁸ A városrészek közti keveredés elkerülését szolgálták a kirendelt járványbiztosok, akik saját lakókörzetükben a magisztrátus képviselőjében, de részben önállóan tevékenykedtek, a rendelkezésükre bocsátott összegekkel utólag kellett elszámolniuk. A magisztrátus utasításait és az egyéb dokumentumokat a városrészt elválasztó kapunál, rácsnál vették át, szóbeli üzeneteket is ott továbbítottak. Mint korábban szóba került, a népes és tartósan fertőzött Vízivárosban élő két tanácsos felhatalmazást kapott, hogy szabályos tanácsüléseket tartsanak, sőt, hivatalos iratok kiadmányozásához az egyik városi pecsétet is megkapták. A tüneteket nem mutatók nem bírták ilyen hosszú ideig kapcsolataik néhány emberre korlátozását, bizonyára érdekelték őket a város távolabbi részeiben lakó rokonaikról, ismerőseikről szóló hírek, ezért folyamatosan megszegték a szabályokat. Az emberek társaság iránti igényét érzékelteti, hogy az őrség ellenére nemcsak a járványszolgák jártak ki a lazarétumok szomszédságában lévő házakba beszélgetni, hanem időnként a járóképes betegek is csapatostul. Az aggódo rokonok ezekbe a házakba sereglettek családtagjaikkal találkozni vagy legalább megtudni róluk valamit a járványszolgáktól. A hatóságok újra és újra felléptek a lazarétumok melletti spontán összejövetel ellen, vélhetően sikertelenül.⁷³⁹ A járvány két legsúlyosabb éve alatt legtöbbször a fürdők tulajdonosait figyelmeztették az előírások megsértése miatt. Nekik, kis megszakításokkal, szinte végig zárva kellett volna tartaniuk, de mivel ebből éltek és a kiesett bevételeikért nem kaptak kárpótlást, ők sem voltak érdekeltek a zárlat fenntartásában. Különbőféle, közelebbről meg nem nevezett társaságok, mindenféle rendű és rangú emberek – a szolgálkat, keresztényeket, ortodoxokat és a zsidókat tartották fontosnak kiemelni –, vagyis nem egyedül a gazdagok, gyűltek össze az egyes városrészek fürdőiben, s ott összejöveteleket tartottak, amíg a szigorú szankciókkal nyomatékositott hatósági figyelmeztetés meg nem érkezett.⁷⁴⁰

---

737 A gazdag mészáros Franz Pauer leányának esküvőjét 1740 elején tartották, a messze hallatszó zeneszó miatt a zenészeket 1 tallér, a fiatal párt pedig 3 tallér bírságra büntették. A példásan nagy összegű büntetés ellen tiltakozott Pauer lánya, aki azt mondta, tánc nem volt, s a valóságban zenészek sem, a sógora hegedült a tiszteletükre. BFL IV.1002.j Budai Egészségügyi Bizottság a magisztrátushoz (1740. január 11.).

738 BFL IV.1002.j A Budai Egészségügyi Bizottság határozata (1740. szeptember 9.).

739 Szegeden a rácok a lazarétumból kijárkálók miatt felgyújtották az azzal szomszédos házakat, hogy ennek véget vessenek. Dávid 1973. 83.

740 BFL IV.1002.j A Budai Egészségügyi Bizottság a lazarétum őrzéséről (1739. június 6.), Johann Joseph von Pleyern jelentése (1739. szeptember 30), Pontok, amelyeket a Budai Egészségügyi Bizottság határozata alapján a magisztrátusnak be kell tartani (s. d., 1740 eleje körül), Budai Egészségügyi Bizottság ülése (1740. szeptember 9.).

A város rendje helyreáll: a hálaadó ünnepség

1740 márciusában bizakodásra adott okot, hogy február 27. után nem találtak több beteget Budán. A Bécsi Udvari Egészségügyi Bizottság március 12-én kelt válaszában azt írta, ha 14 nap elteltével sem találnak újabb pestisest, a város alapos takarítását követően feloldják a vesztégzáratot. A várost házról házra, szobáról szobára kitararították az előírásoknak megfelelően. Amennyiben erről a tulajdonosok vagy a lakók nem tudtak gondoskodni, a városi takarítók ezt megtették helyettük. A munkálatokat a fertálmesterek felügyelték, akik részletes nyilvántartást vezettek a már kitararított lakásokról. Az uralkodó rendeletére 1740. március 21-én trombitaszó mellett kihirdették Budán, hogy az egész városban feloldják a zárlatot, s attól kezdve településük egészségesnek számít.⁷⁴¹

A pestis végét, megmenekülésüket, a nélkülözés és az elszigeteltség végét, a város rendjének helyreállítását pompás ünnepséggel ülték meg. A járvány végét mindenki számára egyértelműsítő körmenetek, majd az ezt követő profán mulatozás nemcsak a feszültségek nyilvános feloldását jelző alkalmak, hanem a hivatalos események, a körmenet ismét tudatosította a résztvevőkben, nézőkben: a társadalmi hierarchia és a katolikus egyház elsőbbsége Budán nem változott. A látványos külsőségek, valamint ezekről a Wienerisches Diarumban megjelent tudósítás a fontosabb városoknak küldött értesítésekkel együtt a külvilág számára is nyilvánvalóvá tették, hogy Buda ismét látogatható, lehet jönni kereskedni, fürdőzni, ügyeket intézni.

„Hálából a járvány elmúltáért március 27-én a Szentháromság tiszteletére hálaünnepet rendeztek, nagyszámú buzgó hívő jelenlétével. Már kora reggel gyülekeztek a külvárosok hívői plébániáikban és innen vonultak körmenetekben a Várba. Elsőnek reggel 7-kor Leischner Keresztély újlaki plébános érkezett meg híveivel, új, a pestis emlékét hirdető kronosztikkonnal díszített zászlóval és a két védszent Szent Rókus és Sebestyén új szobraival. Ezután P.[ater] Gsilich Lukács ferences atya érkezett övéivel a Tabánból, ugyancsak két nagy új és több kisebb zászlóval, hálaének, dob- és trombitaszó hangjaival. 24 fehér ruhás rác leány a Loretói Mária szobrot hozta. Megérkezett a Víziváros és Országút csoportja is plébánosaik, P. Preteli Ignác S. J. [jezsuita] és P. Scharinger Patritius ágostonrendi atyák vezetésével, szintén dob- és trombitaszóval. A vízivárosiak pompás Xaveri Szent Ferenc-szobrot hoztak, amelyet hat gyermek vett körül, kik mind kiállták a járványt. Kezükből feliratos pajzsokat hoztak. A Várba belépve hat, a járványon szerencsésen átesett férfival találkoztak, kik fáklyáikkal végigkísérték a körmenetet. A vízivárosiakhoz csatlakoztak a Vigasztaló Mária, Szent Mónika és a legújabbban létesült Tolentini Szent Miklós egyesületek. Utóbbiaknak új zászlója nyitotta meg a menetet, ezután hat főemberük következett piros-fekete díszítésű egyesületi ruhában, mellükön a csillaggal, a ruhához hasonló csuklyával, kezükben pedig a védőszentek képével. Középen zászlóvivők hasonló ruházatban, de fejükön római mintára készült sapka a csillaggal. Szent Miklós díszes szobrát hat rendtag vitte vörös-fekete csillagokkal díszített köpenyben, viharlámpákkal. A plébániatemplomba harangszóval vonultak be és itt P. Mayer Péter

741 BFL IV.1002.j Budai Egészségügyi Bizottság jelentése (1740. február 24.), Bécsi Udvari Egészségügyi Bizottság a Budai Egészségügyi Bizottsághoz (1740. március 12., március 16.), Budai Egészségügyi Bizottság a magisztrátushoz (1740. március 16.).

*S. J. német nyelvű beszédet mondott. A magyar és rác beszéd a templom előtt volt, előbbit P. Farkas Antal S. J., utóbbit P. Gsilich Lukács S. J. mondta. Közben a kézműves céhek körülhordták újrafestett díszes zászlóikat. A beszédek után kezdetét vette a körmenet. Elöl egy század fegyveres katonaság tisztjeikkel egy kapitány vezetése alatt, ezt követték a külvárosi iskolák zászlócskáikkal és a plébániák zászlóikkal, majd a vallási egyesületek díszes véd-szent szobraikkal és a várbeli német és latin iskolák növendékei. Ezután a budai rendházak tagjai jöttek keresztjeikkel, majd a tanácstagok által vitt baldachin alatt a Szentséget vivő P. Meyerl Benedek S. J. rektor és plébános, végül az előkelőségek és hivatali személyek. Mikor a Szentséggel kijöttek a templomból 12 ágyúlövést adtak le. A katonai szertárnál Würger Innocent Miklós hadnagy a tisztekkel szép ünnepet készített elő. Az itteni kápolnában dob- és harsonaszó mellett áldást adva, visszatért a körmenet a templomba, ahol fényesen kivilágított és feldíszített oltárnál nagymisést mondtak, s közben ismét adtak le díszlövéseket. A Te Deum után a plébániák visszatértek templomaikba és a Vízivárosban és az Országúton újra elénekelték a Te Deumot. Ez az ünnep nem csak hála volt az elmúlt járvány miatt, hanem könyörgés a jövőért is. Másnap március 28-án a főplébánia templomban misét mondtak az elhaltakért és összesen 36 misét mutattak be, amelyeken nemcsak a városiak, hanem a környékeliek nagy sokasága is részt vett.*⁷⁴²

A várbeli körmenet és a plébániatemplomban tartott zenés nagymise jelentették az ünnepségsorozatok fénypontját. A főünnepség mellett az egyes templomokhoz tartozó gyülekezetek ugyancsak pompás külsőségek között adtak hálát a pestis elmúlásáért, ezek egyikéről a kapucinusok készítettek feljegyzést. Híveikkel három napig ünnepeltek, az első napon hajnali 3 órakor dob- és trombitaszóra gyűltek össze a templomuk mellett a pestis idején felállított ideiglenes oltár köré, zenés nagymise, hálaadás és dicsőítés, majd a harmadik nap délutánján záró prédikáció következett. Ezután a vízivárosi plébániatemplom hívei körmenetben vonultak a kapucinusok templomához kifejezetten erre az alkalomra készített pestiszászló alatt, három pestisszent – Szent Rókus, Szent Sebestyén és Xavéri Szent Ferenc – szobrát hozták, az elsőt diákok kísérték, a másodikat négy római katona és hat spanyol ruhába öltözött, szablyás, pajzsos kisgyermek követte, a város védőszentjét pedig hat mór-nak öltözött személy. Kilenc angyalnak öltözött ifjú következett a kezében karddal, halálfejjel, pestiskereszttel. Az Oltáriszentséget a jezsuiták rektora vitte, a baldachint felette a magisztrátus tagjai tartották.⁷⁴³ A látványos hálaadó ünnepség bizonyára magával ragadta a megjelenteket, akár résztvevőként, akár passzív szemlélőként voltak ott. A magisztrátus pénzt, energiát nem kímélve látott hozzá az ünnepség megszervezéséhez. Március végén a várbeli utcák többségét jégpáncél borította, ezért először a körmenet tervezett útvonalán napszámosokkal feltörettek a jeget, majd szalmát szórtak szét az úttesten, hogy a vonulók ne csússzanak el. A Víziváros utcáit ugyancsak megtisztították, a szemetet kocsival, talicskával hordták a Dunába. A leírásokban említett jelmezek költségeit is a város pénztárából fizették, ha a beöltöző ezt nem engedhette meg magának, így például mintegy 11 Ft-ot utaltak ki annak a polgárnak, aki mór-nak öltözött be. Március végére ugyan alábbhagyott a járvány, de a pestis végét hasonlóan ünnepélyes keretek között, ismét a jezsuiták vezetésével, május

742 Hanskarl 1938. 48–49.

743 Simon 2019. 21–22.

14-én ünnepelték a Nagyboldogasszony-templomban és a városháza előtt, a Szentháromság-oszlopnál. Az esemény jelentőségét jelzi, hogy az elhangzott prédikációt a hívek okulására megjelentették nyomtatásban a város költségén.⁷⁴⁴

A rend biztosítása: a tabáni elkövetők megbüntetése

Az uralkodó nevében a Helytartótanács 1739 májusában teljhatalmú vegyes bizottságot küldött a tabáni események kivizsgálására, amelynek élén gróf Nádasdy Lipót helytartótanácsi tanácsos, tárnokmester állt elnöki minőségben.⁷⁴⁵ Fábiánkovics György helytartótanácsi tanácsos és Móricz András helytartósági kiadó – a bizottság jegyzője – képviselték a Helytartótanácsot. A katonaság nevében Wenzel Rudovszky tábornagyot rendelték ki, aki a Hadi-tanács tagjaként vett részt a munkában. A bizottság tagja volt még Matthias Kirchstätten, az Alsó-Ausztriai Kormányzóság tanácsosa. A kihallgatásokat egy hadbíró vezette, a kínzások és a járványhelyzet miatt a bizottsághoz csatlakozott egy orvos és egy sebész, valamint egy pozsonyi és egy bécsi jezsuita szerzetes. Úgy tervezték, hogy a vizsgálat lefolytatásához elegendő két hónap, de nem számoltak újabb pestissel és azzal sem, hogy az ügy jóval bonyolultabb, mint gondolták. Végül a bizottság kisebb megszakításokkal, bécsi egyeztetésekkel 1739 júniusa és 1740 februárja között tevékenykedett Budán. Először egy olyan tabáni házban ültek össze, ahol soha nem találtak pestisgyanús esetet, de a járvány hamarosan elérte a rabokat, így a munkát egy magisztrátus által kölcsönzött sátorban folytatták. Az ügy elhúzódása egyben azt jelentette, hogy a 31 letartóztatott közül később nem mindenkire lehetett kiszabni maximális büntetést. Voltak olyanok is (5 fő), akik az áldozatokat fizikailag nem bántalmazták, csak bizonyíthatóan jelen voltak és a többieket szóban hergelték, őket felmentették az emberölés vádja alól, számukra elég büntetésnek tartották a hosszú ideig (14 hónap), a téli hidegben elszüvedett rendkívül kemény börtönviszonyokat, valamint az ott kiállt pestist. Néhányan, köztük az emberek toborzásában részt vevő szlovák nő és a férje, nem éltek túl a pestist.⁷⁴⁶

744 BFL IV.1006.e 46. köt. 1740. fol. 127–128., 63., 101.

745 Felhő Ibolya és Vörös Antal szerint, ahol a törvényhatóság nem tudta a védőintézkedéseket kellően végrehajtani, oda az uralkodó a Helytartótanács javaslatára külön bizottságot küldött ki. Ezek között sorolják fel a Nádasdy Lipót elnöklete alatt működő bizottságot a fent említett tagokkal együtt. Felhő–Vörös 1961. 114.; Nádasdy Lipót és bizottsága a járvány elleni védekezés kérdéseibe legfeljebb alkalmanként avatkozott bele, mivel az továbbra is a Budai Egészségügyi Bizottság feladatkörébe tartozott. Nádasdyék elé került esetenként azoknak a vármegyei tisztviselőknek az ügye is, akik nem az előírásoknak megfelelően jártak el. A Nádasdy-féle bizottság megbízásának megfelelően elsősorban a tabáni tumultus felderítésével és a város gabonaellátásának megszervezésével foglalkozott. ÖStA FHKA HFU 23. Mai 1739. Kt. 1667. fol. 1057–1058.; Schramek 2014. 176–179.

746 A bizottsági tagok szállásának költségét a kincstár állta, ez egy hónapban megközelítette a 3500 forintot. ÖStA FHKA HFU 25. Mai 1739. Kt. 1667 fol. 1108–1111., 15. März 1740. Kt. 1685. fol. 531–544.; A foglyokat fűtetlen helyiségben őrizték, ezért a magisztrátus 30 darab takarót vásárolt nekik. BFL IV.1002.a 41. köt. 1739. október 30. fol. 187.; ÖStA HHStA Ung. Akt. Allg. Akt. Fasc. 248. (1740) fol. 9.; MNL OL X 8565 tk. 28230. Nádasdy-féle Bizottság jegyzőkönyve (1739. július 7., augusztus 7.).

A bizottság tagjai a tárgyalások során teljesen egyetértettek abban, hogy a jövőbeli hasonló esetek elkerülése érdekében a büntetések kiszabásával példát kell statuálni. Fontosnak tartották, hogy az ítéletek végrehajtásának minél több nézője legyen, ezért a kivégzésekre rendkívüli módon a városrész központjában, az elkövetés helyén és a közel eső piactéren (a mai Szarvas téren), nem pedig a katonaság vagy a város vesztőhelyén került sor, ami sokkal népesebb nézőközönséget vonzott, ráadásul célzott üzenetet hordozott a tabáni lakók számára. A korban általában minden kivégzést nyilvánosan hajtottak végre, a Richard van Dülmen nyomán szállóigévé vált „rémület színháza” (Theater des Schreckens) kivétel nélkül sok nézőt vonzott, s a premodern társadalom bírósági szisztémájának fogalmától mára elválaszthatatlanná vált. Ebből azonban sokszor azt a félrevezető következtetést vonják le, hogy gyakran került sor a kivégzés háborzongató látványosságára, holott a kora újkorban a legtöbb német kultúrkörhöz tartozó területen legfeljebb kivételes esetekben alkalmazták a halálbüntetést. Buda – és Pest – magisztrátusa ugyancsak ezt a gyakorlatot követte, néhány különös kegyetlenséggel elkövetett gyilkosságban vétkesnek talált személyt ítétek kard, ritkábban kötél általi halálra. A kivégzések részben éppen azért keltettek akkora figyelmet, mert ritkán került rájuk sor, ilyenkor azonban még távolabbról is érkeztek nézők. A halálos ítélet kihirdetését ugyanis nem követhette azonnal a kivégzés, néhány napot adni kellett az elítéltnak a bűnbánatra, a gyónásra.⁷⁴⁷

A nagy érdeklődést kihasználva számos ábrázolás, röplapok is készültek kivégzésekről és azok nézőseregéről. 1736-ban a Szegedinác Péro vezette jobbágyfelkelés fő szervezőit Budán, a Várban végezték ki. A korszakban ez az egyetlen kivégzés, amelyről ábrázolás készült és rövid tudósítás jelent meg a Wienerisches Diariumban. *„Az őrséget megkettőzték, a katonaság a Dísz-téren állt fel, s az összes Várba vezető kapukat lezárták. Majd a katonák elővezették az elítélteket, akiket lelkészek kísértek. Felolvasták előttük az ítéletet, majd tizenketten két kockával sorsot dobtak, s négynek kivételével, kiknek legkisebb volt az eredménye, elvezették a másik nyolcat ahhoz a hatvanhoz, kiknek végig kellett nézni az ítélet végrehajtását.”* A négy fő bűnöst, köztük Szegedinác Pérót, utolsóként fejezték le. Felnégyelték a tetemüket, majd az először kivégzett nyolc levágott fejével katonai kísérettel Szolnokra vitték, a többieket Budán temették el. A jobbágyfelkelés vezetőinek kivégzését a várparancsnok rendezte, nem a magisztrátus, ez azonban nem jelentette azt, hogy ne számítottak volna nézősereggé a városlakókra.⁷⁴⁸ Többek között a kora újkorra jellemző szenzácionalizmus is okolható azért a téves elképzelésért, hogy a korszakra annyira jellemzőek lettek volna a kivégzések. A legújabb kutatások felhívják a figyelmet arra, hogy a kivégzések többet jelentettek nyilvános látványosságnál, a didaktikai mondanivaló plasztikus kifejezésénél, nagy jelentősége volt ugyanis a látvány által kiváltott kollektív érzelmeknek – gyűlölet, részvét, félelem, harag – amelyek által az egész közösség/közönség lényegében egy rituálé

747 Egy pesti férjgyilkos asszonyt 1701-ben az ítélethirdetést követően a vesztőhelyre vitték, az uralkodó azonban erre az esetre reagálva Pest és Buda magisztrátusának küldött rendeletében a pallosjog elvesztésének terhe mellett megtiltotta ezt a gyakorlatot a lelki üdvösségre káros és a királyi kegyelmi jogra sérelmes volta miatt. A magisztrátusoknak ettől kezdve az ítélet kihirdetése és a végrehajtás között legalább három napot kellett hagynia, vagyis a kivégzés hírének elterjedésére is volt idő. Bónis 1962. 179–180.

748 Hanskarl 1938. 39.

keretében megtisztult. A büntett elkövetésével sérült isteni világrend az igazságszolgáltatás segítségével ismét helyreállt. A nézősereg számára a kivégzések a morbid látnivaló mellett egyben alkalmat szolgáltatottak arra, hogy összejöjjenek, másokkal találkozzanak, társasági életet éljenek, vidékiekkel beszélgessenek.⁷⁴⁹

A tabáni felkelés szervezőit, akiket előre megfontolt szándékkal elkövetett emberölésben és lázadás szításában találtak bűnösöknek, kard általi halálra ítélték. A kivégzés módjában egyetértettek, de a holttestek további sorsával kapcsolatban már eltértek a vélemények. Többen azt javasolták, hogy a fő bűnösök testét haláluk után még a Tabán közössége előtt törjék kerékbe. A nézők a kerékre tűzött levágott fejek alapján azonosíthatták az elkövetőket, majd ezt követően még meghatározott ideig megnézhatték volna közelebbről is a fejeket. A bírák közül azonban nem mindenki támogatta a kerékbe törést. A támadók közül végül nyolc személy helyett hét főt ítélték halálra: Georg Lalichot, Horváth Pált, Abraham Antonovichot, Kormányos Lászlót és Anton Steinert, Georg Pohl és Jakob Zottert. Lalichnak nem kegyelmezhetek, mivel tabáni bíróként kifejezetten az emberek békítése, lecsillapítása, a rendteremtés lett volna a feladata. Ehelyett a tömeg élére állt, s bár Meisnernek nem okozott súlyos sérülést, rossz példát mutatott a megjelenteknek, amikor a járványsebész szakácsnőjének letépte a ruháját, majd a botjával ütlegelni kezdte. Horváth és Antonovich, Meisner szörnyű megkínzásának ötletadói, sem kaphattak kegyelmet. Kormányosra, Steinerre, Georg Pohlra és Jakob Zotterre a járványozók szállásának megtámadása és megölése miatt eredetileg ugyancsak fővesztés, majd ezt követően kerékbe törés várt volna, esetükben testük halál utáni meggyalázásától később mégis eltekintettek. Az ítéleteket az elkövetés helyén hajtották végre, így például Lalichot Meisner szállása előtt fejezték le. A nézősereg ezzel a megoldással, mint valami drámapedagógiai foglalkozáson, újra átélhette, feldolgozhatta 1739. március 19. eseményeit. Ezt követően a piactéren – a vizsgálat korábbi színhelyén – a kegyetlenségükről hírhedté vált Horváth és Antonovich levágott fejét egy kerékre tűzték, majd a holttestüket kerékbe törték. Kettőjük és Lalich közszemlére tett fejét még két óra hosszat megnézhatték közelebbről az érdeklődők.⁷⁵⁰

A bírák eredetileg halálbüntetést javasoltak Melchior Schwerdführer számára, bűnrészsége a gyilkosságokban bizonyítást is nyert, de nem okozott halálos sebet, ezért három évi vasban töltendő közmunkára ítélték.⁷⁵¹ Schwerdführer, amennyiben Steinerhez hasonlóan nem lett volna az események központjában tabáni esküdtként, jóval enyhébb büntetést kapott volna. Vele kapcsolatban még az is felmerült, hogy akár fel is menthetnék, mivel leginkább szavakkal vett részt az eseményekben. További két személyt három év, illetve három személyt két év vasban töltendő közmunkára ítélték. Ők azok voltak, akik nem okoztak halálos kimenetelű sebeket, de fizikailag bántalmazták az áldozatokat, egyikük bottal verte

749 A 16. századi Kölnben például 2000 esetből végül 64 főt ítélték halálra. Schwerhoff 2011. 95–97., 183.; A budai bitófát 1699-ben állították fel az újlaki felső piachoz közeli magaslaton, néhány évenként előfordult, hogy az akasztófára ítélt tettet – Bónis György szavaival élve – pompás népünnepség keretében kísérték utolsó útjára. Bónis 1962. 178–180.

750 ÖStA HHStA Ung. Akt. Allg. Akt. Fasc. 248. (1740) fol. 17–19.; Miller 1760. 148.

751 Johann Ferdinand Miller két évtizeddel későbbi munkájában téved, Schwerdführernek végül megkegyelmeztek, Kormányost és Steinert ellenben nem említi a kivégzettek között. Láthatóan az előterjesztésből dolgozott, nem a végül kihirdetett ítéletlevélből vette az adatait. Miller 1760. 148–149.

a járványszolgákat, a másikat a földön fekvő Meisnert rugdosta. Augustin Sohn, egy budai polgár fia a két év közmunkát a felkelés szervezésében játszott aktív szerepéért kapta, ő volt az, aki a Szent Katalin-templom harangjával jelt adott a tervbe beavatottaknak.⁷⁵² A vasban töltendő közmunka (*opus publicum*) egyébként a testi fenyítést a nyilvános megszegéssel töltendő büntetésforma volt.⁷⁵³ Utóbbiból következett, hogy abban az esetben érte el a kívánt hatást, ha a foglyokat helyben dolgoztatták. A tabáni tumultusban elítélt, közmunkára kötelezett személyeket a Császári Élelmiszertárba küldték dolgozni, amelyhez a nagy raktárak mellett hajómalmok, a Császár malom, sütődék és a komplexumban lakó iparosok műhelyei tartoztak, a helybeliek gyakran megfordultak ott, láthatták a bilincsben dolgozókat. A bírák azokra a budaiakra is gondoltak, akiknek nem volt dolguk az Élelmiszertárban, mivel a több évnyi vasban töltendő kényszermunkára ítélt budaiak Szent József ünnepét megelőző napon nyilvánosan – vélhetően a Tabánban – 30–50 botütést kaptak, miután az összegyűlt nézősereget emlékeztették az elkövetett szörnyűségekre. Tíz vádlottra annyit sikerült rábizonyítani, hogy felfegyverkezve részt vettek az eseményekben, garázdaságon, becsületsértésen túl azonban mást nem. Felfegyverkezve, sötétben rátörni valakire az otthonában, minősített tettnek számított, ezért a tizennégy hónap fogság után az ítélet kihirdetésétől számítva további egy hónap börtönt szabtak ki rájuk.⁷⁵⁴

Külön tárgyalták Urbán Ferenc, a járványszolgák káplárjának ügyét, akinek eltévedt pisztolygolyója kiváltotta az ezt követő láncreakciót. A lövést követően rá támadó két polgárt karddal súlyosan megsebesítette, egyikük, a mellkason szúrt Feüerabend bő egy hónappal később belehalt sérülésébe, így a vád gyilkosságra módosult.⁷⁵⁵ Urbán Rudovszky tábornagy közbejárásának, határozott fellépésének köszönhetően megmenekült a kivégzéstől, majd a három év helyett egy év vasban töltendő közmunkára ítélték, a többiekhez hasonlóan a Császári Élelmiszertárban. Rudovszky, aki egyébként a felmentését javasolta, hangsúlyozta, hogy a kötelességét teljesítette, az agresszoroktól védte magát és az embereit. A bizottság többi tagja részben elfogadta ezt az érvelést, de fellépését mégis aránytalannak tartották. Úgy vélték, mivel a közel állók többségében asszonyok voltak, a három erős testfelépítésű járványszolga fegyver nélkül is könnyen ártalmatlanná tehetné volna a három átlagos alkattú polgárt. Urbán ellen szólt, hogy polgárjogút ölt meg, míg maga ezzel nem rendelkezett. Mellette szólt ugyanakkor, hogy a levegőbe célzott, véletlen balesetnek minősítették az első sérült polgár esetét, a karddal sem gyilkolni akart, Meisner és a járványszolgák gyilkosaival szemben egyértelműen nem előre megfontolt szándékkal ölt.⁷⁵⁶

A bizottság minden tagja és minden kormányzék támogatta azt az elképzelést, hogy mivel a tabáni tumultus tanulságait gyorsan elfelejtenék, ezért tartós emlék, az eredeti terv

752 ÖStA HHStA Ung. Akt. Allg. Akt. Fasc. 248. (1740) fol. 18–20.

753 Schwerhoff 2011. 101–102.

754 ÖStA HHStA Ung. Akt. Allg. Akt. Fasc. 248. (1740) fol. 21., 27–29.

755 Urbán Ferenc nem várta meg, amíg a népharag utoléri, közvetlenül a délutáni eseményeket követően hajón elmenekült a városból. MNL OL X 8565 tk. 28230. Közölvény Urbán Ferenc személyleírásával (1739. augusztus 19.), Johann Feüerabend boncolási jegyzőkönyve (1739. április 25.).

756 A három polgár közül Johann Feüerabend varga 59 éves volt, a kor fogalmai szerint idős embernek számított. ÖStA HHStA Ung. Akt. Allg. Akt. Fasc. 248. (1740) fol. 24–25., 29–30.; MNL OL X 8565 tk. 28230. Johann Feüerabend boncolási jegyzőkönyve (1739. április 25.).

szerint kőből, de később fából faragott oszlop állítása szükséges. Az egyszerű, olvasni nem tudó emberekre gondolva, hogy a lényeket ők is megértsék, majd másokat megkérdezve pontos képet alkothassanak, az oszlopra vésették a Meisner szörnyű halálát kitaláló két elkövető (Horváth Pál, Abraham Antononich) levágott fejének képét.⁷⁵⁷

A városvezetés a pestis után

A magisztrátus kiállt a járvány elleni védekezés elhanyagolásával és a tabáni tumultus ki-robbanásában közvetett részességgel vádolt Johann Benedikt Perger mellett. 1739 novemberében rendhagyó tanácsulást tartottak a házi őrizetben lévő társuk lakásában, ahol neki is felolvasták a Magyar Kamarának szánt tanácsi fogalmazványt.⁷⁵⁸ Végül 1740. április 13-án kiadott uralkodói rendelettel felmentették az ellene felhozott vádak alól, belső tanácsosként ismét visszatérhetett a magisztrátusba. A felettes hatóságok nem marasztalták el, a botrány mégis örökre a nevéhez tapadt, korábbi befolyását elveszítette. Komolyabb funkciót a halála (1756) előtti utolsó két évben töltött be, ekkor helyettes bíró volt.⁷⁵⁹ A pestis idején a várost válságmenedzserként irányító Lorenz Johann Schultz 1748-ban bekövetkezett haláláig részt vett a tanács munkájában, de komolyabb szerepet nem kapott, háttérbe szorult.⁷⁶⁰ A nagy pestisjárványt követő másfél évtizedben a városvezetést Joseph Emanuel Sauttermeister és Anton Jakob Cetto uralta. Előbbit első alkalommal 1741 áprilisában választották meg polgármesternek, 1751–1755 kivételével, amikor Cetto került a város élére, 1768-ig állt a város élén, míg utóbbi a második legtöbb szavazattal bíróként. A korábbi strukturális problémák lényegében megmaradtak, köztük a Vanossi és Friedrich Sauttermeister idején kialakult polgármester és a bíró közötti ellentét is. Cetto szinte minden tisztújítás után bejelentést tett a felettes hatóságoknál Sauttermeister törvénytelen módszereiről, például a szavazók itatásáról, amelyek segítségével állítása szerint a többséget szerezte. Talán az uralkodó szigorú intésének is szerepe volt abban, hogy az 1751-ben esedékes tisztújításra küldött utasításban a meg nem engedett machinációk esetére kilátásba helyezte az eredmény megsemmisítését és az érintettek megbüntetését. A vetélkedésnek Cetto 1755-ben bekövetkezett halála vetett véget. Cetto azonban már 1754-ben súlyos betegen feküdt, abban az évben a magisztrátus az 1737 előtti tagjai közül elveszítette Johann Sebastian Dillmann-t is.⁷⁶¹ A kereskedőcsaládba született Sauttermeister jól értett a pénzügyekhez, az apja után maradt hatalmas adósságokat néhány év alatt rendezte. A rossz nyelvek szerint nem törvényes úton, 1737-ben is a város pénzének elsikkasztásával vádolták, s bár 1730 óta a magisztrátusban ült, őt Vanossal ellentétben felmentették, ahogyan később a járvány elleni védekezés akadályozásának vádja alól is. Vezetése alatt Buda pénzügyei rendeződtek, az 1740-es évek végére sikerült törleszteni

757 ÖStA HHStA Ung. Akt. Allg. Akt. Fasc. 248. (1740) fol. 29.

758 BFL IV.1002.a 41. köt. 1739. november 3. fol. 187v.

759 Nagy J. 2017. 9–10.

760 BFL IV.1002.y I. Nr. 2469.

761 A Vanossi-körhöz kötődő, bár 1737-ben újként a tanácsba választott Anton Christen már korábban, 1751-ben elhunyt. BFL IV.1002.y I. Nr. 2683., Nr. 347.; BFL IV.1002.ee 2. d. (1751); Nagy J. 2017. 9.; Simon 2013. 223–224.

az adósságokat, ezt követően folyamatosan figyeltek a pénztár egyensúlyára. Mindenesetre elgondolkodtató, hogy Sauttermeister 1768-ban, az első titkos szavazással tartott választás évében maradt alul először és végleg a szavazáson, 1784-ben bekövetkezett haláláig azonban a magisztrátus tagja maradt.⁷⁶² Helyét a szintén budai születésű, de szerényebb céhes pékcsaládba született, korábban említett Joseph Klingelmayer vette át.⁷⁶³ Az 1760-as évtized végére a városigazgatásban több nemzedéken át meghatározó szerepet játszó tekintélyes családok tagjai lassan eltűntek a magisztrátusból. A természetes okok – elhalálozás, gyermektelenség, fiúgyermek hiánya – mellett a megváltozott politikai környezet sem kedvezett a korábbi hatalomgyakorlási technikáknak, Mária Terézia idejében már elképzelhetetlen lett volna az, ami 1723-ban, amikor apja polgármestersége idején kinevezték főkamárásnak Joseph Emanuel Sauttermeister – ráadásul a nagybátyja a szomszédos Pesten ült a tanácsosi székben, illetve ebben az évtizedben négy alkalommal a város első emberének – pesti városbírónak is megválasztották. Az uralkodónó nepotizmust tiltó rendelkezéseinek hatására a felettes hatóságok részéről szigorúbban ellenőrzött Buda tanácsosai tehetséges fiaikat – mint fentebb láttuk – inkább egyházi pályára, országos vagy birodalmi hivatalok felé irányították. A városháza a feltörekvő iparosok, kisebb városi hivatalnokok fiai számára jelentett karrierlehetőséget (pl. Klingelmayer, Krammerlauf, Scosa). A városvezetésbe kerülő új családok vagyona, kapcsolatai a 19. század elejére váltak számottevővé, a hivatali visszaélések, az egymással a hatalomért vetélkedő klikkek a következő nemzedékekben okoztak ismét gondot a városnak.⁷⁶⁴

---

762 Joseph Emanuel von Sauttermeister első házasságából született, egyetlen felnőtt kort megért fiát már nem városi tanácsosnak szánta, hanem az országos/birodalmi közigazgatásban képzelte el karrierjét. A budai polgármester kérésére Pozsonyba, a Magyar Kamarához került egy évre gyakornoknak, majd ezt követően 1760 áprilisában Mária Terézia kinevezte kamarai fogalmazónak. Az ifjú Franz Joseph azonban Pozsony helyett jobban szeretett Bécsben időzni, ahol mulatozással, udvarlással töltötte az időt. A fiatalember adósságait az anyjától (Valentin Werner patikus tanácsos leánya) örökölt jelentős összeg sem fedezte, apja pedig a második házasságából származó gyermekei érdekeit szem előtt tartva egy idő után megtagadta fia számláinak kifizetését. Franz Joseph 1762 decemberében engedély nélkül távozott, minden értékét – köztük 150 könyvét – hátrahagyva megszökött Pozsonyból a hitelezői elől. Állami hivatalnoki karrier helyett öt évvel később Strasbourgan bekövetkezett haláláig Svájcban és Franciaországban kereste a szerencséjét. A Genfi-tóhoz közeli Môtiersben több hónapig Rousseau-nál vendégeskedett, akivel később is kapcsolatban maradt, s az több munkájában említést tett a magát kezdetben bárónak, hős katonának kiadó könnyelmű, kalandor természetű, ugyanakkor rendkívül művelt fiatalemberről. Rác 1913. 524–533. A városi magisztrátus a Cetto család ifjabb nemzedékét sem vonzotta, az egyik fiú, Benedikt Franz, egyházi pályára lépett, a piarista rend tatai iskolájának igazgatójává nevezték ki, tudományos művei és hitvitái révén szerzett országos ismertséget. Fivére, Ignaz 1770-ben hadmérnökként dolgozott a Bánátban. Géra 2014. 292–294.

763 Nagy L. 1975. 169.

764 Géra 2019. 94–95.; Dümmerth 1968. 252–253. Nagy J. 2020b. 407–449.

Utószó: Buda a fővárossá válás útján

Az 1720-as és 1730-as évek pénzügyi nehézségei, illetve a magisztrátus szemére vetett visszaélések ellenére Buda éppen ebben az időszakban került vissza az ország politikai vérkeringésébe. A városok követői ekkoriban viszonylag kevés figyelmet kaptak a diétán, a nagyobb jelentőségű országos ügyekbe ritkán szólhattak bele. A többi rend fenntartásokkal fogadta őket, mivel a városi tisztségviselők felettes hatóságuk, a Magyar Kamara és az uralkodó álláspontját képviselték. Az országgyűlések költségei miatt a felettes hatóságokra minden alkalommal panaszáradatot zúdító budai magisztrátus képviselőjében az 1722–1723-as ülészekon először megjelenő Johann Baptist Roth városi szindikust mégis beválasztották több, országos szempontból fontos bizottságba. Ebben Roth rátermettsége, egyéni képességei bizonyára közrejátszottak, de az őt kiküldő város tekintélye nélkül ez nem sikerülhetett volna.⁷⁶⁵ Buda 1708-ban kapott először meghívást az országgyűlésre, ahol elsőként biztosítania kellett elsőbbségét Pozsonnyal szemben. Ez sikerült, majd Buda az 1722-ben kezdődő tárnoki ülészekon szerezte vissza Pest városával szövetségben a középkor óta nekik fenntartott első és második helyet. Az 1720-as évek elejére az ország legnépesebb településévé vált Buda a következő két évtizedben sem veszítette el tekintélyét, kiemelt helyét. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a két országgyűlési ülészek között tartott ún. concursusok, a diétánál jóval szűkebb jogkörű és létszámú gyűlések, ahová az uralkodó tetszése szerint hívta meg a rendek képviselőit. A concursusokra több mint 4–6 városnál képviselőit – ha egyáltalán meghívták őket – nem várták, Buda küldöttei azonban minden alkalommal részt vehettek ezeken a tanácskozásokon. Az 1740-es országgyűlésen a budai követek Pest és Pozsony követei mellett egyértelműen a szabad királyi városok hangadóiként léptek fel.⁷⁶⁶

Buda elsőbbségének visszanyeréséről mi sem tanúskodhat jobban, mint az a tény, hogy Mária Terézia hatalomra kerülését követően 1741-ben, amikor az uralkodónő jogát kétségbe vonó bajor választófejedelem francia szövetségeseivel benyomult az örökös tartományokba és megközelítette Bécset, felmerült az udvar Budára költözésének gondolata.⁷⁶⁷ Nem futó ötletéről volt szó, ezt bizonyítja Batthyány Lajos 1741. szeptember 19-én küldött levele, amelyben az udvar és a Magyar Királyi Udvari Kancellária néhány napon belüli költözéséről tájékoztatta a magisztrátust. Felszólította a városatyákat, hogy gondoskodjanak a kancellária és segédhivatalai számára megfelelő szállásról, nagy tanácsteremről, az érkezők számára elegendő élelmiszerkészletről, tűzifáról és szénáról, a mesterek pedig szerezzenek be egész télre elegendő készletet. A magisztrátus a rövid határidő és a várható költségek miatt fenntartásokkal fogadta a megtiszteltetést, de azonnal hozzáfogtak az előkészítéshez, elsőként a városba vezető utak és a település utcáinak rendbe hozatalával, a szállásnak alkalmas lakóházak összeírásával. A levelekben az udvar elszállásolásáról nem esik szó, vélhetően azért, mert valamelyik arisztokrata palotájába költözött volna az uralkodónő. Budából mégsem lett

765 Buda 1728-ban is Roth-ot delegálta Pozsonyba, de nem sokkal az országgyűlés megnyitását követően meghalt. Nagy J. 2020a. 43.

766 Nagy L. 1975. 121.; Nagy J. 2017. 7–8., 18.

767 A pletykák szerint 1741 szeptemberének közepén, amikor a bajor uralkodó csapatai Korneuburgnál jártak, a bécsi menekültek már a Pozsony környéki falvakban kerestek szállást. Nagy J. 2017. 17.

uralkodói székhely, mivel a pestis nem sokkal később ismét elérte a várost, a bajor uralkodó pedig Bécs helyett Csehország irányába vonult a hadaival. Az események hatására a magyar rendek ismét felvetették a budai királyi palota országához és uralkodóhoz méltó újjáépítésének ötletét, a királyok egykori lakhelye mellett a polgárvárosra is egyre nagyobb figyelem hárult.⁷⁶⁸

A romos palota újjáépítése, hasznosítása egyébként régóta foglalkoztatta a bécsi udvart is. A törökveszély miatt a védelmi rendszer mielőbbi helyreállítását, korszerűsítését és karbantartását fontosabbnak tartották, ezután következett az állami hivatalok felállítása, amelyek közül több országos hatáskörrel rendelkezett és a hadsereg ellátása szempontjából nélkülözhetetlennek bizonyult. A királyi palota újjáépítését az is hátráltatta, hogy a bécsi udvarnak nem igazán volt elképzelése a hasznosításáról. Az első időkben a romos épület használható részeiben hadianyagot tároltak, istállókat alakítottak ki. Először a Katonai Szentárat (*Zeughaus*) renoválták, amelyhez a török időkben ugyanerre a célra használt épületrész alapfalait használták fel, s homlokzata a mai Szent György tér felé nézett. A királyi palota erősen megsérült a keresztény ostrom alatt, de bizonyos részeken a falak a második emelet magasságáig álltak. 1715-ben a falak visszabontása mellett döntöttek, de az új épülethez a régi, középkori alapokat használták fel. Többször felmerült, például az 1723-as tűzvész után, hogy bérelt szállás helyett a palota épületében kellene kialakítani a budai várparancsnok szállását és hivatalát. Az épületet 1722-re sikerült helyreállítani, de a következő évi tűzvészben leégett a teljes tetőszerkezet, az ablakok összetörték, jelentős kár keletkezett. Ismét a Vár erődítményrendszere és a kaszárnyák, valamint a Fehérvári kapu, a nagy rondella és az ezekkel együtt összeomlott falszakasz újjáépítése került az első helyre, a királyi palota ablakait-ajtajait átmenetileg lécekkal beszegeztek, a tetőt ideiglenesen letakarták, hogy ne romoljon tovább az épület állaga.⁷⁶⁹ Az építési munkák következő szakasza 1735-ben zárult le, majd 1749 és 1770 között a Pest felőli oldalon a régi, déli szárnyhoz kapcsolódva egy új főépületet emeltek, amelyhez észak felé a délivel azonos méretű szárny kapcsolódott. A királyi palota építkezéseit nemcsak a helybéliek, a királyi székhely (*Residenzstadt*) címhez kitartóan ragaszkodó budaiak, hanem az egész ország kiemelt figyelemmel kísérte. Gróf Pálffy János és a Mária Terézia bizalmát élvező későbbi kamarai elnök, Grassalkovich Antal országos adakozásra szólították fel a vármegyéket és a városokat, hogy az ország dicsőségéhez méltó királyi palota épüljön. A budaiak büszkeségére Mária Terézia 1764-ben látogatása alkalmával rövid ideig valóban a királyi palotában szállt meg. Ezt követően 1766-ban legkedvesebb leánya, Mária Krisztina főhercegnő és a férje, az ország helytartójának kinevezett Albert szász-tescheni herceg költöztek be a palota középső tömbjébe, ahol 1777-ig éltek. A királynő 1762-ben a palotában helyezte el az angolkisasszonyok rendjét, az épület nagyobb része azonban még mindig kihasználatlanul állt.⁷⁷⁰

A jezsuita rend feloszlását követően Mária Terézia állami (királyi) kézbe vette a nagy-szombati egyetemet, amit a bécsi mintájára kívánt fejleszteni. Ennek megfelelően orvostudományi karral egészítette ki, amely így vált teljes studium generalévá. Az egyetem azonban

768 Gárdonyi 1929. 8–9.; Nagy J. 2017. 16–17.

769 ÖStA FHK A HFU 23. Jul. 1723. Kt. 1258. fol. 605–624.

770 Nagy L. 1975. 224–226.

Nagyszombaton, kisvárosi környezetben nem tudott a királynő által elképzelt színvonalú, országos jelentőségű felsőoktatási intézménnyé fejlődni és a bécsihez hasonló szerepet betölteni. Mária Terézia igazat adott a Ratio Educationis egyik alkotójának, Ürményi Józsefnek, aki szerint az egyetem „*csakis az ország szívében, a legelső városban található meg a felvirágzás feltételeit*”. Ürményi azonban a pesti Invalidusházra gondolt, a királynő Niczky Kristóf javaslatára úgy vélte, nincs alkalmasabb hely Budánál és a részben üres királyi palotánál, ráadásul hasznosításra vártak a jezsuita rend feloszlata után a budai Várban funkciótlaná váló épületegyüttesek is. Így 1777-ben az angolkisasszonyokat Mária Terézia a palotából Vácra költöztette, hogy veje kiköltözését követően az egész komplexumot az egyetem vehesse át. A nagyszabású avató ünnepséget a királynő eredetileg 1778 májusára tervezte, de az épületek átalakítása, berendezése elhúzódott, így azt uralkodásának 40. évére, két évvel későbbre tette át. Mária Terézia betegsége miatt 1780-ban, életének utolsó évében nem jelenhetett meg személyesen a számára annyira fontos ünnepségen, ezért Pálffy Károly alkancellár képviselte királyi biztosként.⁷⁷¹ A kortárs visszaemlékezők kijelentéseivel – miszerint Mátyás király óta nem volt ilyen nagyszabású ünnepség Budán – egybecseng a kiosztott ezüstemlékermek felirata: „*A műveltséget Zsigmond és Korvin Mátyás királyaink hozták Budára, a háború réme elűzte, Mária Terézia felséges asszonyunk uralkodásának negyvenedik évében visszahozta.*”⁷⁷²

II. József birodalmi céljait szolgálata Buda igazi tartományi fővárossá fejlesztése, ami a városi magisztrátus számára lényegében a szabad királyi kiváltságok leépítésével járt, vagyis az ő szempontjukból Buda országos jelentőségének kiemelése átmenetileg saját hatalmuk elvesztésével járt. Az uralkodó 1784-ben Pozsonyból Budára helyezte át a Helytartótanácsot, a Magyar Kamarát és a Főhadparancsnokságot. Pestről pedig a túlpartra költöztette a Királyi Kúriát, amelynek elhelyezése a szomszéd városban a budaiak régi sérelme volt. 1787-ben a nemesi birtokok nyilvántartását végző provinciális tábla került át a másik partról. Az új hivatalok számára azonban épületeket kellett felszabadítani, lehetőleg minél gyorsabban. Az uralkodó ezért elrendelte az egyetem nagyobb részének elköltöztetését a királyi palotából – a palota tornyában berendezett csillagvizsgáló és az egyetemi gimnázium maradt helyben – Pest városába, jóval szerényebb keretek közé. A hittudományi kar a nemesi nevelőintézetbe, a Terézia Akadémia pedig Pozsonyba költözött. Az ország közigazgatási székhelyévé vált Budán az új hivatalok és az ezekkel érkező személyzet, különösen az arisztokratákból és nemesekből álló vezető réteg megjelenése, jelentősen hozzájárult a város gyors gyarapodásához. II. József a négy 1782 és 1786 között feloszlott budai rend ingatlanait is igénybe vehette céljai megvalósítására, de a hivatalok tisztviselőinek, személyzetének a város így sem tudott elegendő, különböző társadalmi rétegek igényeinek megfelelő lakást biztosítani. Az uralkodó ezért hosszú távra (10–20 év) szóló adómentességgel, ingyenes polgárjoggal és az építőiparban tevékenykedőknek nyújtott kedvezményekkel igyekezett ösztönözni az építkezéseket, valamint az építőiparban érdekeltek betelepülését. Ez sem bizonyult elégnek, a lakáshiány enyhítésére az uralkodó helytartótanácsi leirattal lehetővé tette, hogy az erődvédelmi övezetben, ahol 1752 óta kifejezetten tiltották az építkezést, telkeket mérjenek ki

771 Nagy L. 1975. 197–198.; Zoltán 1963. 77–82.

772 Idézi Nagy L. 1975. 198.

és lakóházakat emeljenek. Ez a rendelkezés alapozta meg Buda új külvárosának, a Krisztinavárosnak a megszületését.⁷⁷³ A 17. század végétől egyházi-oktatási központként működő Buda országos jelentősége a jezsuita rend eltörlése miatt átmenetileg gyengült, Mária Terézia azonban az egyetem áthelyezésével az oktatási központ jelleget ismét megerősítette, sőt, magasabb szintre emelte. Fia ezzel szemben a klarisszák, ágostonosok, karmeliták, marianus ferencesek rendjeinek feloszlásával, ingatlanaik világi célra hasznosításával az I. Lipót idejében kialakított erős katolikus központ szerepet jelentősen visszafejlesztette, az egyetem elköltöztetésével pedig az országos oktatási centrum jelleget is megszüntette, amit végleg Pest vett át. Cserébe Budát a kormányzásokkal és a Főhadparancsnoksággal az ország első számú közigazgatási és katonai igazgatási központjává fejlesztette.

---

773 Nagy L. 1975. 184., 198–199.; Gárdonyi 1934. 39–40.; ÖStA KA HKR Akten 1787-28-316. A korábban az erődítményhez tartozó területet 122 személy között osztották ki, akik reverzálisban vállalták, hogy adott határidőre a telkükön az előírásoknak megfelelő lakóépületet emelnek.

Források

Levéltári források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

- BFL IV.1002.a Buda Város Tanácsának iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek (Magistrats Protokoll)
- BFL IV.1002.b Buda Város Tanácsának iratai. A Budai Kamarai Inspektorátus, illetve Adminisztráció rendeletei
- BFL IV.1002.d Királyi rendeletek (Mandata regia)
- BFL IV.1002.j Buda Város Tanácsának iratai. Tanácsi levelezések (Correspondentiae magistratuales)
- BFL IV.1002.y Buda Város Tanácsának iratai. Végrendeletek (Testamenta)
- BFL IV.1002.z Buda Város Tanácsának iratai. Hagyatéki leltárak (Inventaria)
- BFL IV.1002.ee Buda Város Tanácsának iratai. Tisztújítások iratai (Acta restaurationis)
- BFL IV.1002.ff Buda Város Tanácsának iratai. Országgyűlési iratok (Acta diaetalia)
- BFL IV.1002.uu Buda Város Tanácsának iratai. Vegyes iratok (Miscellanea)
- BFL IV.1002.xx Lajstromozatlan iratok I.
- BFL IV.1006.e Buda Város Kamarási Hivatalának iratai. Kamarási számadások (Obercammeramts Rechnung)
- BFL IV.1007.b Buda Város Alkamarási Hivatalának iratai. Alkamarási számadások (Untercammeramts Rechnungen)
- BFL IV.1007.c Buda Város Alkamarási Hivatalának iratai. Templomi számadások
- BFL IV.1009.g Buda Város Telekhivatalának iratai. Telekkönyvi iratok
- BFL IV.1009.i Buda Város Telekhivatalának iratai. Telekhivatali számadások (Grundbuchs Rechnungen)
- BFL IV.1014.b Buda Város Törvényszékének iratai. Törvényszéki iratok (Acta iudicialia)
- BFL IV.1019.b Budai történeti értékű iratok gyűjteménye
- BFL IV.1202.a Pest Város Tanácsának iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek (Magistratsprotokoll)
- BFL IV.1202.c Pest Város Tanácsának iratai. Rendeletek és felterjesztések (Intimata, mandata et repraesentationes)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

- MNL OL A 28 Magyar Kancellária Levéltára (Litterae civitatum)
- MNL OL E 279 Budai Kamarai Adminisztráció (Expeditionen)
- MNL OL X 8565 Litterae Commissionis Regiae in Negotio Pestis Budam Delegatae (A 26)

Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA)

ÖStA FHKA HFU	Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn
ÖStA FHKA SUS HS	Finanz- und Hofkammerarchiv, Sammlungen und Selekte, Handschriftensammlung
ÖStA HHStA	Haus-, Hof- und Staatsarchiv
ÖStA KA HKR	Exp. Prot. Kriegsarchiv, Hofkriegsrat Expedit Protokollen
ÖStA KA MBeh	Obschiff. Mittelbehörden Oberst-Schiffamt Bücher

Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Kézirattár

Fol. Lat. Nr. 3440. Historia Societatis Iesu Budae gloriose recuperatae sub Augustissimo Imperatore Leopoldo I. 1686–1736.

Nyomtatott források

- Bácskai 1971. Bácskai Vera (szerk.): Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez 1686–1873. (Források Budapest Múltjából 1.) Budapest, 1971.
- Bonbardus 1718. Bonbardus, Michael: Topographia Magni Regni Hungariae, sive Nobilissime ejus Ditionis, quam modo Hungariam dicimus... Viena, 1718.
- Bónis 1974. Bónis György: Pest-budai hivatali utasítások a XVIII. században. Budapest, 1974.
- Felhő-Vörös 1961. Felhő Ibolya-Vörös Antal: A helytartótanácsi levéltár. Budapest, 1961.
- Géra 2009. Géra Eleonóra: Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1704–1707. Budapest, 2009.
- Géra 2016. Géra Eleonóra: Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1708–1710. Budapest, 2016.
- Géra-Kis 2008. Géra Eleonóra-Kis Péter: A budai mészárosok 1512. és 1696. évi privilégiumai. In: Kenyeres István (szerk.): A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei. Budapest, 2008. 391–427.
- Géra-Oros-Simon 2015. Géra Eleonóra-Oross András-Simon Katalin: Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1699–1703. Budapest, 2015.
- Hanskarl 1938. Hanskarl Erzsébet: Budai, óbudai és pesti hírek a „Wienerisches Diarium” első ötven évfolyamában (1703–1752). Budapest, 1938.
- Knipschild 1740. Knipschild, Philipp: Tractatus politico-historico-juridicus de Juri-bus et Privilegiis Civitatum Imperialium...Straßburg, 1740.

- Miller 1760. Miller, Joannes Ferdinandus Elemoos: Epitome vicissitudinum et rerum memorabilium de libera regia ac metropolitana urbe Budensi, ab ejus nativitate... Buda, [1760].
- Rózsa 1963 Rózsa György: Budapest régi látképei (1493–1800). Budapest, 1963.
- Schams 1822. Schams, Franz: Vollständige Beschreibung der königlichen freyen Haupt Stadt Ofen in Ungern. Ofen, 1822.
- Seetzen (2020) Seetzen, Ulrich Jasper: Úton a Duna mentén Magyarországon. Unterwegs auf der Donau in Ungarn 1802. Ford. Katona Tünde. Budapest–Hildesheim–Zürich–New York, 2020.
- Simon 2017. Simon Katalin: Magyar Várostörténeti Atlasz 5. Buda II. kötet (1686–1848). Budapest, 2017.
- Stocker 1721. Stocker, Laurentius: Thermographia Budensis seu scrutinium physico-medicum aquarum mineralium Budae scaturientium, de earum origine, situ, antiquitate, numero, mineralibus, virtutibus et usu medico, tam interno, quam externo, per frequentia mechanico-spagyrica experimenta et multiplices easque proprias per novendecim nunc annorum decursum observationes medico-theoretico-practicas elaboratum et bono publico in lucem... Augsburg–Grätz, 1721.
- Thallóczy 1879. Thallóczy Lajos: Az 1776-dik farsangból. Fővárosi Lapok 1879. január 18. 14. sz. 66.
- Vanossi 1733. Vanossi, Franz: Neu aus seinem Steinhauffen wiederum aufwachsendes Ofen oder kurtze Beschreibung wie diese königliche Hungarische freie Hauptstadt zu jetzigen Zeiten bestehe. Ofen (Buda), 1733.
- Vályi 1796. Vályi András: Magyar Országnek leírása, mellyben minden hazánk-béli vármegyék, városok, faluk, puszták; uradalmak, fábrikák, huták, hámorok, savanyú, és orvosló vizek, fürdőházak, nevezetesebb hegyek, barlangok, folyó vizek, tavak, szigetek, erdők, azoknak hol-lételei, földes urok, fekvések, történettyek, külömbféle termésbéli tulajdonságaik, a'betüknek rendgyek szerént feltaláltatnak. Buda, 1796.

Hivatkozott szakirodalom

- Albrecht 2012. Albrecht, Stephan: Architektur und Öffentlichkeit im Rathausbau. In: Pils, Susanne Claudine–Scheutz, Martin–Sonnlechner, Christoph–Spevak, Stefan (Hg.): Rathäuser als multifunktionale Räume der Repräsentation, der Parteiungen und des Geheimnisses. Innsbruck–Wien–Bozen, 2012. 67–90.
- Áldásy 1906. Áldásy Antal: Polgármesterválasztás Budán 1705-ben. Századok 40. (1906) 22–40.
- Ariès 1999. Ariès, Philippe: Pour une histoire de la vie privée. In: Chartier, Roger (dir.): Histoire de la vie privée 3. De la Renaissance aux Lumières. (Histoire de la vie privée, sous la direction de Ariès, Philippe et Duby, Georges) Paris, 1999. 7–22.
- Bachmann-Medick 2007. Bachmann-Medick, Doris: Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften. Reinbek b. Hamburg, 2007.
- Bartha 2015. Bartha Eszter: Konstruktívok vonzásában. Kelet-Európa mint identitás. Múltunk (2015) 4. sz. 206–220.
- Bánrévy 1936. Bánrévy György: Az első hivatalos intézkedések a visszafoglalt Budán 1686-ban. Tanulmányok Budapest Múltjából, 5. (1936) 242–270.
- Behringer 2009. Behringer, Wolfgang: Rathaus. In: Enzyklopädie der Neuzeit (EDN) Bd. 10. Hgg. von Friedrich Jaeger. 2009. 630–632.
- Bevilaqua Borsody 2005. Bevilaqua Borsody Béla: A Víziváros. Művelődéstörténeti Tanulmány. Budapest, 2005.
- Bónis 1962. Bónis György: Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686–1708. Budapest, 1962.
- Bónis 1975. Bónis György: Városigazgatás, várospolitiká. In: Nagy Lajos: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Budapest története III. Főszerk. Gerevich László. Szerk. Kosáry Domokos. Budapest, 1975. 159–190.
- Boyens 2004. Boyens, Kathrin: Die Krise in der Krise. Die Maßnahmen Hamburgs während der letzten Pest 1712–1714. In: Ulbricht, Otto (Hg.): Die leidige Seuche. Pest-Fälle in der Frühen Neuzeit. Köln–Weimar–Wien, 2004. 295–325.
- Brandstätter 2012. Brandstätter, Klaus: Rathäuser im westlichen Österreich in Mittelalter und Früher Neuzeit. In: Pils, Susanne Claudine–Scheutz, Martin–Sonnlechner, Christoph–Spevak, Stefan (Hg.): Rathäuser als multifunktionale Räume der Repräsentation, der Parteiungen und des Geheimnisses. Innsbruck–Wien–Bozen, 2012. 95–120.
- Burkhardt 1997. Burkhardt, Johannes: Die Friedlosigkeit der Frühen Neuzeit. Grundlegung einer Theorie der Bellizität Europas. Zeitschrift für Historische Forschung 24. (1997) 4: 509–574.

- Castan 1992. Castan, Nicole: Straffällige Frauen. In: Arlette Farge–Natalie Zemon Davis (Hrsg.): Geschichte der Frauen. Frühe Neuzeit. (Geschichte der Frauen, Hrsg. Duby, Georges–Perrot, Michelle) Frankfurt–New York, 1992. 493–506.
- Chvojka 2002. Chvojka, Erhard 2002: Das symbolische Kapital der Pünktlichkeit. Zur Repräsentation und Selbststilisierung städtischer Gesellschaften der Frühneuzeit als Horte Hoher Moral und Zivilisation. In: Katzinger, Willibald (Hg.): Zeitbegriff. Zeitmessung und Zeitverständnis im städtischen Kontext. Linz, 2002. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas Bd. 17.) 65–79.
- Clemens 1993. Clemens, Lukas 1993: Trier – eine Weinbaustadt im Mittelalter. Trier, 1993. (Trierer Historische Forschungen Bd. 22.)
- Dávid 1973. Dávid Zoltán: Az 1738. évi pestis pusztítása. Orvostörténeti Közlemények 69–70. (1973) 75–130.
- De Capitani 1995. De Capitani, François: Schweizerische Stadtfeste als bürgerliche Selbstdarstellung. In: Kirchgässner, Bernhard–Becht, Hans-Peter (Hg.): Stadt und Repräsentation. Sigmaringen, 1995. 115–126. (Stadt in der Geschichte Bd. 21)
- Denys 2006. Denys, Catherine: Policy und städtischer Raum in einer französischen Grenzstadt: das Beispiel Lille 1686–1791. In: Hochmuth, Christian–Rau, Susanne (Hg.): Machträume der frühneuzeitlichen Stadt. Konstanz, 2006. 75–90.
- Dinges 1989. Dinges, Martin: Die Ehre als Thema der Stadtgeschichte: Eine Semantik im Übergang vom Ancien Régime zur Moderne. Zeitschrift für Historische Forschung, 16. (1989) 4. 409–440.
- Dörk 2004. Dörk, Uwe: Der verwilderte Raum. Zum Strukturwandel von Öffentlichkeit in der frühneuzeitlichen Stadt am Beispiel Berns. In: Rau, Susanne–Schwerhoff, Gerd (Hg.): Zwischen Gotteshaus und Taverne. Öffentliche Räume in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Köln–Weimar–Wien, 2004. 119–154.
- Dülmen 2005a. Dülmen, Richard, van: Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit. 1. Das Haus und seine Menschen 16.–18. Jahrhundert. München, 2005.
- Dülmen 2005b. Dülmen, Richard, van: Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit. 2. Dorf und Stadt. München, 2005.
- Dümmerth 1968. Dümmerth Dezső: Pest város társadalma 1686–1696. A török hódoltság utáni első évtized lakosságának gazdasági, társadalmi és személyes életviszonyai Mária Terézia koráig. Budapest, 1968.

- Eibach 2004. Eibach, Joachim: Das Haus: zwischen öffentlicher Zugänglichkeit und geschützter Privatheit (16. – 18. Jahrhundert). In: Rau, Susanne–Schwerhoff, Gerd (Hg.): Zwischen Gotteshaus und Taverne. Öffentliche Räume in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Köln–Weimar–Wien, 2004. 183–205.
- Eibach 2018. Eibach, Joachim: Zugehörigkeit versus Heterogenität in der vor-modernen Stadt. Regulierung durch Präsenz und Sichtbarkeit. In: Schmidt-Funke, Julia A.–Schnettger, Matthias: Neue Stadtgeschichte(n). Die Reichsstadt Frankfurt im Vergleich. Bielefeld, 2018. 43–72.
- Faragó 2008. Faragó Tamás: A múlt és a számok. Pest-Buda és környéke népeisége és társadalma a 18–20. században. (Budapest Főváros Levéltára Várostartörténeti Tanulmányok) Budapest, 2008.
- Fazekas 2021. Fazekas István: A Magyar (Udvari) Kancellária és hivatalnokai 1527–1690. Budapest, 2021.
- Felhő 1972. Felhő Ibolya: Buda elsőse a tárnoki városok között. Tanulmányok Budapest Múltjából 19. (1972) 153–178.
- Fenske 2004. Fenske, Michaela: Marktkultur in der Frühen Neuzeit. Ein Werkstattbericht. In: Rau, Susanne–Schwerhoff, Gerd (Hg.): Zwischen Gotteshaus und Taverne. Öffentliche Räume in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Köln–Weimar–Wien, 2004. 327–338.
- Foucault 1990. Foucault, Michel: Felügyelet és büntetés. A börtön története. Budapest, 1990.
- Freitag 2013. Freitag, Werner: Städtische Märkte in der mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Stadt. Topographie, Funktionalität und symbolische Kommunikation. In: Morscher, Lukas–Scheutz, Martin–Schuster, Walter (Hg.): Orte der Stadt. Im Wandel vom Mittelalter zur Gegenwart: Treffpunkte, Verkehr und Fürsorge. Innsbruck–Wien–Bozen, 2013. 39–58.
- Gárdonyi 1916. Gárdonyi Albert: Buda város közigazgatása s közigazgatási viszonyai a XVII. század végén. Századok 50. (1916) 477–502., 585–619.
- Gárdonyi 1929. Gárdonyi Albert: A királyi udvar Budára költöztetési terve 1741-ben. História 2. (1929) 3. 8–9.
- Gárdonyi 1934. Gárdonyi Albert: A Krisztinaváros településtörténete. Tanulmányok Budapest Múltjából 3. (1934) 25–46.
- Gárdonyi 1945. Gárdonyi Albert: Budapest közállapotai a 18. század elején. Városi Szemle 31. (1945) 204–226.
- Gerteis 1986. Gerteis, Klaus: Die deutschen Städte in der Frühen Neuzeit. Zur Vorgeschichte der „bürgerlichen Welt“. Darmstadt, 1986.

- Gestrich 2003. Gestrich, Andreas: Neuzeit. In: Andreas Gestrich–Jens-Uwe Krause–Michael Mitterauer: Geschichte der Familie. (Europäische Kulturgeschichte, Hg. von Andreas Gestrich, Bd. 1.) Stuttgart, 2003. 364–652.
- Géra 2011. Géra Eleonóra: Beszállásolás és katonai terhek a XVIII. század eleji Budán. Fons 18. (2011) 4. 407–455.
- Géra 2014. Géra Eleonóra: Köhalomból (fő)város. Buda város hétköznapijai a 18. század elején. Budapest, 2014.
- Géra 2019. Géra Eleonóra: Házasság Budán. Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból. Budapest, 2019.
- Géra 2020. Géra Eleonóra: Fürdőkultúra a töröktől visszafoglalt Budán. Tanulmányok Budapest Múltjából 45. (2020) 39–64.
- Goppold 2007. Goppold, Uwe: Politische Kommunikation in den Städten der Vormoderne. Zürich und Münster im Vergleich. Köln–Weimar–Wien, 2007.
- Gortvay 1953. Gortvay György: Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története. 1. kötet Budapest, 1953.
- Granasztói 2004. Granasztói György: A barokk győzelme Nagyszombatban: tér és társadalom, 1579–1711. Budapest, 2004.
- Granasztói 2014. Granasztói György: A kora újkori város területe mint közösségi cselekedet: Nagyszombat példája. Korall 15. (2014) 57. 148–170.
- Greszkl 1984. Greszl, Franz: Ofen-Buda: Entwicklungsgeschichte der königlichen Residenzstadt Ungarns im 18. Jahrhundert: eine Kirchen-, Pastoral-, Kultur- und Kunstgeschichtliche Untersuchung im Lichte der Graner (Esztergomer) Erzbischöflichen Visitationsprotokolle in Zeitraum zwischen 1686 und 1822. München, 1984.
- Gruber 2019. Gruber, Elisabeth: Umb ain polsterziechen in das rathaus darauf der burgermaister sitzt. Dinge und Objekte in der städtischen Rechnungsüberlieferung. In: Heusinger von, Sabine–Wittekind, Susanne (Hg.): Die materielle Kultur der Stadt in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Wien–Köln–Weimar 2019. 39–50.
- Gyáni 2007. Gyáni Gábor: „Térbeli fordulat” és a várostörténet. Korunk 18. (2007) 7. 4–12.
- Hahn 1988. Hahn, Hans-Werner: Von der „Kultur der Bürger” zur „bürgerlichen Kultur”. Veränderungen in der Lebenswelt des Wetzlarer Bürgertums zwischen 1700 und 1900. In: van Dülmen, Richard (Hg.): Armut, Liebe, Ehre. Studien zur historischen Kulturforschung. Frankfurt am Main, 1988. 144–185.

- Hahn 1991. Hahn, Hans-Werner: Altständisches Bürgertum zwischen Beharung und Wandel. Wetzlar 1689–1807. München, 1991.
- Haldemann 2015. Haldemann, Arno: Das gerügte Haus: Rügerituale am Haus in der Ehrigesellschaft der Frühen Neuzeit. In: Joachim Eibach–Inken Schmidt-Voges (Hrsg.): Das Haus in der Geschichte Europas. Berlin–Boston, 2015. 433–448.
- Harrach 1980–1981. C. Harrach Erzsébet: A Víziváros közlekedése, ipara a BFL terveinek tükrében. Technikatörténeti Szemle 12. (1980–1981) 23–43.
- Hatje 2004. Hatje, Frank: Zwischen Repräsentation und Konfession. Konflikte um Bedeutung, Nutzung und Architektur eines hamburgischen Stadtpalais im 18. Jahrhundert. In: Rau, Susanne–Schwerhoff, Gerd (Hg.): Zwischen Gotteshaus und Taverne. Öffentliche Räume in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Köln–Weimar–Wien, 2004. 155–181.
- Hess 1993. Hess, Christel: Frauen jenseits Höfischer Kreise in der Residenzstadt Mannheim. Arbeits- und Lebenssituation im 18. Jahrhundert. In: Stadt ohne Frauen? Frauen in der Geschichte von Mannheims. Hrgs. von der Frauenbeauftragten der Stadt Mannheim, Mannheim, 1993. 32–41.
- Hipp 2010. Hipp, Hermann: Public Buildings in the Early Modern Period. In: Ottenheim, Konrad–Chatanet, Monique–De Jonge, Krista (ed.): Public Buildings in Early Modern Europe. Turnhout, 2010. (Architectura Moderna 9) 3–12.
- Hoffmann 2001. Hoffmann, Carl A.: „Öffentlichkeit“ und „Kommunikation“ in den Forschungen zur Vormoderne. Eine Skizze. In: Hoffmann, Carl A.–Kießling, Rolf (Hrsg.): Kommunikation und Region. Konstanz, 2001. 69–110.
- Holl 1963. Holl Béla: Pest-Buda polgárainak könyvkultúrája a XVII–XVIII. században. Tanulmányok Budapest Múltjából 15. (1963) 289–327.
- Horler 1955. Horler Miklós (et alii): Budapest műemlékei I. Szerk. Dercsényi Dezső. (Magyarország műemléki topográfiája). Budapest, 1955.
- Igel 2010. Igel, Karsten: Rats Herrschaft und Öffentlichkeit im Spätmittelalterlich-Frühneuzeitlichen Osnabrück. In: Albrecht, Stephan (Hg.): Stadtgestalt und Öffentlichkeit. Die Entstehung politischer Räume in der Stadt der Vormoderne. Köln–Weimar–Wien, 2010. 161–176.
- Ingendahl 2006. Ingendahl, Gesa: Witwen in der Frühen Neuzeit. Eine kulturhistorische Studie. Frankfurt–New York, 2006. (Geschichte und Geschlechter)

- Jachmann 2010. Jachmann, Julian: Öffentlichkeit und Raum in der Reichsstadt. Das frühneuzeitliche Augsburg zwischen Rat, Patriziat und Fürsten. In: Albrecht, Stephan (Hg.): Stadtgestalt und Öffentlichkeit. Die Entstehung politischer Räume in der Stadt der Vormoderne. Köln–Weimar–Wien, 2010. 191–209.
- Johanek 2013. Johanek, Peter: Die deutsche Forschung über die Städte im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit in den letzten zwanzig Jahren. In: Fejtová, Olga–Hrubá, Michaela–Ledvinka, Václav–Pešek, Jiří–Sulitková, Ludmila (Hg.): Städte im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit als Forschungsthema in den letzten zwanzig Jahren. Abhandlungen und erweiterte Beiträge der 30. wissenschaftlichen Konferenz des Archivs der Hauptstadt Prag, veranstaltet am 11. und 12. Oktober 2011 im Palais Clam-Gallas in Prag. Praha, 2013. 301–340.
- Kenyeres 2006. Kenyeres István: Buda és Pest útja az 1703. évi kiváltságleveléig. URBS Magyar Várostörténeti Évkönyv 1. (2006) 159–201.
- Kenyeres 2008. Kenyeres István: Uradalmak és végvárok. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban. Budapest, 2008.
- Kenyeres 2012. Kenyeres István: Buda gazdálkodása a török alóli felszabadulástól a Rákóczi-szabadságharc kezdetéig. URBS Magyar Várostörténeti Évkönyv 7. (2012) 377–400.
- Kincses 1997. Kincses Katalin: A soproni fürdők a kora újkorban. Aetas 12. (1997) 1. 17–48.
- Kincses 2001. Kincses Katalin Mária: „Így ragyogjon Sopron is régiségeivel...” Hatalmi jelképek, a város reprezentációja a XVII. századi soproni országgyűléseken. In: Hausner Gábor–Kincses Katalin Mária–Veszprémy László (szerk.): A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője. Acta Musei Militaris in Hungaria 4. „Kard és koszorú”. Ezer év magyar uralmi és katonai jelképei. Budapest, 2001. 77–90.
- Knittler 2000. Knittler, Herbert: Die Europäische Stadt in der Frühen Neuzeit. Institutionen, Strukturen, Entwicklungen. München–Oldenburg, 2000.
- Koch 1991. Koch, Rainer: Herrschaftsordnung und Sozialverfassung im frühneuzeitlichen Frankfurt am Main. In: Stolleis, Michael (Hg.): Recht, Verfassung und Verwaltung in der frühneuzeitlichen Stadt. Köln–Wien, 1991. (Städteforschung Bd. A/31) 173–197.
- Kósa 1999. Kósa László: Fürdőélet a Monarchiában. Budapest, 1999.
- Kovács 1941. Kovács Lajos: A kamarai adminisztráció és a budai polgárok 1694. évi vizsgálója. Tanulmányok Budapest Múltjából 8. (1941) 28–48.

- Krász 2005. Krász Lilla: „A mesterség szolgálatában.” Felvilágosodás és „orvosi tudományok” a 18. századi Magyarországon. Századok 139. (2005) 5. 1065–1104.
- Krischer 2011. Krischer, André: Rituale und politische Öffentlichkeit in der Alten Stadt. In: Schwerhoff, Gerd (Hg.): Stadt und Öffentlichkeit in der Frühen Neuzeit. Köln–Weimar–Wien, 2011. 125–157.
- Krug-Richter 2004. Krug-Richter, Barbara: Das Privathaus als Wirtshaus. Zur Öffentlichkeit des Hauses in Regionen mit Reihebraurecht. In: Rau, Susanne–Schwerhoff, Gerd (Hg.): Zwischen Gotteshaus und Taverne. Öffentliche Räume in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Köln–Weimar–Wien, 2004. 99–117.
- Kümin 2004. Kümin, Beat: Wirtshaus und Gemeinde. Politisches Profil einer kommunalen Grundinstitution im alten Europa. In: Rau, Susanne–Schwerhoff, Gerd (Hg.): Zwischen Gotteshaus und Taverne. Öffentliche Räume in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Köln–Weimar–Wien, 2004. 75–97.
- Kümin 2011. Kümin, Beat: In vino res publica? Politische Soziabilität im Wirtshaus der Frühen Neuzeit. In: Schwerhoff, Gerd (Hg.): Stadt und Öffentlichkeit in der Frühen Neuzeit. Köln–Weimar–Wien, 2011. 65–79.
- Kümin 2013. Kümin, Beat: Wirtshäuser als frühneuzeitliche Kommunikationsszentren. In: Morscher, Lukas–Scheutz, Martin–Schuster, Walter (Hg.): Orte der Stadt. Im Wandel vom Mittelalter zur Gegenwart: Treffpunkte, Verkehr und Fürsorge. Innsbruck–Wien–Bozen, 2013. 91–105.
- Lacour 2000. Lacour, Eva: Schlägereyen und Unglücksfälle. Zur historischen Psychologie und Topologie von Gewalt in der frühneuzeitlichen Eifel. Egelsbach, 2000.
- Landsteiner 2003. Landsteiner, Erich: Wien – eine Weinbaustadt? In: Opll, Ferdinand–Csendes Peter–Vocelka, Karl–Anita Traninger (Hrsg.): Wien. Geschichte einer Stadt. Die frühezeitliche Residenz (16. bis 18. Jh.). Bd. 2. Wien, 2003. 144–146.
- Lorenz 2006. Lorenz, Maren: Strittiger Herrschaftsraum – Stettin 1662. Hafen und Handelsplatz oder Bollwerk und Brückenkopf? In: Hochmuth, Christian–Rau, Susanne (Hg.): Machträume der frühneuzeitlichen Stadt. Konstanz, 2006. 193–213.
- Löw 2001. Löw, Martina: Raumsoziologie. Frankfurt am Main, 2001.
- Lutz 2006. Lutz, Alexandra: Ehepaare vor Gericht. Konflikte und Lebenswelten in der Frühen Neuzeit. Frankfurt–New York, 2006.

- Majorossy 2012. Majorossy Judit: From the Judge's House to the Town's House. Town Halls in Medieval Hungary. In: Pils, Susanne Claudine-Scheutz, Martin-Sonnlechner, Christoph-Spevak, Stefan (Hg.): Rathäuser als multifunktionale Räume der Repräsentation, der Parteiungen und des Geheimnisses. Innsbruck-Wien-Bozen, 2012. 155–208.
- Manetsch 2013. Manetsch, Thomas: Stadtgeschichtsforschung in der Schweiz seit 1990. Voraussetzung, Tendenzen und Perspektiven auf die Stadt des Mittelalters und der Frühen Neuzeit. In: Fejtová, Olga-Hrubá, Michaela-Ledvinka, Václav-Pešek, Jiří-Sulitková, Ludmila (Hg.): Stádte im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit als Forschungsthema in den letzten zwanzig Jahren. Abhandlungen und erweiterte Beiträge der 30. wissenschaftlichen Konferenz des Archivs der Hauptstadt Prag, veranstaltet am 11. und 12. Oktober 2011 im Palais Clam-Gallas in Prag. Praha, 2013. 375–409.
- May 2019. May, Anna Christina: Schwörtage in der Frühen Neuzeit. Ursprünge, Erscheinungsformen und Interpretationen eines Rituals. Ostfildern, 2019.
- Molnár 1992. Molnár András: Polgárörsegek Magyarországon a napóleoni háborúk idején. Hadtörténelmi Közlemények 105. (1992) 3. 94–119.
- Morvay 1972. Morvay Endre: A pest-budai repülöhíd. Tanulmányok Budapest Múltjából 19. (1972) 131–149.
- Nagy I. 1957. Nagy István: Buda város gazdálkodása és adósságai a XVIII. század első felében. Tanulmányok Budapest Múltjából 12. (1957) 51–131.
- Nagy J. 2016. Nagy János: Buda város követei az 1708–1709. évi „labanc” országgyűlésen. In: Géra Eleonóra (Hg.): Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1708–1710. Budapest, 2016. 41–59.
- Nagy J. 2017. Nagy János: „Hozzáfognak hát buzgón, hisz Turnus a példa”. Buda város követei az 1741. évi országgyűlésen. Korall 70. (2017) 5–22.
- Nagy J. 2020a. Nagy János: Lojális alattvalók és lokális érdekvédők. Buda város követei az 1728–29. évi országgyűlésen. URBS Magyar Várostörténeti Évkönyv 15. (2020) 29–50.
- Nagy J. 2020b. Nagy János: Kalmárfy Ignác budai bíró sikkasztási ügye. Esettanulmány a XVIII. század végi budai városvezető elit történetéhez. Fons 27. (2020) 4. sz. 407–449.
- Nagy J. 2020c. Nagy János: Rendí ellenzék és kormánypárt az 1751. évi országgyűlésen. Budapest, 2020.
- Nagy L. 1959. Nagy Lajos: Rácok Budán és Pesten (1686–1703). Tanulmányok Budapest Múltjából 13. (1959) 57–101.
- Nagy L. 1964. Nagy Lajos: A Víziváros XVII. század végi topográfiája. Tanulmányok Budapest Múltjából 16. (1964) 181–246.

- Nagy L. 1971. Nagy Lajos: Adatok a budai városháza építésének történetéhez. Budapest Régiségei 22. (1971) 351–364.
- Nagy L. 1975. Nagy Lajos: Budapest története 1686–1790. In: Nagy Lajos: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Budapest története III. Főszerk. Gerevich László. Szerk. Kosáry Domokos. Budapest, 1975. 26–158., 191–254.
- H. Németh 2013. H. Németh István: Neue Wege in der frühneuzeitlichen ungarischen Stadtgeschichtsschreibung an der Wende zum 21. Jahrhundert. In: Fejtová, Olga–Hrubá, Michaela–Ledvinka, Václav–Pešek, Jiří–Sulitková, Ludmila (Hg.): Städte im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit als Forschungsthema in den letzten zwanzig Jahren. Abhandlungen und erweiterte Beiträge der 30. wissenschaftlichen Konferenz des Archivs der Hauptstadt Prag, veranstaltet am 11. und 12. Oktober 2011 im Palais Clam-Gallas in Prag. Praha, 2013. 471–493.
- H. Németh 2018a. H. Németh István: Állam és városok. A szakszerűsödés felé vezető első lépések a városi igazgatásban, 1670–1733. Századok 152. (2018) 771–808.
- H. Németh 2018b. H. Németh István: A rekatolizáció államigazgatási háttere a magyarországi szabad királyi városokban. In: Katolikus egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 17. században. Szerk. Varga Szabolcs–Vértesi Lázár. Pécs, 2018. 241–260.
- H. Németh 2020. H. Németh István: Az uralkodói reprezentáció és az állam megjelenése a magyarországi szabad királyi városokban. URBS Magyar Várostörténeti Évkönyv 15. (2020) 233–250.
- Némethy 1876. Némethy Lajos: Nagyboldogasszonyról nevezett budapestvári főtemplom története. Esztergom, 1876.
- Ninković–Vasin 2016. Ninković, Nenad–Vasin, Goran: Microunits Taban, Sentandreja and Pomaz as a Paradigm of Fighting Plague Epidemic 1738–1739. Acta Historia Medicinae, Pharmaciae, Veterinae 35. (2016) December 39–49.
- Oppl 2013. Oppl, Ferdinand: Trennen und Verbinden. Zur praktischen und symbolischen Bedeutung des Stadttors. In: Morscher, Lukas–Scheutz, Martin–Schuster, Walter (Hg.): Orte der Stadt. Im Wandel vom Mittelalter zur Gegenwart: Treffpunkte, Verkehr und Fürsorge. Innsbruck–Wien–Bozen, 2013. 59–89.
- Oross 2015a. Oross András: A Budai Kamarai Adminisztráció budai hivatalai. In: Géra Eleonóra–Oross András–Simon Katalin: Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1699–1703. Szerk. Géra Eleonóra. Budapest, 2015. 11–22.

- Oross 2015b. Oross András: Állandó helyőrség és beszállásolás. Katonák Budán a 17. század végén. In: Géra Eleonóra–Oross András–Simon Katalin: Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1699–1703. Szerk. Géra Eleonóra. Budapest, 2015. 23–30.
- Papp 2009. Papp Adrienn: A törökkori Tabán kialakulása az újabb régészeti adatok tükrében. URBS Magyar Várostörténeti Évkönyv 4. (2009) 185–204.
- Pásztor 1936. Pásztor Mihály: Buda és Pest a törökuralom után. Budapest, [1936.]
- Pils 2004. Pils, Susanne Claudine: Raum schichten. Frauen und Öffentlichkeit in der frühneuzeitlichen Stadt. In: Rau, Susanne–Schwerhoff, Gerd (Hg.): Zwischen Gotteshaus und Taverne. Öffentliche Räume in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Köln–Weimar–Wien, 2004. 207–227.
- Piltz 2016. Piltz, Eric: Die Teile und das Ganze. Überlegung zu Stadtvierteln und kommunalen Leistungen in der Frühen Neuzeit. In: Igel, Karsten–Lau, Thomas (Hg.): Die Stadt im Raum. Vorstellungen, Entwürfe und Gestaltungen in vormodernen Europa. Köln–Weimar–Wien, 2016. 145–156.
- Quarthal 1991. Quarthal, Franz: Verfassung und Verwaltung in südwestdeutschen Städten der Frühen Neuzeit. In: Stolleis, Michael (Hg.): Recht, Verfassung und Verwaltung in der frühneuzeitlichen Stadt. Köln–Wien, 1991. (Städteforschung Bd. A/31) 217–239.
- Ráczi 1913. Ráczi Lajos: Rousseau és Sauttersheim. Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből 22. (1913) 6. 477–535.
- Rau 2011. Rau, Susanne: Orte – Akteure – Netzwerke. Zur Konstitution öffentlicher Räume in einer frühneuzeitlichen Fernhandelstadt. In: Schwerhoff, Gerd (Hg.): Stadt und Öffentlichkeit in der Frühen Neuzeit. Köln–Weimar–Wien, 2011. 39–63.
- Rau 2014. Rau, Susanne: Räume der Stadt. Eine Geschichte Lyons 1300–1800. Frankfurt–New York, 2014.
- Rau 2017. Rau, Susanne: Räume. Konzepte, Wahrnehmungen, Nutzungen. Frankfurt am Main–New York, 2017.
- Roeck 2011. Roeck, Bernd: Lebenswelt und Kultur des Bürgertums in der Frühen Neuzeit. (Enzyklopädie Deutscher Geschichte Band 9.) München, 2011.
- Rosseaux 2006. Rosseaux, Ulrich: Städte in der Frühen Neuzeit. Darmstadt 2006. (Geschichte Kompakt)
- Rublack 1998. Rublack, Ulrika: Magd, Metz’ oder Mörderin. Frauen vor frühneuzeitlichen Gerichten. Frankfurt–Main, 1998.

- Sälter 2006. Sälter, Gerhard: Ordnung in der Stadt. Zur Kontrolle urbaner Räume am Beispiel der Pariser Polizei an der Wende von 17. zum 18. Jahrhundert. In: Hochmuth, Christian–Rau, Susanne (Hg.): Machträume der frühneuzeitlichen Stadt. Konstanz, 2006. 111–133.
- Scheutz 2004. Scheutz, Martin: Öffentliche Räume. Der Scheibbser Wochen- und Jahrmarkt im 18. Jahrhundert als Schauplatz von Konflikten. In: Rau, Susanne–Schwerhoff, Gerd (Hg.): Zwischen Gotteshaus und Taverne. Öffentliche Räume in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Köln–Weimar–Wien, 2004. 303–326.
- Scheutz 2009. Scheutz, Martin: Herrschaft oder doch nur „arme“ Ratsherren in mickrigen Rathäusern? Wahl, Prestige und Machträume in den frühneuzeitlichen Österreichischen Kleinstädten. In: Opll, Ferdinand–Sonnlechner, Christoph (Hg.): Europäische Städte im Mittelalter. Innsbruck–Wien–Bozen, 2009. 281–312.
- Scheutz 2012. Scheutz, Martin: Die Multifunktionalität der Rathäuser in langer Perspektive. In: Pils, Susanne Claudine–Scheutz, Martin–Sonnlechner, Christoph–Spevak, Stefan (Hg.): Rathäuser als multifunktionale Räume der Repräsentation, der Parteiungen und des Geheimnisses. Innsbruck–Wien–Bozen, 2012. 19–66.
- Schilling 1993. Schilling, Heinz: Die Stadt in der Frühen Neuzeit. München, 1993. (Enzyklopädie deutscher Geschichte 24.)
- Schilling– Ehrenpreis 2015. Schilling, Heinz–Ehrenpreis, Stefan: Die Stadt in der Frühen Neuzeit. (Enzyklopädie Deutscher Geschichte Band 24.) Berlin–Boston, 2015.
- Schlögl 2011. Schlögl, Rudolf: Vergesellschaftung unter Anwesenden in der frühneuzeitlichen Stadt und ihre (politische) Öffentlichkeit. In: Schwerhoff, Gerd (Hg.): Stadt und Öffentlichkeit in der Frühen Neuzeit. Köln–Weimar–Wien, 2011. 29–37.
- Schmall 1899. Schmall Lajos: Adalékok Budapest székes főváros történetéhez. 1–2. köt. Budapest, 1899.
- Schmall 1901. Schmall Lajos: A pesti régi városház története. [Budapest], [1901].
- Schmid 2013. Schmid, Martin: Stadt am Fluss: Wiener Häfen als sozionaturale Schauplätze von der Frühen Neuzeit bis nach dem Zweiten Weltkrieg. In: Morscher, Lukas–Scheutz, Martin–Schuster, Walter (Hg.): Orte der Stadt. Im Wandel vom Mittelalter zur Gegenwart: Treffpunkte, Verkehr und Fürsorge. Innsbruck–Wien–Bozen, 2013. 275–312.
- Schmidt 2011. Schmidt, Patrick: Zünfte, Handwerker und aufklärerische Öffentlichkeit. In: Schwerhoff, Gerd (Hg.): Stadt und Öffentlichkeit in der Frühen Neuzeit. Köln–Weimar–Wien, 2011. 179–200.

- Schmidt-Voges 2015a. Schmidt-Voges, Inken: Das Haus in der Vormoderne. In: Eibach, Joachim–Schmidt-Voges, Inken (Hrsg.): Das Haus in der Geschichte Europas. Berlin–Boston, 2015. 1–18.
- Schmidt-Voges 2015b. Schmidt-Voges, Inken: Das Haus und seine Nachbarschaft: Integration und Konflikt. In: Eibach, Joachim–Schmidt-Voges, Inken (Hrsg.): Das Haus in der Geschichte Europas. Berlin–Boston, 2015. 417–432.
- Schmidt-Voges 2015c. Schmidt-Voges, Inken: Mikropolitiken des Friedens. Semantiken und Praktiken des Hausfriedens im 18. Jahrhundert. Berlin–Boston, 2015.
- Schmölz-Häberlein 2012. Schmölz-Häberlein, Michaela: Kleinstadtgesellschaft(en). Weibliche und männliche Lebenswelten im Emmendingen des 18. Jahrhunderts. Stuttgart, 2012.
- Schnettger 2018. Schnettger, Matthias: Sichtbare Grenzen. Katholiken, Reformierte und Juden in der lutheranischen Reichsstadt Frankfurt. In: Schmidt-Funke, Julia A.–Schnettger, Matthias: Neue Stadtgeschichte(n). Die Reichsstadt Frankfurt im Vergleich. Bielefeld, 2018. 73–98.
- Schoen 1958. Schoen Arnold: Hölbling építőmester Budán. Művészettörténeti Értésítő 7. (1958) 2–3. 141–147.
- Schoen 1959. Schoen Arnold: Il periodo Budense del capomaestro Ceresola. Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae, 6. (1959) 3–4. 375–382.
- Schott 2014. Schott, Dieter: Europäische Urbanisierung (1000–2000). Eine umwelthistorische Einführung. Weimar–Köln–Wien, 2014.
- Schramek 2014. Schramek László: Pestisjárvány Pest megyében (1739–1742). Kiss Anita (szerk.): Tanulmányok Pest megye múltjából V. Budapest, 2014. 153–207.
- Schwerhoff 2011. Schwerhoff 2011. Schwerhoff, Gerd: Historische Kriminalitätsforschung. Frankfurt am Main–New York, 2011.
- Schwerhoff 2018. Schwerhoff, Gerd: Frühneuzeitliche Stadtgeschichte im Cultural Turn – eine Standortbestimmung. In: Schmidt-Funke, Julia A.–Schnettger, Matthias: Neue Stadtgeschichte(n). Die Reichsstadt Frankfurt im Vergleich. Bielefeld, 2018. 11–40.
- Serfőző 2020. Serfőző Szabolcs: Habsburg reprezentáció a kora újkori magyarországi szabad királyi városok városházáiban. URBS Magyar Város-történeti Évkönyv 15. (2020) 275–332.

- Signori 2004. Signori, Gabriela: Links oder rechts? Zum „Platz der Frau” in der mittelalterlichen Kirche. In: Rau, Susanne–Schwerhoff, Gerd (Hg.): Zwischen Gotteshaus und Taverne. Öffentliche Räume in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Köln–Weimar–Wien, 2004. 339–382.
- Simon 2011. Simon Katalin: Az 1723-as budai tűzvész. Fons 18. (2011) 4. 457–554.
- Simon 2013. Simon Katalin: Sebészet és sebészek Magyarországon (1686–1848). Budapest, 2013. (A Semmelweis Egyetem Levéltárának kiadványai 5.)
- Simon 2015. Simon Katalin: Buda város topográfiai viszonyai és lakossága a 17–18. század fordulóján, az 1702-es összeírás. In: Géra Eleonóra–Oross András–Simon Katalin: Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1699–1703. Szerk. Géra Eleonóra. Budapest, 2015. 33–70.
- Simon 2015–2016. Simon Katalin: A Duna és a hajómalmok Pest-Budán a 18. században és a 19. század első felében. URBS Magyar Várostörténeti Évkönyv 10–11. (2015–2016) 301–322.
- Simon 2019. Simon Katalin: Városi tér – egyházi tér. A katolikus egyház városi térhasználata a 18. századi Budán. URBS Magyar Várostörténeti Évkönyv 14. (2019) 9–27.
- Stollberg-Rilinger 2013. Stollberg-Rilinger, Barbara: Rituale. Frankfurt–New York, 2013. (Historische Einführungen 16.)
- Stracke 2011. Stracke, Daniel: A premodern városi tér kutatása. Módszertani megjegyzések a városképek és a városalaprajzok használatához az első magyar várostörténeti atlasz megjelenése kapcsán. Korall 45. (2011) 176–193.
- Szende 2006. Szende Katalin: Polgárnak lenni. A polgárjog megszerzésének elvei és gyakorlata a késő-középkori Sopronban. URBS Magyar Várostörténeti Évkönyv 1. (2006) 85–107.
- Szűcs 1986. Szűcs Jenő: Vázlat Európa három régiójáról. In: Ring Éva (szerk.): Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon. Budapest, 1986. 515–568.
- Tlusty 2001. Tlusty, B. Ann: Bacchus and Civic Order. The Culture of Drink in Early Modern Germany. Charlottesville–London, 2001.
- Tlusty 2004. Tlusty, B. Ann: „Privat” oder „öffentlich”? Das Wirtshaus in der deutschen Stadt des 16. und 17. Jahrhunderts. In: Rau, Susanne–Schwerhoff, Gerd (Hg.): Zwischen Gotteshaus und Taverne. Öffentliche Räume in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Köln–Weimar–Wien, 2004. 53–73.

- Tóth 1956. Tóth Andrásné Polonyi Nóra: A mérnöki szervezet kialakulásának előzményei Budán és Pesten. Tanulmányok Budapest Múltjából 11. (1956) 77–96.
- Tóth G. 1995. Tóth G. Péter: „Ezen három szó: hamar, messze, későn pestis ellen orvosságod lészön.” Túlélési stratégiák és elvek pestisjárványok idején (1737–1745). *Etnographia* 106. (1995) 2. 751–758.
- Tuza 1999. Tuza Csilla: Buda polgármesterei 1686–1783. *Levéltári Közlemények* 70. (1999) 1–2. 23–38.
- Ulbricht 2004. Ulbricht, Otto: Pesthospitähler in deutschsprachigen Gebieten in der Frühen Neuzeit. Gründung, Wirkung und Wahrnehmung. In: Ulbricht, Otto (Hg.): *Die leidige Seuche. Pest-Fälle in der Frühen Neuzeit*. Köln–Weimar–Wien, 2004. 96–132.
- Várkonyi 2009. Várkonyi Gábor: „Isten a hővízbe vezetvén...” Tradíció vagy divathullám, fürdőkultúra a 17. századi Magyarországon. In: Juhász Katalin (szerk.): *Tiszta sorok. Tanulmányok a tisztaságról és a tisztálkodásról*. Budapest, 2009. 66–73. (Documentatio Ethnographica)
- Vocelka 2017. Vocelka, Karl: *Frühe Neuzeit 1500–1800*. Konstanz–München, 2017.
- Wunder 1992. Wunder, Heide: „Er ist die Sonn’, sie ist der Mond”. *Frauen in der Frühen Neuzeit*. München, 1992.
- Zakariás 1956. Zakariás G. Sándor: Adatok a budavári kutak történetéhez. *Budapest Régiségei* 17. (1956) 299–324.
- Zoltán 1963. Zoltán József: *A barokk Pest-Buda élete*. Budapest, 1963.